

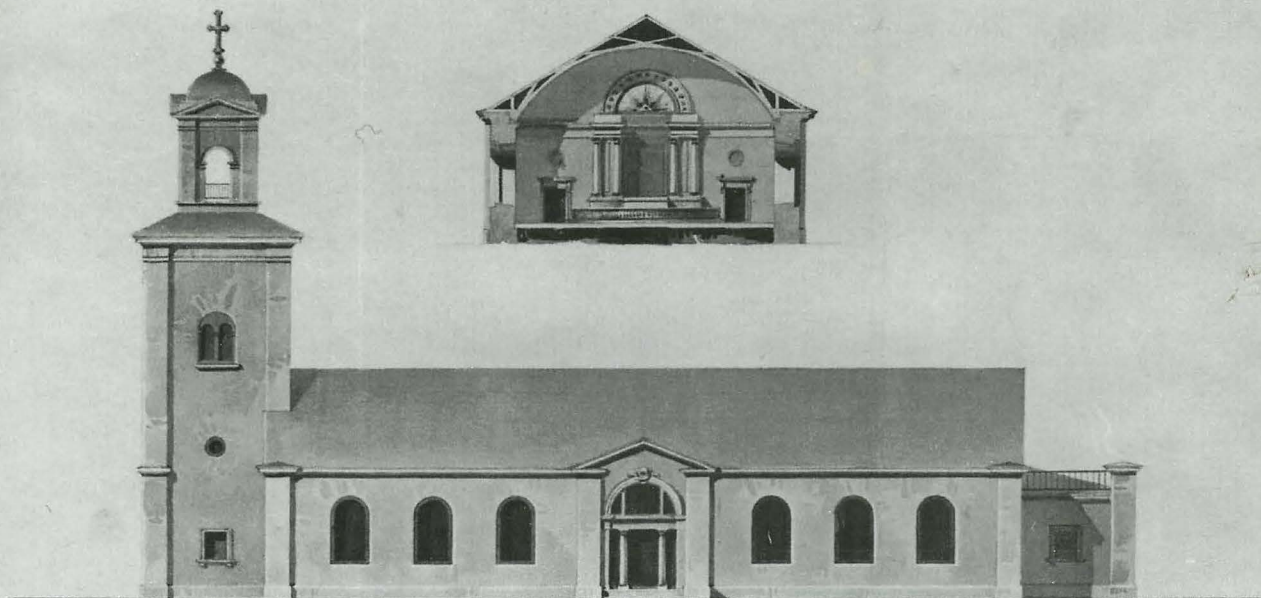
Kyrkobyggnader 1760–1860

DEL 1

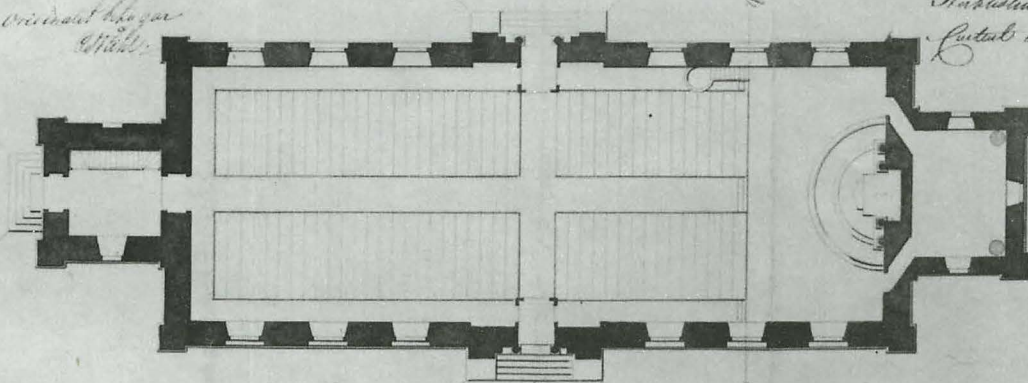
SKÅNE OCH BLEKINGE

*Planering till Nya Kyrkan för Frelöses församling
i
Blekings Län*

Generalteckning efter Lewnens A.P.

*Skizzen des Grundrisses
1760*

*Substrukt af kyrk. af Lewnens
Lutsk. d. 20 Februarii 1760
C. n. p.
J. Blom
1760*

1760.12.20

Forfattad af Willib.

6. Mars

Kyrkobyggnader 1760–1860

Del 1

Kyrkobyggnader 1760–1860

Del 1 Skåne och Blekinge

VOLYM 210 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIÉÄMBETET OCH KUNGL VITTERHETS HISTORIE

OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

Almqvist & Wiksell International Stockholm

REDAKTIONSKOMMITTÉ: ERIK CINTHIO, ALLAN ELLENIUS,
EVALD GUSTAFSSON, R AXEL UNNERBÄCK

*Utgivet med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet
samt Sodalitium Majus Lundense*

ABSTRACT

Kyrkobyggnader 1760–1860. Del 1. Skåne och Blekinge. Volym 210 av Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium. Churches 1760–1860. 1. Skåne and Blekinge. Volume 210 of Swedish Churches, published by the National Board of Antiquities and the Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities. Stockholm 1989, 295 s, with captions and summary in English. ISSN 0284-1894, ISBN 91-7192-774-3.

The typical Swedish “sermon church”, with its plastered and white-washed walls, its tower with a rowler-head or a lantern, its big windows, and its large and well-lit interior covered by a barrel-vault, was developed during the 1750’s. The dominance of this neo-classical church was during the years from around 1760 until around 1860. Some 800 churches were built during this period. Although these churches are nearly as much a part of the Swedish cultural landscape as the little red cottage is, they have not been fully studied, and, above all, have perhaps been regarded with some contempt. The need for greatly increased knowledge about these churches is acute, particularly for people working in the field of the care and preservation of cultural monuments since they are confronted almost daily by questions concerning the renovation and alteration of these churches and their furnishings.

The provinces of Skåne and Blekinge are presented in this the first volume of a planned series of seven volumes covering the whole of Sweden. In Skåne a large number of churches are strongly influenced by the work of architect C G Brunius and his devotion to the building tradition of the Middle Ages. These churches are a more-or-less unique phenomena, and anticipate at an early date the mediaeval-inspired churches of the late 19th century.

FOTO PÄR-OLA KARLSSON 1987–88 (om ej annat anges)

Beskrivningen av kyrkorna är avslutad våren 1989.

*Översättningen till engelska av bildtexter och sammanfattning har utförts av
William M Pardon.*

Bildmaterial förvaras i ATA.

Omslagsbilden återger ritning till Tvings kyrka 1838, RA.

ALMQVIST & WIKSELL TRYCKERI, UPPSALA 1989

ISSN 0284-1894

ISBN 91-7192-774-3

Innehåll

FÖRORD	7
<i>Axel Unnerbäck</i> Inledning	9
<i>Siegrun Fernlund</i> Kyrkobyggande i Skåne 1760–1860	12
<i>Evald Gustafsson</i> C G Brunius och Skånes kyrkor	36
<i>Ingrid Sjöström</i> Sofia Albertina i Landskrona	47
<i>Ingrid Sjöström</i> Omvandlingen av kyrkorna i Borrby och Svedala	76
<i>Monica Ebeling</i> Överintendentsämbete och församling. Förordning och efterföljd i Blekinge län	97
<i>Marian Ullén</i> Trefaldighetskyrkan i Karlskrona. Ett exempel på klassicism från barock till empire	116
<i>Birgitta Sandström</i> Kyrkoinredningar i Blekinge	129
KATALOG	141
<i>Skåne</i> Ausås 143. Borrby 145. Bårslöv 147. Börninge 149. Esarp 152. Förslöv 154. Glimåkra 155. Grevie 158. Hammenhög 160. Hjärnarp 162. Hov 163. Husie 165. Hörröd 167. Källstorp 169. Landskrona 170. Lilla Isie 172. Loshult 174. Lövestad 176. Nävlinge 178. Oderljunga 180. Osby 182. Skepparslöv 184. Slimminge 186. Starby 188. Stiby 189. Stora Harrie 191. Svedala 193. Svenstorp 195. Säby 197. Tirup 198. Torrlösa 200. Trollenäs 202. Tullstorp 204. Vadensjö 206. Viken 207. Vålinge 209. Västra Karaby 210. Västra Karup 212. Örkened 214. Östra Kärrstorp 217. Östra Ljungby 219. Östra Tommarp 221. Öved 223. – Planritningar 226.	
<i>Blekinge</i> Asarum 231. Augerum 233. Backaryd 235. Eringsboda 237. Gammalstorp 239. Jämjö 241. Jämshög 243. Listerby 245. Lösen 247. Mjällby 248. Mörrum 250. Sillhövda 252. Tving 253. Öljevult 254. Planritningar 256.	
Kyrkorna från perioden 1760–1860 i Skåne och Blekinge. En sammanfattande översikt av <i>Ingrid Sjöström</i>	258
BILAGOR	
1. Kungliga förordningar 1759, 1764 och 1776.	276
2. Överintendenter vid K Överintendentsämbetet	280
FÖRKORTNINGAR	280
LITTERATURFÖRTECKNING	281
PERSONREGISTER	282
SUMMARY	288

Förord

1984 inledde Sveriges Kyrkor i samarbete med konstvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet ett projekt med titeln Nyklassicismens kyrkobyggnader. Projektet, som genomförts med ekonomiskt stöd från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, har inneburit en inventering av landets samtliga kyrkobyggnader från perioden 1760–1860, dvs närmare 800 kyrkor. Projektets inriktning och omfattning presenteras i kapitlet Inledning. Projektledare vid riksantikvarieämbetet är förste antikvarien, fil lic Marian Rittsel-Ullén. Vid Stockholms universitet har högskolelektorn, docent Ingrid Sjöström svarat för ledningen av det seminarium som arbetat med projektet.

Avsikten var redan från början att arbetet skulle leda fram till en publicering av det omfattande materialet. I den nu föreliggande första volymen redovisas kyrkorna i Skåne och Blekinge. Den fortsatta publiceringen kommer att ske under en femårsperiod och omfatta ytterligare sex volymer. Närmast aktuellt för publicering är Småland och Öland.

Arkiv- och litteraturgenomgången för katalogdelen i den nu föreliggande volymen har utförts av antikvarien, fil kand Monica Ebeling, som tillsammans med fil dr Birgitta Sandström även utfört inventeringen i fält. Sammanställningen av katalogdelen har gjorts av Monica Ebeling och Birgitta Sandström samt Marian Rittsel-Ullén, vilken även svarat för sammanställningen och redigeringen av hela volymen.

Som medarbetare i volymens avsnitt med specialstudier ingår, förutom de redan nämnda medarbetarna, även docent Siegrun Fernlund, konstvetenskapliga institutionen vid Lunds universitet, och överantikvarie Evald Gustafsson vid riksantikvarieämbetet. Nyfotograferingen har utförts av Pär-Ola Karlsson, Kristianstad. För renritningen av diagram, kartor och planer har Agneta Hildebrand, riksantikvarieämbetet, svarat.

För utgivningen har vi erhållit publiceringsbidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet. Vi har även tacksamt mottagit bidrag till tryckningskostnaden från Sodalitium Majus Lundense.

Till alla dem som medarbetat i volymen och till alla dem som på olika sätt stött och stöder projektet framför vi vårt varma tack.

Stockholm i augusti 1989

Redaktionskommittén

Inledning

av AXEL UNNERBÄCK

Avsikten med det år 1984 påbörjade inventerings- och forskningsprojektet om den nyklassiska kyrkan i Sverige var att få en överblick över denna stora grupp av kyrkor, nästan lika karaktäristisk som den röda stugan i det svenska kulturlandskapet, men trots detta relativt outforskad och framför allt ganska missaktad. Behovet av en radikalt ökad kunskap om dessa kyrkor är akut, framför allt inom kulturminnesvården som nästan dagligen konfronteras med en till synes aldrig sinande ström av ärenden rörande renovering och förändringar av kyrkorna och deras inredning.

Under de senaste decennierna har den internationella forskningen ägnat stort intresse åt 1700- och 1800-talens arkitekturutveckling. Flera studier har också ägnats förhållandena i Norden, men ännu saknas en uttömmande framställning över utvecklingen i Sverige. – Svenskt kyrkobyggnad har skildrats i två numera klassiska verk, Per Gustaf Hambergs *Tempelbygge för protestanter och Göran Lindahls Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800–1950*, bäge 1955. Grundläggande monografier finns om några av periodens främsta arkitekter: Carl Hårleman (Å Stavenow 1927), Johan Eberhard Carlberg (H Ahnlund 1984), Carl Fredrik Adelcrantz (S Fogelmarck 1957), Erik Palmstedt (Å Setterwall 1945), Louis Jean Desprez (N Wollin 1936), Carl Georg Brunius (B Grandien 1974). Avhandlingsarbete pågår om Fredrik Blom och Christoffer Gjørwell, medan Olof Tempelman, Carl Fredrik Sundvall, Gustaf af Sillén och en rad andra av det tidiga 1800-talets arkitekter, byggmästare och kyrkligt verksamma bildkonstnärer ännu inte har studerats vetenskapligt. Tanken är att projektet genom specialstudier och genom sammanställning av ett rikt underlagsmaterial för vidare forskning skall kunna ge en väsentligt ökad kunskap om detta viktiga skede i svensk arkitektur och bildkonst.

Den typiska svenska predikokyrkan med putsade och vitkalkade murar, torn med huv eller lanternin, stora fönster och en interiör i form av en stor och ljus predikosal täckt av tunnvalv utbildades på 1750-talet. Mycket talar för att det var Carl Hårleman som skapade den

kyrkotyp, som under ett drygt århundrade skulle bli nästan allena rådande inom svenskt kyrkobyggnad. Förutläggningarna för den nya predikokyrkans utveckling och snabba genomslag var framför allt frihetstidens väldiga befolkningsökning. De gamla sockenkyrkorna kunde inte längre rymma den gudstjänstfirande församlingen. Samtidigt ställdes nya krav på kyrkornas funktion. Upplysningstidens teologi krävde en annan gudstjänstmiljö än vad de gamla, mörka kyrkorna med deras överflöd av inventarier från medeltid och stormaktstid kunde erbjuda. Det talade ordet och församlingssången stod i centrum; förkunnelsens klarhet skulle främjas av en ljus och funktionell miljö, befriad från all mystik. Kyrkans funktion som socknens administrativa centrum ställde å sin sida likartade krav; det var från kyrkan och dess granne sockenstugan som socknen styrdes och det var från predikstolen eller kyrktrappan som nya pålagor och förordningar kungjordes för den samlade menigheten.

Lanseringen av den nya kyrkotypen byggde i hög grad på ett nytt administrativt system för reglering av det offentliga byggandet. 1759 infördes kravet att förslag till nya kyrkor bekostade av allmänna medel skulle granskas av ÖIA, överintendentsämbetet, och godkännas av K Maj:t. Dessförinnan hade granskningen skett hos respektive landshövding och konsistorium enligt en bestämmelse från 1740. Den nya förordningen, som bl a innehåller krav på stabila och brandsäkra stentorn, följdes 1776 av en ny, som ytterligare stärkte centralstyrningen av kyrkobyggnadernas utformning. Bakgrunden till den statliga lagstiftningen var inte minst ett praktiskt-ekonomiskt synsätt, som krävde sparsamhet med allmänna medel och stabilitet och varaktighet hos de offentliga byggnaderna – krav som emellertid var nära kopplade till uttalat estetiska ambitioner.

Det centrala granskningstvånget ledde till att en stor del av de nya kyrkorna ritades eller omritades av överintendentsämbetets stab av arkitekter och konduktörer. Därmed kunde den nya kyrkotypen lanseras effektivt över hela landet. Att detta innebar en allmän stilistisk likriktning på bekostnad av regionala och lokala bygg-

nadstraditioner kan i och för sig tyckas sant om man ser till kyrkobyggandet i stort.

Går man in i ett djupare studium visar det sig emellertid att det inom den givna ramen ryms en rikedom av variationer som dels har utgått från de olika arkitektpersonligheternas konstnärliga inriktning och idéer, dels också från den lokala byggmästarens och murmästarens sätt att tolka och i vissa fall självständigt omarbete arkitektens planer. Det finns också regioner, som utvecklade en egen tradition, oberoende av ämbetets estetiska styrning: de viktigaste exemplen är södra Norrland, där murmästaren Daniel Hagman ännu på 1770-talet bygger tornlösa kyrkor av rokokotyp med mansardtak och kryssvalv, och Skåne, där Carl Georg Brunius från 1832 effektivt lanserar sin medeltidsinspirerade kyrkotyp. Studier av relationerna mellan församlingarna och ÖIA visar att den centrala myndighetens makt att genomdriva och följa upp sina beslut tidvis var ganska begränsad. Det finns många exempel på hur församlingarna förhalat eller motsatt sig ämbetets direktiv och envist förfäktat sina egna projektförslag. Särskilt under perioden kring år 1800, under Gustav IV Adolfs tid, var ämbetet försvagat genom oengagerad ledning, underbemanning och otillräckliga resurser.

Den stilistiska avgränsningen av projektet visade sig sammanfalla ganska väl med en tidsmässig avgränsning. Den nyklassiska kyrkans dominans infaller under perioden ca 1760–1860. Enstaka kyrkor i den nya stilen byggdes på 1750-talet, men det var först efter tillkomsten av 1759 års förordning som den nya kyrkotypen fick sitt genombrott. Ännu på 1850-talet är det den traditionella nyklassiska kyrkan som dominerar, fastän stilistiskt påverkad av empires tyngre former, ibland av en försiktig nygotik. Ett årtionde senare är emellertid en ny typ av kyrka, präglad av nygotik eller rundbågestil och med öppen takstol, glasmålningar, öppen bänkinredning och friare planformer redan inne i ett genombrottsskede.

Mot den bakgrunden låg det nära till hands att vidga den ursprungliga ramen och låta projektet omfatta det totala kyrkobyggandet under tiden 1760–1860. Svåra och många gånger osäkra stilistiska gränsdragningsproblem kunde därmed elimineras till förmån för en helhetssyn på kyrkobyggandet under en epok, som i kyrkligt och administrativt hänseende uppvisar en relativt enhetlig bild; också regionala variationer och särdrag av intresse kunde därmed rymmas inom ramen för projektet. Arbetet har även omfattat en kartläggning och analys av hur nya smakriktningar och nyorientering i gudstjänstliv och liturgi tagit sig uttryck i renoveringar och ombyggnader.

Projektet har lagts upp som en inventering av samtliga

kyrkor från perioden. Den sker landskapsvis och har omfattat dels sammanställning av uppgifter ur arkiv och litteratur, dels besiktning på platsen. Resultatet redovisas i en sammanfattande text om varje kyrka med uppgift om arkitekt, byggmästare, tidpunkt för approbation av ritningarna, byggnadsår samt redogörelse för viktigare ombyggnader. Målsättningen är att få en fullständig överblick över beståndet av kyrkor och en bild av deras bevarandestatus som ett underlag för vården av kyrkorna och en utgångspunkt för vidare forskning. Inventeringen redovisas landskapsvis i katalogform uppställd i bokstavsordning efter kyrkornas namn.

I en serie avgränsade vetenskapliga studier kommer epokens kyrkobyggande att belysas från olika aspekter: fördjupade studier av enskilda kyrkobyggnadsprojekt, av olika arkitekter, konstnärer och byggmästare, av praktiska och sociala förutsättningar för kyrkobyggnadsverksamheten, teologiska aspekter, byggnadstekniska aspekter m m.

Skåne och Blekinge, som redovisas i föreliggande volym, intar var för sig en särställning i epokens kyrkobyggande. I Blekinge byggdes 14 kyrkor. Samtliga kan betecknas som nyklassiska, men skiljer sig i många fall avsevärt från den gängse bilden av nyklassicismens enkla sockenkyrka. De lokala förutsättningarna, inte minst i form av en byggnadstradition som kan härledas ur fortifikationsens byggnadsverksamhet i Karlskrona, har satt sin speciella prägel på en rad kyrkor som trots upprepade renoveringar och förändringar får anses tillhöra de värdefullaste och mest originella från den aktuella epoken.

I Skåne har Carl Härleman skapat Öveds kyrka, byggd 1760–61, dvs först sju år efter arkitektens död. Det vackra och välbevarade kyrkorummet företräder ännu en tradition som kan ledas tillbaka till senbarockens slottskapel med karaktär av predikosal, men pekar också framåt mot nyklassicismens kyrkorum. Antalet kyrkor av klart nyklassisk karaktär är emellertid mycket blygsamt och i många fall är det svårt att klart definiera en bestämd stil: en medeltidsinspirerad exteriör kan tex motsvaras av ett tunnvalvt kyrkorum i nyklassicismens anda – men med inredning i nygotik.

Ett stort antal kyrkor präglas av C G Brunius' verksamhet och hans hängivna engagemang för medeltidens byggnadstradition. Som sakkunnig rådgivare och utövande arkitekt fick han stort inflytande ute i församlingarna; hans ställning som professor vid universitetet och domkyrkoarkitekt bidrog sannolikt till överintendentens ämbets relativt liberala acceptans av hans personligt präglade medeltidsromantik. Ofta är det kyrkor med murverk i natursten och tegel, torn som avslutas av

trappgavlar och ett kyrkorum täckt av låga kryssvalv, dvs kyrkor som åtminstone i sin arkitektur har mycket få beröringspunkter med nyklassicismen. Under en epok som i övriga landet helt domineras av nyklassicismens vita predikokyrka är bruniuskyrkorna en för Skåne närmast unik företeelse som tidigt föregriper det sena 1800-talets medeltidsinspirerade kyrkobyggande.

De fristående vetenskapliga uppsatserna i volymen knyter direkt an till kyrkobyggnadsverksamheten i Skåne och Blekinge. De praktiska och administrativa förutsättningarna för själva byggproceduren rörande de skånska kyrkorna behandlas i en särskild studie som också ger en översikt över det sena 1800- och 1900-talets kyrkorenoveringar och den praktiska och idémässiga bakgrun-

den. Det sena 1800-talets renoveringar belyses ytterligare i redogörelsen för omvandlingen av kyrkorna i Borrbý och Svedala. C G Brunius' verksamhet som kyrkoarkitekt finns klarlagd i en studie, som även belyser hur han i en medeltidsinspirerad arkitektur söker förverkliga något av den nyklassiska kyrkans idé och funktion. I en arkitekturhistorisk analys behandlas Sofia Albertina kyrka i Landskrona, en av epokens relativt få större kyrkor och ett intressant exempel på Carl Hårlemans kyrkliga arkitektur. Vidare behandlas Trefaldighetskyrkan i Karlskrona, ett exempel på genomförd klassicism från barock till empire, de blekingska kyrkornas inredning samt blekingekyrkornas präglning av växelspelet mellan överintendentsämbetets krav och de lokala förutsättningarna.

Kyrkobyggande i Skåne 1760–1860

av SIEGRUN FERNLUND

Stiftsledningen och byggnadsverksamheten

Kyrkobyggandet har alltsedan medeltiden på ett eller annat sätt övervakats av överheten. Sockenkyrkan var bygdens andliga och sociala centrum. Dess gestalt uttryckte religiösa och samhälleliga värderingar och själva byggnadens fortlöpande underhåll och skick togs av den kyrkliga myndigheten ofta som måttstock för tillståndet i församlingen.

Under katolsk tid fick biskopen en god uppfattning om hur sockenborna fullgjorde sin byggnadsskyldighet gentemot kyrkan, när han besökte församlingarna i samband med religiösa akter och invigning av nya altaren och nyuppförda eller tillbyggda gudshus.

Efter reformationen överflyttades kontrollen över den kyrkliga byggnadsverksamheten formellt till kungen. Samtidigt intensifierades och reglerades emellertid biskoparnas skyldighet att hålla täta visitationer i socknarna och därmed ökade också biskopsämbetets överblick över kyrkorna i stiftet.

I 1686 års kyrkolag preciserades visitationsordningen ytterligare. Där förordnades också att planerade kyrkbyggen skulle underställas både biskopsämbetets och K Maj:ts granskning. Vid mitten av 1700-talet togs slutligen ännu ett steg mot en fullständig central övervakning av kyrkobyggnadsverksamheten. I kungligt brev den 8/10 1740 bestämdes att ritningar till nya kyrkor skulle godkännas både av landshövdingen och biskopsämbetet innan arbetet fick påbörjas. Den 22/3 1759 tillades bestämmelsen att ritningar och kostnadsförslag även skulle granskas av K Maj:t och dess överintendentsämbete.

Skåne berördes i början inte särskilt mycket av de nya rutinerna. Vid 1700-talets mitt var byggnadsaktiviteten låg. De flesta av landskapets ca 420 sockenkyrkor stod kvar i sin medeltida gestalt. Endast två helt nya kyrkor – Genarps och Trefaldighetskyrkan i Kristianstad – hade byggts efter reformationen. Några av de patronella kyrkorna hade under 1600-talet och 1700-talets första decennier fått nya torn eller gravkor för adelsfamiljen. Ett tiotal kyrkor hade blivit utvidgade med en tillbyggnad i norr eller söder. För övrigt var de flesta till sin byggnadskropp tämligen oförändrade sedan medeltidens slut.

Mer genomgripande var förändringarna i interiören. Efter reformationen hade kyrkorummet steg för steg anpassats till den nya gudstjänstformen. En enkel predikstol anskaffades och långhuset inreddes med bänkar. Sidoaltaren och helgonbilder togs så småningom bort – på många håll kanske först när färgerna hade flagnat av och bildernas funktion fallit i glömska.

Under 1580-talet fick de mer välbärgade församlingarna råd att beställa ett baldakinaltare. I andra socknar dröjde det till 1600-talets början innan den protestantiska ikonografin gjorde sitt inträde i kyrkorummet. Begåvade bildsnidare som Daniel Tommisen, Statius Otto och Jakob Kremberg berikade vid denna tid ett stort antal skånska kyrkor med högklassiga inventarier.

Den konstnärliga aktiviteten i Skåne stagnerade under 1600-talets senare del. Landskapet involverades alltmera i de svensk-danska krigen och försvenskningen ledde till instabila förhållanden i provinsens ledande skikt. Vissa bygder var direkt härjade av krigen, andra utarmades av upprepade inkvarteringar och kontributioner. Befolkningen utsattes för svält och plundringar. Efter pesten som härjade 1711–13 stod hundratals hemman öde. Kyrkornas underhåll blev helt säkert eftersatt under denna period. Den svenske kungens namnchiffer var emellertid uppsatt över triumfbågen. Och den karolinska barocken i provinsiell tappning började så småningom sätta spår i kyrkornas inredning, företrädesvis i socknar som dominerades av adliga godsägare. I ickepatronella församlingar dröjde det fram till 1730- och 40-talen innan kyrkorna kunde bestå en upprustning.

Vid seklets mitt tycks sockenkyrkorna ha varit tämligen välvärdade. Det löpande underhållet sköttes i regel av sockenborna själva. Vår och höst hölls syn på byggnaden och skador på tak och murar upptäcktes i tid och kunde avhjälpas utan större svårigheter. Även interiören förnyades. Räkenskapsböcker och inskriptioner berättar om målningsarbeten och renoveringar. Äldre altaruppsatser och predikstolar blev lagade och stofferades »med sirlig oljofärg och förgyllning». Bänkinredningens speglar smyckades här och där med rokokons snäckornament och marmoreringar men ännu hellre med blomsterbuket-

ter och bibliska gestalter på duvblå grund. Läktare byggdes i kyrkans västra del och bröstningens utsida bemålades med apostlabilder. Ända in på 1770-talet tillverkades altarpuppstatser, predikstolar, dopställen och baldakiner i blomstrande lantlig barock. Dominerande bland bildsnidarna var Johan Ullberg som under fyra decennier, från 1735 till 1775, levererade nya präktiga inventarier till minst fyrtio skånska församlingar.¹

I många kyrkor förstörades fönstren under 1700-talets lopp för att få bättre läsljus över bänkarna. Medeltida kalkmålningar, som fram till dess varit synliga i kyrkan, förstördes av ingreppen och överkalkades därefter helt.²

Många interiörer utsmyckades vid 1700-talets mitt efter en vitmening med dekorativa draperimålningar kring fönstren, predikstolen och altaret. Arkivmaterialet berättar om målade »gardiner på muren» i ett stort antal kyrkor i hela landskapet. Men endast en sådan utsmyckning, i Hannas kyrka på Österlen, är idag bevarad. Just i denna interiör upplever man något av färgglädjen och formrikedomen som tycks ha funnits i skånekyrkorna strax innan den nyklassicistiska strömningen nådde landskapet.

Ämbetsberättelser, visitationsprotokoll och prästmöteshandlingar ger i regel en god överblick över förhållandena i ett stift under ett visst skede. Där dryftas inte bara frågor kring det religiösa och sociala livet i församlingarna, även kyrkobyggnadernas tillstånd och byggnadsaktiviteten tas upp i den omfattande rapporteringen till stiftsledningen.

Verksamheten i Lunds stift präglades under 1700-talets första hälft fortfarande starkt av försvenskningssprocessen och därmed sammanhängande problem. Och även efter sekelmitten strävade biskoparna efter att befästa uniformiteten i kyrkolivet.³

Henrik Benzelius korta episkopat (1740–47/49) kännetecknades av hans strängt ortodoxa syn på kyrka och församling. Han bekämpade herrnhutismen och ivrade för fortsatt sträng kyrkotukt. Förhör med nattvardsbarnen påbjöds och prostarna uppmanades att införa 1742 års mönsterbyordning i socknarna.

Biskopsämbetets krav på insyn och kontroll förstärktes under Benzelius efterträdare *Johan Engeström* (1748/49–1777), som energiskt drev kyrkolivet för att uppfylla 1686 års lag. Visitationerna blev ett viktigt led i dessa strävanden. Engeström utarbetade en fast visitationsordning med stående frågor kring församlingarnas alla angelägenheter. Han visiterade själv mycket flitigt och höll inte mindre än 20 prästmöten, där både teologiska och praktiska frågor diskuterades. Herrnhutismen stabiliserade sig under hans tid och blev så småningom, framförallt i Göinge och angränsande bygder, en stark faktor

inom det sydsvenska kyrkolivet.

Biskop *Olof Celsius* (1777–94) vidareförde i viss mån den ortodoxa traditionen i Lundastiftet, trots att han själv stod för en upplysningspräglad kultursyn. Han var sextio år vid tillträdet. Utnämningen till biskop i Lund var slutpunkten för hans lysande karriär som vitter och litterär kulturpersonlighet i Uppsala och Stockholm. Något djupgående intresse för den skånska allmogens förhållanden tycks Celsius inte ha haft.

Född i Skåne och väl förtrogen med stiftet var däremot *Petrus Munck* (1794–1803). Sedan 1778 hade han suttit i konsistoriet i egenskap av domprost. När han, 62-årig, övertog stiftsledningen var mycket försummat och i oordning. Visitationer hade knappast hållits under de gångna 20 åren och Munck utfärdade genast en ny visitationsinstruktion. På våren och sommaren 1795 visiterades så stiftets samtliga socknar av häradsprostarna. De inhämtade uppgifterna lades fram och diskuterades på prästmötet i september samma år. En ny heltäckande prostvisitation genomfördes 1799.

De välskrivna protokollen från dessa förrättningar är ett enastående källmaterial som bland mycket annat också förmedlar en bild av kyrkobyggnaderna i lundastiftet strax före år 1800. Visserligen besvaras visitationsformulärets frågor kring kyrka och kyrkogård av många präster ganska kortfattat, men materialets överskådlighet möjliggör ändå att dra slutsatser om byggnadernas tillstånd och funktion vid denna tid. Biskopens sammanfattning vid prästmötet 1799 kompletterar bilden.

I stort sett tycks kyrkorna vid denna tid ha underhållits tämligen väl. Protokollen från flertalet församlingar omtalar att kyrkor, klockor, klocktornet och ringmuren befinner sig »i försvarligt godt stånd» eller »i lagligt stånd». I Vallby och Bolshög antecknas t ex 1795: »Kyrkor, Klockor, Klockstaplar och Ringmurar äro uti godt stånd och deras underhållande försummas intet.» Här och där uppges att kyrkans rappning eller takbeläggning är dålig och klockstaplarna av trä, som då tycks ha funnits vid minst 150 kyrkor i stiftet, krävde mycket underhåll. Att uppföra nya staplar var förbjudet sedan 1759. I kungligt brev från den 22/3 detta år heter det, att klockorna »der sig göra låter och utan kyrkvalvens fara ske kan, flyttas uti stentorn». Många staplar dömdes också efter hand ut och klockorna överfördes till restaurerade medeltida eller helt nyuppförda stentorn.

Av 1795- och 1799 års visitationsprotokoll framgår att kyrkorna i ganska många församlingar redan då började bli för trånga. Befolkningen i Skåne hade ökat kraftigt sedan seklets mitt. Under perioden 1750–1800 steg invånarantalet i Malmöhus län från 105 900 till 142 056, i Kristianstads län från 90 550 till 116 681.⁴ Givetvis varie-

rade befolkningstillväxten från bygd till bygd. Och inte heller i alla folktäta socknar ledde den redan under detta skede till trängsel i gudshuset. I allt fler kyrkor byggdes emellertid vid 1700-talets slut läktare, både i väster och längs med den norra, ofta fönsterlösa långhusmuren.

En del församlingar hade uppenbarligen stora problem. I Borrbý hette det 1795, att den urgamla kyrkan visserligen var stor och grov men ändå knappt rymde hälften av församlingen. Västra Karups kyrka kunde trots stora läktare »ej hysa mera än 8–900 personer». Det fanns 1 500 kommunikanter i församlingen. Lika prekär var situationen i Grevie där ett nytt läktarbygge planerades som en nödlösning eftersom kyrkokassan inte medgav någon ordentlig tillbyggnad.⁵

Ett femtiotal kyrkor hade under perioden 1740–1799 blivit utvidgade med en »nykyrka» för att bereda mera plats för sockenborna. Byggnadsaktiviteten fördelar sig tämligen jämnt över de olika decennierna och tycks vara ett uttryck för mycket konkreta behov. Påtagligt många av dessa nykyrkor byggdes vid patronatskyrkor och initierades alltså av adliga godsägare. Intensifieringen av jordbruket i samband med storskiftet, bättre avkastning och viss industriell verksamhet i anslutning till gårdsdriften hade lett till större behov av arbetskraft och därmed till folkökning i vissa av godssocknarna. Barsebäcks kyrka tillbyggdes redan på 1750-talet. Andrarums kyrka blev 1768 »till största delen ombyggd» av Carl Fredrik Piper. Bolshög hade 1780 fått en stor tillbyggnad genom greve Beck-Friis försorg. Färlöv utvidgades 1776, Kågeröd 1780 och Riseberga 1787. Även tornbyggen och vissa inredningsarbeten gjordes i några av patronatskyrkorna.⁶

Under 1800-talets första decennium stagnerade byggnadsverksamheten i stiftet. Endast tre nykyrkor byggdes under dessa år och även under 1820- och 30-talen var aktiviteten relativt låg – i varje fall med tanke på den ständigt tilltagande folkmängden i socknarna.

Anledningen till detta är utan tvekan först och främst jordbrukets omstrukturering. Enskiftesförordningen för Skåne utfärdades på våren 1803 och verket sattes igång med stor kraft. År 1825 var ca 50 % av Malmöhus läns mantal och 22 % av Kristianstads läns mantal skiftade och omläggningen fortsatte i rask takt. Fram till år 1860 hade över tusen byar sprängts sönder och omfattande nyodlingar hade tagits upp.

Den genomgripande omdaning av odlingslandskapet och bebyggelsen som skiftet förde med sig upptog givetvis allmogebefolkningens alla krafter. Naturligt nog försumrades sockenkyrkans underhåll medan hemmansägarna rev ner sina gårdar i byn och återuppbyggde dem på de nya jordlotterna. Omsorgen om själva odlingsjorden, som ju till stor del utgjordes av tidigare obrukad

fäladsmark, krävde en enorm arbetsinsats, dikning och stängselbygge likaså. En i och för sig väl behövlig upprustning eller tillbyggnad av sockenkyrkan sköts på framtiden.

De kyrkliga myndigheterna var fullt medvetna om alla de praktiska och ekonomiska svårigheter enskiftet, åtminstone temporärt, förde med sig för församlingarna. Att påminna sockenmännen om deras byggnadsskyldighet gentemot kyrkan hade varit meningslöst. Under skiftets första år saknade stiftet dessutom en kraftfull ledare. När *Nils Hesslén* år 1805 utnämndes till biskop var han 76 år. Visserligen var han allmogeson och sedan ungdomen intresserad av naturlära och lanthushållning. Hans höga ålder och ohälsa ställde emellertid hinder i vägen för hans kontakt med befolkningen i stiftet. Han visiterade inte alls och höll inte heller något prästmöte.

Desto flitigare engagerade sig hans efterträdare *Vilhelm Faxé* (1811–1856) i församlingarnas förhållanden. Hans långa episkopat sammanfaller med en livlig utveckling av kyrkobyggandet i stiftet. De allra flesta av de kyrkor som omfattas av föreliggande inventering kom till under hans tid och många medeltidskyrkor omdanades kraftigt för att motsvara tidens krav på ljus och utrymme.

Vilhelm Faxé startade sin ämbetsutövning med ett intensivt visiterande. Redan 1813 besökte han 31 socknar. Under årens lopp genomförde han 250 visitationer och regelbundet samlades provinsens kyrkoherdar till överläggningar i Lund.

Vid sitt första prästmöte, år 1814, konstaterade Faxé att stiftets kyrkor »blivit väl hållne, så vidt tillgångarne funnits medgifva det.»⁷ Den förståelse för församlingarnas ekonomiska realitet som skymtar i formuleringen är kännetecknande för Faxés agerande i kyrkobyggnadsfrågor. Så gott som överallt gällde det att väga en lång rad aktuella behov mot varandra. Biskopen var starkt engagerad i folkbildningsfrågan och detta ledde ofta till att skolbyggnader prioriterades. När allmänna folkskolestadgan utfärdades år 1842 fanns i Lunds stift redan 420 fasta skolor där ca 20 000 barn undervisades. Skåne låg därmed långt före övriga delar av riket.⁸ Givetvis tömdes kyrkokassan för lång tid framöver när en församling byggde ett skolhus. Och även fattiggårdarna som började inrättas vid denna tid, krävde ekonomiska uppoffringar.

Vid sina besök i socknarna nöjde sig Faxé därför ofta med att påpeka smärre bristfälligheter vid kyrkobyggnaden. Att skapa ordning och reda i och kring kyrkan kostade inte mycket. Gudshusets prydighet kunde genom enkla åtgärder ändå ökas väsentligt. Många kyrkor var emellertid alltför trånga och mörka för att fylla sin funktion. »Är kyrkan tillräckligen ljus och rymlig? – Är läktarbyggnaden, där sådan är uppförd, säker? – Fordrar

kyrkan snart någon betydlig reparation?» är därför stående frågor i Faxes visitationsinstruktioner.⁹

De tre frågorna hänger nära samman. De stora läktarna som sattes upp över kyrkornas bänkkvarter för att skapa fler sittplatser, skymde givetvis ljuset från fönstren. Det blev skumt och trångt både under och på läktarna. Många medeltidskyrkor saknade dessutom, som nämnt, helt fönster i norr. Stenvalven kunde under dessa förhållanden kännas tunga och tryckande.

I många församlingar föreslog Faxe därför att valven borde tas ner och ersättas med ett tunnvalv av trä. I tvåskeppiga medeltidskyrkor, som tex Fränninge och Everlöv, såg han det som en stor fördel »att genom de tjocka stenpelarnas borttagande vinna både mera ljus och utrymme i kyrkan. Genom uppförande af ett trädhvalf skulle kyrkan få ett prydligare utseende och kostnaden förmodligen blifva obetydlig, då all den mursten kunde säljas, som finnes i såväl pelare som i hvalfvet.»¹⁰

Men »störande pelare» fanns också i de flesta kyrkor som hade blivit utvidgade med nykyrkor. Korsarmens anslutning till det ursprungliga långhuset löstes oftast så att långhusmuren genombröts på en sträcka motsvarande två travéer. Valvstödet som då stod kvar som en kraftig pelare mitt i öppningen, skymde sikten och försvårade kommunikationen mellan präst och församling. Faxe föreslog därför i flera fall att medeltidsvalven med sina stöd skulle tas bort och ersättas med samma typ av trätunnvalv som redan fanns i nykyrkan.¹¹ Rivning av valven är ett stort och vanskligt ingrepp i en kyrkobyggnad och församlingarna var inte alltid villiga att efterkomma biskopens uppmaning. Något lättare var det däremot att hugga upp fler och större fönster – också det ett önskemål som biskopen framförde vid många visitationer.

Ett par decennier efter enskiftet blev trängseln i kyrkorna alltmera kännbar. Familjebildningen hade gynnats av hemmansklyvningar och jordavstyckningar. Inte minst den obesuttna delen av befolkningen ökade starkt. Läktarbyggen och smärre förändringar av inredningen kunde inte längre avhjälpa platsbristen. Från 1830-talet tvingades alltfler församlingar tänka på tillbyggnad eller nybyggnad av sin kyrka.

Entreprenadsystemet

Ett kyrkobyggnadsföretag krävde vid denna tid inte bara praktisk och ekonomisk planering utan också en omfattande skriftväxling med myndigheterna. Vid 1700-talets slut var byggnadsärendenas gång ännu tämligen enkel. Efter besiktning av kyrkan och överläggningar i sockenstämman tog kyrkoherden och kyrkvårdarna en första kontakt med någon hantverkare från trakten. Ett kost-

nadsförslag upprättades. Om arbetet beräknades kostna mera än 33 Rd banco, överlämnades ärendet med eventuella ritningar för granskning till biskop och landshövding och därifrån – men endast vid större byggnadsföretag – vidare till K Maj:t och dess överintendentsämbete. När byggnadstillståndet hade tillställts församlingen, skrev socknens förtroendemän kontrakt med hantverkarna i kyrkoinspektorns närvaro. Arbetet kunde sedan påbörjas. Denna rutin, som särskilt efterfrågades i 1795 och 1799 års visitationsordning, tycks ha fungerat tillfredsställande. Så här beskrevs den tex av kyrkoherden i Össjö och Tåsjö:

Kyrkoreparationer hafwa på socknestämman blifwit afgjorda och har jag sedan med handtwerkarna afslutadt Contracttet uti Kyrkwardarnas närvaro: och hafwa inga betydande reparationer skedt förutan Kongel: Landshöfdinge: och Biskops: Ämbetets tillåtelse, och har Kyrko:Inspectoren ej haft någon vidare befattning dermed än att han skrivit på sin mening på Contractterne, och sedan förskaffat den nämde tillåtelsen.¹²

Redan då var det emellertid inte ovanligt att större byggnadsarbeten bjöds ut på entreprenadauktioner. På så sätt pressades priserna men arbetet blev i gengäld oftast sämre utfört. Kyrkoherden i Västra Karup påpekar tex 1795: »Det vore önskeligt at, då någon på Entreprenad Auction stadnar för någon ansenlig Kyrkans nybyggnad, honom blefwe pålagd att ej låta giöra något arbete genom fuskare, som ofta händer, Kyrkan till ej ringa skada.»¹³

De dåliga erfarenheterna, som givetvis också myndigheterna kände till, hindrade emellertid inte att entreprenadsystemet så småningom blev allenarådande. Den 12/4 1815 påbjöds i en kunglig förordning att alla byggnadsarbeten som översteg 50 Rds värde skulle »på entreprenad-auktion till den minstbjudande upplåtas». I en tid då byggnadsbehovet blev allt större och hushållning med kyrkokassornas innehåll var av största vikt, framstod systemet som en lösning. Borgenssäkerhet och opartisk avsyning av bygget betraktades av lagstiftaren som tillräcklig garanti för byggherren.

I praktiken utvecklade sig förhållandena annorlunda. Byråkratin kring ett påtänkt kyrkbygge ökade avsevärt. Församlingen tvingades anhålla om tillstånd att få utlysa entreprenadauktion hos biskopsämbetet och landshövdingen. Själva auktionen hölls sedan samtidigt *både* på landskontoret och i församlingen i kronobetjäningens närvaro. Resultaten av utropen på de båda platserna skulle sedan brevlades jämföras, borgensmännens vederhäftighet och säkerhet prövas och det lägsta antagbara anbudet urskiljas. Efter ytterligare brevväxling mellan myndigheterna och församlingen utarbetades detaljerade kontraktsförslag som så småningom kunde antas och undertecknas av alla parter.

Fig 1. Grevie kyrka. Kyrkan utvidgades 1804 med en korsarm i norr. 1845 tillkom västtornet medan långhuset förlängdes mot öster 1855–57

Grevie Church. The cross-arm was added in 1804, the west-tower in 1845, and the nave was extended to the east in 1855–57.

Trots att dessa kontrakt innehåller ytterst ingående föreskrifter om gråsten, tegel och bruk, om dagsverken och transporter, om ställningar, virkesdimensioner, takspånens behandling och målningsskiktens antal samt en exakt tidtabell för bygget och utbetalningen av dellikviderna, uppstod det oftast problem på olika stadier av byggprocessen och framförallt efter avsyningen.

Entreprenadarbeten i Grevie

Den stegvisa ombyggnaden av Grevie kyrka kan tjäna som exempel på alla de olägenheter och bekymmer entreprenadsystemet kunde vålla en församling och övriga involverade parter.

Under 1800-talets första år utvidgades medeltidskyrkan i Grevie med en rymlig korsarm i norr (fig 1). Med denna tillbyggnad löstes platsbristen i kyrkan, åtminstone för en tid framöver, och församlingen kunde nöja sig med löpande underhåll av kyrkan under de närmast följande två decennierna.

På våren 1829 beslutade församlingen att byta ut kyrkans läckande blytak mot ett koppertak. Kopparslagare B Lindström gjorde upp ett kostnadsförslag, myndigheterna kontaktades och entreprenadauktion hölls i vederbörlig ordning. Lindström ropade in arbetet för lägsta sum-

man och antogs som entreprenör efter att ha uppvisat betryggande garantier. Hans borgensmän, två kopparslagarmästare, iklädde sig ömsesidigt ansvar för arbetets godhet och bestånd i tio år efter avsyningen. Koppertaket lades under hösten 1829.

Men redan efter ett par vintrar visade sig taktäckningen vara bristfällig. De små läckorna hölls under observation och 1836 begärde församlingen att få anställa syn tillsammans med entreprenören och hans borgensmän. Myndigheterna gav sitt tillstånd, en kopparslagarmästare och en timmermästare kallades som sakkunniga – men entreprenörens representanter uteblev från syneförrättningen.

De närvarande synemännen kunde emellertid konstatera att takstolen var starkt fuktskadad, möglig och rutten. Kopparslagare Lindström själv hade avlidit några år dessförinnan och förhandlingarna om ansvaret för skadorna fick föras med hans borgensmän. Tre församlingsbor, sjökaptenerna Börje, Olof och Jöns Olsson, engagerade sig i saken och åtog sig slutligen att själva gå i borgen för en ny takstol.

Men därmed var problemen långt ifrån lösta. Ärendet drogs inför häradsrätten och därifrån till hovrätten, där det behandlades 1839. Under processens gång ställde

parterna förgäves ömsesidiga skadeståndskrav. Den då avlidne kyrkoherden Raabs sterbhus dömdes slutligen att betala rättegångskostnaderna eftersom Raab ju faktiskt hade betalat ut hela entreprenadsumman till Lindström när taktäckningen var gjord. Rätten ansåg m a o att församlingen därmed hade godkänt arbetet.

Medan denna rättegång pågick hade Grevie församling varit tvungen att avsluta nya entreprenadkontrakt med andra hantverkare. År 1830 behövdes reparationer vid tornet, klockstolen och kyrkogårdsmuren. Och 1837 tog man itu med tornet vars yttre skal ständigt tenderade att lossna från murkärnan. Vid en besiktning fann man att skalet troligen var tillbyggt i ett senare skede och därför borde kunna tas bort helt.

En murare, Anders Hultberg, ropade in arbetet vid den påföljande entreprenadauktionen för en summa av 110 Rd och påbörjade rivningen på våren 1838. När det yttre skalet var nerrivet till tornets halva höjd blev Hultberg tveksam. Tornet visade svagheter och remnor. Sockenstämman kallades in och arbetet stoppades tills vidare. Söndagen den 5 augusti rasade plötsligt en del av tornet. Sockenstämman sammankallades i all hast och man beslutade att låta byggmästaren Weste Westesson från Sölvesborg, som just då var sysselsatt med ett större arbete vid grannkyrkan Hov, genast vidta säkerhetsåtgärder. Westesson begärde 100 Rd för det riskfyllda arbetet och rev snabbt ner tornet till betryggande nivå. Tyvärr skadades långhusets och vapenhusets tak vid det brådskande arbetet. Redan den 8 augusti var han emellertid färdig och myndigheterna fick i detta fall nöja sig med att i efterhand godkänna kostnaderna.

Grevie kyrktorn stod nu som en ruin och församlingen tvingades att planera för ett nybygge. I december 1838 sändes en ritning – antagligen uppgjord av Westesson – till Stockholm och året därpå gav K Maj:t tillstånd till församlingens tornbygge. Flera omgångar med ritningar och diverse tillbyggnadsförslag hade dessförinnan utväxlats mellan överintendentensämbetet och pastorsämbetet. Det nya tornet beräknades slutligen till en kostnad av 5 000 Rd.

Vid denna tidpunkt var församlingen involverad i processen kring koppartaket och kyrkokassan togs i anspråk för den nya takstolen. Tornbygget fick därför vänta.

Den 29 november 1841 förrättades äntligen entreprenadauktionen på det nya tornet »såväl å Lands Kontoret i Christianstad, som vid Grevie kyrka». Protokollet från Grevie ger en god bild av förrättningen: när sockenmännen, länsman, intressenterna med sina borgensmän och en del nyfikna hade samlats, ropade man ut byggnadsarbetet för 4 900 Rd banco. Fem intressenter, ett par av dem representerade genom ombud, började nu under-

bjuda varandra i en lång rad utrop tills klubban slutligen föll vid 4 240 Rd. Arbetet hade därmed ropats in av skollärare Rosenberg, ombud för Byggmästare Weste Westesson. Godtagbara borgensförbindelser kunde emellertid inte visas upp av läraren. Församlingen stannade därför, trots Rosenbergs protester, för det näst lägsta budet, 4 250 Rd, lagt av målarmästare Schönhult. I myndigheternas resolution bestämdes därefter att Schönhult skulle bli entreprenör, bl a för att Westesson »mindre väl utfört åtaget arbete i Förslöfs kyrka».

Men sölvesborgsbyggmästaren – som fö just då satt i länshäktet i Ängelholm »såsom tilltalad för Edsöres brott» – gav sig inte så lätt. Han överklagade förfarandet ända upp till K Maj:t, men fick till svar att församlingen hade rätt att ta den entreprenör som kunde lämna den bästa säkerheten.

I Grevie kvitterade målaren Schönhult snart ut den första delen av entreprenadsumman, 1 450 Rd, men ingenting hände på bygglplatsen. På våren 1844, 2 1/2 år efter entreprenadauktionen, visade det sig att både Schönhult och hans garantier var konkursmässiga. En av borgensmännen, murare Ahlstedt, uppförde emellertid ändå tornet under sommaren och hösten 1844. Arbetet avsynades och godkändes med viss tvekan i slutet av november. Men slutlikviden betalades för säkerhets skull inte ut.

Sockenborna såg emellertid redan från början ganska kritiskt på sitt nya kyrktorn. En del brister visade sig redan under det kommande året och en ny besiktning gjordes i mars 1846 i närvaro av bl a kronofogden. Man mätte tornet och fann att det var 2 aln och 20 tum *lägre* än på ritningen. Takgesimsen under lanterninen var »förfärdigad af bräder» trots att den enligt kostnadsförslaget skulle ha murats av 5 000 tegel. Taket var otätt så att det regnade på ringklockorna. Tornets alla sidor var »skeva och buktiga» och rappningen oduglig.

Under syneförrättningen yttrades misstankar om att Ahlstedt hade förfalskat ritningen genom att klippa bort en del av tornet. Men entreprenören försvarade sig och menade »att då ritningen under det arbetet fortgick, dagligen och ofta stundligen måste öfverses, densamma genom slitning klyfts och någon förfalskning derå ej verkställdt». Han hade helt enkelt varit tvungen att klistra ihop ritningen med en pappersremsa på baksidan. Tornets höjd stod ju faktiskt inte heller angiven på kostnadsförslaget. Beträffande gesimsen menade han, att han hade haft rätt att göra den i trä, eftersom kostnadsförslaget inte tog upp *formsten* för ändamålet. Att murarna var skeva och skrovliga kunde knappast anses vara »till förfång för kyrkan». Den dåliga rappningen däremot kunde han nog åta sig att bättra på.

Församlingen gick därefter med på en förlikning. Ahlstedt ålades att betala 333 Rd i skadestånd. Dessutom skulle han reparera vissa av skadorna. Den påbörjade rättegången bilades.

Vid en ny besiktning året därpå var tornet emellertid i samma bedrövliga skick. Rappningen som Ahlstedt hade smetat på muren för att jämna ut skrovligheterna hade redan fallit av igen. Torntaket var omålat och otätt. Klockstolen befanns vara felaktigt konstruerad, »alla styfvor voro för korta, kilade nedantill och ofvantill ej intappade, endast häftade med ett eller tvenne spik . . .». Hela klockstolen kunde lätt rubbas av en enda karl. Att ringa i klockorna var otänkbart.

Besiktningensprotokollet fortsätter med en lång rad ytterligare anmärkningar. Ahlstedt hade fuskat och sparat material på så gott som alla punkter. I stället för att lägga trappsteg av huggen sandsten framför ingångsportalen, hade han använt en gammal gravsten som sluttade inåt så att regnvatten rann in på golvet. Ingångsdörren var av furu istället för ek, illa gjord och redan sprucken. Fönsterbänkarna bestod av lösa och söndriga stenar, osv.

I ett utslag från biskopsämbetet och landshövdingeämbetet ålades Ahlstedt att åtgärda bristerna. Han tycks emellertid inte ha varit kapabel att uppfylla sina skyldigheter. Problemen löstes därför på annat sätt. I september 1848 utlystes entreprenadauktion på en ny klockstol. Den byggdes slutligen på sakkunnigt sätt av byggmästare Pehr Pehrsson från Ängelholm. När resterande reparationsarbeten året därpå bjöds ut på en ny entreprenadauktion infann sig, förstäeligt nog, inga spekulanter. Kyrkoherden fick därför så småningom tillstånd av myndigheterna att låta utföra dessa arbeten på ackord.

I november 1849 skickade kyrkoherden en uppställning på alla kostnader som Ahlstedt borde stå för till biskopsämbetet. Han ber samtidigt om utmätning av entreprenörens egendom. Räkningen omfattar ersättning för alla syner, porto, lösen, skjuts, traktamenten m m och slutar på 186 Rd. Men häradsrätten som behandlade ärendet på våren 1850 dömde till Ahlstedts förmån: Eftersom församlingen trots allt hade betalat den sista delen av entreprenadsumman före garantitidens utgång, hade man förverkat all rätt att få ersättning.¹⁴

Kyrkbygget i Förslöv

Samtidigt som syner och rättegångar avlöste varandra i Grevie, var kyrkoherden J A Jönsson också sysselsatt med planeringen av kyrkbygget i pastoratets moderförsamling Förslöv (fig 2). Givetvis försökte han ta vara på sina erfarenheter från Grevie.

Den 11/2 1848 skriver han till biskopsämbetet och landshövdingen: »Erfarenheten har visat att alla kyrkoar-

beten här i Häradet, såsom de i sednare tider bedrivits af Entrepreneurer, på öfligt sätt antagne, blifvit förfuskade, hvaruppå Houfs och Hjernarps nybyggda kyrkor, tornet vid Grevie kyrka, ringmuren vid Förslöfs m m lemna klara bevis». För att undvika en upprepning av allt byggfusk, trassel och processande som Grevie församling hade fått uppleva, ansöker Jönsson följaktligen om att få slippa lämna ut Förslövs kyrkbygge på totalentreprenad. Församlingen ville istället tillsätta en byggnadskommitté, som skulle åta sig att upphandla förstklassigt material, »så att de som skola utföra arbetet ej sättas i frestelse att lemna dåligt arbete, derföre att de skola vinna på materialerna . . .» För själva arbetet tänkte man sig att engagera tre företagare; en murmästare, en timmerman och en taktäckare. Som ytterligare säkerhetsåtgärd kunde lämpligen hantverkarna och församlingen utse varsin »Compromissarius». Dessa två män skulle å sin sida välja ytterligare en kontrollant. Tillsammans skulle »syningsmännen» övervaka bygget med rätt att i förekommande fall kräva »cassation eller approbation af någon del af arbetet eller materialier». Varken församlingen eller hantverkarna skulle ha rätt att överklaga kontrollanternas bedömning.

Förslövs väl genomtänkta program till förekommande av slarv och bråk avvisades emellertid av myndigheterna. Biskopsämbetet och landshövdingen hänvisade till 1815 års kungliga förordning och menade att entreprenadauktion under alla förhållanden måste utlysas. Församlingen fick böja sig för bestämmelserna och bygget bjöds ut i maj 1858. Men ingen av spekulanterna som infunnit sig, var villig att åta sig bygget för den summa som kostnadsförslaget visade. Överintendentsämbetets arkitekter hade uppenbarligen gjort grova räknefel. Byggnadsplanerna hamnade därmed i en återvändsgränd.

Under den utdragna handläggningstiden hade befolkningen i Förslöv hunnit öka ytterligare och församlingen bestämde sig i detta läge för att ändra planerna. På våren 1849 förelåg en ny ritning, uppgjord av Weste Westesson. Den godkändes efter bearbetning av F W Scholander på ämbetet i september samma år av K Maj:t. Samtidigt erhöll församlingen tillstånd att låta utföra arbetet på beting.¹⁵

Entreprenörerna och överintendentsämbetet

Turerna kring Grevie och Förslövs kyrkbyggen, som förefaller oss närmast groteska, är inte på något sätt undantag. I själva verket tycks så gott som alla församlingar, som vid denna tid tvingades företa sig byggnadsarbeten, ha kämpat med samma svårigheter. Och överallt uppstod bekymren som direkta eller indirekta följder av entreprenadsystemet.

Fig 2. Förslövs kyrka. Uppförd 1850. Tornet uppfördes 1775 till den äldre kyrkan.

Förslöv Church. Built in 1850. The tower was added to the old church in 1775.

Speciellt drabbat var Bjäre härad, där 8 av de 12 kyrkorna utvidgades i olika etapper eller helt nybyggdes på 1840- och 50-talen. Enbart år 1849 pågick invecklade processer mellan församlingarna och entreprenörer i Hov, Västra Karup, Greve och Hjärnarps. En utdragen tvist blev det också på 1850-talet i Ausås i grannhäradet Södra Åsbo. Vissa församlingar belastades under ett antal år av flera processer samtidigt, med olika entreprenörer, borgensmän och involverade sterbhus som motparter.

Vid genomgång av arkivalierna om kyrkobyggandet under dessa decennier finner man snart att det är några få entreprenörer som figurerar i socknarna. I Kristiansunds län möter man framförallt sölvesborgsbyggmästarna Olof Borgström och Weste Westesson samt muraren J Hallberg från Ängelholm. Många av kostnadsförslagen som inhämtades inför ett planerat bygge, är uppgjorda av någon av dem. Vid entreprenadauktionerna var sedan ofta två eller tre på plats. De pressade priserna och underbjöd varandra, men kunde även gå i borgen för varandra, agera som synemän och vittna i rätten till förmån för en av sina kolleger. Man får en känsla av att det existerade ett mer eller mindre organiserat samarbe-

te, där entreprenörerna spelade uppdragen till varandra i en viss turordning.

Idag är det knappast möjligt att genomskåda mönstret i detta konkurrenternas brödraskap. Det framgår emellertid klart, att byggmästarna förr eller senare hamnade i ekonomiskt trångmål, tyngda av skadeståndsanspråk, borgensåtaganden och rättegångskostnader. Hallberg var 1857 på obestånd och kunde då inte fullfölja Ausås kyrkbygge. Borgström dödades 1847 av ett nedrasande valv i Östra Hoby. Westesson dog 1858. Alla efterlämnade trassliga affärer och byggen som från första början krävde omfattande reparationer och ständigt underhåll.

Entreprenörerna kan emellertid inte ensamma lastas för alla misstag och brister som visade sig vid avsyningen eller något år därefter. Många svårigheter bottnade i dålig kommunikation mellan överintendentensämbetets arkitekter och byggfolket på platsen. Ritningarna som kom från Stockholm var tämligen summariska och kostnadsförslaget som åtföljde fasad- och planritningen var inte tillräckligt preciserat för att kunna tjäna som anvisning. Byggmästaren fick tolka papperen bäst han kunde. Var det tex meningen, att gesimsen under tornets lanternin skulle utföras i tegel eller kunde man ta trä? Inkluderade

den beräknade tegelmängden verkligen det antalet och den typen av tegel som behövdes för denna list? – I tveksamma fall låg det givetvis nära till hands, att entreprenören valde ett enklare alternativ, framförallt om han därigenom kunde spara både material och arbetstimmar.

Det verkar också, som om varken församlingen eller byggmästaren uppfattade ritningen som ett bindande dokument – trots att kungens namnteckning fanns på detta papper. I Glimåkra t ex diskuterade sockenstämman tillsammans med Olof Borgström en mängd ändringar i förhållande till Axel Nyströms ritningar. Kyrkans bredd och höjd, fönstrens antal, placering och form, tornets utseende – ja, nästan hela byggnaden ville man göra annorlunda. Biskopsämbetet och landshövdingeämbetet fick här och i andra fall uppmana församlingen att noggrant följa den godkända ritningen.¹⁶ Den oftast långa handläggningstiden bidrog förstas till att man ändrade uppfattning om helheten eller detaljerna. När ritningen med alla påskrifter slutligen nådde församlingen var situationen i socknen ibland förändrad. Behoven var annorlunda. Positiva eller negativa erfarenheter från kyrkbyggen i grannförsamlingar bidrog till att man tänkte om.

Rent byggnadstekniskt var det dessutom nödvändigt att bevara en viss flexibilitet i förhållande till ritningen. I de allra flesta fall planerade man att låta större eller mindre delar av den medeltida byggnaden ingå i nybygget. De gamla murarnas stabilitet avgjorde slutligen var skarvarna mellan gammalt och nytt murverk skulle läggas. Ämbetets arkitekter, som i regel aldrig hade sett den kyrka som skulle utvidgas, aktade sig nog medvetet för att precisera hur anslutningen mellan delarna skulle ske. Och inte heller sockenmännen kunde i förväg bestämma, hur mycket som skulle sparas. Vid entreprenadauktionen i Glimåkra 1836 antecknades, att den blivande entreprenören skulle få använda tornet och andra delar av den gamla kyrkan om han ansåg det lämpligt. Vid avsyningen av den nya kyrkan tyckte man sedan ändå, att det var mycket vanskligt, att Borgström hade uppfört tornet på de gamla spruckna murarna.¹⁷

Problemen blev särskilt svårbemästrade, där schablonmässigt ritade nykyrkor skulle fogas till en medeltida byggnadskropp med låga valv. Den omskrivna olyckan i Tygelsjö år 1835, där ett nyuppfört valv rasade och tre arbetare omkom, tycks ha varit en direkt följd av vårdslöshet, både från arkitektens och entreprenörens sida.¹⁸ I Osby, där det gällde att foga ett nytt långhus till två äldre korsarmar (fig 3), kommenterade sockenmännen den summariska ritningen för säkerhets skull enligt följande: den blivande entreprenören skall höja korarmarnas murar »så mycket, som deras enligt byggnadskonstens regler, anständigt proportionerade samband med ny-

byggnaden det kräfv». ¹⁹

Ämbetsarkitekternas försummelser, som kanske bottnade i ett alltför svalt intresse för bondkyrkorna i en avlägsen landsända, visade sig också i kostnadsberäkningen. En grov felberäkning gjorde t ex Törnqvist i sitt kostnadsförslag till utvidgningen av Förslövs kyrka år 1846. Enligt hans sammanställning skulle bygget kosta 3 603 Rd. Församlingen, som redan hade ett kostnadsförslag »uppgjort af murmästare på orten» som slutade på 7 181 Rd, returnerade ärendet till Stockholm, där man medgav att Törnqvist hade dels felberäknat materialåtgången, dels använt en gammal priskurant för Bjäre härad. Dessutom upptäckte man fel i adderingen. Törnqvist befann sig på en utlandsresa och kunde inte förklara sig. En annan av ämbetets arkitekter, J Carlberg, fick åta sig ärendet. Hans kostnadsberäkning slutade på 6 069 Rd. Kyrkbygget hade då fördröjts i två år och Förslövs kyrkoherde Jönsson uttryckte i sina skrivelser till myndigheterna sin irritation över den vårdslösa behandlingen av ärendet.²⁰

Brunius och entreprenadsystemets avskaffande

Entreprenadsystemets avigsidor, överintendentsämbetets bristande insikt och byggmästarnas inkompetens framhövdes from 1830-talets mitt i hårda ordalag av domkyrkoarkitekten C G Brunius. Genom sina studier av medeltidens monument hade han blivit övertygad om den gamla byggnadsteknikens överlägsenhet. Så gott som allt som hade byggts efter medeltidens slut kunde tjäna honom som exempel på »den Nya tidens fuskeri». ²¹

Ämbetsarkitekternas alster kännetecknades enligt hans åsikt av en ytlig estetisk hållning och total oförståelse för »grundidéen i våra förfäders kyrkliga byggnadskonst». Många av byggmästarna saknade ansvarskänsla och moral och hantverkarna var okunniga. Hans dom verkar hård men var säkert väl förankrad i de rådande förhållandena.

Brunius anlidades under sin långa verksamhetstid, från ca 1835 till 1865, som rådgivare i byggnadsfrågor i ca 100 församlingar. Helt nya kyrkor ritade han för sju socknar. Drygt ett tjugotal blev ombyggda under hans personliga ledning och ytterligare ett trettital ombyggdes eller restaurerades efter hans ritningar. I alla dessa uppdrag förverkligade Brunius sin syn på god kyrklig byggnadskonst – så långt omständigheterna kunde medge. I möjligaste mån anförtrödde han sina byggen bara åt samvetsgranna murmästare som han själv hade lärt upp. På så sätt slapp han i regel besvikelser och dyrbara efterräkningar. Genom sin nära kontakt med biskopen hade han också ganska stora möjligheter att utverka befrielse från entreprenadtvånget.

Men ofta sökte myndigheter och församlingar hans råd först i efterhand, dvs när man behövde hjälp för att komma tillrätta med olika problem som uppstått på grund av en entreprenörs slarv och okunnighet. Av stort intresse är fallet Borrby, eftersom Brunius engagemang i just denna församling faktiskt direkt ledde till entreprenadsystemets avveckling.

Borrby nya kyrka hade byggts under åren 1838–1840 av entreprenören Olof Borgström. Redan vid invigningen i augusti 1841 var byggnaden skadad av fukt, och sprickor visade sig här och där i murverket. Församlingen inledde så småningom en rättegång som pågick under hela ansvarstiden och ända fram till 1854, då förlikning ingicks med Borgströms borgensmän. Byggmästaren själv hade, som tidigare nämnts, omkommit vid ett ras år 1847.

År 1853 vände sig Borrby församling till Brunius och bad honom delta i en ny besiktning av den bristfälliga kyrkan. Efter syneförrättningen sammanfattade Brunius sina intryck i en lång skrivelse, där han räknar upp alla fel och brister. Trots att kyrkan hade trätunnvalv, och murarna alltså inte belastades av valvtryck, hade »högst betänkliga sprickor» uppkommit vid alla fönster från grunden upp till taklisten, något som tydde på »vårdslös grundläggning och oförsvarlig murning». Allt murbruk var beblandat med lera och utan bindkraft. Putsen lossnade i stora sjok. Kyrkans torn »oscillerade» kraftigt vid ringning. Dessa och andra skador kunde visserligen nödortfigt avhjälpas – men, slutar Brunius: »Det är likväl klart, att en byggnad, som är uppfört på ett så vårdslöst sätt, kommer att framgent tarva ideligen förbättringar, hvilka år efter annat skola föranleda syner och rättegångar, intill det hela omsider blir en ohjelpig ruin.»²²

Samma år ville församlingen ha hjälp med arbetsbeskrivning och kostnadsförslag till en ny gråstensmur kring kyrkogården. Efter en del skriftväxling i ärendet anser Brunius, och även biskop Faxé, att både detta arbete och en ny reparation av kyrkan bör upplåtas på ackord. Man har nämligen »alltför ofta funnit, att arbeten på entreprenad upplåtna påtagligen blifvit förfuskade».²³ När landshövdingen därpå svarade, att entreprenadauktion ändå måste utlysas enligt paragraf 8 i den kungl förordningen 12/4 1815, formulerade Brunius sin uppfattning i ännu skarpare ordalag: »Jag har under de två årtionden, jag befattat mig med byggnadsbestyr, alldrig sett något fullgodt entreprenadarbete, men däremot ganska många som varit högst eländiga.»²⁴

Också biskopen hade nu tappat tålamodet med hela detta system som medförde omständliga handläggningsurer och ständiga besvikelser, förluster och stridigheter. Med egen hand och tydligt i upprört tillstånd skriver

Faxé ett brev till landshövdingen i Kristianstads län den 5 december 1853: »Hvad angår Borreby kyrka, förenar jag mig till alla delar med Professorn och Commendeuren Brunius i dess afgifna yttrande. I öfver 40 år har jag deltagit i dylika resolutioner och blifvit derunder öfvertygad, att något dugligt kyrkoarbete nu för tiden ej kan företagas efter entreprenad, utan det som är mycket enkelt och kan af Kyrkoherde bedömas. Uppdrages icke detta arbetes ledning åt Professor Brunius, fruktar jag, att det aflöper till obotlig skada för kyrkan.»

När församlingen året därpå inkom till myndigheterna med ett omfattande reparationsförslag, avrådde Brunius biskopen och landshövdingen från att tillstyrka planen eftersom »hela byggnaden från grund till slutstenen röjer idel fuskeri». Pengarna borde istället sparas och förräntas som en grundplåt »för snar stundande ombyggnad /.../ så att den blir hvad ett Herrans hus skäligen bör vara och att densamma trotsar århundradens åverkan».²⁵

Kyrkan var emellertid i akut behov av reparation och församlingen kunde inte vänta. Ärendet Borrby gick därför vidare till Kungl Maj:t och utlöste där en välbehövlig reaktion. Den 17 oktober 1854 utfärdade Oscar I en skrivelse som i praktiken innebar ett upphävande av entreprenadtvånget. Borrby församling fick tillstånd att reparera sin kyrka under professor Brunius ledning. Landshövdingar och biskopar i Malmöhus, Kristianstads, Blekinge, Hallands samt Göteborgs och Bohus län ägde därefter rätt att ge en församling tillstånd att utföra kyrkoarbeten på ackord – »så widt skäl dertill förefinnes».²⁶

Borrby kyrka restaurerades sedan av murmästare Johan Stenberg under Brunius tillsyn. Arbetet avsynades 1856 och befanns vara utfört till full belåtenhet för alla parter.

Byggnadstekniken

Kostnadsförslag, arbetsbeskrivningar och entreprenadkontrakt ger en god bild av byggnadstekniken under 1880-talets första hälft. I dessa handlingar preciseras alla de krav som rimligtvis kunde ställas på byggnadsmaterialet och arbetets utförande. Genom andra arkivalier, främst syneprotokoll och rättegångshandlingar, kan vi dessutom få en uppfattning om tekniska brister, som vanligen visade sig strax efter invigningen.

Sättningar och sprickor i själva murverket förekom företrädesvis i anslutning till äldre byggnadsdelar. Nyuppförda gråstensmurar var ofta alltför »buktiga» och skeva och putsens vidhäftning tycks genomgående ha varit dålig. Trots noggranna instruktioner om förstklassig osläckt kalk och ren, strid sand slarvades det med brukets innehåll och beredning. Sanden var ofta bemängd med

humus, salt eller lera. Extremt vårdslös hade man varit vid ombyggnaden av Säby kyrka år 1850. Den östra gavelmuren där var »icke murad med annat bruk än det af gamla kyrkan, som blifvit upplöst i vatten».²⁷ Inte heller tycks hantverkarna ha följt regeln att utföra putsning endast vid lämplig väderlek och efter tillräcklig torktid för själva muren.

Timmermansarbetet utsattes ofta för stark kritik vid avsyningen. Entreprenören gav sig sällan tid att inhandla fullgott virke minst ett år i förväg så att det kunde hinna torka. I stället för den »röda, smågåriga, mogna furen» som församlingen ville ha, användes grönt virke som torkade ihop och sprack efter bearbetningen.²⁸ Vid synen antecknades därför inte sällan spruckna fönsterkarmar, dörrblad och ljudhålsluckor. Än mera ödesdiger var dåligt virke i lanterninen, takstolen och klockstolen.

Konsten att bygga en funktionsduglig klockstol tycks bara ett fåtal timmermän ha behärskat vid denna tid. I Glimåkra var den nya klockstolen inkilad i muren så att tornet skakade vid ringning. I Grevie däremot stod den helt lös och flyttade sig vid klockornas svängning.²⁹

Lanterninens trästomme och avtäckning vållade ofta problem. Trägesimsen strax nedanför ömsom krympte och svällde och tenderade att lossna från tornlivet. Just kring dessa gesimser, som sällan saknas på nyklassicismens kyrkor, utspann sig ofta tvister. I Grevie blev den, som nämnt, »förfärdigad af bräder» trots att man hade räknat med tegel. I Glimåkra togs den otäta trägesimsen 1840 upp i en rättegång mot byggmästare Borgström. Som vittne uppträdde Weste Westesson som sade sig minnas att församlingen vid entreprenadauktionen 1836 uttryckligen hade önskat sig gesimsen »såsom den i Osby». Borgström hade därför byggt i trä och sparat på teglet.³⁰

Ett stort problem för församlingarna var vid denna tid taktäckningen, både på gamla och nya kyrkor. De gamla blytaken som fanns togs oftast ner i samband med utvidgningar. Dels ansågs de som dåliga och otäta, dels kunde man tjäna avsevärda summor på att sälja blyet. Därmed fick man ett välbehövt tillskott i byggnadskassan. I Glimåkra, där hela kyrkbygget var kostnadsberäknat till 20 000 Rd, inbringade försäljningen av det gamla takblyet så mycket som en fjärdedel av byggsommen, eller ca 5 000 Rd.³¹

Under den här aktuella tiden stod valet sedan ofta mellan takspån, olika typer av plåt och skiffer. Det förefaller som om taktegel endast i undantagsfall kom till användning. Tegeltak ansågs i Skåne som alltför vindkänsliga. I samband med tegelindustrins utveckling under 1800-talets senare del fick tillverkningen av tegelpannor emellertid ett kraftigt uppsving.

I kostnadsförslagen räknade man så gott som alltid med takspån av ek. Till ett riktigt stort kyrktak, tex det som lades i Osby år 1836, gick det åt 75 000 spån. Som täckning för en mindre kyrka utan korsarmar, som Förslöv, beräknades 30 000. Spånens format varierade beroende på byggnadstraditionen i de olika bygderna. I Osby användes långsmala spån som var 14 tum långa och så breda, att fem intill varandra täckte en aln. Till Förslöv beställdes de i formatet 6×4 1/2 tum, dvs 20 spån per kvadrataln. Spånen doppades före upplägningen i en blandning av kokande tjära och rödfärg. Omsorgsfull läggning och regelbunden tjärning av taket var en förutsättning för dess täthet och hållbarhet.

Vid avsyning av en nybyggd kyrka befanns vattentaket ofta vara otätt. I Glimåkra hade taket 1840 »åtskilliga hol, hvarigenom dagen synas och regn infaller, hvilket Synemännen så mycket säkrare känna, som det idag, i vår närvaro regnat genom taket». Trots upprepade tjärningar fick stora delar av taket läggas om med 10 000 nya spån år 1855. Bara två år därefter hade man tröttnat på de ständigt återkommande problemen och ansökte om tillstånd att få lägga ett koppertak. Men myndigheterna uppmanade istället till förnyad reparation och tjärning. 1861 var det slutligen dags för total omläggning. Man hade kostnadsförslag på granspån (2 253 Rd), skiffer (4 820 Rd) och järnplåt (4 924 Rd) och stannade för det sistnämnda.³²

Frammot mitten av 1800-talet tycks det inte ha varit helt lätt att få tag i fullvärdigt ekspån. Byggnadskommittén i Förslöv försökte 1850 att anskaffa detta material men lyckades inte. Kyrkoherde Jönsson reste därför till Köpenhamn för att förhandla med taktäckare Barkhausen om ett tak av engelsk skiffer. Den danske företagarens anbud slutade på 2 069 Rd. Därmed låg han 300 Rd under den beräknade summan för ett spåntak. Församlingen bestämde sig omgående för skiffertak som var underhållsfri och därtill »mycket vackrare» än andra täckmaterial. Myndigheterna tillstyrkte och taket lades år 1851.

Men glädjen över det moderna och vackra taket varade inte länge. Redan år 1853 sipprade regnvatten in mellan plattorna och entreprenören ställdes till ansvar. 1857 sägs att cementfogningen hade fallit av. Man ville då foga om med välberett kalkbruk.³³ Notisen är ett tidigt belägg för användning av cement vid ett skåniskt kyrkbygge. Det nya materialet, som vid denna tid redan användes i Danmark, bl a vid slottsrestaureringar, introducerades i Skåne av danska hantverkare och arkitekter. Än så länge felbedömde man dock ofta cementbrukets lämplighet för olika ändamål.³⁴

När Brunius 1856 i Borrbjörns pläderade för ett tak av

engelsk skiffer, eftersom församlingen hade problem med kyrkans tunna och felaktigt falsade kopparplåtar, nämner han ingenting om hur skiffen bör läggas eller fogas. Det hade varit intressant att få veta vad han ansåg om cementen och dess möjligheter.

Församlingen bygger sin kyrka

En genomgång av arkivalierna kring det skånska kyrkobyggandet resulterar onekligen i en ganska negativ bild av byggnadstekniken och yrkesskickligheten under 1800-talets första hälft. Vid bedömning av källmaterialet får man förstås komma ihåg, att byggen som vållade problem har avsatt en omfattande skriftväxling och mångdubbelt fler handlingar än kyrkor som godkändes utan anmärkningar vid avsyningen. Överallt där kyrkbygget mynnade ut i en utdragen tvist som drogs inför rätta, tvingades man formulera och precisera anmärkningarna gång på gång för att om möjligt kunna få ekonomisk kompensation.

Att källmaterial kring vissa kyrkbyggen är magert eller saknas helt, *kan* betyda att byggprocessen där förlöpte friktionsfritt och att den nya kyrkan blev till full belåtenhet. Men bristen på arkivalier kan givetvis också ha många andra orsaker.

Kyrkbygget i Osby

Ett väldokumenterat kyrkbygge *utan* bekymmersamt efterspel är den genomgripande ombyggnaden av gudshuset i Osby 1833–1836. Utförliga protokoll från sockenstämmor och entreprenadauktioner förmedlar en mycket god bild av händelserna under byggtiden. Framförallt ger materialet ovanligt detaljerade upplysningar om sockenbornas aktiva deltagande i arbetets olika stadier.

Medeltidskyrkan i Osby utvidgades redan 1701 och 1770 med korsarmar i norr och söder. På 1820-talet var den emellertid åter för trång. De 880 platserna räckte inte till för de drygt 2 200 sockenbor som befann sig i kyrksam ålder. Vid en visitation år 1827 uppmanade Vilhelm Faxe församlingen att förbereda en ombyggnad av kyrkan. Beslut om utvidgning fattades av sockenstämman på hösten 1830 och två år därefter förelåg ritning och kostnadsförslag, författade av Carl Ståhl och godkända av Kungl Maj:t (fig 3).

Entreprenadauktionen hölls den 15 januari 1833. Fem spekulanter bjöd på arbetet och kontrakt tecknades så småningom med två av dem, nämligen murmästarna Thor Uppgren och Olof Borgström från Sölvesborg, som tillsammans åtog sig totalentreprenaden för bygget. Församlingens arbetsinsats var beräknad till 8 000 dagsverken. Allt material skulle anskaffas genom byggnadskommitténs försorg.

Redan i februari samma år förrättades auktion för upphandling av byggnadstimret, som skulle vara »af mogen, god och för ändamålet tjenlig beskaffenhet utaf furu eller gran». Spekulanterna förband sig att hugga träden före mitten av mars, så att virket skulle hinna bli torrt. Senast den förste maj 1834 skulle bjälkar, plankor, brädor, spån och ställningsvirke vara levererade. Ungefär samtidigt uppgjordes en tidsplan för framkörningen av allt stenmaterial som krävdes till kyrkbygget.

Den 21 april 1833 anlände Thor Uppgren med två gesäller till Osby. Murarna hyrde in sig i byn men fick betala för kost och logi. Läget för de nya grundmurarna sattes ut i enlighet med ritningen utanför den gamla byggnaden. Församlingen deltog med 156 dagsverken och redan efter nio arbetsdagar var grundläggningen avslutad. Efter en behövlig uppröjning kring bygget återvände lugnet till kyrkogården och Osby sockenfolk fick ytterligare en sommar och en vinter trängas om söndagarna i sin gamla kyrka.

Hösten och vintern 1833–34 var ovanligt slitsamma för bönderna och deras arbetsfolk och dragare. Till den nya kyrkan beräknades 6 600 lass sprängd gråsten, 360 lass flat sten och 300 lass kullersten. Sockenstämman hade beslutat en rättvis fördelning av äckor och dagsverken efter hemmantal. Nu skulle byggnadsskyldigheten fullgöras så som man hade kommit överens om.

Så snart skörden var bärgad började man ta itu med stenarbetet på markerna kring Osby. Speciellt mycket och lämplig gråsten fanns på utmarkerna i Ebbarps by, där hela församlingens åbor kunde få hämta sina lass. Huvudparten av stenen fick sprängas. Granitblocken togs upp ur jorden, klövs och sprängdes med hjälp av kilar, så att minst två jämna sidor bildades. »Utsökt flat sten» till dörr- och fönsteromfattningar valdes och bearbetades. Mängder av småsten plockades av kvinnorna och barnen och samlades i rösen i väntan på transport. När vinterkylan hade stabiliserat vägarna och isen bar över Osbysjön, stretade de tungt lastade oxkärorna mot kyrkplatsen. De större blocken fraktades med drög.

Det är förståeligt att vissa åbor hade svårt att fullgöra sina skyldigheter. Byggnadskommittén och sockenstämman fick alltemellanåt uppmana de försumliga att göra sina äckor och dagsverken så att bygget inte skulle bli fördröjt. Förutom till hämtning av sten behövdes församlingens »ökdagsverken» också när kalk, sand, lera och tegel skulle fraktas till byggnadsplatsen.

I april 1834 återupptogs arbetet vid kyrkan av sölvesborgsmurarna och deras medhjälpare. Ytterväggarna växte nu långsamt i höjden. Och någon gång denna sommar revs det gamla långhuset innanför murarna. Drängar, pigor och inhysesshjon bådades nu i tur och ordning

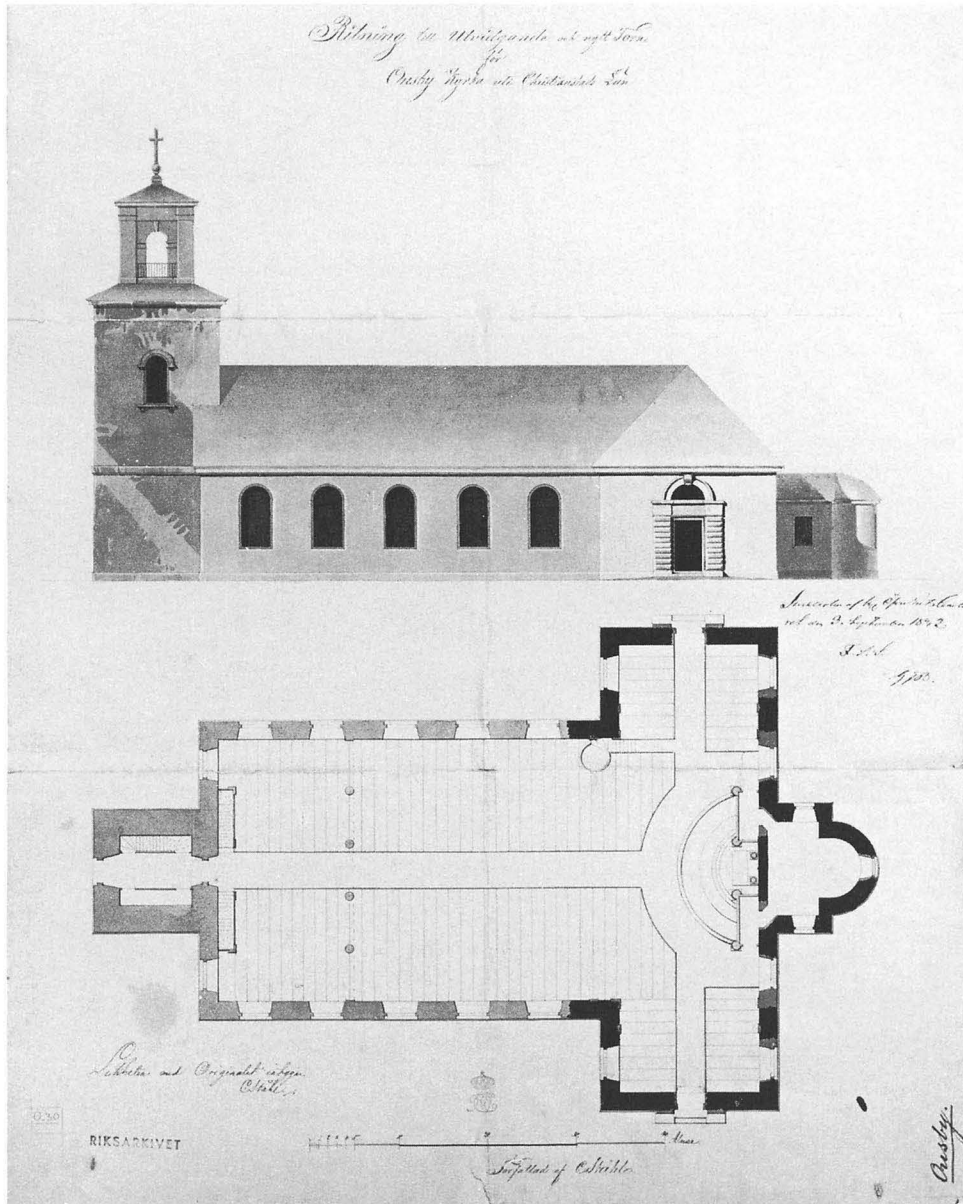

Fig 3. Ritning till ombyggnad av Osby kyrka av C Ståhl 1832. RA. Foto RA.

Proposal for major extensions to Osby Church by C Ståhl, 1832.

till kalkslagning, hantlangning och diverse enklare arbeten vid bygget. De som uteblev från sina dagsverken fick bereda sig på dryga böter.

I juli beslutade sockenstämman om en del ändringar i förhållande till ritningen, bl a skulle halvrunda fönster göras i tornet för bättre belysning på läktaren och kyrkans takresning ville man ha högre. Det är troligt att det nya långhuset kom under tak innan bygget lämnades för året. Enligt planerna skulle den halvfärdiga byggnaden nämligen användas för gudstjänst under vintern.

Mycket murningsarbete återstod ändå när arbetet åter sattes igång i april 1835. Tornet uppfördes nu till full höjd, korsarmarnas murar byggdes på och nya fönsteröppningar togs upp. Senare under sommaren rappades kyrkan, medan timmermän och snickare var sysselsatta med takarbeten och inredning. Inte förrän i juli året därpå var kyrkobyggnaden så pass färdig att syn kunde förrättas.

Ändå var mycket kvar att göra. Det stora spåntaket skulle tjäras än en gång och hela träinredningen var än så

länge rå och omålad. Inte förrän under sommaren 1839 – sex år efter byggstarten – målades gudstjänstrummets trätunnvalv och alla snickerier med ljus oljefärg. Predikstolen och orgelläktaren fick också en sparsam gulddekor. Den 23 augusti 1840 invigdes Osby nya kyrka slutligen av Vilhelm Faxe. I sitt invigningstal berömde biskopen församlingen som »på ett utmärkt sätt vårdat sig om Herrens helgedom, uppbyggt och prydt detta Herrans hus».³⁵

Kyrkbygget i Västra Karaby

Kyrkbygget i Osby tycks vara ganska representativt när det gäller församlingens deltagande i arbetet under 1800-talets första decennier. En noggrann redogörelse för sockenbornas insats finns också i den »Berättelse om Nybyggda Kyrkan i Westra Karaby» som församlingens kyrkoherde P Hansson lät trycka i februari 1827, ett par månader efter kyrkans invigning. Syftet med utgivningen av den lilla skriften var givetvis att bevara minnet av kyrkbygget, men framförallt »att framhäva denna församlings rättighet till ett välförtjent loford». Trots att Karaby ligger på slätten och bygdens geografiska förutsättningar till en del skilde sig från förhållandena i Osby, var arbetsfördelningen vid bygget i stort sett likadan. Också Karabys åbor stod för all hämtning av gråsten, kalk, lera, sand, timmer och annat material, men de tunga lassen drogs här av hästar. Tydligt fick också allt vatten till kalkberedningen köras fram till kyrkplatsen som ligger på en backe.

Förutom alla dessa äckor gjorde hemmansägarna eller deras drängar tillsammans med byarnas husmän ca 3 000 dagsverken både vid rivningen av den gamla kyrkan och vid nybygget. Därtill kom ytterligare dagsverken och »alla vidare gjorde biträden». Dessutom förband sig hemmansägarna att skänka kyrkan 32 skilling per fjärdedels mantal under de närmaste sex åren. På sockenbornas bekostnad förskönades också invigningshögtidligheterna den 1 advent 1827 med blåsare från regementets musikkår i Landskrona. Invigningsdagen blev en riktig folkfest. Man passade på att samtidigt fira ett bröllop. Tal och musik avlöste varandra. Och medan prostarna och biskopen skålade i prästgården brände byborna av fyrverkeripjäser och sköt med »små kanoner» både på ättehögen bredvid kyrkan och nere i Dösjöbro. »I alla Hushåll firades Högtid, och samtliga Husmännen voro kallade i sina rotar, samt undfägnades af åboarne. /.../ en allmän glädje yttrade sig öfwerallt i Församlingen.» Efter alla ansträngningar hade Karabyborna all anledning att vara stolta och glada. Räknat i reda pengar kunde församlingens alla insatser värderas till 3 092 Rd, dvs nästan en fjärdedel av hela byggsamman.³⁶

I berättelsen från Västra Karaby får man intrycket att bönderna och husmännen där villigt fullgjorde sin byggnadsskyldighet. Men oftast upplevde församlingen förstået arbetet vid kyrkan som en stor belastning. I Glimåkra bestämdes 1836 att torparna skulle delta i kyrkbygget med 4 dagsverken var, inhysesfolket med två. Men under byggnadsåret 1837 vägrade torparna att arbeta mera än en dag vid bygget. De anförde, att de redan var hårt pressade av sina husbönder som krävde dagsverken när som helst. Kyrkan var därtill förmögen och behövde ej deras hjälp.³⁷

I Grevie uppsattes 1838 1 800 dagsverken i kostnadsförslaget för tornbygget. I sockenstämmoprotokollet från den 8 augusti 1841 antecknas emellertid att »församlingen förklarar sig fri från utgörande af alla äckor och dagsverken, dem Entreprenuren således sjelf får ombesörja och bekosta.»³⁸

Att tillämpningen av byggnadsskyldigheten var skiftande fram till 1840-talet framgår också av ett kostnadsförslag från Ausås där det heter: »Om församlingen ej vill ingå att aflemna gråsten, grus, lera kostnadsfritt vid kyrkan samt hemta timmer, bräder i Ljungaskog, kalken vid Höganäs, jernräck och den huggne stenen i Helsingborg, jemte murstenen vid Rögle, så tillökes kostnadsförslaget med 1 506 Rd banco». Men sockenborna åtog sig här att medverka. 800 dagsäckor, därav 240 långäckor på 2 1/2 mil, sattes upp. Arbetstiden bestämdes till 8 timmar per dag eller från kl 8 till kl 19 med tre timmars avbrott för middag. Det var viktigt att inga äckor utkrävdes under maj månad, då arbetsfolk och dragare var fullt sysselsatta med det brådiskande vårbruket.³⁹

Byggnadsarbetet anpassades för övrigt inte bara till böndernas arbetsår utan även till väderleken och årstiderna. Det tycks ha varit normalt med en byggnadstid på tre år. Precis som i Osby nöjde man sig under första året oftast med grundläggningen. Nästa sommar uppfördes murarna, takstolen restes och tak lades på – åtminstone provisoriskt – före vinterns inbrott. Först sommaren därpå, när murverket hade torkat tillräckligt, kunde väggarna rappas om vädret befanns vara lämpligt. Innan man kunde tänka på målning av interiören och inredningen krävdes ytterligare en tids torkning och luftning. Ibland väntade man i flera år, kanske främst av ekonomiska skäl.

Gråsten eller tegel

I handlingarna från olika kyrkbyggen finns många anteckningar som visar att man noggrant tog tillvara och återanvände allt tänkbart material från den rivna gamla kyrkan. Själva stenen togs givetvis från början med i beräkningen. Gammalt murbruk och skärv gjorde tjänst

som fyllnadsmaterial. Ofta återanvändes timret, och gamla bräder dög åtminstone till provisoriska bänkar, materialbodar eller avträden. Strax efter rivningen höll man alltid en eller två auktioner på »kvarlevfor» från den gamla byggnaden. Dessa tillställningar drog folk från hela trakten, ja ibland från ganska avlägsna socknar. Tydligt uppskattade man att på detta sätt kunna inhandla byggnadsmaterial m m till ett billigt pris. I Förslöv såldes på auktionen 1850 inte bara takbly i en mängd småposter utan också bräder, tegel, bänkar och diverse »skräp». Även prästbänken och klockarestolen, en prästkappa, dukar, flaskor, och »två Lejon» gick under klubban. Kyrkoherde Jönsson ropade in den gamla altartavlan för 24 skilling. Dessutom tycks också han ha haft användning för en hel del gammalt byggnadsmaterial.⁴⁰

Sockenbornas aktiva byggnadshjälp och återanvändningen av gammalt material var två viktiga faktorer som bidrog till att man så länge höll fast vid den traditionella gråstensbyggnaden. I valet mellan tegel och gråsten segrade oftast gråsten »såsom billigare» – ja, den betraktades rentav som gratis, trots att äckor och dagsverken åtminstone teoretiskt togs med i beräkningen av byggkostnaderna. Där äldre byggnadsdelar eller murar skulle ingå i nybygget föll det sig dessutom naturligt och praktiskt att fortsätta med samma gråsten.

Trots att tegelproduktionen i Skåne successivt ökade kring 1800-talets mitt, var tillgången på förstklassigt murtegel ännu begränsad. Inte heller fanns tillräckligt mycket kvalificerad arbetskraft som behärskade mer avancerad tegelmurning och valvslagning. En estetiskt medveten tegelbyggnadsteknik finner man vid denna tid egentligen bara i byggnader som har Brunius eller hans närmaste lärjungar som upphovsmän.

Den rena medeltidsstilen, som för Brunius var den enda tänkbara för en kyrkobyggnad, krävde precision, noggrannhet och en passande ornering av byggnadens alla delar. Den otympliga gråstenen var knappast lämplig om man ville uppfylla dessa krav. Där Brunius ändå tvingades använda den, som tex i Torrlösa, begagnade han givetvis välbränt tegel till alla partier som krävde en omsorgsfull artikulering, såsom fönsteröppningar, gavelrösten och rundbågefriser.

Nyclassicism eller nygotik

Från och med 1800-talets mitt präglades kyrkobyggnandet i Skåne av en tyst uppgörelse mellan nyclassicism och nygotik. Endast för Brunius – och kanske för några av överintendentsämbetets arkitekter – stod det klart att det rörde sig om en maktkamp mellan två vitt skilda stilar och ideologier. För biskopar, präster och sockenbor var skillnaden långt mindre tydlig. Båda stilarna var ju, var

och en på sitt sätt, väl förankrade i traditionen. Nygotiken med sina referenser till medeltidens byggnadskultur var i sin tidiga fas ingalunda främmande för landskapet. Nyclassicismens putsade gråstensbyggnad å sin sida var och förblev en fullt ändamålsenlig gudstjänstlokal, det enklaste och billigaste sättet att tillfredsställa en församlings behov av »en ny, rymlig Kyrka».

I sin ursprungliga, renaste form är nyclassicism lika med utsökt enkelhet och medveten tyngd. De ljusa salkyrkorna som uppfördes under brytningstiden kring 1800-talets mitt gör knappast anspråk på att bli betraktade som stilrena. Både tyngden och enkelheten var här först och främst betingade av begränsade resurser, materialval och traditionell byggnadsteknik. Nygotiska element som spetsbågar och fyrfpass smög sig undan för undan in i gestaltningen och medeltidsstilens rundbågar assimilerades helt och hållet. Interiörernas ljusa färgskala bröts redan vid sekelmittens upp genom alltfler inslag av ekådtrade inventarier.

Någon egentlig gräns mellan nyclassicism och nygotik är svår att upptäcka. Stilarna smälter samman. Inte ens de mest medvetna arkitekterna var helt opåverkade av tidens stilmässiga komplikationer. De olika gestaltungsprinciperna blandades, men levde också sida vid sida i mer eller mindre renodlad form.

Utän tvekan kan man tala om nyclassicismens – eller snarare den traditionella rundbågestilens envisa »survival». Först på 1880-talet kunde den definitivt besegras av den klart nygotiska tegelstilen som utvecklades hand i hand med byggprocessens industrialisering. Kyrkorna byggdes därefter från grund till tak av utbildat yrkesfolk och med fabriktillverkat material. Dagsverkskyldigheten i sin traditionella form var då så gott som avvecklad och gråstenen hade därmed spelat ut sin roll.

För Skånes del avtecknar sig alltså en tydlig skiljelinje först omkring 1880. Sambandet mellan ekonomi, byggnadsteknik och stil var här så påtaglig, att den nyklassicistiska kyrkotypen först då motades bort av den segrande internationella nygotiken. Först då var också medvetenheten om nygotikens anseende som en ideologiskt och estetiskt överlägsen byggnadsstil väl utvecklad hos biskopar, präster och byggnadsintresserade församlingsbor.

»Nykyrkor» och nya kyrkor 1760–1860

Under hela perioden, och ända fram till 1880-talet var gränserna mellan utvidgning, tillbyggnad, ombyggnad och nybyggnad mycket flytande. Den växande församlingen behövde ett ändamålsenligt gudstjänstrum. Hur byggnadsfrågan sedan löstes berodde helt och hållet på de ekonomiska och praktiska förutsättningarna. Av tidens protokoll och invigningstal framgår också tydligt att ny-

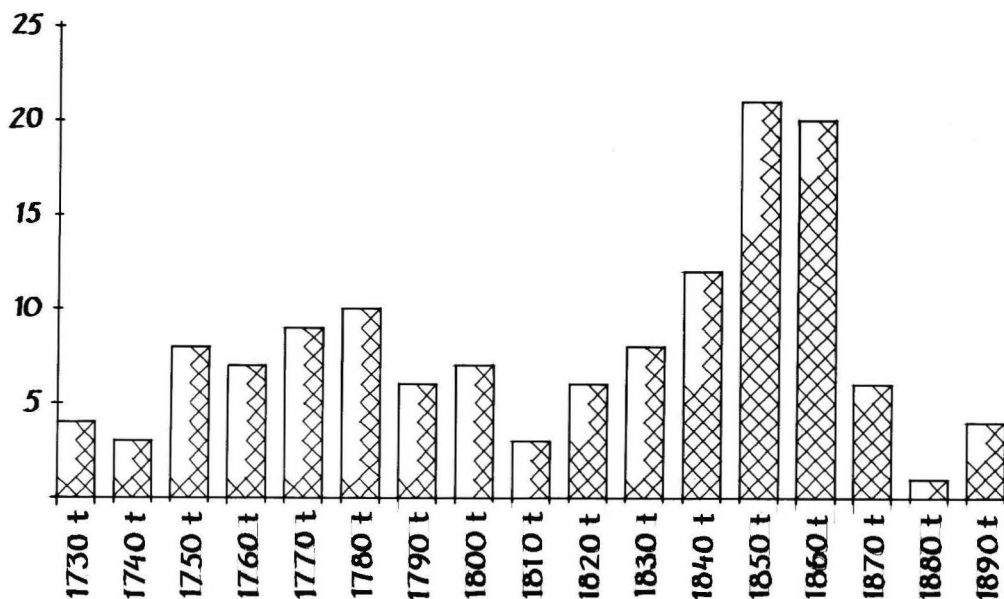

Fig 4. Diagram (1) visande korsarmar byggda under perioden 1730–1900. Dubbla kryss i staplarna anger de kyrkor som utvidgades med korsarmar både i norr och söder.

Diagram (1) showing cross-arms built during the period 1730–1900. The double x's in the columns indicate churches with cross-arms to both the north and the south.

kyrkor och andra utvidgningar, åtminstone temporärt, betraktades som fullt godtagbara alternativ till fullständig nybyggnad. I samband med utvidgningen fick hela kyrkan i regel en modern inredning. Den återinvigdes högtidligt och betecknades som »nybyggd kyrka», både av biskopen och församlingen.

En sammanfattande skiss av kyrkobyggnadsverksamhetens utveckling under 1700- och 1800-talen bör därför rimligtvis också innefatta nykyrkobyggnaden.

Under perioden byggdes ca 190 korsarmar i anslutning till en äldre byggnadskropp (fig 4). Siffran är ungefärlig. Framförallt för det tidigaste skedet är det tveksamt om vissa utbyggen kan betecknas som regelrätta »nykyrkor». I några fall rör det sig snarare om gravkor, med eller utan bänkar, på andra håll byggde man om och inredde ett medeltida vapenhus.

Byggnadsaktiviteten fördelar sig till synes ganska jämnt över decennierna från 1750- till 1830-talet med undantag för 1810-talet. Att endast tre nykyrkor byggdes under detta decennium bör vara en direkt följd av enskiftet som då tog böndernas krafter i anspråk.

På 1840-talet märks en ny tendens: medan man tidigare ofta hade nöjt sig med en korsarm åt norr eller söder, eftersträvar man nu att förvandla medeltidskyrkan till en

»korskyrka» med två rymliga armar. Befolkningens snabba tillväxt är givetvis en av orsakerna till denna utveckling, en annan är C G Brunius inträde på scenen. 21 av de 37 kyrkorna som under 1840-, 50- och 60-talen utvidgades på detta sätt är ritade av Brunius. Och även hos de övriga märks en stark påverkan av hans sätt att lösa denna byggnadsuppgift. De tillbyggda kyrkorna blev under denna tid fullt symmetriska anläggningar i genomförd stil. Visserligen byggdes också enstaka korsarmar – men då alltid för att ge mer utrymme och full regelbundenhet åt en kyrka med en redan befintlig korsarm.

Efter 1870 minskade korsarmsbyggnaden kraftigt. I valet mellan denna form av tillbyggnad och en helt ny, fullt modern kyrka stannade man nu oftast för det senare alternativet.

Diagrammet i fig 4 omfattar endast de kyrkor som står kvar idag. De många korsarmsförsedda medeltidskyrkor som revs under 1800-talets sista decennier, t ex Asmundtorp, Tygelsjö, Fuglie, Glemminge m fl är inte medtagna. Nykyrkobyggnaden var alltså i verkligheten ännu mer omfattande än vad ovanstående siffror visar.

Flertalet av de kyrkor som omfattas av föreliggande inventering innehåller som nämnts större eller mindre delar av en äldre byggnad (fig 5). En jämförelse mellan

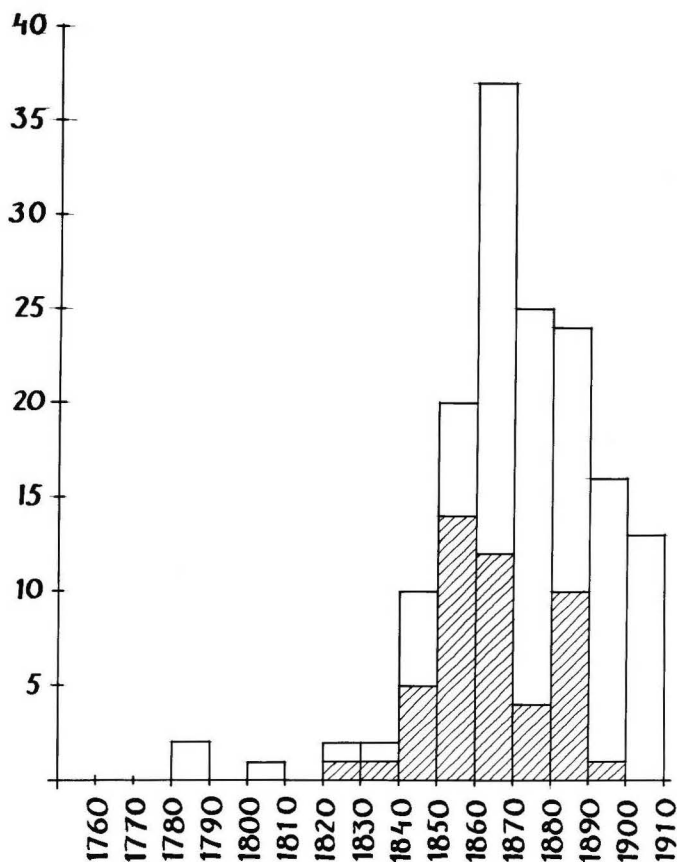

Fig 5. Diagram (2) visande kyrkobyggen 1760–1910. Sgrafferingen i staplarna anger kyrkor där äldre murverk ingår.

Diagram (2) showing churches built 1760–1910. The marking in the columns indicates churches with preserved masonry from the old church.

diagrammen i fig 5 och 6 visar, att det finns ett samband mellan användandet av äldre murverk och gråsten respektive tegel (putsat eller oputsat) som byggnadsmaterial. När hela kyrkan skulle muras i tegel fanns varken anledning eller möjlighet att spara på gamla murar. Möjligtvis kunde det nya tornet få vila på en äldre underbyggnad. – Många av det sena 1800-talets kyrkor uppfördes också på en helt ny kyrkplats.

Samtliga diagram visar tydligt att kyrkobyggnadsaktiviteten i Skåne kulminerar under 1860-talet. Alla de kyrkor som blev färdiga och invigdes under detta decennium planerades och ritades långt tidigare. Flertalet av dem skiljer sig därför varken i fråga om form eller byggnadsteknik från dem som är medtagna i denna inventering.

Förändringar och restaureringar

En kyrkobyggnad präglas av sin församling. Nästan varje generation har genom tillägg och förändringar, ommålningar och reparationer satt sina spår i den kyrkliga miljön, framförallt i interiören. Gudstjänstrummets kon-

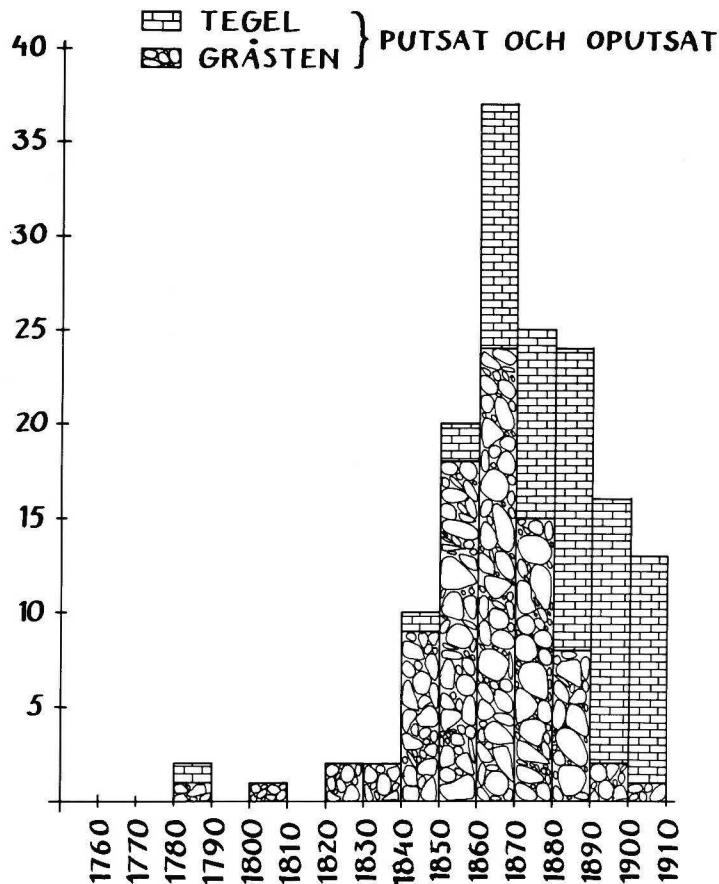
tinuerliga omgestaltning speglar växlande estetiska värderingar men också ändrade förhållanden och behov som krävde nya lösningar.

Kyrkorna som byggdes mellan 1760 och 1860 har alla fram till idag genomgått ett flertal mer eller mindre genomgripande renoveringar. Endast få av dem har kvar sin ursprungliga prägel.

Redan under 1800-talets senare del omdanades de flesta av interiörerna. Det pärlvita nyklassicistiska kyrkorummet kändes nu kalt och kallt. Smaken krävde en varmare färgskala, dämpad belysning och starkare religiös laddning i inventariernas formspråk. Nyklassicismens nyktra, något profana predikolokal förvandlades till en stämningsmättad interiör, där altartavlans blide frälsare, schablonbårdens medeltidsornament och de korsprydda bänkgavlarnas skarpskurna konturer bildade en ny enhet. Bäst karakteriseras det sena 1800-talets inredningsideal med Zettervalls begrepp »kyrklig värdighet och skönhet». De regler som Helgo Zettervall i egenskap av överintendent sammanfattade år 1887 i sina »Allmänna anvisningar rörande Kyrkobyggnader» tillämpa-

Fig 6. Diagram (3) visande kyrkornas byggnads-material under perioden 1760–1910.

Diagram (3) showing the building materials, brick and stone, used in the churches during the period 1760–1910.

des inte bara vid gestaltningen av nya kyrkor, utan också vid restaurering av befintliga, omoderna miljöer.

Även vid denna tid var renoveringens omfattning starkt beroende av kyrkokassans innehåll. I många församlingar nöjde man sig med ekådrade bänkar och enkel kvadermålning på väggarna. Det stora träkorset som under nyklassicismens tid hade varit den vedertagna altarpredikstolarna, byttes nu gärna ut mot en kopia av Thorvaldens Kristus i gips eller porslin (fig 11). Altarpredikstolarna, som fanns i ett flertal skånska kyrkor, kritiserades redan från början, men framförallt efter 1860-talet.

Vid visitationen i Glimåkra den 15 maj 1869 påpekade den högkyrkliga biskopen Vilhelm Flensburg »nödvändigheten af predikstolens flyttande från sin nuvarande olämpliga och olagliga plats öfver altaret till annan, mera lämplig plats, som med största lätthet kan beredas å annat ställe».⁴¹ Altarpredikstolarna, som är så karakteristiska för nyklassicismens kyrkorum, var mycket omtyckta av församlingarna och försvarade länge sina platser, trots påtryckningar från teologiskt håll.

Kring sekelskiftet 1900 planerade många församlingar

en del praktiska förändringar av kyrkorummet. Städernas tillväxt hade lett till vikande befolkningssiffror i de flesta socknarna. Den gamla bygemenskapen var upplöst och söndagens gudstjänstbesök var inte längre en självklarhet. Bänkkordningen, som länge hade speglat socknens sociala mönster, var nu orationell. I många kyrkor byttes därför den gamla slutna bänkinredningen mot bekvämare, öppna bänkar i nygotisk stil eller, en bit in på det nya seklet, med försiktiga jugendformer.

Med tanke på kyrkobesökarnas hälsa och trivsel krävdes nu också en ordentlig uppvärmning av gudstjänst-rummet. Skånes mekaniska verkstäder som Kockums i Malmö och Carl Holmberg i Lund tillverkade väl dimensionerade järnkaminer med kyrklig ornamentik. Längre fram prövades olika alternativ för central, och framförallt softri uppvärmning. I samband med sådana installationer passade man också på att måla om interiören.

Theodor Wåhlins verksamhet

Domkyrkoarkitekterna i Lund har av traditionen haft ett informellt överinseende över kyrkorna i hela stiftet. De

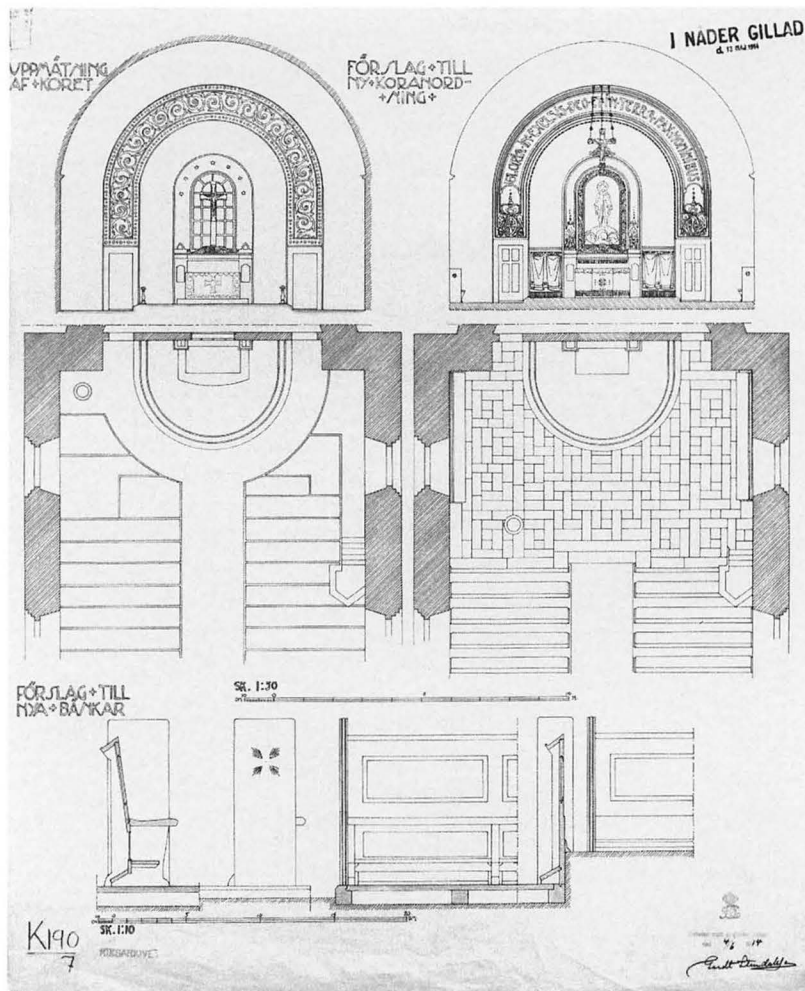

Fig 7 Östra Kärrestorps kyrka. Förslag till förändrat korparti samt ny bänkinredning av Th Wählin 1914. RA. Foto RA. Jfr fig 268.

Östra Kärrestorp Church. Proposal for alterations to the chancel and new pews by Th Wählin, 1914

nyklassicistiska och nymedeltida kyrkornas restaureringshistoria under vårt eget sekel är därför framförallt förknippad med två arkitektnamn: Theodor Wählin och Eiler Graebe.

När Wählin år 1902 efterträdde Helgo Zettervall som domkyrkoarkitekt, var han redan väl förtrogen med Skånes kyrkliga byggnadskonst. Ända sedan ungdomsåren hade han studerat och dokumenterat provinsens medeltidskyrkor och under sin tid som arkitekt i Malmö (etabl 1894) utförde han restaurerings- och byggnadsuppdrag i ett 15-tal församlingar

År 1903 utnämndes han också till extra ordinarie arkitekt vid överintendentensämbetet. Denna befattning gav honom befogenhet att företräda centralmyndigheten som rådgivare och kontrollant i restaureringsfrågor. Huvudparten av den kyrkliga byggnadsaktiviteten i stiftet var därmed på ett eller annat sätt förknippad med hans tjänsteåligganden eller hans privata arkitektverksamhet.

Wählin älskade medeltidskyrkorna och arbetade hängivet för att skydda och återställa deras antikvariska och estetiska värden. Detta hindrade emellertid inte att han också fullgjorde uppdrag i 1800-talskyrkor med stort intresse och plikttrogenhet. Hans insatser för dessa var av mycket skiftande omfattning. Ibland rörde det sig bara om besiktning och teknisk eller estetisk rådgivning. I andra fall resulterade hans arbete i en ganska genomgripande omgestaltning av kyrkan, framförallt dess interiör (fig 7).

Många 1800-talskyrkor ansågs i början av 1900-talet vara i behov av en modernisering. Uppvärmningsfrågan krävde en tidsenlig lösning. Sakristian, som ursprungligen oftast hade varit inredd bakom en skärmvägg i korets östra del, uppfattades nu av prästen som trång, dragig och primitiv. Altarregionens enkla utsmyckning hade undan för undan mist sina associationsvärden.

När ett kyrkoråd tog kontakt med Wählin ville man till

Fig 8. Välinge kyrka. Interiör mot öster före Wählin's omgestaltning av korpartiet 1925. Foto ATA.

att börja med oftast ha råd i praktiska frågor. Så småningom växte emellertid projektet. Wählin såg kyrkobyggnaden som en rumslig och kultisk helhet. Praktiska, tekniska och estetiska problem betingade varandra och löstes av honom i ett sammanhang.

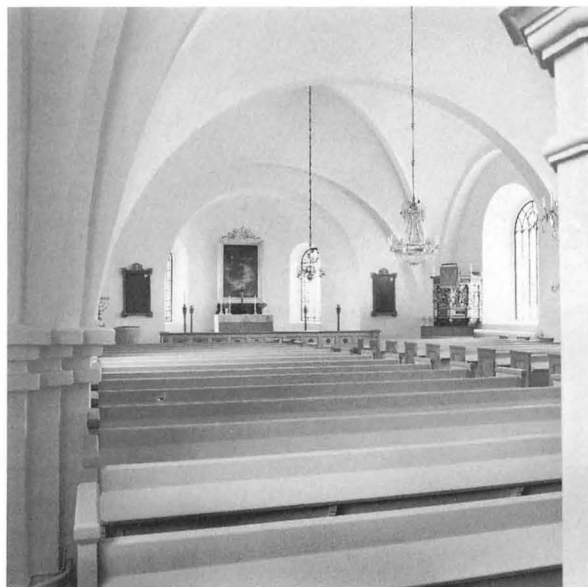
I flera fall valde han att bygga till en rymlig sakristia med underliggande pannrum (Östra Ljungby 1907, Välinge 1925). Kyrkans kor kunde därmed omgestaltas fritt (fig 8, 9). Det stora kyrkorummet artikulerades genom att korgolvet höjdes med ett trappsteg i förhållande till församlingssdelen. Altaret flyttades och omgavs av en ny altarring. Flera församlingar ville vid denna tid åter ta i bruk sina barockaltaren och renässanspredikstolar Wählin såg till att konstverken restaurerades sakkunnigt och åter fick lysa i sin gamla färgprakt (Örkened 1910, Östra Kärrstorp 1914, Välinge 1925). Även medeltida föremål kunde nu få hemortsrätt i 1800-talskyrkorna. I Välinge tex uppsattes ett triumfkrucifix. Just i denna kyrka förstärktes också sambandet med historien genom att valvet i det medeltida tornets bottenvåning frilades. På detta sätt blev vissa kyrkor »äldre» än vad de hade varit under 1800-talet.

Trots att Wählin restaurerade kyrkor under fyra decennier, från 1894 till 1930-talets mitt, är stillförändringarna i hans restaureringskonst ganska små. Som alla samtida arkitekter strävade han efter att använda »äkta» materi-

Välinge Church. The interior of the church looking east, before Wählin's alterations to the chancel.

Fig 9. Välinge kyrka. Nuvarande interiör mot öster.

Välinge Church. The interior of the church looking east.

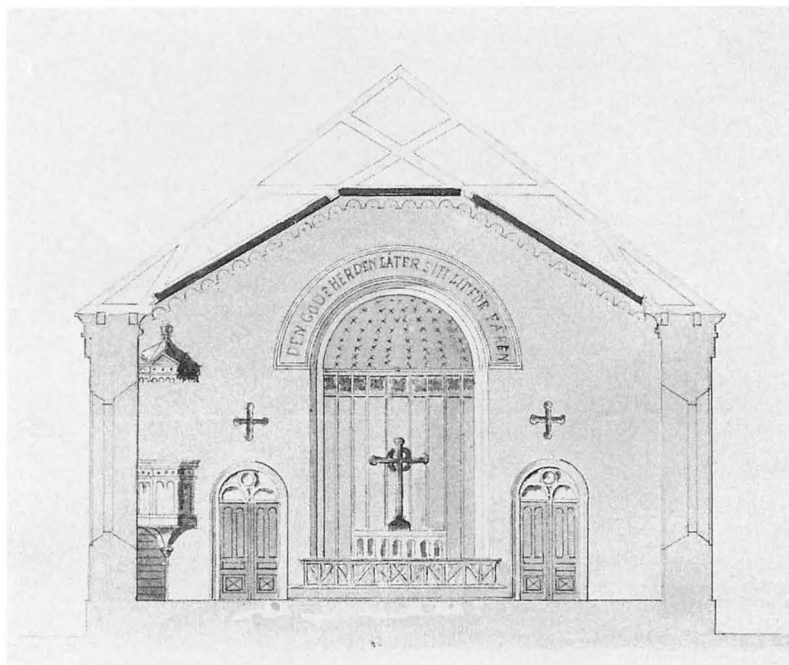

Fig 10. Detalj av ritning till Förslövs nya kyrka av F W Scholander 1849. RA. Foto RA.

Detail of F W Scholander's proposal for Förslöv new church, 1849.

Fig 11. Förslövs kyrka. Interiör mot öster 1933. Det ursprungliga altarkorset utbyttes år 1900 mot en gipskopia av B Thorvaldsens skulptur »Kristus». Originallet utfördes för Vor Frue Kirke i Köpenhamn 1821 och kopior i olika storlekar och material kom att pryda många sydsvenska altaren. Foto ATA.

Förslöv Church. The interior of the church looking east, 1933. The original altar cross was replaced by a plaster-figure, a replica of "Christ" by B Thorvaldsen. The original was made for Vor Frue Kirke in Copenhagen in 1821, and replicas of it in different materials and sizes embellished many altars in the south of Sweden.

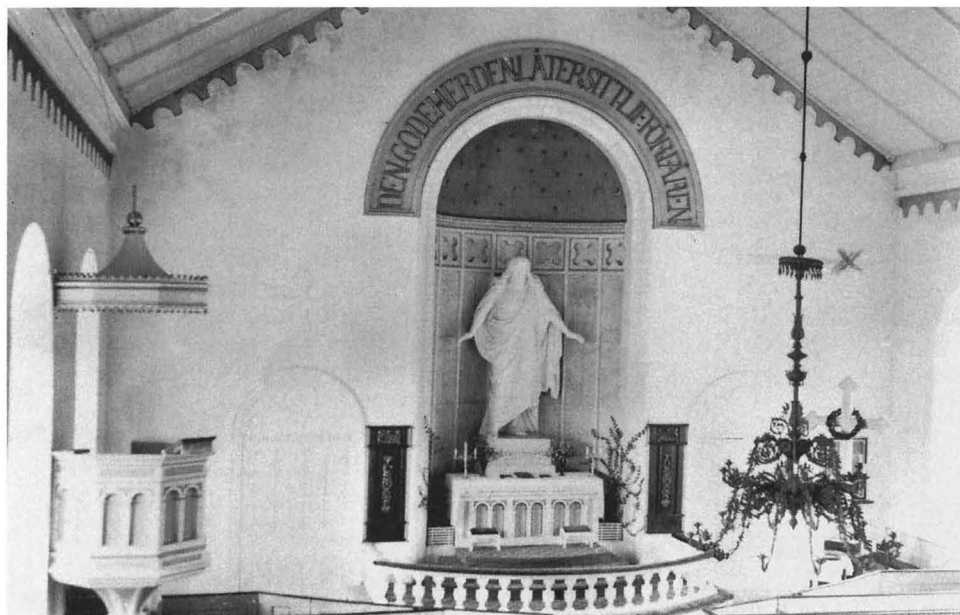

Fig 12. Förslövs kyrka. Nuvarande interiör mot öster. Kyrkorummet förändrades kraftigt i samband med E Graebes restaurering 1952–61, då bl a korväggens stora utsmyckning av P Siegård tillkom. Siegård samarbetade med Graebe bl a även i Hjärnarps kyrka (fig 153).

Förslöv Church. The interior of the church looking east. The interior was greatly altered during the restoration work in 1952–61, under the direction of E Graebe, when the wall painting in the chancel was made by P Siegård. Siegård worked together with Graebe on a number of occasions, for example in Hjärnarp church (Fig. 153).

al. Korgolven består oftast av slipade kalkstensplattor och furubänkarna ville han hellre se målade med dubblå oljefärg än i ekimitation. De många bänkinredningar som han själv ritade för skånska kyrkor bär tydligt hans signatur: gavlarna är tämligen låga och raka med mjukt avrundade hörn. Ett enkelt ornament smyckar yttersidan (fig 7). De återhållna jugendformerna, som präglade hans design under de första två decennierna, lämnade så småningom plats för ett stramare linjespel och mer abstrakta symboler. Från 1920-talet var det inte heller längre aktuellt att smycka kyrkorummet med nya dekorationsmålningar.

Wählin var en skicklig förhandlingspartner. Han korresponderade flitigt med kyrkoherdarna och besökte ofta åtskilliga kyrkorådssammanträden innan ett restaureringsprojekt lotsades fram till beslut. Mestadels lyckades han jämka samman församlingens önskemål med sina egna intentioner.⁴²

Eiler Graebes verksamhet

Från och med 1930-talet avlöstes Wählin som kyrkorestaurator alltmera av Eiler Graebe. Också nu var uppdragen ofta först och främst dikterade av tekniska och praktiska problem. Läckande plåttak och husbocksangrepp i takstolen krävde åtgärder. Fönsterbågarna var illa åtgångna, brädgolven skadade av svamp. Församlingen ville satsa på ett nytt centralvärmesystem och elektrifiering av kyrkan. På många håll behövdes också bårhus, materialbod och personalrum på kyrkogården.

Eiler Graebes arbets sätt påminner mycket om Theodor Wählin. I den omfattande korrespondensen mellan honom och församlingarna talas det sällan om estetiska spörsmål men desto mera om tekniska. Restaureringarna utfördes ofta stegvis, i många små etapper, och lösningarna växte fram i samtalen mellan kyrkoherden, arkitekten och kyrkorådet.

Under 40-talets första hälft hindrades många arbeten

av världskriget. Det var ont om arbetskraft och materialanskaffning och finansiering försvårades. Först efter 1946 blev det åter möjligt att utföra el- och värmeinstallationer. I samband därmed gjordes i vissa kyrkor arkeologiska golvundersökningar som kastade ljus över sockenkyrkans äldsta historia.

Förnyelsen av koret, kyrkans liturgiska fokus, intar också i Graebes verksamhet en framträdande plats. Altarplassen eller hela kyrkan fick golv av tegel eller kalksten. Knäfallet renoverades, och 1800-talets enkla altarbord av trä byttes nu ut mot ett stenaltare, ofta i samband med att församlingen, med hjälp av en donation, fick möjlighet att beställa en modern altarbild.

I omgestaltningen av koret var ljusförhållandena givetvis av betydelse. Det klara dagsljuset, som är så typiskt för kyrkorna från 1800-talets första hälft, uppfattade man nu som alltför bländande och kallt. Under Graebes tid byttes framförallt korfönstrens klarglas mot antikglas i ljusa toner. Ofta fick hela kyrkan nya, dubbelkopplade fönster i bågar av ek.

Kyrkorummets funktion har diskuterats kontinuerligt, inte minst under de senaste decennierna. När gudstjänstdeltagarna blev allt färre, kändes framförallt de stora korsarmarna helt överflödiga. En alternativ användning av dessa utrymmen diskuterades i många församlingar. I Oderljunga föreslog biskop Edvard Rodhe 1942, att korsarmarna skulle avstängas från kyrkan och förvandlas till konfirmandsal respektive bårhus. Graebe gjorde detaljerade ritningar men planerna utfördes inte. År 1955 inreddes istället den norra armen till dopkapell i samband med att själva koret utsmyckades med en fresk av Kaj Siesjö. Den gamla altarupsatsen uppställdes i norra korsarmen på ett murat altare med kalkstensskiva. Ekstolar med flätade sitsar av sjögräs fullbordade inredningen kring kyrkans nya dopplats.

Nya tendenser inom gudstjänstlivet avsatte tydliga spår framförallt i pastorat med kyrkoherdar som aktivt arbetade för teologisk och liturgisk förnyelse. Den omfattande brevväxlingen mellan Eiler Graebe och kyrkoherde Gunnar Rosendal i Osby under åren 1934–54 är ett intressant exempel på detta.

När Rosendal 1934 för första gången tog kontakt med Graebe gällde det rådgivning beträffande lämplig plats och sockel för församlingens renässanspredikstol. För kyrkoherden var det mycket motbjudande, ja nästan otänkbart, att använda altarpredikstolen i koret. Efter en del provuppställningar och mycket skriftväxling med

Byggnadsstyrelsen kom renässanspredikstolen på rätt plats. Men korgen i den nyklassicistiska uppställningen hängde kvar över altare fram till 1940. En ny altartavla, målad av Olle Hjortzberg, fogades då in i ramverket från 1830-talet. Först då fick Gunnar Rosendal »slippa den styggeliga predikstolen».⁴³

Under tiden hade Graebe utfört en del andra arbeten i Osby. 1935 projekterade han en ny kyrkogårdsmur och snart därefter ett begravningskapell. 1937 fick kyrkan en ny värmeanläggning med varmvattenradiatorer. Samma år sattes också antikglas i kyrkans samtliga 16 fönster. Interiören målades om och Rosendal skriver entusiastisk till Graebe: »Bäste Arkitekt Graebe, låt mig först få hjärtligen tacka för de utomordentligt vackra färger, som Osby kyrka fått tack vare Arkitekten. Kyrkan verkar nu helt ny och ny i en god och frisk bemärkelse. Jag trodde till att börja med att rött och grått var för djärvt; nu ser jag, att det var just vad kyrkan behövde.»⁴⁴

Ungefär samtidigt förvandlades kyrkans sakristia till ett separat kapell. Rummet, som omfattar den ursprungliga sockenkyrkans kor och absid, återfick sin medeltida prägel med hjälp av kalkstensgolv och stenaltare. »Sankt Petri kapell» invigdes till gudstjänstbruk och användes under Gunnar Rosendals tid nästan dagligen för mässor och andakter.

Under 1970-talet konfronterades Graebe och andra restaureringsarkitekter allt oftare med problem kring gudstjänstrummets funktion. Befolkningsunderlaget och gudstjänstdeltagarna minskade i många landsförsamlingar fortlöpande och prästerna diskuterade kyrkobyggnadernas framtid.

Idag har funktionsproblemen i 1800-talskyrkorna knappast blivit mindre. Trots avdelade korsarmar, skärmväggar och inbyggda biutrymmen i kyrkans västra del, är rummet fortfarande »för stort» för de få människor som samlas till söndagens gudstjänst. Men ett kyrkorum har också andra funktioner än de rent praktiska. I många av de kyrkor som byggdes under 1800-talets första del möts besökaren framför allt av en ljus rymd som har sitt alldeles speciella värde och ändamål. År 1838, just när många av dessa kyrkor var under uppförande beskrev Carl Jonas Love Almqvist kyrkobyggnadens väsen och uppgift så här: »En byggnad reser sig för ögat, uppsatt utan allt annat ändamål än för kärlekens och fridens skull allenast. För ingen ekonomisk nytta är den byggd, men för andelivets oberäkneliga nytta.»⁴⁵

Noter

1. Arkivaliska uppgifter om *Johan Ullbergs* verksamhet i skånska kyrkor har samlats av *William Karlsson*, publicerade bla i *Fornvännen* 1929, s 348–369 och Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1944, s 52 ff.
2. Se bla i *Johan Åkerman*, *Försök til Beskrifning öfwer Hellestads Pastorat*, Lund 1828, ny upplaga Lund 1979.
3. Periodens biskopar behandlas utförligt i *Lunds stifts herdaminne*, utg av *Gunnar Carlqvist*, serie II, biskopar och domkapitel, Lund 1980.
4. Siffrorna är hämtade ur *Historisk statistik för Sverige I*, *Befolkning 1720–1950*, Stockholm 1955.
5. 1795 och 1799 års prostvisitationsprotokoll, Lunds domkapitels arkiv, LLA, samt Lunds stifts prästmöteshandlingar, Lund 1795, 1799.
6. *Ibid.*
7. Lunds stifts prästmöteshandlingar 1814.
8. *Siegrun Fernlund*, *Ett Herranom värdigt Tempel. Kyrkorivningar och kyrkobyggen 1812–1912*, Lund 1982, s 18 f.
9. *Fernlund* 1982, s 38, 41 ff.
10. Biskopsvisitationshandlingar Everlöf 10.6.1830; Fränninge 5.10.1833.
11. Biskopsvisitationshandlingar Gärdslov 28.5.1831; Stiby 5.7.1836.
12. Prostvisitationsprotokoll 1795, Össjö och Tåsjö.
13. Prostvisitationsprotokoll 1795, Västra Karup.
14. Grevie kyrkoarkiv, LLA, handlingar angående kyrkan. Hela ärendet är väl dokumenterat i protokoll, kostnadsförslag, resolutioner m m.
15. Förslövs kyrkoarkiv, LLA, handlingar angående kyrkan, 1766–1846.
16. Glimåkra kyrkoarkiv, LLA, handlingar angående kyrkan, se skriftväxlingen mellan församlingen och biskopsämbetet 1836–37.
17. Syneprotokoll 6.11.1838, Glimåkra kyrkoarkiv, LLA.
18. Tillbyggnadsarbetet och olyckan skildras av *Ingemar Ingers* i *Tygelsjö, Oxie härads kyrkor II*, Malmö 1951.
19. Protokoll från entreprenadauktionen 15.1.1833. Osby kyrkoarkiv, LLA.
20. Brevväxlingen mellan Förslövs församling, biskopsämbetet och överintendentsämbetet 1846–49. Förslövs kyrkoarkiv, LLA.
21. *Carl Georg Brunius*, *Skånes konsthistoria för medeltiden*, Lund 1850, s 164.
22. Brunius utlåtande efter synen 6.5.1853. Borrby kyrkoarkiv, LLA.
23. Brunius till biskop Faxé 14.11.1853. Borrby kyrkoarkiv, LLA.
24. Brunius utlåtande 18.10.1853. Borrby kyrkoarkiv, LLA.
25. Brunius svar på församlingens restaureringsförslag, maj 1854. Borrby kyrkoarkiv, LLA.
26. K Maj:ts skrivelse 17.10.1854. Borrby kyrkoarkiv, LLA.
27. Citerat efter *Ove Samuelsson*, *Härslövs och Säby kyrkors historia*, Lund 1982, s 278.
28. Ausås församlings entreprenadvillkor för den planerade tornöverbyggnaden 1819. Ausås kyrkoarkiv, LLA.
29. Syneprotokoll 19.5.1840. Glimåkra kyrkoarkiv; syneprotokoll 16.6.1847. Grevie kyrkoarkiv, LLA.
30. Se föregående not.
31. Protokoll från auktionen på gammalt material 13.4.1837. Glimåkra kyrkoarkiv, LLA.
32. Olika syneprotokoll och kostnadsförslag för taktäckning, 1840–61. Glimåkra kyrkoarkiv, LLA.
33. Handlingar om taktäckning 1850–57. Förslövs kyrkoarkiv.
34. Se *Kjeld von Folsach*, *Fra nyklassicisme til Historicisme*. Arkitekten G F Hetsch, Köpenhamn 1988, s 83.
35. Forskningen om kyrkbygget i Osby har utförts av *Johanne Ramm*. I sin trebetygsuppsats »Osby församling bygger sin kyrka – en studie i beslutsfattning och kollektivt arbete på 1830-talet», *Konstvetenskapliga institutionen i Lund*, vt 1985, har hon redovisat resultaten av arkivstudierna i detta ärende.
36. *P. Hansson*, *Berättelse om Nybyggda Kyrkan i Westra Kara-by*, Lund 1827.
37. Handlingar 1836–37, Glimåkra kyrkoarkiv, LLA.
38. Sockenstämmoprotokoll 8.8.1841. Grevie kyrkoarkiv.
39. Kostnadsförslag för utvidgning av Ausås kyrka 1852 samt protokoll från entreprenadauktionen 14.3.1853. Ausås kyrkoarkiv, LLA.
40. Protokoll från auktionen på »kvarlevvor» 24.5.1850 och 15.7.1850. Förslövs kyrkoarkiv, LLA.
41. Protokoll från biskopsvisitationen i Glimåkra 15.5.1869.
42. Materialet kring *Wählins* restaureringsverksamhet har studerats i domkyrkoarkitekternas arkiv i Lund. För vissa uppgifter tackar jag *Hans Ponnert* som arbetar på en avhandling om *Wählins* kyrkorestaureringar i Skåne.
43. Brev från *Gunnar Rosendal* till *Eiler Graebe* 16.11.1939.
44. Brev från *Gunnar Rosendal* till *Eiler Graebe* 10.1.1937.
45. *Carl Jonas Love Almqvist*, *Kapellet*. Stockholm 1838.

C G Brunius och Skånes kyrkor

av EVALD GUSTAFSSON

Under årtiondena kring 1800-talets mitt kom kyrkobyggandet i Skåne att helt domineras av Carl Georg Brunius. Hur det kom sig att denne grekprofessor, självlärd som arkitekt och byggmästare, fick en sådan huvudroll har skildrats på ett inträngande sätt i Bo Grandiens avhandling »Drömmen om medeltiden», som också utförligt behandlar Brunius' utgångspunkter i de nygotiska strömningarna i Europa, hans arkitekturteori, konsthistoriska forskning och praktiska verksamhet som restaurator, arkitekt och bygglédare (Grandien 1974). Det finns därför knappast anledning att här redogöra närmare för hans insatser på kyrkobyggnadsområdet. Å andra sidan kan han inte gärna förbigås i en skrift som behandlar kyrkobyggandet under den period som präglades av de nyklassicistiska idealen, dels därför att han framstår som den argaste kritikern av den samtida kyrkoarkitekturen med sådana förtecken, dels därför att han trots allt var ganska bunden till klassicitetens synsätt och gestaltungsprinciper. Brunius utgör en förmedlande länk mellan det tidiga 1800-talets nyklassicism och den utpräglade nygotiken under seklets senare del.

Renoveringen av Lunds domkyrka

Brunius fick befattning med byggnadsfrågor när han som rektor för Lunds universitet 1831–32 också ingick i domkyrkorådet och där hade att ta ställning till bl a placeringen av domkyrkans nya orgel. Han började då med stor energi och grundlighet att sätta sig in i det komplicerade och skröpliga gamla byggnadsverkets historia och status. Han anslöt sig till den uppfattning som överintendentens-ämbetets arkitekt, Axel Nyström, gav uttryck för och som innebar att orgeln skulle placeras på en västläktare i kyrkans mittskepp. Slopade man den gamla 1600-talsorgeln på sin läktare över lektoriemuren mellan högkor och mittskepp borde också lektoriemuren från 1200-talet rivas, det framför stående lekmanaltaret med sin renässanssuppsats tas bort och hela den rumsskiljande anordningen (fig 14) ersättas av en monumental trappa som gav fri sikt upp i koret. Nyströms plan innehöll också

andra rensnings- och frilägningsarbeten, bl a skulle läktarna i mittskeppets öppningar mot sidoskeppen rivas och korstolarna i högkoret flyttas ner i kryptan.

Brunius har stor del i att detta kontroversiella förslag blev antaget och förverkligat. Med tanke på att hans senare verksamhet som domkyrkans restaurator huvudsakligen präglades av respekt för monumentet och en strävan att reparera istället för att förändra, kan det synas överraskande att han alltid med sådan kraft, närmast ursinnigt, försvarade dessa ingrepp. Sannolikt var det ett alltför ömtåligt ämne att föra på tal. Med stöd i sin efter hand utbildade arkitekturteori kunde han motivera åtgärderna med att de syftade till att återställa den ursprungliga 1100-talsanordningen, det obrutna längdperspektivet, »den heliga byggnadslinjen». Men en motive-ring kunde likaväl göras från nyklassicistiska utgångspunkter: att avlägsna det som blivit ändamålslost och skapa ljus, öppenhet, överskådlighet och obruten djupverkan. Det kan antas att Nyström fört ett sådant resonemang och att Brunius tagit intryck därav (Grandien 1974, s 85 med hänvisning till Lundwall 1960, s 97 f).

För ledningen av de planerade arbetena fanns inga kompetenta personer att tillgå. Det blev Brunius som tog på sig den grannliga uppgiften. Förordnandet skedde på rekommendation av Nyström som under projektets utredningsfas säkert sett prov på Brunius' engagemang, handlingskraft och praktiska kunnande. Från och med 1833 stod grekprofessorn som ledare av byggnadsarbetena i domkyrkan.

Brunius' intresse för bygge och mureri hade enligt hans egen utsago väckts under barnaåren i Tanums prästgård i Bohuslän. Nu kunde detta latent intresse blomma upp och kombineras med hans byggnadshistoriska och tekniska vetgirighet men också med en järnvilja att driva igenom vad han föresatt sig. 1836 var projektet enligt den nyströmska planen genomfört och samtidigt hade Brunius färdigställt och tryckt sin historiska och arkitektoniska beskrivning av Lunds domkyrka, ett pionjärarbete i svensk byggnadshistorisk forskning.¹ Om domkyrkoin-

Fig 13. Carl Georg Brunius (1792–1869). Foto LUB.

Carl Georg Brunius (1792–1869).

Fig 14. Interiör av Lunds domkyrka mot öster före restaureringen, vilken från 1833 stod under Brunius' ledning. Brunius' samling, konv II pl 11, ATA. Foto ATA.

Lund Cathedral. The interior of the cathedral looking east. From before the restoration work, which from 1833 was supervised by Brunius.

teriörens förändring föranledde starka protester från skilda håll fick Brunius genomgående lovord för sin insats som byggnadens uttolkare.

Uppmärksamheten ökade Brunius' stridsvilja, engagemang och självförtroende och han tvekade därför inte att ta ansvaret för en fortsättning av arbetena i kyrkan. Vid genomförandet av Nyströms plan upptäcktes nämligen betydande skador i murverk, pelare och valv på flera håll i byggnaden, skador som krävde snara åtgärder. 1837 åtog sig Brunius formellt att leda den fortsatta renoveringen. Uppdraget som domkyrkoarkitekt lämnade han först 1859 vid 67 års ålder. Han efterträddes året därpå av Helgo Zettervall.

Förutom omfattande och tidsödande arbeten med förstärkning av mursträckor och pelare, utbyte av kvadersten, takomläggning och fönsterreparationer gjordes vissa mer spektakulära insatser, framför allt restaureringen av kryptan 1845–46, där bla de nedsjunkna kryssvalven lyftes upp och de delvis brustna kolonnerna kompletterades och fick ny grundläggning, vidare ombyggnaden av södra tvärskeppsarmens stora valv och gavelmur, inklusive rivningen av Adam van Dürens väldiga strävpelare utanför korsarmens sydöstra hörn. Brunius' djärvhet och förmåga att övervinna tekniska svårigheter var anmärkningsvärda. Det finns också skäl att betona hans krav på material och gediget hantverk, tex i fråga om kvaderstenshuggning och murningsarbete. Här vägledades han av den europeiska nygotikens idéer om att återupprätta de medeltida byggnadshyttornas arbetsorganisation, kvalitetskrav och respekt för den höga uppgiften att bygga och vidmakthålla Guds hus (Grandien 1974, s 233 och 345).

Brunius' arkitekturteori

Parallellt med det fortsatta praktiska arbetet i domkyrkan bedrev Brunius ytterligare forskningar i byggnadens historia och flitiga studier av aktuell, utländsk litteratur i arkitekturens historia och teori. Men det är uppenbart att de verk som han allra först stiftade bekantskap med, då han i början av 1830-talet kom in på sitt nya arbetsfält, påverkade honom särskilt starkt. De lärdomar och åsikter som han då tillägnade sig, främst från den tyska forskningen under tidigt 1800-tal med namn som C L Stieglitz och C F von Wiebeking, höll han benhårt fast vid under hela sin aktiva tid som arkitekt och byggnadshistoriker (Lindahl 1955, s 75, Grandien 1974, s 175 och 233).

Brunius gav uttryck för sin arkitekturuppfattning i många sammanhang, i sina vetenskapliga skrifter och då han i brev och promemorier hade anledning att motivera sina om- och nybyggnadsförslag. Viktiga summeringar

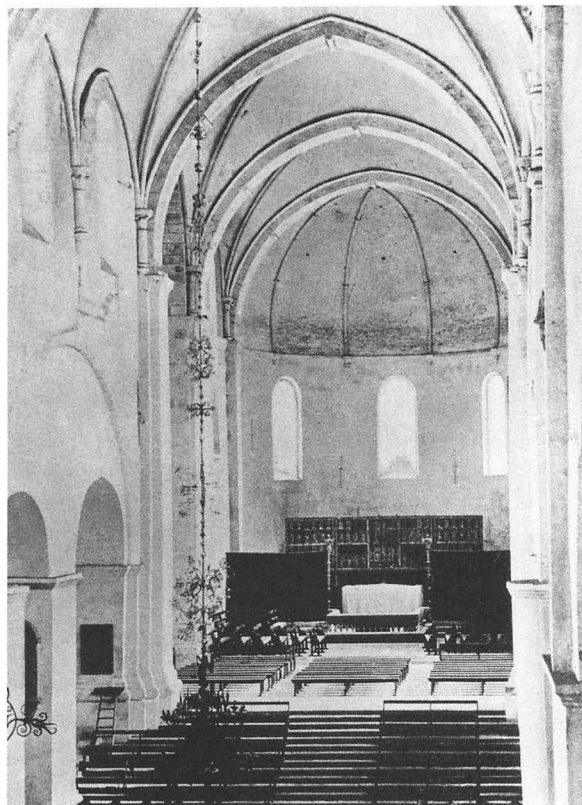

Fig 15. Interiör av koret i Lunds domkyrka efter förändringen 1833–36. Foto Domkyrkomuseet, Lund.

Lund Cathedral. The interior of the chancel after its alteration in 1833–36.

finner man i det stora tal han höll vid Lunds domkyrkas jubelfest 1845 i samband med 700-årsminnet av högaltarets invigning (Gustafsson 1961, s 28 ff) och i en artikel från slutet av hans verksamhetstid när han 1861 presenterade sin nybyggda kyrka i Källstorp i »Tidskrift för Byggnadskonst och Ingeniörsvetenskap» (Fernlund 1982, s 105 ff).²

Till det mest framträdande i Brunius' arkitekturdoktrin hör den höga uppskattningen av medeltidens kyrkoarkitektur. Medeltidskyrkornas ändamålsenliga anordning och uttrycksfulla arkitekturformer vittnade om högre religiösa begrepp och om de lärda andligas aktiva roll i byggandet. Byggnadsgillen och bygghyttor garanterade kontinuitet, yrkeskunskap, kvalitet och oegennyttan. Den medeltida arkitekturen borde stå som föredöme för dagens byggande, inte minst i fråga om teknisk kvalitet och organisation. Byggnadskonsten måste ses som en vetenskap och arkitektutbildningen inriktas på statik, ändamålsenlighet, materialkunskap och geometrisk ritning is-

tället för konstakademiernas ytliga övningar i perspektivisk skönsteckning. För att åstadkomma beständiga och genomtänkta byggnadsverk borde det gamla skråsystemet avskaffas och ersättas av en ordning som innebar att arbetskraft engagerades mot daglön. Likaså borde man frågå det påbudna systemet med entreprenadauktioner som orsakat ett utbrett och synnerligen bekymmersamt »fuskeri» i byggandet (jfr ovan Fernlund).

I pläderingen för beständighet och ändamålsenlighet samt för en gestaltning som ger uttryck för byggnadens bestämmelse anknuter Brunius i likhet med sina tyska läromästare till Vitruvius och betonar sålunda samma grundsats för byggnadskonsten som den förkättrade klassicismen. Men detta innebar inte att det klassicistiska formspråket kunde accepteras i kyrkoarkitekturen. Brunius konstaterar att varje folk som nått en högre bildning åstadkommit en religiös byggnadskonst som står i överensstämmelse med dess gudalära och symboliserar dess religionsbegrepp. Antikens tempelbyggnader var lämpade för de då rådande förhållandena medan medeltidens kyrkoarkitektur i romansk eller gotisk stil gav fullödiga uttryck för kristendomens gudstro och symbollära. Kyrkobyggnadskonsten under medeltiden hade utvecklats utifrån detta ändamålskrav och med hänsyn till särskilda förhållanden av lokal och klimatisk art. De medeltida byggmästarna hade dragit konsekvenserna av de grundsats som antikens teoretiker formulerat.

För den klassiskt bildade Brunius innebar medeltiden alltså inte någon motsägelse till antiken. Vitruvius skulle ha förstått den medeltida kyrkoarkitekturen men inte den klassicism som tillämpats i kyrkobyggnandet sedan renessansen!

Brunius ställde sig frågan om det var bristen på religiös anda eller på klar uppfattningsförmåga som gjorde att man inte insåg väsensskillnaden mellan ett hedniskt tempel och en kristen kyrka. De klassiskt inspirerade formerna i nyare tidens kyrkoarkitektur – i barockens och rokokons »perukstil» eller i strängare, nyantika varianter – var och förblev opassande. Den som skulle ägna sig åt kyrklig byggnadskonst måste ha en religiös känsla och goda insikter i denna konsts historia. Man behövde då inte gå till antiken för att söka förebilder utan istället knyta an till den medeltida »högre byggnadskonsten». »Vi skola börja der, hvarest de store medeltidens byggmästare slutade» (Gustafsson 1961, s 30 ff, Grandien 1974, s 356).

Brunius som arkitekt och byggmästare

Brunius' insatser som handlingskraftig arbetsledare i Lunds domkyrka och lärd uttolkare av medeltida arkitektur väckte berättigad uppmärksamhet och snart nog fick

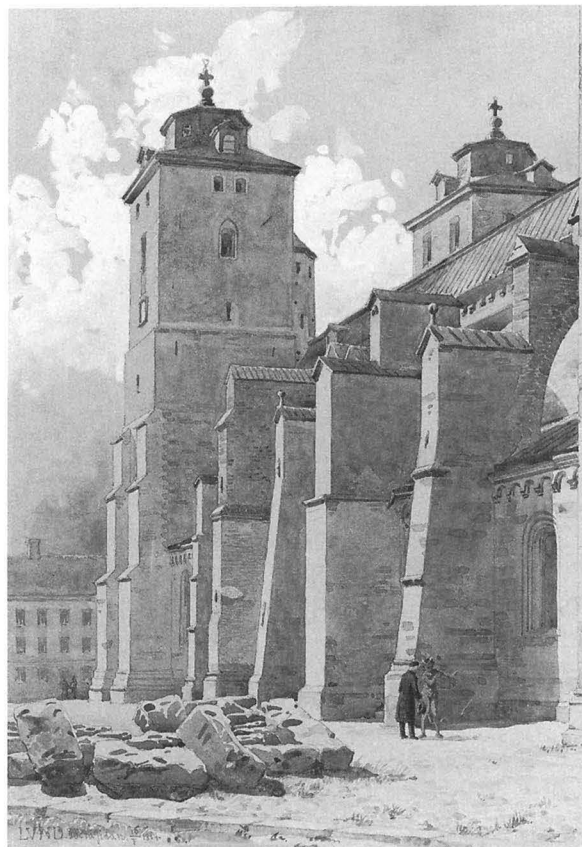

Fig 16. Lunds domkyrka från söder. Akvarell av F W Scholander 1864. Scholander har roat sig med att plocka in två staffagefigurer – C G Brunius i samspråk med djävulen. NatM. Foto Statens Konstmuseer.

Lund Cathedral from the south. Water-colour by F W Scholander, 1864. Scholander has amused himself by adding two figures – C G Brunius chatting with the Devil.

han uppdrag från skilda håll i lundastiftet att besiktiga kyrkor och utarbeta förslag till om- och nybyggnader. De första uppdragen kom redan under 1830-talet. Under 1840- och 50-talen fick denna Brunius' konsult- och arkitektverksamhet en mycket stor omfattning. Vid denna tid fanns ett ackumulerat behov av byggnadsåtgärder på den skånska landsbygdens kyrkor. De medeltida sockenkyrkorna var för små och trånga till följd av den kraftiga befolkningsökningen. Behovet av reparation, tillbyggnad eller nybyggnad hade i många fall uppstått redan under de första årtiondena av 1800-talet men de stora satsningar som landsbygdsbefolkningen tvingats till för enskiftesreformens genomförande hade lett till att kyrkornas upprustning och byggnadsfrågor skjutits upp (se ovan Fernlund). Det kan också finnas andra förklaringar till att

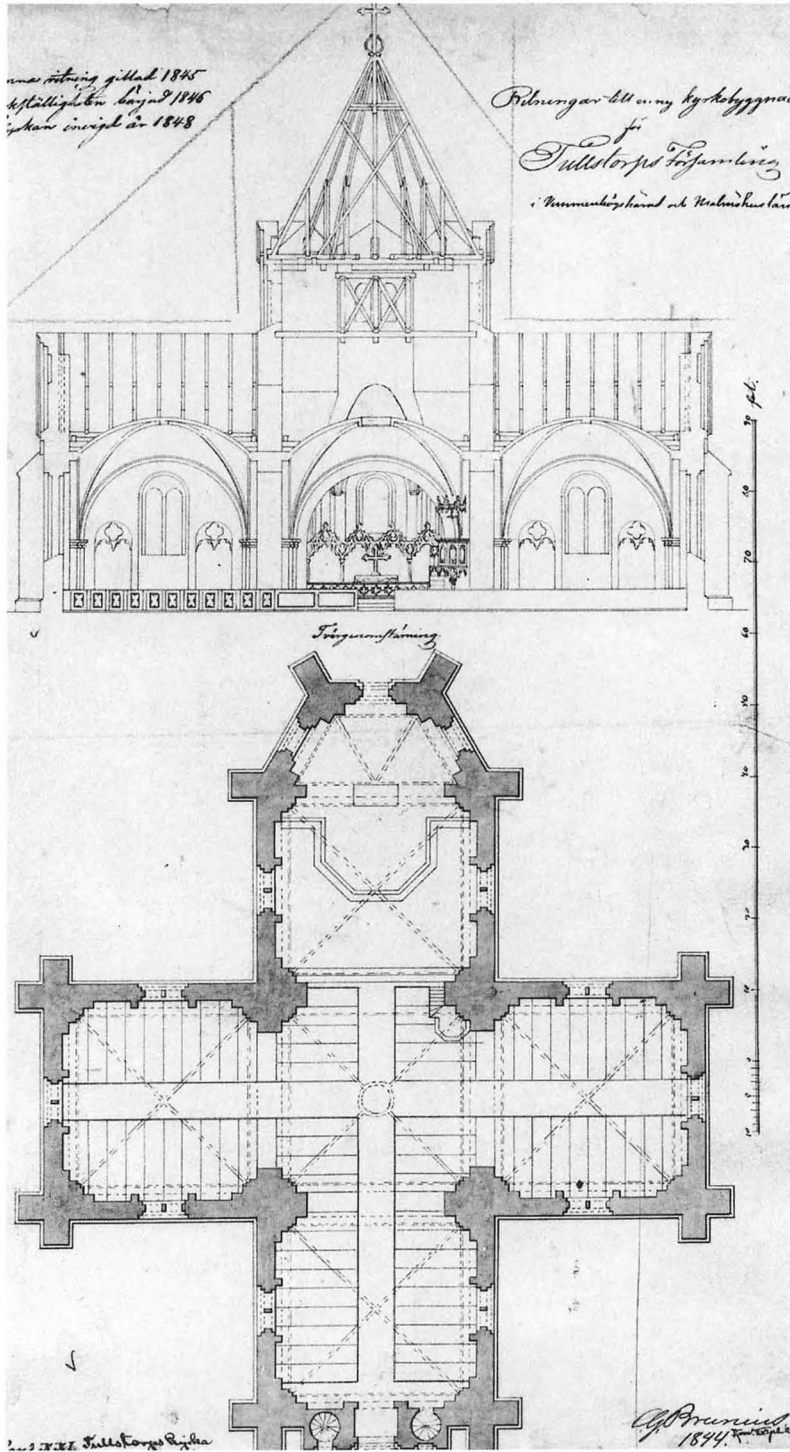

Fig 17. Ritning till Tullstorps kyrka av C G Brunius 1844. Brunius' samling, konv XVI pl 22, ATA.

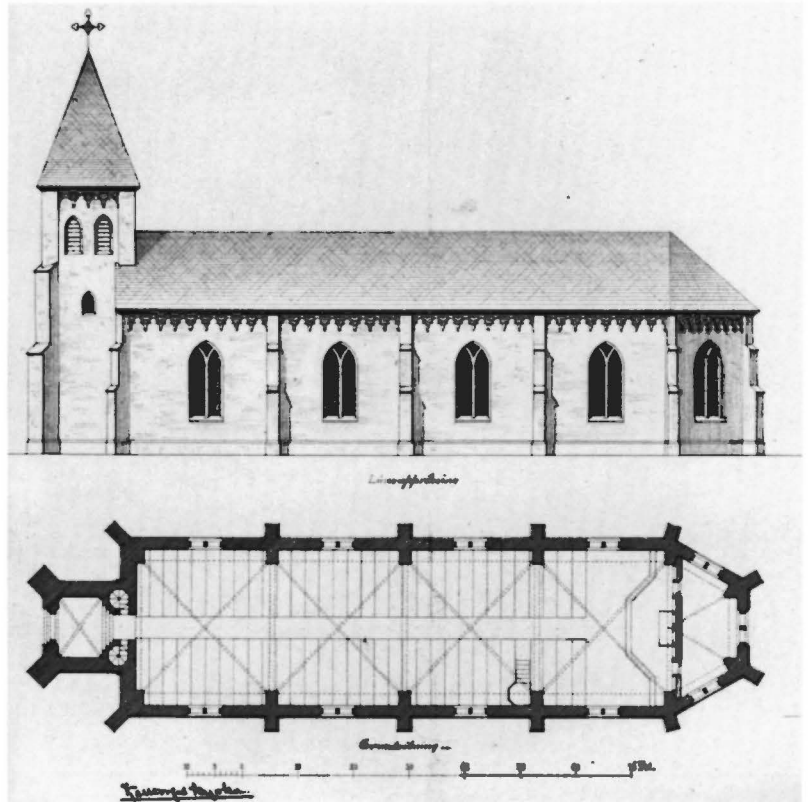
Proposal for Tullstorp Church by C G Brunius, 1844.

församlingarna vände sig till Brunius. Många präster kände honom som ämbetsbroder – Brunius var prästvigd i Lund och kunde titulera sig kyrkoherde och prost i

Stävie och Lackalänga. Det var utan tvivel en stor fördel att kunna anlita en kompetent person inom den egna provinsen. Brunius' ställning som professor med nära

Fig 18. Ritning till Källstorps kyrka av C G Brunius 1855. Brunius' samling, konv VII pl 26, ATA. Foto ATA.

Proposal for Källstorp Church by C G Brunius, 1855.

relationer till biskopsämbetet kunde borga för att byggnadsfrågorna fick en smidig lösning och att man slapp den långa väntan på överintendentsämbetets omritning av förslag från lokala byggmästare med åtföljande, tidsödande kommunikering av nya ritningar och kostnadsberäkningar. Betydelsefullt var det också att Brunius snabbt fick namn om sig att göra omsorgsfulla utredningar och se realistiskt på uppgiften – han tog aldrig ett uppdrag utan att ha besökt platsen och grundligt satt sig in i problematiken, byggnadens historia, de tekniska och arkitektoniska förutsättningarna för en förändring, församlingens ekonomiska ställning, utrymmesbehov och övriga önskemål.

Helt nya kyrkor uppfördes efter Brunius' ritningar i Torrlösa, Tullstorp (fig 17), Lövestad, Svedala, Källstorp (fig 18), Husie (fig 19) och Stora Harrie, i de två sistnämnda bibehölls dock västtornet från den i övrigt rivna medeltidskyrkan. I Hammenhög omarbetades Brunius' ritning något av ÖIÄ. Ett tjugotal kyrkor omgestaltades dessutom kraftigt efter hans ritningar och under hans direkta ledning. Ytterligare ett trettiotal av provinsens kyrkor renoverades eller förändrades i olika avseenden enligt hans förslag.³

Oftast bestod uppdraget i att utvidga en medeltida

sockenkyrka av gängse romansk typ, dvs med ett långhus av två eller tre valvtravéers längd och ett smalare kor med absid; till anläggningen hörde ofta också ett västtorn och ett tillbyggt vapenhus. Hänsynen till den gamla kyrkan krävde att tillbyggnaden utfördes på sådant sätt att den ej verkade större och ansevärdare än den kvarstående delen och att den fick samma »karaktär». I de flesta fall förordade Brunius en lösning som innebar att det lilla medeltida koret revs och ersattes av ett tvärskepp med samma bredd, mur- och taknockshöjd som långhuset. Öster om tvärskeppet lades så ett korparti med absidformad, tresidig eller rak avslutning beroende på kyrkans stil. I ett antal fall byggdes de nya korsarmarna norr och söder om långhuset. Ökat utrymme kunde också vinnas genom utvidgning mot väster och uppförande av ett nytt torn. För detaljernas utformning kunde antingen romanska eller gotiska former användas. Fönster- och dörröppningar fick oftast rundbågeform medan tvärskeppssarmarnas gavelrösten pryddes med grunda blinderingar eller smala öppningar efter förebilder från gotiska tegelkyrkor.

Tillbyggnadens takvalv gjordes i överensstämmelse med valven i den kvarstående delen av kyrkan, vilka oftast var senmedeltida, enkla kryssvalv med markerade

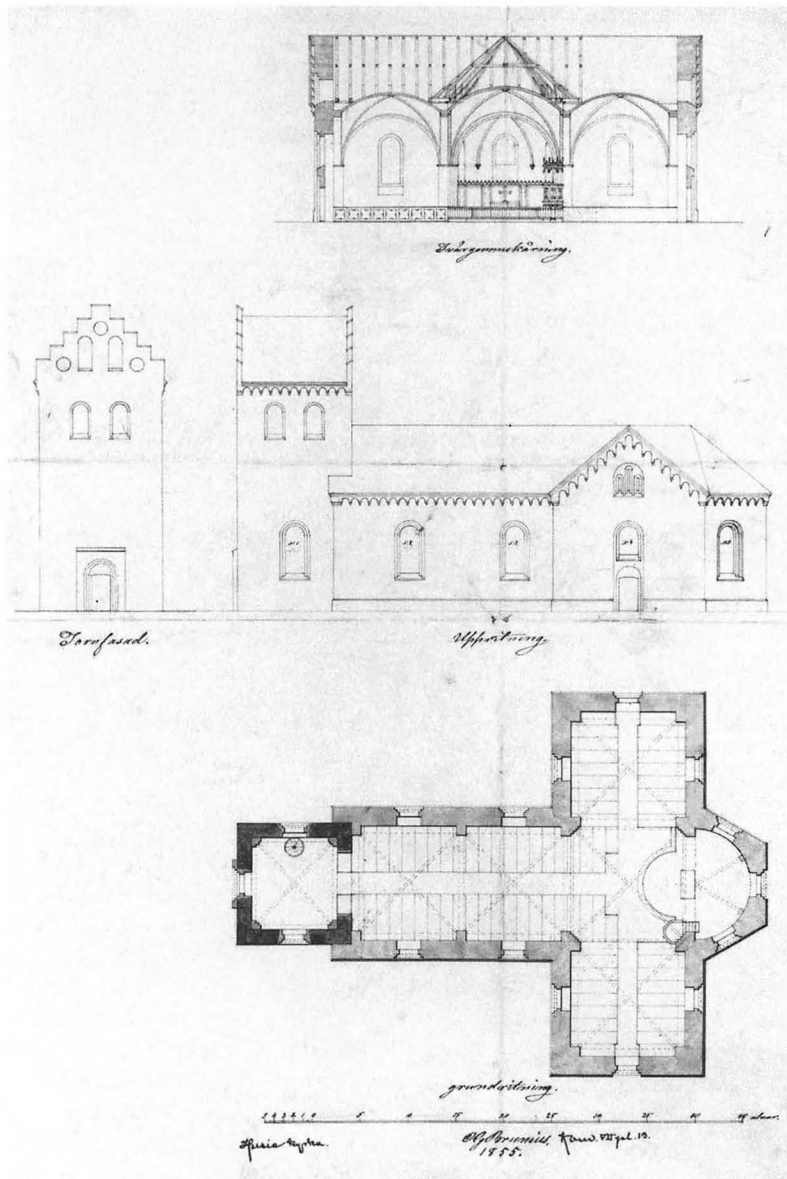

Fig 19. Ritning till Husie kyrka av C G Brunius 1855. Brunius' samling, konv VII pl 13, ATA. Foto ATA.

Proposal for Husie Church by C G Brunius, 1855.

ribbor. Anpassningen till den gamla välvningen var till fördel inte bara ur utseendesynpunkt utan också akustiskt. Eftersom ljuset hade stor betydelse för kyrkorummets verkan och ur en rent praktisk synpunkt måste fönstrens storlek, utformning och placering studeras med omsorg. Fönsteröppningarna gjordes stora och placerades lågt med tanke på ljusflödet i bänkkvarteren. Fönsterbågarna smiddes av järn och försågs med klart fönsterglas. I fönstrets rundbågiga överdel formades smidet som ett »rosverk» med gotiska former som ibland fick en sparsam accent av »mångfärgade glasskifvor» (fig 20).

Givetvis lade Brunius särskild vikt vid belysningen av koret, som borde framträda i »högtidlig dager».

I sin strävan att återuppväcka den högre byggnadskonsten fäste Brunius stor vikt vid kvaliteten på material och hantverksutförande. Lika lite som i domkyrkan tummade han på dessa krav vid sina kyrkbyggen på landsbygden. När han föreskrev murning av fasadtegel med noggrann fogstrykning eller valvslagning efter medeltida förebilder ställde han byggnadsfolket på svåra prov. Hans brev och betänkanden visar att oförstående eller okunniga murare ofta beredde honom stora bekymmer

Tack vare en enorm energi och en omvittnad förmåga att svärjande sätta sig i respekt lyckades han dock driva igenom sina krav. Genom arbetena i domkyrkan fick han dessutom fram en stab av hantverkare, däribland några skickliga murmästare, som han helst ville se anställda vid de byggen där han fungerade som arbetsledare. Han igångsatte också tillverkning av tegel som tillfredsställde hans höga anspråk och han såg till att murbruket fick rätta ingredienser och lämplig bearbetning på byggnadsplatsen (Gustafsson 1961, s 42 f, Grandien 1974, s 130 f, 345 ff).

I kyrkorummet slätputsades och vitkalkades väggar och valv. Brunius såg dock helst att väggarna avfärgades i en gråaktig ton för att i någon mån dämpa en alltför bländande vithet, men han lyckades inte på denna punkt att ändra församlingarnas traditionsbundna uppfattning. Bänkinredningen fick den traditionella utformningen med slutna kvarter. Bänkdörrarnas lätt goticerande ornamentik och målning i ekfärg avvek dock från det gängse klassicistiska mönstret. Övriga nytillsatser i inredningen som predikstol, genombrutet altarskrank, altare med ett enkelt kors och skärmvägg bakom altaret, fick en klart nygotisk karaktär (fig 21). Brunius reserverade undantagslöst den östligaste delen av korpartiet för en sakristia, avskild från kyrkorummet av skärmväggen, som inte fick bli så hög att den hindrade ljusflödet från korets stora östfönster. Genom en sådan anordning kunde Brunius skapa ett ljust kor, beräknat för effektiv full verkan när kyrkobesökaren trädde in genom västportalen, men samtidigt kunde bestämda funktionskrav tillgodoses – det var praktiskt att anordna sakristian i omedelbar närhet av altaret och liturgiskt riktigt att inte isolera altaret från församlingen genom att dra det djupt in i koret. I vissa av Brunius' kyrkor har altarrundeln placerats mycket nära bänkkvarteren. Det bör emellertid påpekas att altaret sällan kunde ses från bänkkvarteren i korsarmarna. Viktigare var det att predikstolen fick sådan placering att prästen kunde ses av flertalet och höras av alla kyrkobesökare. I regel ställdes predikstolen i korskvadratens sydöstra hörn. När Brunius någon enstaka gång föreslog en placering på norra sidan kunde han skämtsamt motivera detta med att »fruntimmerna vanligtvis äro mest kyrksamma och i anseende till sina hufvudbonader höra minst». Även om Brunius i sina många programmatiska uttalanden lade vikt vid att altaret skall bilda kyrkorummets fokus, visuellt och betydelsemässigt, var han i praktiken speciellt mån om att kyrkan blev en välfungerande predikolokal (Gustafsson 1961, s 45, Fernlund 1982, s 114 ff).

För de medeltida sockenkyrkornas utvidgning hade Brunius valt ett par standardlösningar som befanns

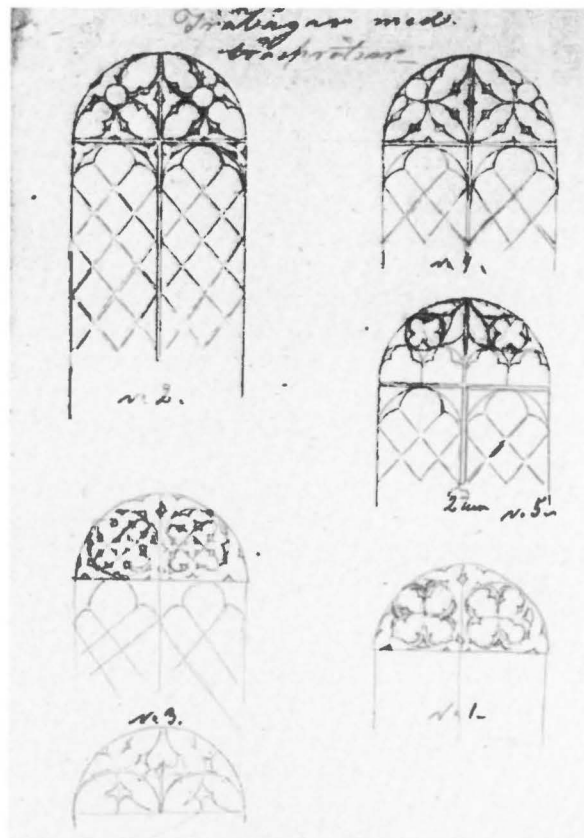

Fig 20. Skiss till fönstrens utformning i Husie kyrka av C G Brunius. Jfr fig 19. Brunius' samling, konv VII pl 14, ATA. Foto ATA.

Sketch-designs for the windows of Husie Church by C G Brunius (see Fig. 19).

lämpliga också vid projektering av helt nya kyrkor. I Lövestad (förslag 1847), Stora Harrie (1850), Svedala (1852) och Husie (1855) fick grundplanen den latinska korsformen med ett kort, tresidigt korparti i anslutning till korsarmarna. I Torrlösa (1839) och Tullstorp (1844) lades korsarmarna längre västerut (fig 17), varigenom planen fick formen av ett grekiskt kors. Endast kyrkan i Källstorp (1855) byggdes som en enskeppig långkyrka utan korsarmar i enlighet med församlingens uttryckliga önskemål (fig 18; Grandien 1974, s 422).

Brunius såg helst att hans nya kyrkor, liksom tillbyggnaderna, fick kryssvalv av medeltida typ, men i tre fall fick han acceptera en mindre kostsam lösning. Det stora korsformiga kyrkorummet i Torrlösa avtäcktes sålunda av varandra skärande tunnvalv i trä och i Lövestad lades plana trätak, indelade i kassetter; enligt Brunius var ett sådant »basiliketak» ingalunda olämpligt i en kyrka med

arkitekturformer som knöt an till romansk byggnads-konst. Också Svedala kyrka fick plana trätak.

Ekonomiska skäl var också avgörande för valet av material för byggnadens sträckmurar. I flertalet fall uppfördes väggarna av gråsten som spritputsades och vitkalkades på traditionellt manér. Endast gavelpartier, dörr- och fönsteromfattningar samt smyckande friser murades i fasadtegel. För kyrkorna i Tullstorp och Källstorp på den sydsånska slätten med begränsad tillgång på gråsten förordade Brunius ett fullständigt tegelmurverk. Dessa kyrkor fick fasader med noggrann förbandsmurning och omsorgsfull fogstrykning och med välberäknade detalj-former och dekorationselement, i Tullstorp i senromansk (fig 22) och i Källstorp i gotisk stil (fig 23). Brunius uttryckte särskild belåtenhet med dessa båda kyrkor och de hör utan tvivel till de viktigaste arbetena i hans produktion. Ett särskilt intresse har Tullstorps kyrka genom det åttkantiga klocktorn i tegel som Brunius reste över korsmitten. Tornmurarna uppbärs endast av mittkvadraternas murhörn och av »bågar och pendentiver», en anordning som vittnar om hans kunskaper i byggnadsstatik och hans dristighet som byggmästare (Gustafsson 1961, s 44, Grandien 1974, s 399 ff).

Med sin ingående kännedom om Skånes medeltida kyrkoarkitektur, vunnen genom trägna undersökningar och uppmätningar av monumenten, hade Brunius inga svårigheter att finna förebilder för sitt nyskapande, varken vad gäller byggnadernas helhetsverkan eller deras detaljutformning. Han eftersträvade dock aldrig att åstadkomma korrekta kopior av medeltida byggnadsverk. Hans tillbyggnader och nybyggnader kännetecknas av ambitionen att nå *en god anpassning* till den normala, skånska sockenkyrkan av romanskt ursprung med sluten murverkan och sparsamma, artikulerande fasadelement och med sådana senmedeltida tillsatser som trappgavlar och kryssvalv. Det bör emellertid här påpekas att Brunius genom sina restaureringsuppdrag också skaffade sig goda kunskaper om de större stadskyrkorna i tegelgotik, t ex S:t Petri i Malmö och S:ta Maria i Helsingborg. Hans inlevelse i detta slags byggnadskonst torde haft stor betydelse när han 1846 löste uppgiften att rita en ny kyrka i Kristinehamn. Denna stora, treskeppiga tegelkatedral, vars tillkomsthistoria och rangplats i Brunius' övre beskrivits utförligt (Lindahl 1955, s 66 ff, Grandien 1974, s 402 ff) har en klar släktskap med S:t Petri i Malmö vad gäller östpartiets utformning med de höga, gotiska tvärskepps- och korfönstren.

Den typiska Bruniuskyrkan med sin betonade horisontalitet, de låga takfallen och tornen och de massiva murarna har tydligt tycke av den skånska landsbygdens medeltidskyrkor men dessa drag skvallrar också om att

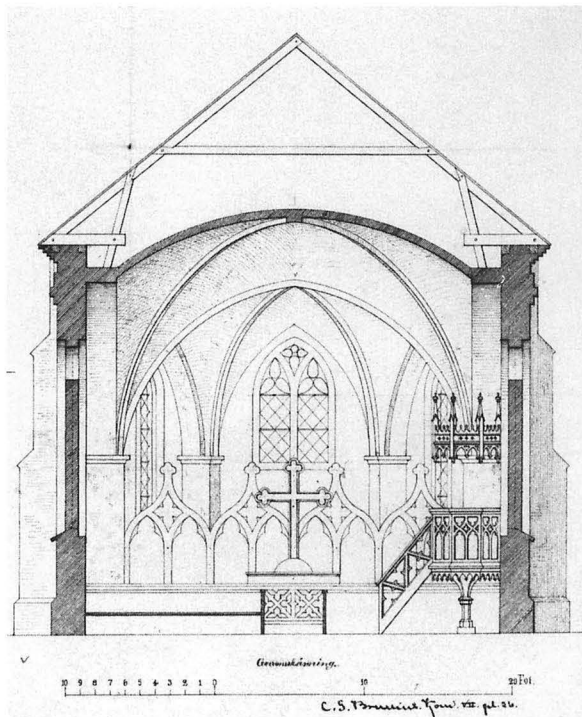

Fig 21. Källstorps kyrka, tvärsektion mot koret. Ritning av C G Brunius 1855. Brunius' samling, konv VII pl 26, ATA. Foto ATA.

Källstorp Church. Cross-section looking towards the chancel. Drawing by C G Brunius, 1855.

Brunius rörde sig med nyklassicismens formprinciper (Lindahl 1955, s 75). Beroendet av den kyrkobyggnads-tradition som han i teorin så ivrigt bekämpade yttrar sig också i rumsgestaltningarna, i de välbelysta och överskådliga interiörerna, lämpade för en gudstjänst där predikan spelade främsta rollen.

Med tanke på att Brunius var självlärd som arkitekt, utan egentlig konstnärlig skolning, och överlupen med uppdrag förvånar det inte att hans byggnader fått utstå kritik för en del arkitektoniska brister och formschabloner. I hans samtid var det naturligtvis överintendents-ämbetets granskande arkitekter som fann anledning anmärka på proportioner och detaljutformning i hans förslag – däremot hade de sällan några principiella invändningar mot användningen av medeltidsstilarna eftersom nygotiken ingalunda var främmande för de ledande ämbetsarkitekterna. Under 1800-talets slutskede och vårt eget påhundra har kritiken främst gällt vad som ansetts vara alltför påvert och schematiskt i Brunius' arkitektur och inredningar, vilket inneburit sådana förändringar som nybyggnad av ett högre och ståtligare västtorn

Fig 22. Tullstorps kyrka, uppförd av tegel i kryssförband. Jfr fig 17

Tullstorp Church. Cross-bond brick walling.

i Källstorp på 1890-talet och den genomgripande förändringen av Svedala kyrka 1901. Vidare har Brunius' inredningar, framför allt i kyrkornas korparti, förändrats i så hög grad att vi numera knappast har någon genuin Bruniusinteriör i behåll. Ändringarna syns ofta ha skett för att tillgodose tidens smak, mera sällan några starkt motiverade funktionskrav.

Även om Brunius' betydelse som nyskapande arkitekt och självständig teoretiker får tonas ned har han en mycket framträdande plats i vår konst- och kulturhistoria som nygotikens främste introduktör och ihärdigaste förespråkare, som försvarare och restaurator av de gamla medeltidskyrkorna och förnyare av byggnadsteknik och hantverkskunnande. Hans insats är märklig inte minst för att han lyckades tillämpa sin arkitekturdoktrin i en för prästerskap och socknenmenighet acceptabel och lättfattlig form (Fernlund 1982, s 116). Därmed banade han väg för det senare 1800-talets våg av nygotiskt kyrkobygande i lundastiftet.

En startpunkt för denna fas i Skånes kyrkobyggnads-historia var det föredrag om kyrkoarkitektur som filosofie doktorn och amanuensen vid domkapitlet J M Sjögren höll vid prästmötet i Lund år 1870, året efter Brunius' frånfälle.⁴ Detta föredrag, som trycktes tillsammans

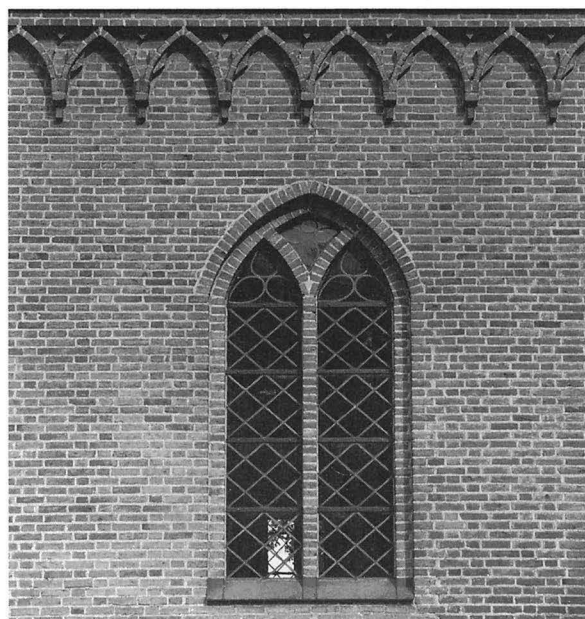

Fig 23. Detalj av murverk, Källstorps kyrka. Uppförd av tegel i munkförband. Jfr fig 18.

Källstorp Church. Brick walling with Flemish double-stretcher bond (see Fig. 18).

med prästmöteshandlingarna och sålunda spreds till alla pastorat, refererar ingående den tyska nylutheranismens kyrkobyggnadsprogram i det sk Eisenachregulativet från 1861, men i talet genljuder också Brunius' stämma (Gustafsson 1961, s 46, Fernlund 1982, s 108 ff). Sjögrens exposé över byggnadskonstens utveckling erinrar om jubelfesttalet från 1845, hans krav på medeltidsstilarnas användning, hans synpunkter på kyrkans funktion, konstruktion och dekoration och hans betoning av kyrkans värdighet och symboliska betydelse är helt i Brunius' anda.

Sjögren framhåller vikten av att församlingen anlitar

Noter

1. *C G Brunius*, Nordens äldsta metropolitankyrka eller Historisk och arkitektonisk beskrifning om Lunds domkyrka, Lund 1836. Brunius' tryckta skrifter är fullständigt förtecknade i anslutning till *Otto Rydbeck's* levnadsteckning av Brunius i Svenskt biografiskt lexikon 5, Stockholm 1926.
2. Jubelfesttalet är tryckt i skriften: Lunds domkyrkas jubelfest den 1 och 2 september 1845, Lund 1845. Artikeln om Källstorps kyrka har titeln Kjellstorps nya kyrka och ingår i *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap*, Årg 3. 1861.
3. *Bruniussamlingen* i ATA innehåller 35 folioband med korrespondens, betänkanden och förslag i bygnadsfrågor, vidare ett antal skissböcker och en väldig mängd förslagsritningar.
4. *J M Sjögren*, Om Kyrko-Architektur. Föredrag vid prestemötet i Lund den 24 augusti 1870. Lund 1870.

en god arkitekt för planeringen av en ny kyrka. Skulle sådan ej vara att tillgå kan församlingen tryggt vända sig till överintendentensämbetet för att få ritningar. Den nya arkitektgenerationen hade tillfullo insett betydelsen av att använda medeltidsstilarna för nya kyrkor. »De många och beklagansvärda osmakligheter, som nämnde myndighet i fråga om kyrkobyggnadsritningar under en tidigare period låtit komma sig till last, torde numera med all säkerhet kunna räknas till öfvervunna ståndpunkter.»

En ny epok hade börjat. De idéer som Brunius med sådan kraft hade kämpat för var nu allmänt accepterade.

Litteratur

- Fernlund, S*, »ett Herranom värdigt Tempel». Kyrkorivningar och kyrkbyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982.
- Grandien, B*, Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare. Nordiska museets handlingar 82. Stockholm (tr Lund) 1974.
- Gustafsson, E*, En passande inrättning af ett Herrans hus. C. G. Brunius och Skånes kyrkor. Skånes hembygdsförbunds årsbok. Lund 1961.
- Lindahl, G*, Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800–1950. Stockholm (tr Malung) 1955.
- Lundwall, S*, Generationsväxlingen inom romantikens klassicism. Nordiska museets handlingar 54. Stockholm 1960.

Sofia Albertina i Landskrona

av INGRID SJÖSTRÖM

I inventeringen av periodens kyrkor dominerar landsförsamlingarnas kyrkor helt, men även några stadskyrkor uppfördes 1760–1860. Äldst är Sofia Albertina i Landskrona. Kyrkan är på många sätt särpräglad snarare än typisk, inte minst genom den osedvanligt långa byggnadsperioden 1754–1816, med en invigning 1788, då kyrkan var nödortfärdigställd. Även utformningen med tvåtornsfasad, och byggnadsmaterialet, oputsat tegel, är ovanliga.

Sofia Albertina har ändå i detta sammanhang ett generellt intresse av flera skäl. Kyrkan ritades av Carl Hårleman, tidens ledande arkitekt, i brytningsskedet mellan rokokon och gustavianskt. Byggnadsförloppet är ytterst väldokumenterat i text och bild, beroende på att Fortifikationen i fästningsstaden Landskrona ansvarade för byggandet. Slutligen har kyrkan under 1800- och 1900-talen genomgått en serie restaureringar och förändringar som åskådligt belyser smak- och stilskiftena.

Carl Hårlemans projekt

En omfattande svit ritningar för Sofia Albertina finns bevarade, främst i krigsarkivet och riksarkivet. Inga av dem är signerade av Hårleman, men som Åke Stavenow visat är det säkert belagt att Hårleman fick uppdraget att göra ritningar av Rådet den 8 mars 1750 och att ritningarna approberades av kung Adolf Fredrik den 25 april samma år.¹

Saken kompliceras dock av att två olika projekt för kyrkan kan urskiljas i det rikliga ritningsmaterialet, bägge med ungefär samma längdmått, ca 87 alnar, men med olika bredd och höjd. Version I (fig 24, 26–28) är lägre och smalare, medan version II (fig 25, 29–31) ökat västfasadens bredd från 42 till 45 alnar, tornhöjden från 37 till 45 alnar samt valvhöjden från 21 till drygt 25 alnar. Kyrkan byggdes efter version II och det är också approberade men odaterade ritningar ur den sviten som Stavenow återger (1 B). Version I förekommer i tre sviter, en originalserie och en kopierserie på krigsarkivet, med påskriften »opvist och gillad i Råd Cammaren 25 April 1750. Adolph Friedrich», och en odaterad svit på riksarkivet.²

Bägge versionerna har säkerligen Hårleman som upp-

hovsman, även om version II är konstnärligt något mindre övertygande än version I. De välavvägda proportionerna i nr I har tänjts ut i höjddet i nr II och därmed förlorat i koncentration. Att västfasaden (exklusive huvar) i version II kan inskrivas i en exakt kvadrat kanske kan tolkas som ett försök att ge harmoni åt den nya fasaden; effekten blir dock snarare ett dödläge mellan vertikalt och horisontellt som kan kännas odeciderat och spänningslöst.

Orsaken till förändringen är oviss. Kanske har en kunglig önskan om ståtligare dimensioner legat bakom. Förändringen måste ha företagits mellan 1750 och 1753, Hårlemans dödsår. Med tanke på att man hann förfärdiga flera kopierserier och en modell av version I och att grundläggningen av kyrkan påbörjades först 1754, förefaller 1752–53 rimligast som datering för version II.

Bägge versionernas ritningar visar en enskeppig långhuskirka med tvärskepp, kor med absid i öst och lägre utbyggnader i hörnen mellan kor och tvärskepp. Västfasaden med tvillingtorn är bredare än långhuset. Tornen kröns av djärvt svängda lökformade huvar. Exteriören artikuleras sparsamt av lisener och stående försänkta fält som är betydligt smalare i version II än i version I. Mot deras vertikaler väger sockelns, kordonglistens och taklistens horisontaler i sandsten. Dekoren inskränks i övrigt till eleganta kartuscher över ingångsportalerna på väst- och tvärskeppsfasaderna, stora riksvapnet omgivet av lejon i västfrontonen samt inskriptioner i det övre registrets spegelfält.

Den byggda kyrkans allvarliga, mörka tegelmurar antyds inte i ritningarna, inte heller i den lilla trämodellen (fig 26), nu i Landskrona museum, som illustrerar version I. Modellen är målad i ljust pärlgrått, som antyder puts, det ytskikt som ju Hårleman i allmänhet föredrar.³ Även om Hårleman på projektstadiet tänkt sig en putsad kyrka, så visar den noggranna mönstermurning på kyrkan att teglet redan från början varit avsett att synas, vilket gäller även den kasern som Hårleman samtidigt ritade för Landskrona, nuvarande museet. Det påfrestande kustklimatet och kanske också fästningsstadens martialiska karaktär torde ha verkat avgörande på materialvalet.

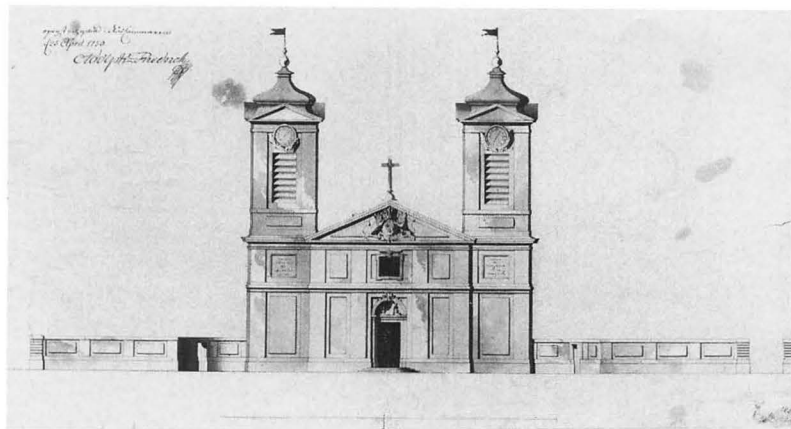
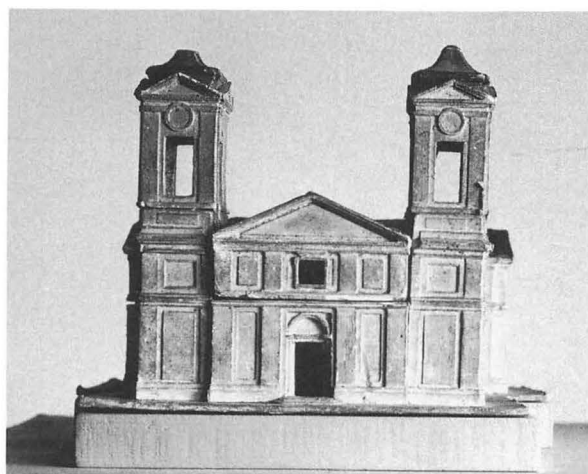
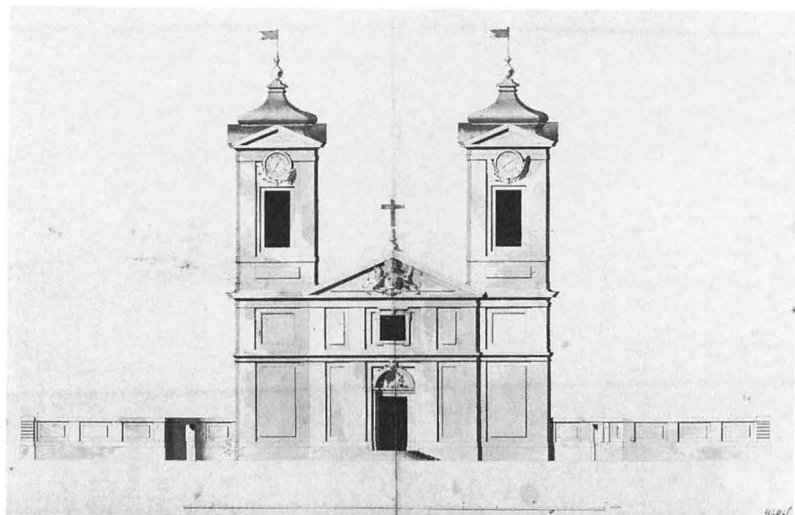

Fig 24–25. Västfasaden, version I respektive II. Förslag av C Hårleman. Version I approberad av Adolf Fredrik 1750. KrA (SFP 185c, SFP 468h). Foto KrA.

North elevation, versions I and II. Proposal by C Hårleman. Version I was approved by the King in 1750.

Interiören var definitivt avsedd att som på modellen vitputsas. Det är ett rum med väldiga dimensioner (fig 27), belyst av höga rundbågiga fönster i välvda nischer, sex i långhuset, två i vardera tvärskeppet och tre i koret (de två sidofönstren avkortade nedtill genom sakristior-na). Det fullrunda tunnvalvet delas upp av gördelbågar som förs ned i lisener mellan fönstren, helt utan horisontell markering mellan valv och väggar. Den nuvarande gesimsen tillkom vid 1880-talets restaurering. På sektionssritningen (fig 28) antyds framför korets mittfönster ett altare med ett kors med svepeduk, omgivet av två knäböjande änglar.⁴

Hårleman, som är så entydigt franskinspirerad i sin

Fig 26. Modell i trä, 1750-talet, version I. Västfasadens höjd 13,2 cm, bredd 12,6 cm. Öppningsbar längs linje i den våningsskiljande listan. Landskrona museum. Foto Landskrona museum.

Wooden model from the 1750's, version I. The model is 13.2 cm high and 12.6 cm broad. It can be opened.

Fig 27 Längdsektion, version I (jfr fig 24).
KrA (SFP 185b). Foto KrA.

Longitudinal section, version I (see Fig. 24).

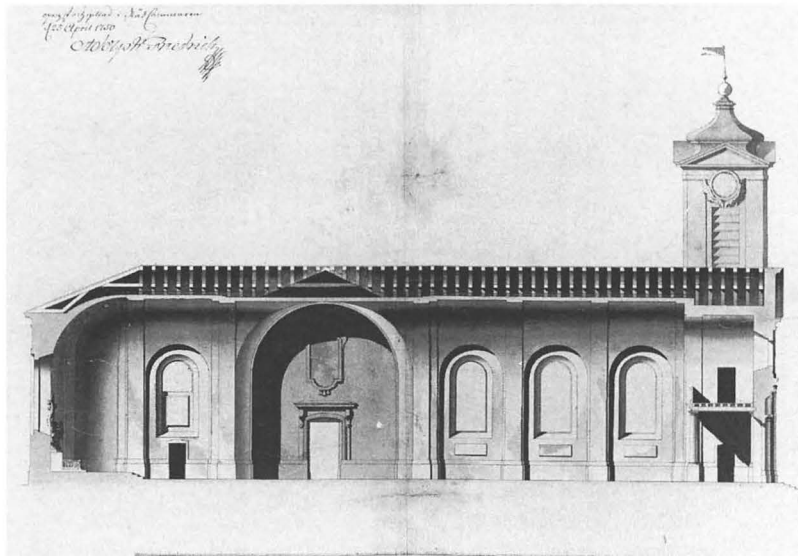
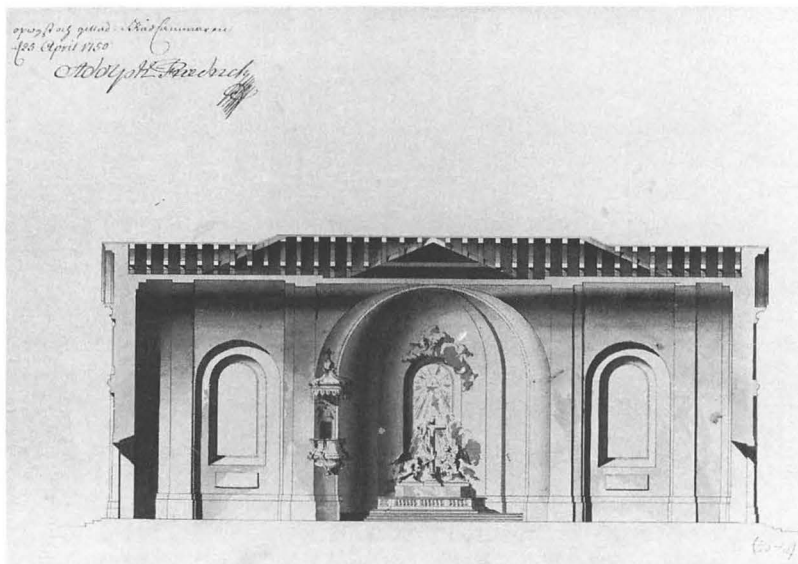

Fig 28. Sektion av tvärskeppet mot koret,
version I. KrA (SFP 185d). Foto KrA.

*Cross-section looking towards the chancel,
version I.*

herrgårdsarkitektur, utnyttjar i sina större kyrkor och annan monumentalarkitektur även andra inspirationskällor: det tessinska arvet och intryck från den samtida italienska arkitekturen, som han stiftat bekantskap med på sin första studieresa på 1720-talet. Som Åke Stavenow påpekat⁵ följer Hårleman härvidlag sina franska samtida kollegor. Den nya franska rokokostilen utvecklades i den förnäma bostadsarkitekturen, medan kyrkoarkitekturen präglades av fransk och italiensk senbarock.

Hårleman ritade endast en handfull kyrkor som nybyggen och om- och tillbyggde ett tiotal. Fästningskyrkorna, främst Amiralitetskyrkan i Karlskrona och Sofia Albertina, har fått en storslagen, barockklassicistisk mur-

behandling, tessinskt kärv och återhållsam.⁶ Tessinkyrkorna i Karlskrona var näraliggande som förebilder. Fredrikskyrkans tvåvåniga tvåtornsfasad måste ha varit en naturlig utgångspunkt för Hårleman då den motsvarande stadskyrkan i Landskrona aktualiserades. Fredrikskyrkan, ett sent verk av Tessin d y, var under byggnad ännu på 1750-talet.

Den traditionsrika tvåtornslösningen var ingalunda omodern. Hårleman hade sett och tecknat av flera nyuppförda exemplar både i Italien och i Paris. På 1730-talet pågick i den franska huvudstaden den omskrivna tävlingen för S Sulpice. Jean-Nicolas Servandonis två tidiga förslag, som fick första pris, laborerade båda med

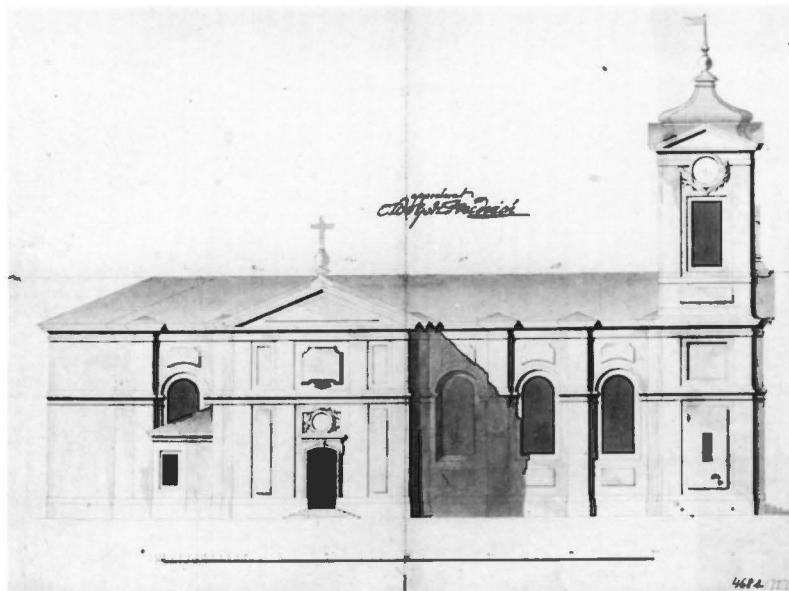

Fig 29. Norra fasaden, version II. KrA (SFP 468b). Foto KrA.

The north elevation, version II.

breda, tvåvånga skärmfasader med gavelfronton över mittpartiet och låga tvillingtorn med rikt dekorerade huvar (kyrkan utfördes sedan som bekant efter ett tredje, avvikande förslag).⁷ För proportioneringen av Sofia Albertinas västparti, särskilt version I, tycks Hårleman ha influerats mer av dessa franska projekt än av den klart vertikalconstruerade Fredrikskyrkan.

I den Hårlemanska ritningssamlingen på Nationalmuseum finns förstudier till Sofia Albertina, som tyder på att Hårleman prövat andra måttförhållanden, både med tydligare breddverkan genom lägre huvar (THC 4484) och mer markerad höjdverkan (THC 4499).

Om fasadartikuleringen kan kallas tessinsk, västfasaden franskoriterad, så får tornhuvarnas originella form snarast hänföras till Italien. Som Stavenow visat,⁸ tog Hårleman under sin studieresa dit 1725–27 intryck av bla Borrominis olika torn och spiror, som han flitigt tecknade av. Han träffade också kollegan Filippo Juvarra, vars väldiga klosteranläggning La Supergá uppfördes i Turin 1717–31. Han förvärvade en egenhändig Juvarrateckning av ett av La Supergás två torn, krönt av en elegant svängd lökkupol.⁹ Liknande kupoler återfinns också på Juvarras tvåtorsnkyrka S Filippo i samma stad.¹⁰

Lökmotivet använde Hårleman sedan ofta i de många, ombyggnader av kyrktorn som han utförde genom åren. Han lanserade sådana huvar bla i tävlingen om Stockholms Storkyrkas torn, som han förlorade mot J E Carlberg.¹¹ Rudimentära lökkupoler finns också som ett av

alternativen i utkast för Uppsala domkyrkas huvar, som sedan fick annan form.¹²

En av de ovan nämnda förövningarna till Sofia Albertina, THC 4499, har också lökliknande huvar, dock med utsvängd bas, så att huven liknar en klocka med markerad midja.¹³ Mot väster är tornen försedda med runda urtavlor, som till hälften skjuter upp genom huvarnas baslinjer. Nedtill inramas rundlarna av de för Hårleman så typiska vingarna.

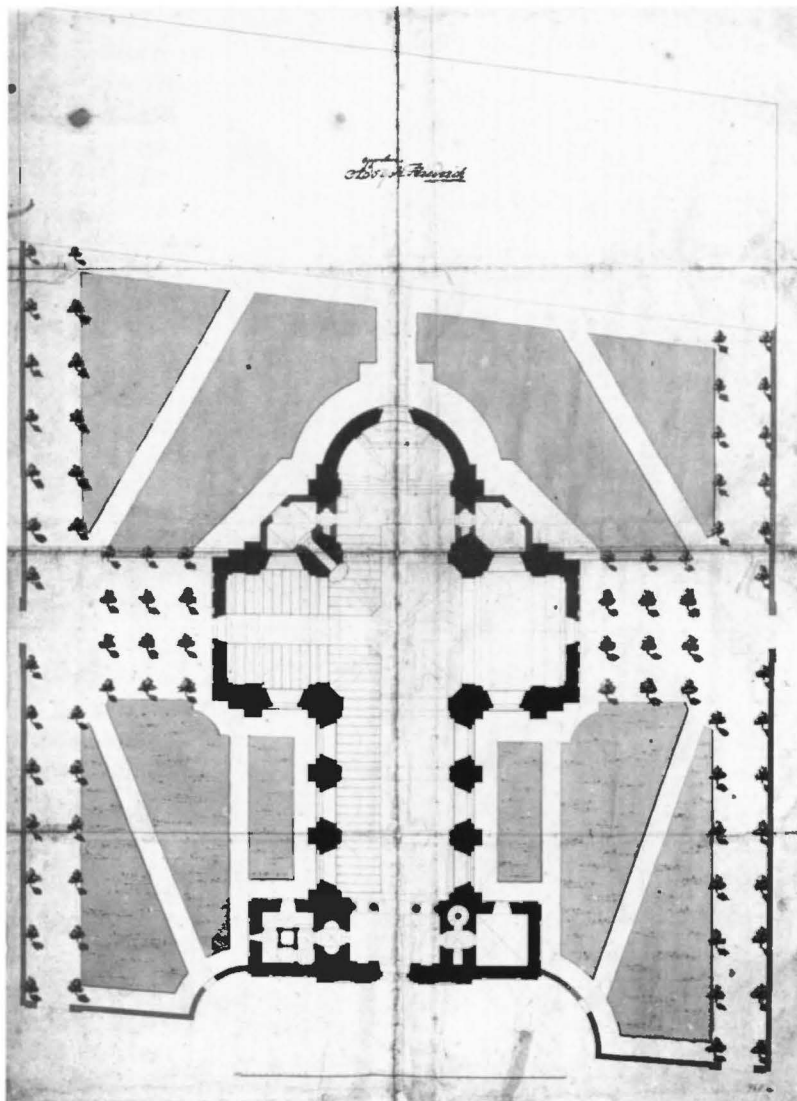
Dessa vingar återkommer också på ritningarna till Sofia Albertina, som har urtavlor åt tre håll på bägge tornen – norr, väster, söder – placerade helt nedanför huvarnas baslinje. Det norra tornets högra vinge slokar, ett drag som konsekvent återkommer på samtliga original och kopior av ritningarna – kanske en anspelning på att tidens snabba flykt kan hejdas av döden. Då tornen till sist byggdes, övergavs Hårlemans ritning och även vingarna uteslöts.

Sofia Albertina är alltså en komposition med skilda ingredienser. Den allvarsamma barockklassicismen i volymer och murverk dominerar, men livas av de lekfullt rokokomässiga accenterna i tornhuvar, kartuscher, altare, predikstol. Interiörens ljusa rymd och stora, rena linjer visar framåt, mot gustavianskt och empire. Sofia Albertina är ett gott exempel på hur den monumentala arkitekturen under 1700-talet bygger vidare på tessintraditionen och utan dramatiska brott utvecklar den till nyklassicism.¹⁴

Vi vet inte hur Hårleman själv bedömde Landskrona-

Fig 30. Plan med omgivande kyrkogård, version II. KrA (SFP 468x). Foto KrA.

Plan of the church and the churchyard, version II.

kyrkan, som han inte fick se ens påbörjad. Den finns inte med i det urval av hans verk som han lät J E Rehn gravera för publicering, just vid kyrkans koncipiering.¹⁵ Men han använde ritningen för ännu ett projekt, för kyrkan i Lovisa, som beställdes 1753, kort före hans död.¹⁶ Kyrkan uppfördes dock inte efter denna ritning.

Fästningsstaden och kyrkan

Sofia Albertinas byggnadshistoria är en del av den fantastiska tillblivelsen av Landskrona nya fästningsstad, en satsning lika häpnadsväckande djärv – eller dumdristig – ur såväl politisk och ekonomisk som teknisk synpunkt. Företaget är främst skildrat i det stora verket om Fortifikationens historia.¹⁷

Adolf Fredrik, tronföljare och generalissimus, var personligen starkt engagerad i försvarsfrågorna. Han fastställde 1747 planen för Landskrona nya fästningsstad, bålverk mot danskarna och skydd för Öresund. Den innebar att den äldre befästningsanläggningen kring citadellet kraftigt skulle utvidgas och delvis läggas ut på havsbotten för att nå och skydda en strategiskt viktig naturlig djupränna. Därmed måste större delen av den medeltida staden rivas och flyttas. Den nya staden byggdes efter en reviderad plan från 1749, med ett regelbundet gatunät och de tvärgående gatorna försvarstekniskt orienterade mot fästningsön Gråen på andra sidan djuprännan.

Väldiga summor anslogs till en början till fästningsbyg-

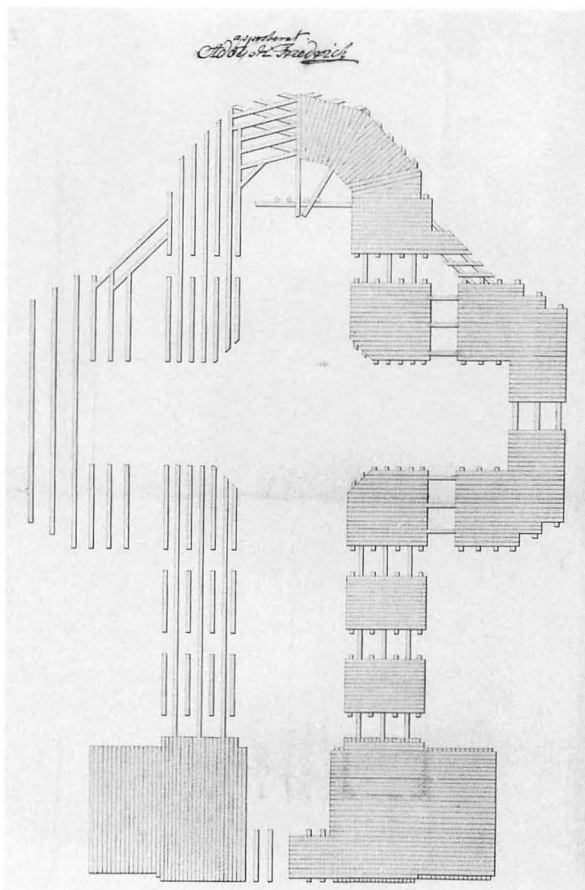

Fig 31. Plan av rustbädd, version II. KrA (SFP 468x). Foto KrA.
Plan of the foundation grillage of planks, version II.

get men med tiden mattades intresset och resurserna. Sveriges deltagande i Pommerska kriget 1757–62 medförde att både officerare och kontanta medel överfördes från Landskrona till fronten i Preussen. Kriget drev även upp inflationen, som varken hattar eller mössor lyckades stävja. Partifejderna motverkade en fast utrikespolitik och konsekvent försvarsstrategi. Trolovnigen 1766 mellan prins Gustaf och den danska prinsessan Sofia Magdalena minskade risken för konflikt med Danmark. I samband med ryska kriget skars anslagen drastiskt ned 1788 och 1805 lades projektet ned, långt ifrån fullbordat.

Ledare för landskronaföretaget, ansvarig direkt inför kungen, var från början Adolf Fredriks adjutant, överste Hans Henrik von Liewen, en mycket duglig organisatör, samt dennes närmaste män, fortifikationsofficerarna A M von Arbin och A M von Strussenfelt. De tre hade författat planen från 1749 och ledde byggnadsarbetena.¹⁸

Den nya stadskyrkan placerades på denna plan vid det nya, eller östra torget. Fortifikationen förband sig att stå för uppförandet av kyrkan, eftersom man tvingats riva den medeltida kyrkan. Borgarna i Landskrona hade fullt upp med att flytta och återuppbygga sina hus och få igång näringsliv och handel. Trots mångårig skattefrihet och statliga bidrag dröjde det till 1814 innan församlingen kunde ta över sin kyrka från Kronan. Fästningsanläggningarna slukade huvuddelen av de statliga resurserna, staden och dess kyrka kom i andra hand. Så kom det att dröja 34 år efter det att Lovisa Ulrika lagt grundstenen, den 24 augusti 1754, till andra advent 1788, då kyrkan invigdes, nödtorftigt under tak, och ytterligare 28 år till dess tornen var fullbordade 1816. Först 1836 var inredningen helt färdigställd.

Genom att kyrkan organisatoriskt och ekonomiskt ingick i det statliga fästningsprojektet inkluderades den också i den ytterligt noggranna redovisning som under hela byggnadsperioden gjordes av hur arbetena framskred, både med själva befästningsanläggningarna och med staden och dess kyrka. Därmed kan vi på ett sätt som torde vara unikt när det gäller kyrkor följa byggnandet i detalj år från år. Amiralitetskyrkan i Karlskrona hade kunnat bli en samtida parallell men den byggdes aldrig färdig.¹⁹

Relationsritningarna

Landskronaprojektet redovisades från 1748 till 1818 i riksdagsrelationer, från 1770-talets slut dock allt mindre utförligt. De första decennierna gjordes dels årliga översikter, dels sammanfattande fyraårsöversikter, omfattande rapporter och räkenskaper, illustrerade med stora, vackert akvarellerade planscher både över fästningsprojektet i dess helhet och över den nya staden, med specialritningar över olika anläggningar och byggnader. I planer, sektioner och fasader utvisades vad som utförts under det gångna räkenskapsåret. Fortifikationens skickliga officerare och mechanicer ägnade vintermånaderna, då byggnandet låg nere, åt dessa uppgifter.

Relationsritningarna för Landskrona upptar 8 buntar, ca en hyllmeter, på Krigsarkivet.²⁰ Materialet har naturligtvis utnyttjats, främst av krigshistoriker som Ernst Eriksson.²¹ Dennes intresse är dock naturligt nog inte i första hand inriktat på kyrkan; den nämns i korthet och illustreras med ett par ritningsexempel. Eriksson berättar dock mycket av värde om byggnadsarbetenas organisation, om material, leveranser och kostnader. Relationsritningarna över Sofia Albertina, som utgörs av 22 specialplanscher från åren 1756–1774, har mig veterligt inte utnyttjats av arkitekturhistoriker. Många, däribland Stavenow, har däremot studerat och använt de olika

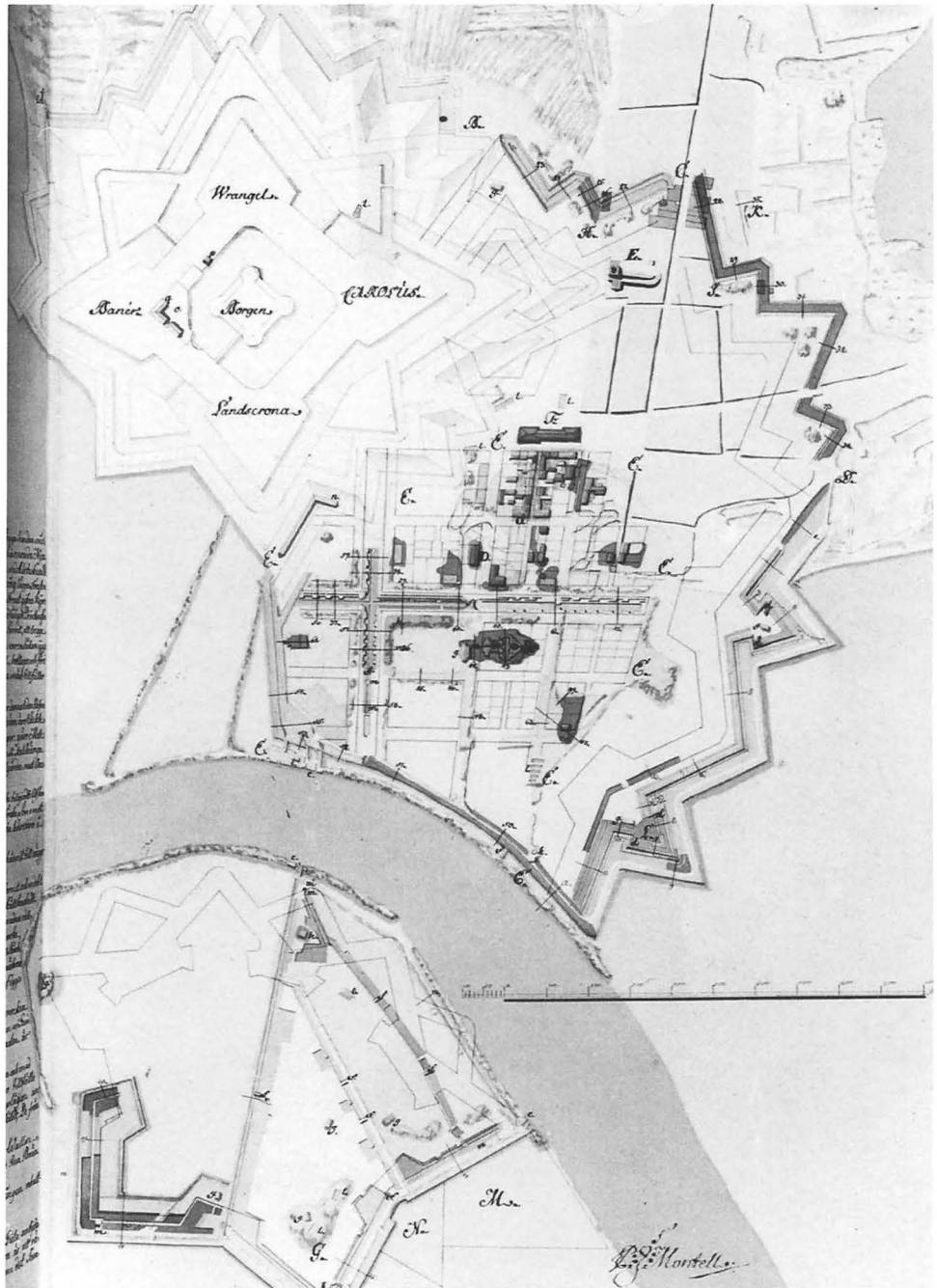

Fig 32. Generalplan över utförda arbeten i Landskrona 1752–55. Relationsritning. KrA (35a). I nedre vänstra hörnet befästningarna på ön Gråen, som genom Rännan skiljs från Nya staden, där Sofia Albertina är markerad i mitten. Norr om kyrkan vid F den av Hårleman ritade kasernen, norr om denna vid E den gamla kyrkan.

Town plan showing the building work which was carried out at Landskrona in 1752–55. At the bottom left the fortifications on the island of Gråen, which is separated from the New Town by the Rännan canal. To the north of the new church in the centre of the plan the barracks (F), designed by Hårleman, and further to the north the old church (E).

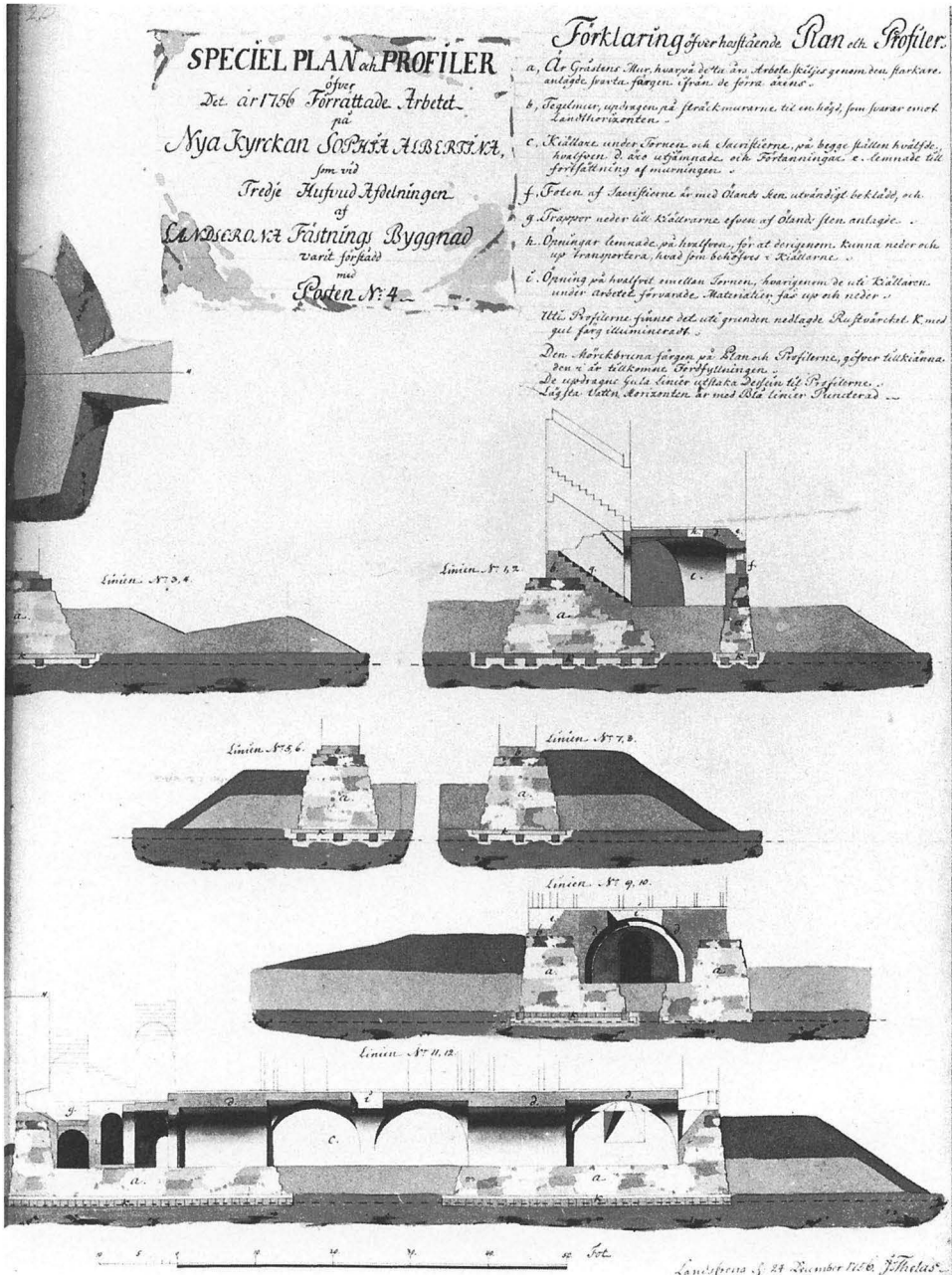

Fig 33. Arbeten 1756. Grundläggningen i sektioner. Överst t h diagonalt genom södra sakristian, därunder norra och södra tvärskeppsfasaderna samt nederst västfasadens grund och källare i sektion öst-väst och längdgenomskärning. KrA (37k). Foto KrA.

The 1756 building work. Sections through the foundations of the new church. Top right, diagonal section through the south vestry. Middle, the north and the south fronts of the transept. And bottom, east-west and longitudinal section looking north through the foundation and cellar of the west façade.

Fig 35 t h. Arbeten 1761-64. Överst plan i perspektiv med jordfyllningar bildande ett kors, därunder västfasadens exteriör och nederst sektion av västfasaden. T h diagonalsnitt genom norra sakristian med predikstolstrappa samt längdsektion genom torn och långhus. KrA (47f). Foto KrA.

(To the right.) The 1761-64 building work. Top, plan with earth filling forming a cross. Middle, the west façade, and bottom, a section through the west façade. To the right, a diagonal section through the north vestry with the pulpit stair, and a longitudinal section through the tower and the nave.

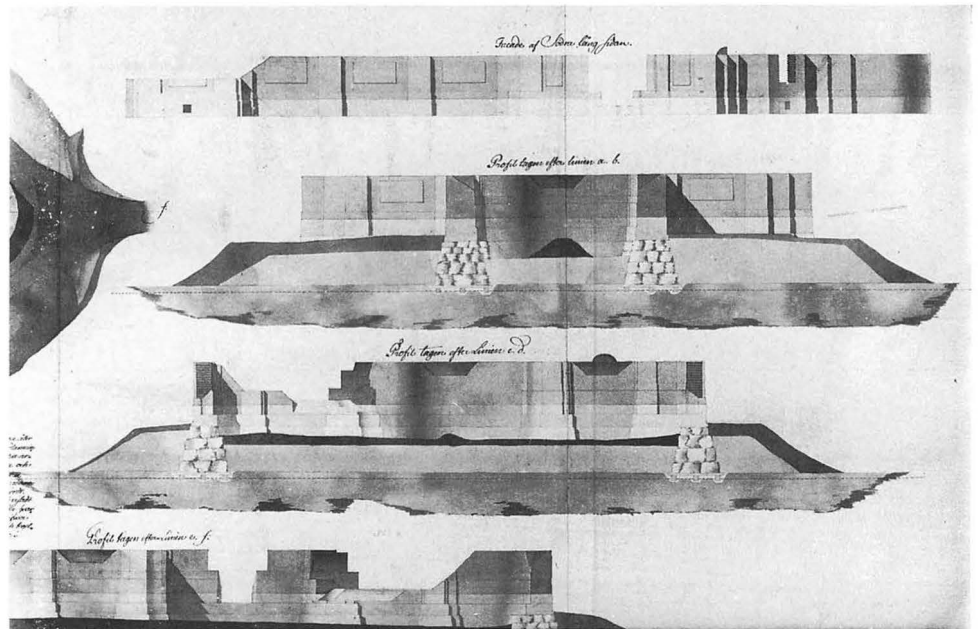
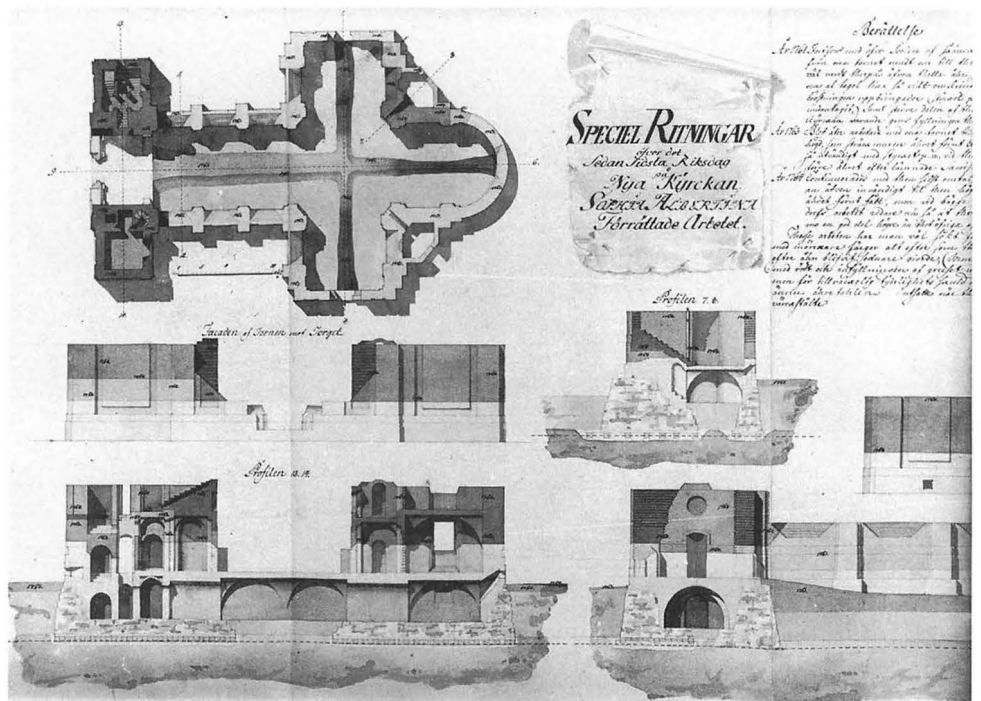

Fig 34. Arbeten 1761. Sydfasaden, därunder sektion genom långhuset mot öster, sektion genom tvärskeppet mot öster samt längst ned längdsektion mot norr. KrA (431). Foto KrA.

The 1761 building work. Top, the south façade. Middle, a section through the nave looking east, a section through the transept looking east, and bottom, a longitudinal section looking north.

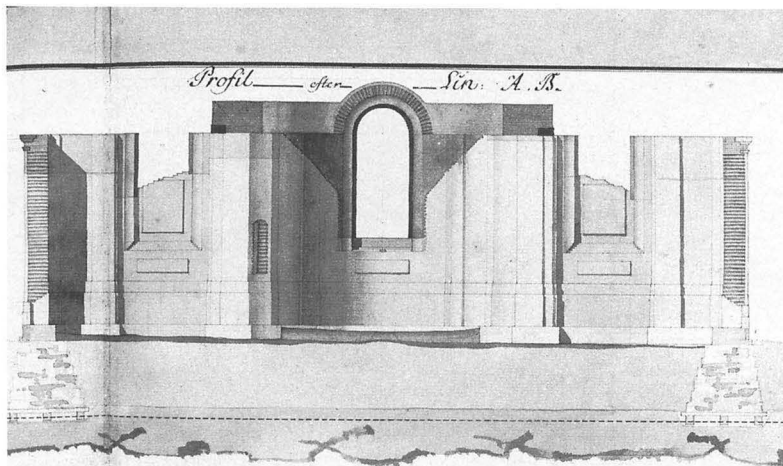

Fig 36. Arbeten 1767. Interiör av kor och tvärskepp. Korfönstret välvt och försett med sandstensomfattning. Tv öppningen till predikstolstrappan. KrA (51h). Foto KrA.

The 1767 building work. The interior of the chancel and transept. The chancel window has been vaulted and fitted with surrounds of sandstone. To the left of the window the opening to the pulpit stair.

projekt- och ombyggnadsritningarna som finns på såväl Krigsarkivet som Riksarkivet.

Ytterligare dokumentation över fästningsprojektet och kyrkan finns i en elegant inbunden volym i Kungliga biblioteket, överförd dit från Bernadottebiblioteket 1873. Den består av åtta akvarellerade planscher, varav tre över Sofia Albertina, utförda senast 1762 av Johan Magnus Brummer och kontrasierade av Hans Henrik von Liewen. Som Roy Dahl förmodar rör det sig säkert om en utvald kollektion i behändigt format, utförd speciellt för Adolf Fredrik.²³

Relationsritningarna ger en fascinerande inblick i tidens byggnadsteknik och ger oss möjligheten att som i en stillbildsfilm följa arbetets gång år för år. Tack vare den långsamma arbetstakten illustreras och kommenteras varje enskilt arbetsmoment detaljerat. Planschernas färgsättning anger på gängse vis materialtyp – gult för trä, rött för tegel, grått för gråsten, blågrått för sandsten etc. Man arbetar även med två nyanser av varje färg, en ljusare för tidigare färdigställt arbete, en mörkare för redovisningsåret. Mörkare nyans kan ibland också användas perspektiviskt i sektioner, för att ange att ett parti ligger bortom sektionssnittet.²⁴ Även om handlaget växlar något mellan olika ritningsförfattare, så är detaljskärpan och de skickligt ansatta skuggningarna genomgående.²⁵

Första gången kyrkan finns med i relationerna är på en översiktsplan »Generalplan över utförda arbeten 1752–55» (fig 32), den första riksdagsrelationen (35 a). Grunden är markerad vid torget och texten berättar om hur drottningen lagt grundstenen vid platsen för altaret i augusti 1754 och döpt kyrkan efter kungaparets ettåriga dotter.

1756 följer den första storskaliga planschen (fig 33). Texten berättar att grunden består av gråsten vilande på en rustbädd av bokstockar. Jordfyllning har lagts upp mot gråstensgrunden och tegelmuren har däröver förts upp till markplanet. Samtidigt som dränering och torrläggning av marken kring kyrkan pågick, med sinnrika pumpanordningar som drevs av vindmøllor, höll man rustbädden konstant fuktad för att motverka röta, tills den var helt täckt. Alla stenar i grunden var väl förklarade och försedda med järnankare.²⁶ Gråstenen hämtades från Kullen, fraktades med båt från Mölle, medan teglet brändes vid Kronans nyanlagda bruk i Glumslöv. Under tornen och sakristierna murades välvda källare. Hål utsparades i valvhjässorna för att förenkla transport av material upp och ner. Kalksten från Öland användes till källartrapporna och till socklar i sakristierna.

Så långt har arbetet framskridit i rimlig takt men 1757, då Sverige gick med i Pommerska kriget, hann man bara få upp tegelmuren ca 2 meter i söder och väster (38 j), och året därpå vilade arbetet helt, med murarna övertäckta till skydd mot regn (39 h). 1759 kom man åter ett stycke med tegelmurarna (40 h). Samma år gjordes en mycket utförlig tablå över vilka material och redskap som åtgick inom varje projektdel, med prisuppgifter (40 i). Samma typ av tablå återkommer med vissa års mellanrum.

Dessa tablåer ger möjlighet att i detalj rekonstruera byggnadsarbetet, intill minsta spik. Här ska endast några exempel ges på vad som åtgick för kyrkan 1759. Under posten timmerarbete upptas 64 bräder av björk och fur i varierande längder, troligen till valvformar och ställningar. Posten murstensarbete förtecknar 288 sandstensskivor 22 tum höga och 6 tum tjocka, för sockel och lister och för postament och hörn 103 st dubbelt så tjocka.

Sandstenen till sockeln hämtades från brottet i Höör (53 a), till listverk och fönsteromfattningar från Hittarp, söder om Helsingborg, ett brott med god kvalitet men ofta otillräcklig kapacitet. Brist på sandsten anges framgent återkommande som skäl till att arbetena går så långsamt.

Åtgången av gråsten och tegel, släckt kalk och mursand redovisas för hela staden; antalet laster för kyrkan specificeras ej. För smidesarbete uppräknas dragjärn av olika fasoner, dragband och bultar. Under rubriken Åtskillige behov nämns bl a 1/4 bok Imperialpapper, 1/2 bok Regalpapper, 4 böcker annat papper, 1/4 sats bläck och 1 skålpund mönja, material som torde ha använts bl a till relationsritningar och räkenskaper. 35 famnar mursnören gick åt för att rikta murarnas tegelskift. Den totala kostnaden av dessa material uppgick till 2 802 Dr Smt.

Förteckningen av redskap och instrument ger en levande bild av både hur arbetet gick till och hur relativt få hantverkare och arbetskarlar som var avdelade till kyrkobygget. För att förvara material fanns 3 murkistor och en kalkstenskista. Till avvägning fanns ett vattenpass av trä. Till fyllnadsarbete med jord och vallar 1 hacka, 8 spadar, 4 skottkärror, 2 ställningsbockar. Till timmerarbetet 1 huggyxia av järn, 2 hyvlar, 1 huggbock. Till mur- och stenarbete 25 stenmejslar, 8 murslevar, 3 stenborrar, 8 murhamrar, 5 mursläggbor, 4 kniptänger, 4 spett, 6 murkvastar och 1 stålfil.

Det totala antalet arbetare i Landskrona går inte att säkert utläsa. Eriksson uppger att under de aktiva månaderna maj–september arbetade som mest 1 000–1 200 man på projektet under det tiotal fortifikationsofficerare som ledde arbetena.²⁷ Huvudstyrkan bestod av indelta soldater, specialiserade hantverkare samt en del arbetsfångar. Därtill kom alla i trakten som bidrog med material och körslor utan fast kommendering. Av alla dessa tycks sällan fler än ett fyrtiotal, vissa år betydligt färre, ha avdelats till arbete på kyrkan. Ofta klagas i relationerna över den ringa tillgången på manskap till kyrkan.

Vi fortsätter den årsvisa genomgången. 1760 har man arbetat vidare främst på västpartiet och byggt upp hela sockelpartiet såväl tegelmur som sandstensbeklädnad samt anlagt sex plintar därinnanför för de kolonner och pilastrar som ska bära orgelläktaren samt påbörjat torn- och läktartrapporna. Till riksdagen 1760 repeterades de senaste 4 årens arbeten med en ny plansch av kyrkan, med varje årsetapp noga utmärkt (42 d).

1761 nådde murarna upp till fönstrens underkant nästan runt kyrkan (fig 34). Man fortsatte att fylla upp under det blivande golvet med tegelgrus och kalk, hämtat från de rivna husen i gamla staden (43 i). 1762 låg arbetena nere på grund av sandstensbrist, endast grusfyllning har

utförts. Murarna har skyddats av ett bräddtak mot regn (44 j).

1763–64 fortsatte murarna stiga i höjden, mest vid norra sidans torn och sakristia (45 g, 46 i). 1764 anlades trappa från sakristian till predikstolen. Till den viktiga riksdagen 1765–66 då hattarna störtades, gjordes åter en riksdagsrelation (fig 35) för den gångna 4-årsperioden (47 f). Tornen har nu höjt sig något över resten av murverket liksom östpartiet. 1765 är sakristian och dess pendang klara och välvda, men i övrigt sysslade man enbart med sk biarbeten, bl a att hugga till sand- och kalksten för listverk och trappor, att täcka murar och valv med provisoriska bräddskydd, att resa ställningar och arbetsbodas, att snickra valvformar och transportera fram material (48 j). 1766–67 arbetades med att klä fönsteröppningarna med sandstenskarmar och föra upp tegelmurarna till takfoten (52 f). Murpelarna mellan långhusets fönster restes till fönstrens överkant och mittfönstret i koret, som sparats ut i väntan på sandsten, fick sin karm (fig 36).

Efter mössornas räfst och skarpa kritik av den ekonomiska politiken var Hans Henrik von Liewen angelägen att sammanfatta vad som åstadkommits under hela den period han ansvarat för Landskronaprojektet 1748–67.

I en separat bunden volym i mindre format (53 a) finns hans rapport, som föredrogs i Sekreta utskottet under 1769 års riksdag. Där finns en koncis redogörelse även av kyrkans byggande så långt. von Liewen intygar att »alla precautioner äro tagne til erhållande af en varaktig byggnad». Mössorna var tillfreds med von Liewens redovisning och to m ökade tillfälligt anslagen till Landskronaprojektet.²⁸ Beträffande kyrkan konstaterades att sammanlagt 127 770 Dr Smt av totalt anslagna 1 745 183 gått åt till kyrkan sedan projektstarten. Man beräknade att ytterligare 180 210 skulle behövas för att fullborda kyrkan exklusive altare, predikstol och orgel, som staden själv borde sörja för. I det pressade ekonomiska läget kunde dock inte mer än 10 000 Dr Smt avsättas till kyrkan, vilket skulle innebära att man måste hålla på i ytterligare 18 år – en ganska god skattning.²⁹

1769 återtog hattarna makten, von Liewens närmaste man von Strussenfelt blev chef för Landskronaprojektet. En brevväxling mellan von Strussenfelt i Landskrona och dennes kollega von Arbin, mestadels stationerad i Stockholm i nära kontakt med kungen, ger intressanta inblickar i det pressande arbetet att med knappa resurser forceera kyrkobygandet.³⁰

Åren 1768–76 noteras regelbundet att man lider brist på sandsten men 1768 (fig 37) hade man hunnit bekläda alla fönsterkarmar med sandsten, välva de flesta och föra upp murarna i höjd med fönstrens överkant (54 e, 55 f).

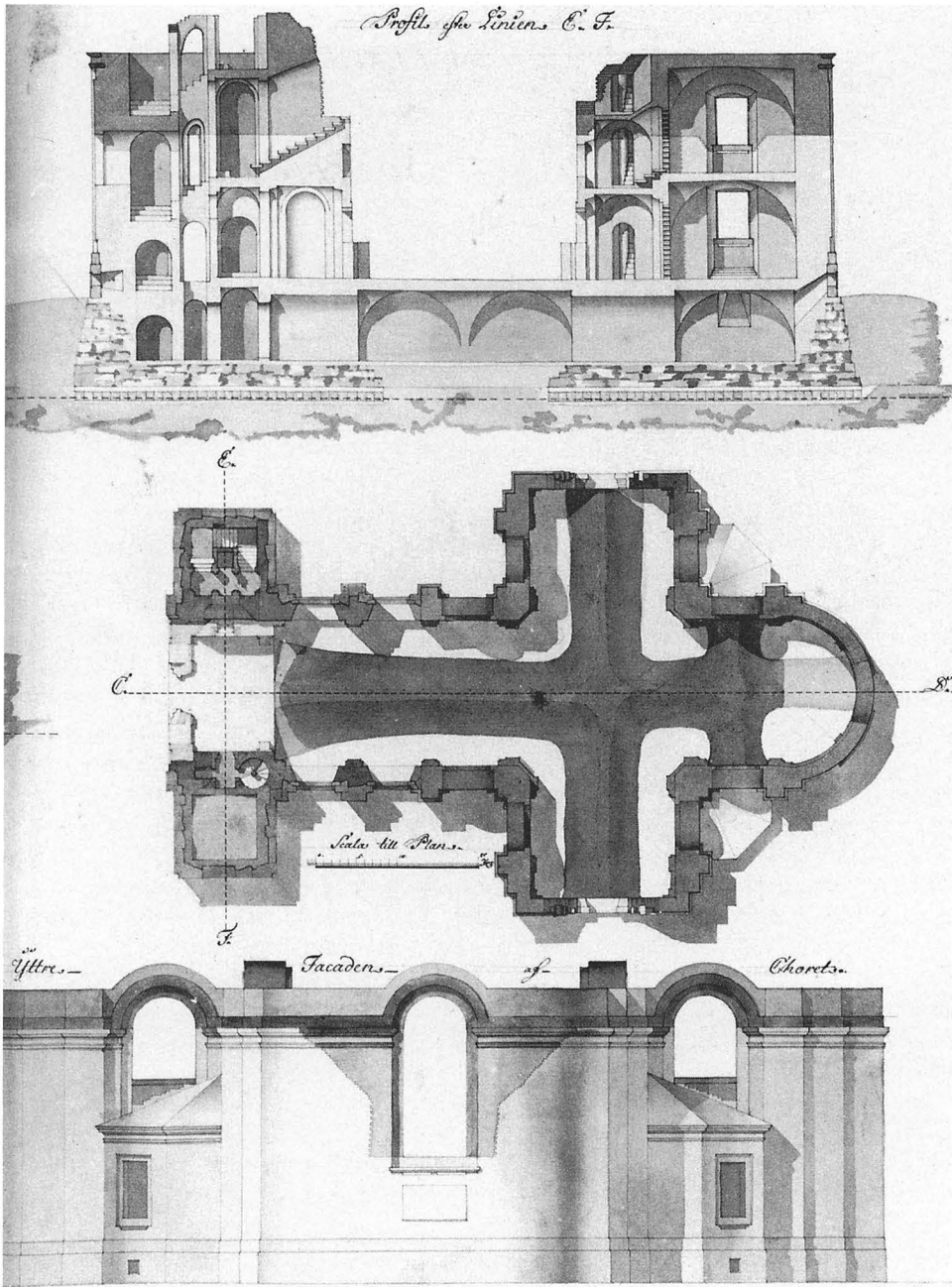
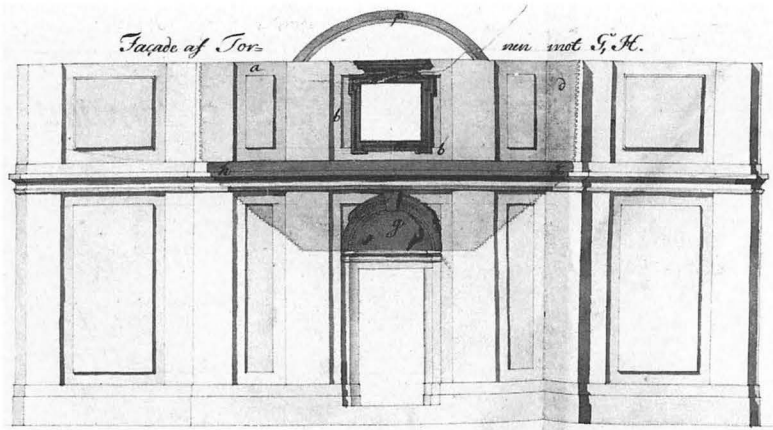

Fig 37. Arbeten 1767–68. Överst sektion genom västpartiet, i mitten plan, nederst exteriör av korpartiet. Korets tre fönster och tvärskeppets två östliga fönster är alla välvda och våningslisten i sandsten avslutad. KrA (55f). Foto KrA.

The 1767–68 building work. Top, section through the west part of the church. Middle, plan. And bottom, the façade of the chancel. The three windows of the chancel and the two east windows of the transept have been vaulted, and the sandstone moulding has been completed.

Fig 38. Detalj av relationsritning 1770. Västfasaden klar upp till taklisten. Portalens överstycke i sandsten ännu ej finhugget. KrA (57e). Foto ATA.

Detail of west façade, 1770. The façade has been completed up to the cornice. The sandstone lintel of the portal is not yet fully cut.

1769 var man sysselsatt med att bygga upp huvudportalen i sandsten och mura pilastrar och kolonner av huggen sandsten vid orgelläktaren, vars bjälklag också lades (56 e). 1770 (fig 38) kunde man utföra en hel del listverk, liksom vapenkartusch och fönster över västportalen. Därmed var hela västfasaden klar upp till arkitraven och det första valvet, över orgelläktaren, slogs. 1771–74 tog man itu med ornamentskartuscherna även över tvärskeppsportalerna.³¹

Av brev från Strussenfelt i juli–augusti 1770 framgår bla att man då kontrakterat en bildhuggare att i bågältet över västportalen finhugga ornamentiken »efter Horlemans Dessein», en vapensköld inramad av blomstergirlander. Strussenfelt ber Arbin höra med kungen om Sofia Albertinas initialer skall huggas in i skölden samt om hörnsvicklarna utanför bågen skall göras i sandsten eller tegel. Från Arbin får han besked att kungen begärt ändringar av bågens motiv. Eftersom det grovhuggna sandstenspartiet redan är fast inmurat över porten, söker Strussenfelt oroligt avvärja denna ändring, som skulle bli hart när omöjlig att genomföra. Tydligt lyckades han, eftersom portalen idag överensstämmer med Härlemans ritning. Hörnsvicklarna utfördes också i tegel, som Strussenfelt förordat (fig 39).³²

1774 års plansch är den sista i stor skala över kyrkan. Därefter förekommer kyrkan enbart på stadsplanerna, dock ej varje år. 1775 omnämns kyrkan inte, men 1776 meddelas att sandstenslistverken förts runt absiden (64 e). 1777 genomfördes den stora devalveringen i Sverige och man övergick från daler silvermynt till riksdaler specie, ungefär halva värdet av silverdalern.

Räkenskaperna före och efter detta år är alltså svåra att jämföra. På kyrkan har man fortsatt med ornamenten över tvärskeppsportalerna och skaffat fram sandsten och timmer till takstolarna.

1778 slogs det första valvet över långhuset och takstolen restes över detta, med en provisorisk täckning av »vrakbrädor» för att skydda valvet (66 a). 1779 täckte man mer av murar och valv och reparerade byggnadsställningarna (67 a). 1780 slogs fler tunnvalvstravéer med gördelbågar över långhuset och det södra tornet murades ett stycke högre (68 c). 1781 välvdes tvärskepp och kor (69 a). Under hela 80-talet återkommer ständigt reparationer av ruttna ställningar och skyddstak, samt rapporter om att valv och murverk skadas av fukt. Det hårda vinterklimatets åverkan mångfaldigades genom den utdragna byggnadstiden.

1783 slogs de sista valven över kor och korsmitten och gavelfrontespiser uppmurades (71 a). Fogstrykning av murverket påbörjades och fortsatte i flera år.

1785 förändrades relationernas uppläggning. Utom det utförda årsarbetet anges under rubriken Project även vad som planeras för nästkommande år. Man deklarerar uttryckligen sin vilja att snarast få kyrkan i brukbart skick, så att den kan överföras från Kronans stat till stadens. Arbetena forcerades fram till invigningen 1788. 1785 påbörjades taktäckning med kopparplåt, men när knappt halvvägs till 1788. 1786 satte man igång med invändig putsning, 1787–88 togs de inre ställningarna ned, fönstren sattes in, golvläggning och annan inredning vidtog och avancerar så långt »att Gudstjensten efter behörigen föregående Ceremonier kunnat uti kyrkan taga sin början sistlidne 2e Advent» (76 a). Vitterhetsakademien lämnade också sitt godkännande till de inskriptionstexter som skulle sättas upp på västfasaden.³³

Hur långt ifrån sin fullbordan kyrkan var vid invigningen utsägs inte i relationerna, men det omvittnas i de lokala kyrkorådshandlingarna, utförligt citerade av Nils Lovén.³⁴ Prosten i Landskrona församling vände sig på fästningsbefällets bestämda anmaning till stiftets biskop

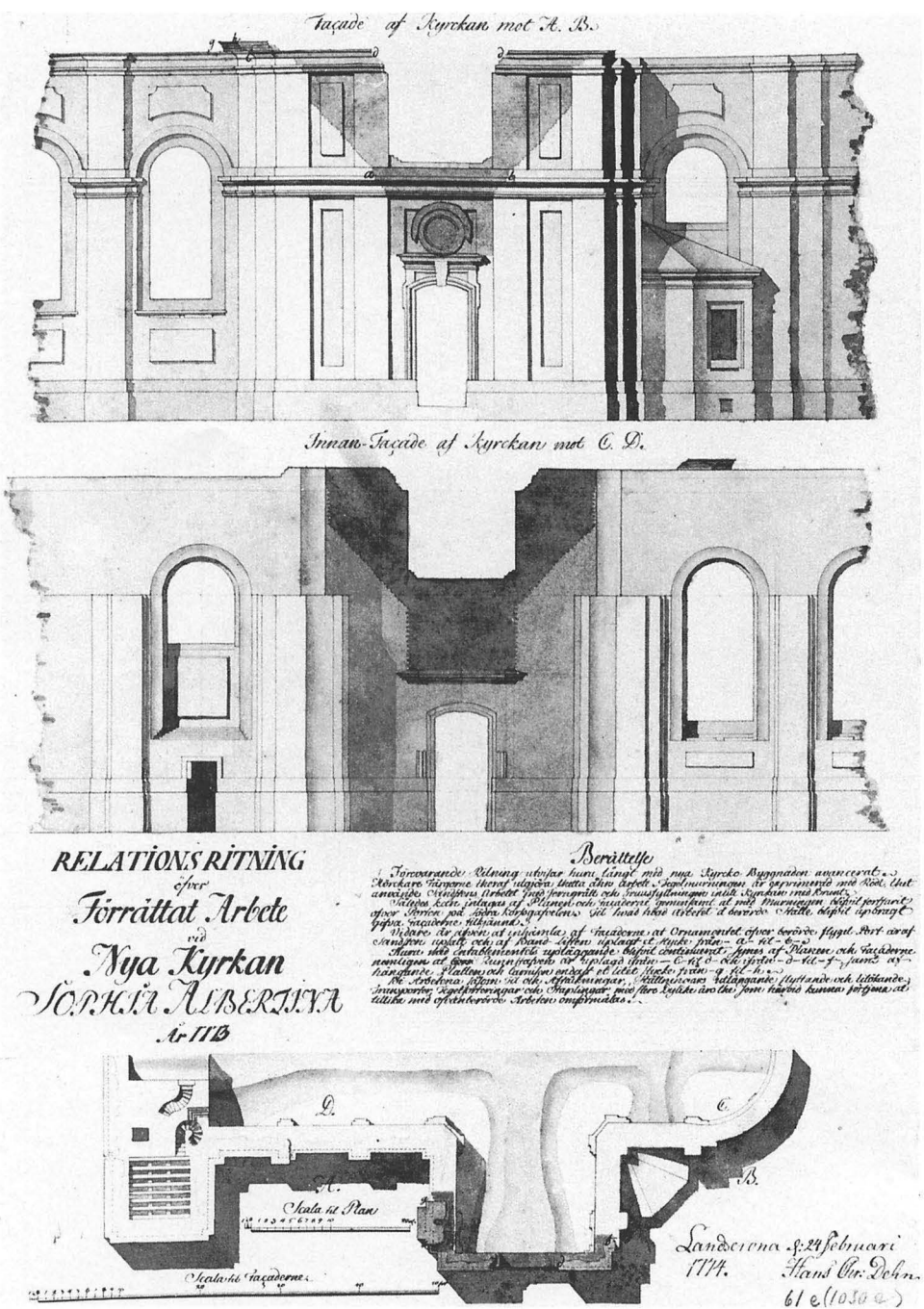

Fig 39. Arbeten 1773. Överst södra tvärskeppsfasaden, där endast mittfönstret saknas, i mitten interiör av samma parti, med väglisenerna förda upp till valvfanangen. KrA (61e). Foto KrA.

The 1773 building work. Top, the south façade of the transept, where only the central window is still missing. Middle, the interior of the same part of the building. The lesenes have been built up to the level of the springing of the vault.

och bad honom inviga kyrkan med det snaraste, men upplyser försiktigtvis om diverse brister: väg saknas till kyrkan, liksom trappor vid ingångarna, altartavla, orgel, torn och kyrkklockor, delar av koppartaket, inre dörrar. Predikstolen är ännu omålrad och de yttre byggnadsställningarna står kvar och skymmer mycket av dagsljuset.

Inte oväntat ansåg biskopen att invigningen under dessa omständigheter borde uppskjutas åtminstone till våren 1789. Men fästningsbefälet stod fast och biskopen gick till sist med på att sända kontraktsprosten och kollegieprofessorn Jakob Faxe att inviga kyrkan på utsatt datum, 7 december 1788. Invigningen blev trots alla provisorier ett anslående skådespel med parad och processioner på torget och hornmusikkår i stället för orgel. Den omålade predikstolen skyldes av ett blått kläde.³⁵

Församlingen kunde nu äntligen lämna den provisoriskt använda, alltför trånga Hospitalskyrkan och hålla gudstjänst i den nya kyrkan. Kronans intresse för kyrkan avtog därmed och de återstående arbetena drog ut på tiden. Det kan följas i de alltmer sporadiska anteckningarna i relationerna (77a–97).

Året efter invigningen arbetade man vidare med inredningen under vintermånaderna. 1791–94 påpekas ideligen att det brådskar med att fullfölja koppartäckningen och med att laga den redan lagda kopparplåten, som skadats av stormar. De partier som inte kopparkläts måste få förnyade skyddstak av trä, eftersom valven överallt visade läckor och fuktskador. Något utfört arbete i den vägen noteras dock inte.

Samma alarmerande rapporter återkommer 1798 och 1799. Man konstaterar att den utförda koppartäckningen måste förstärkas med överlödd spik för att hålla mot vinterstormarna. År 1800 kommer man fram till att detta inte förslår, utan att en kraftigare kopparplåt helt bör ersätta den äldre och att alltså hela takläggningen måste göras om.³⁶ Detta upprepas 1801–02 och utfördes slutligen 1803–04 till större delen. Men så sent som 1811 kläddes det södra sakristietaket om (97). Det är den sista notisen om Sofia Albertina i Krigsarkivets landskrona-relationer.

Genom annat material i Krigsarkivet får vi dock kännedom om hur kyrkobygget fortskred. En svit ritningar av fortifikationsofficeren Per Södermark, verksam i Landskrona sedan 1795,³⁷ utvisar förloppet. Ritningar daterade redan 1806 (815a–b) markerar det arbete som återstår med tornen och taket. Han följer Hårlemans version II, men lägger till en förbindelsegång mellan tornen bakom västfrontonen. Ritningen har utgjort underlag för kostnadsberäkningar och arbetsplanering för slutförandet.

Repliker av dessa ritningar, praktiskt taget identiska

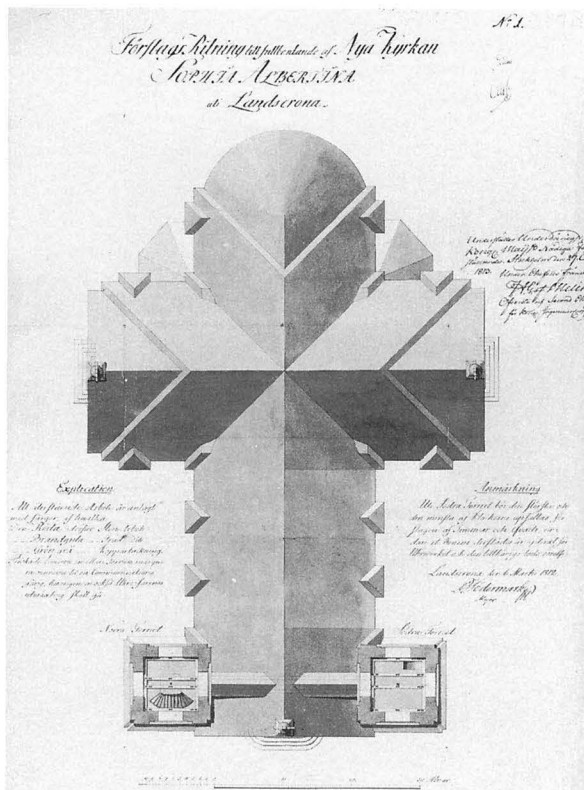

Fig 40. Förslag till fullbordande. Takets utformning, med tornen i genomskärning. P Södermark 1812, approberad 1813. KrA (SFP 288a). Foto KrA.

The design of the roof by P Södermark, 1812, approved in 1813.

(fig 40), upprättades åter av Södermark 6 mars 1812 (288a–b), och föredrogs inför Kungl Maj:t i oktober 1813, tillsammans med en tredje ritning (288c), signerad av Södermark den 22 mars 1813 (fig 41). Denna ritning visar en förändrad västfasad, där tornen sänkts från 45 till 41 alnar, men försetts med högre huvar av barocktyp. Det mesta av dekoren är slopad, vapenskölden i frontespisen har ersatts med ordet DEO, Till Gud. Det blev denna förenklade utformning som vann kungens gillande.³⁸ Allt det omodernt rokokomässiga i Hårlemans fasad skalades därmed bort, exteriören fick en strängare karaktär i tidens smak. Att lösningen även blev billigare har säkert vägt tungt.

En lavering från detta år³⁹ visar den tornlösa kyrkan, som ligger fritt utan andra hus i närheten än enstaka bodar. De blivande tornen är täckta av provisoriska brädtak som skydd. Året därpå startade äntligen tornbygget efter Södermarks sista ritning och västfasaden fick sin

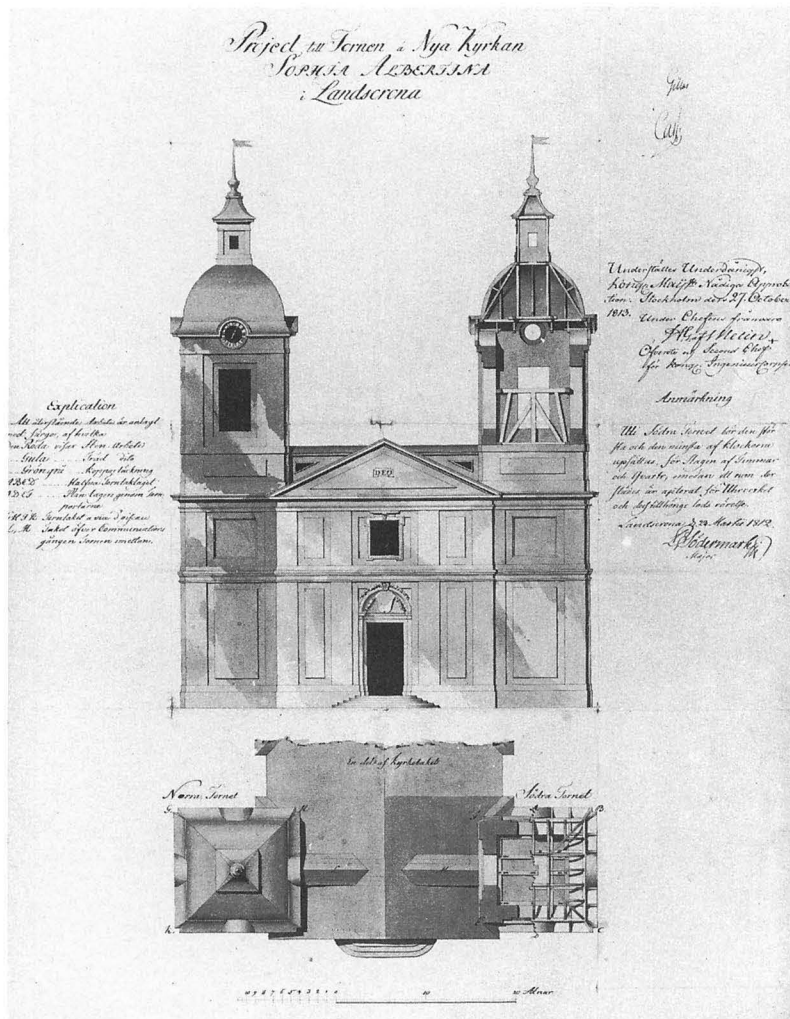

Fig 41. Förslag till tornens utformning av P Södermark 1812, approberad 1813. KrA (SFP 288c). Foto KrA.

Proposal for the design of the towers by P Södermark, 1812, approved in 1813.

nuvarande utformning. Proportioneringen är skickligt löst, mer i anslutning till Hårlemans version I än version II. Esprit och spänning ersattes av lugn och allvar.

Samtiden tycks inte ha uppskattat tornen; en besökare skrev 1819: »Kyrkan är en vacker byggnad, men Tornen är misslyckade.» Han noterar vidare: »Innuti är kyrkan mycket simpel. Ingen orgel finnes och blott en interimis Predikstol och Altare.»⁴⁰

Genom skriftväxling mellan magistraten i Landskrona, fästningsbefälhavaren och Krigskollegium kan vi följa hur Kronan slutligen överlät ansvaret för kyrkan på staden. Initiativet kom från magistraten, som 1812 föreslog att staden mot ett statligt anslag på 20000 Rdr banco skulle ta över kyrkan. I det slutliga kontraktet 1814 är anslaget prutat till 15000 plus fri nyttjanderätt av Kronans tegelbruk i Glumslöv i 25 år och övertagande av färdighuggen sandstenslist och golvplattor. Staden fick

också rätt att fortsättningsvis använda 15–20 av fästningens arbetsfångar i arbetet på kyrkan.⁴¹

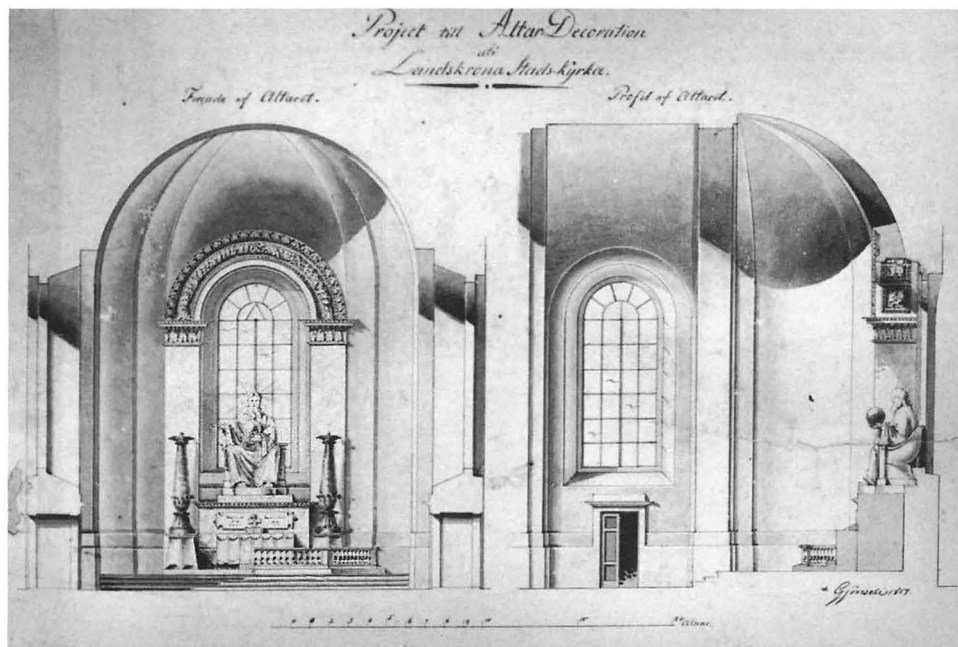
Efter övertagandet utsåg staden en byggnadskommitté, som slutförde arbetet och beviljades ansvarsfrihet 1820.⁴² Först då, efter 66 år, var kyrkobyggnaden helt avslutad.

Inredningen

Så snart staden övertagit ansvaret för kyrkan intensifierades ansträngningarna att färdigställa inredningen. De provisoriska arrangemangen för altare och predikstol måste ersättas av permanenta installationer. Även detta blev en långdragen procedur. Innan vi går in på den, får vi dock gå tillbaka i tiden, för att studera inredningsarbetenas förspel redan på 1790-talet. Som Th Munch af Rosenskiöld visat, levererades 1797 ett förslag till orgelläktare och orgelfasad, en stor och vackert utförd lave-

Fig 42. Förslag till altardekoration av C Chr Gjörwell 1817, PÅ, Landskrona.

Proposal for the altar arrangements by C Chr Gjörwell, 1817.

ring signerad av ingen mindre än Desprez och Estenberg.⁴³

Det är oklart hur förslaget förmedlats mellan Desprez och Landskrona. Desprez' ställning vid denna tid hade efter Gustaf III:s död markant försämrats, men han hade ännu kontrakt som kgl hovarkitekt och hade samma år utnämnts till professor vid Konstakademien genom överintendenten Fredenheim, en av de få som sökte hjälpa honom. Denne kan ha upplyst Desprez om att landskronakyrkan stod i begrepp att skaffa orgel.⁴⁴ Per Estenberg, Desprez' tillgivne elev, biträdde ofta mästaren med renritningar av dennes skisser och var konduktör vid Överintendentsämbetet 1794–97, där han ofta utförde ritningar till kyrkoinredningar, inte minst orgelfasader. Landskronaritningen finns emellertid inte med i Estenbergs meritförteckning, utan får ses som Estenbergs elegant utförda renritning efter Desprez' utkast.⁴⁵

Det är knappast förvånande att det överdådigt rikt ornamenterade förslaget inte kom till utförande, i ett läge där de knappa resurserna måste satsas på att få byggnaden färdig. Att kyrkorådet faktiskt seriöst planerade att skaffa orgel framgår dock av dess protokoll. Sedan 1792 har man stått i kontakt med orgelbyggaren Olof Schwan, som då satte upp en orgel i Malmö. I september mötte han i Landskrona kyrkorådet och fortifikationschefen och fick av den senare tre ritningar, plan, fasad och profil, över orgelläktaren för att kunna utarbeta förslag till orgelverk och stämmor.⁴⁶ Vem som författat dessa

ritningar nämns inte – Desprez'/Estenbergs ritning är daterad 16 dec 1797 och kan alltså inte komma ifråga, om det inte möjligen rör sig om en i efterhand sänd komplettering.

Orgelbyggare Schwan var en upptagen herre, ständigt på resa i Sverige och Finland. Trots flera påstötningar från kyrkorådet hörde han inte av sig, förrän man 1799 hotade anlita en annan orgelbyggare och krävde de utlånade ritningarna tillbaka.⁴⁷ I februari 1801 dök Schwan till sist upp med ritningarna och eget förslag till orgelverk, som förevisades för rådet och Fortifikationens representant, kapten Per Södermark. Denne medgav »arbetets prydighet och vackra structure, men råder dock till förändring i denne dessein, för att genom utmönstring af de många Bildhuggeri prydnader, bringa Orgelwäcket till det enkla byggningsätt, som kan blifwa svarande mot kyrkans».⁴⁸ Södermark lovade att själv författa en ny ritning i denna anda och se till att den kom till Kungl Maj:t för approbation. Södermark visade sig alltså redan här som en förespråkare för förenkling; han tar fasta på de klassicerande dragen i Härlemans byggnad och bortser från de rokokomässiga.

Därefter tycks projektet ha runnit ut i sanden, ingenting vidare nämns om orgeln. Södermarks tid och krafter togs ju i anspråk av tornbyggandet och först 1817, då staden övertagit ansvaret, tog man sig åter an kyrkans inredning, dock inte orgeln. I kyrkoarkivet finns stockholmsarkitekten Carl Christoffer Gjörwells förslag till

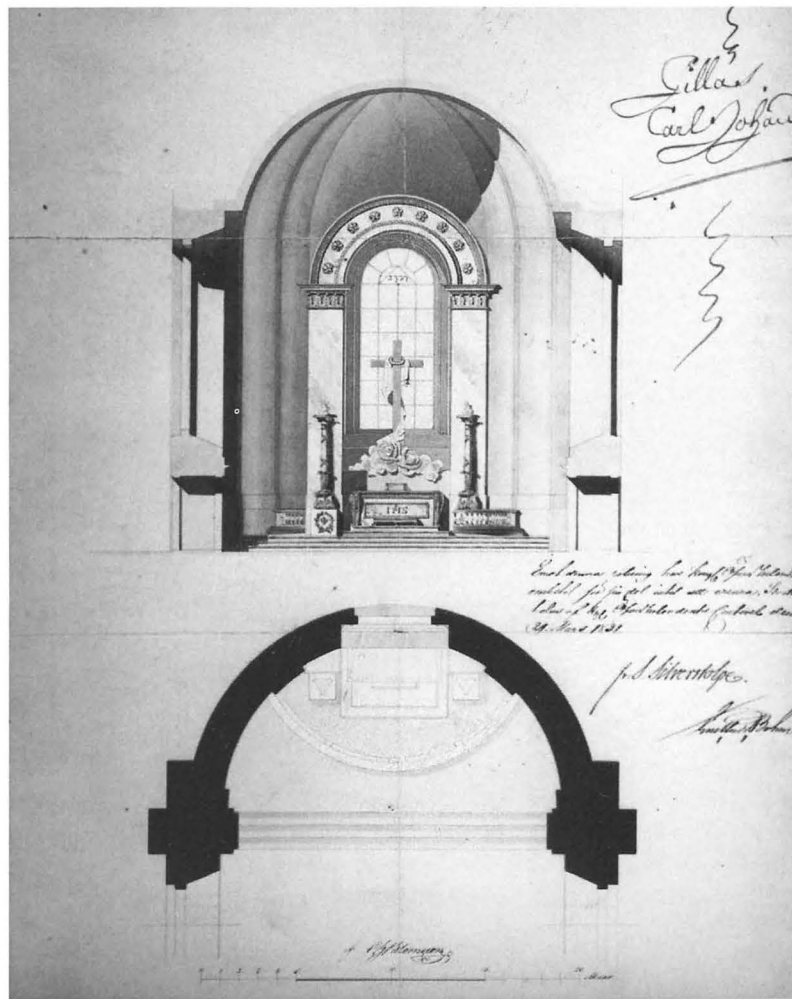

Fig 43. Ritning till altardekoration av C G Blom Carlsson 1831. PÄ, Landskrona.

Proposal for the altar arrangements by C G Blom Carlsson, 1831.

altaranordning och predikstol från detta år (fig 42).⁴⁹ Altaret är originellt utformat: i fonden Kristus i mer än naturlig storlek sittande i en tronstol i fönsternischen med jordgloben i den ena handen och den andra utsträckt i en välsignande gest. Han avtecknar sig mot det klara korfönstret, som inramas av pilastrar och en ornerad båge. Två väldiga kandelabrar flankerar altarbordet.

Ett osignerat brev i kyrkoarkivet, daterat 1817 kan tillskrivas Gjørwell och gäller altarförslaget.⁵⁰ »Änteligen har jag medhunnit förfärdiga de begerta Ritningarna af Altardecoration och Predikstol för Landskrona Stadskyrka» börjar brevet. Det framgår att Gjørwell fått korets mått och därför gjort en del ändringar i förhållande till tidigare levererat förslag.⁵¹ Eftersom korfönstret är så högt kommer den sittande figuren inte att skymma ljuset, inte heller framstå mörk, »så att efter min tanka det hela bör komma att göra en stor effekt, hälst i en kyrka som

äger så stora och vackra proportioner.» Även om figuren är »något colosale» bör det inte vara svårt att få den utförd, lämpligen i trä av »den mycket berömde Bildhuggaren (vars namn jag glömt) i Carlsrona» – Gjørwell menar säkert amiralitetsbildhuggare Johan Törnström, känd för sina galjonsbilder. Även kandelabrarna och balustraden runt altaret bör utföras i trä och målas som brons »för att bättre afbryta mot ljusa marmor och den vita kyrkan». Piedestalen under figuren ska målas som gul marmor, pilastrarna i »agatfärg», alla lister och ornament vita utom på piedestalen samt korset på altaret, vilka ska förgyllas. Ritningen stämmer helt överens med brevet beskrivning.

Idén med en sittande figur var tydligen beställarens och hade inte Gjørwells odelade gillande. Han fortsätter: »Skulle Projectet af en sittande Figur, hvilket efter min öfvertygelse blefve något stort och kanske egit och visser-

ligen passande för en så hög kyrka, så följer ett litet pålägg af ett förgyllt kors, som hvilar på en Sarcophage för att komma något i höjden och icke blifva för litet». Korset pryds av törnekrona, änglahuvuden och strålar, sarkofagen av svetteduken. I övrigt är inramning och kandelabrar lika huvudförslaget. Gjørwell påpekar att det skulle bli vida enklare att utföra detta alternativ än det första och även något billigare.

Gjørwell fick betalt för sina förslag 1819⁵² och man kontaktade stockholmsskulptören Anders Nordin, som lämnade ett kostnadsförslag för utförandet i januari 1820.⁵³ Andra utgifter har dock då bedömts angelägnare: läktare i korsarmarna projekterades 1819 och slutbesiktigades 1821.⁵⁴ Betungande reparationer dels av innerväggarna 1817,⁵⁵ dels av koppertaket 1819–25⁵⁶ slukade också stora summor.

Gjørwells alternativritning, »pålägget», har förkommit, men slog uppenbarligen an på kyrkorådet. Gjørwell fick visserligen inget slutligt uppdrag, altare och predikstol sköts på framtiden av ekonomiska skäl. Men när frågan åter aktualiserades på 1830-talet och Carl Gustaf Blom Carlsson anlätades, blev hans lösning för altaret snarlik Gjørwells.

Då prosten Theander i en inventeringsrapport 1830 till Domkapitlet beskriver kyrkan, finns alltså fortfarande ingen ny inredning att anmäla.⁵⁷ Men han intygar att den skall komma under 1832 och att det provisoriska altaret, »helt och hållet okonstlat af träd», ska bort, liksom predikstolen med sitt gamla överdrag av blått kläde. En orgel ska man också skaffa. Församlingen tog 1830 ett lån på 12 000 Rd banco för att klara dessa åtaganden.⁵⁸

C G Blom Carlsson, som liksom Gjørwell var arkitekt vid Överintendentsämbetet, fick sina ritningar till altare, predikstol och orgel godkända av Karl XIV Johan i april 1831 (fig 43).⁵⁹ Arbetena utfördes av tidens ledande ornamtbildhuggare, Axel Magnus Fahlcrantz, bror till den kände landskapsmålaren. Fahlcrantz lämnade kostnadsförslag för altare och predikstol redan i mars 1830,⁶⁰ tecknade kontrakt i juli samma år, men arbetet utfördes först 1832 och slutbesiktigades 1 mars 1833.⁶¹

Blom Carlssons altare togs bort under 1880-talets restaurering, men finns bevarat i demonterat skick. Korset, altarbordet och kandelabrarna finns i Landskrona krematorium, omramningen på kyrkvinden.⁶² Blom Carlsson har övertagit Gjørwells komposition, ett gyllene kors med den vita svepeduken hängd i en stor G-form. Korset står på en sockel bakom själva altarbordet; en molnformation med två änglahuvuden grupperas kring korsets fot. De flankerande kandelabrarna brinner med skulpterade lågor. Inga andra färger än guld mot vitt förekommer.

Såväl Gjørwell som Blom Carlsson har vidareutvecklat

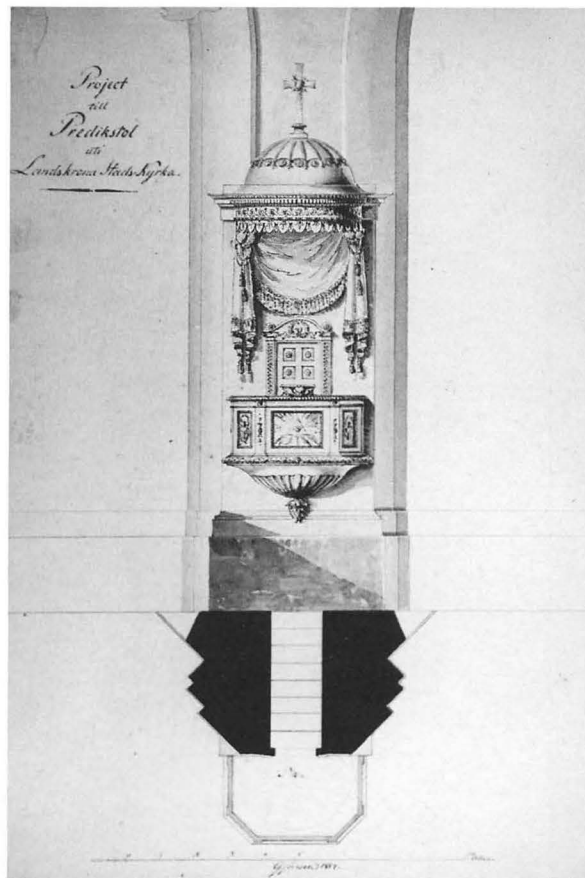

Fig 44. Förslag till predikstol av C Chr Gjørwell 1817. PÅ, Landskrona.

Proposal for the pulpit by C Chr Gjørwell, 1817.

Hårlemans ursprungliga idé för altaret – korset ställt i silhuett mot det ljusa korfönstret. Hårlemans rörelsefyllda spel med ljusstrålar, molnmassor och gestikulerande änglagesalter har övergått i empirens strama och statiska tolkning.

Samma tidstypiska omvandling kan följas i predikstolsprojekten. Hårlemans spänstiga karnissvängar har hos Gjørwell (fig 44) och Blom Carlsson (fig 45) förvandlats till en lugn, sfärisk form i ljudtaket och raka, fältindelade sidor på korgen. Den ännu relativt rika dekoren hos Gjørwell blir tunnare och sirligare hos Blom Carlsson. Det symmetriskt arrangerade draperiet mot bakväggen, som Gjørwell tänkt sig, gjordes i den utförda versionen asymmetriskt och enklare. Som mittemblem på korgen valde Gjørwell det allseende ögat, Blom Carlsson korset

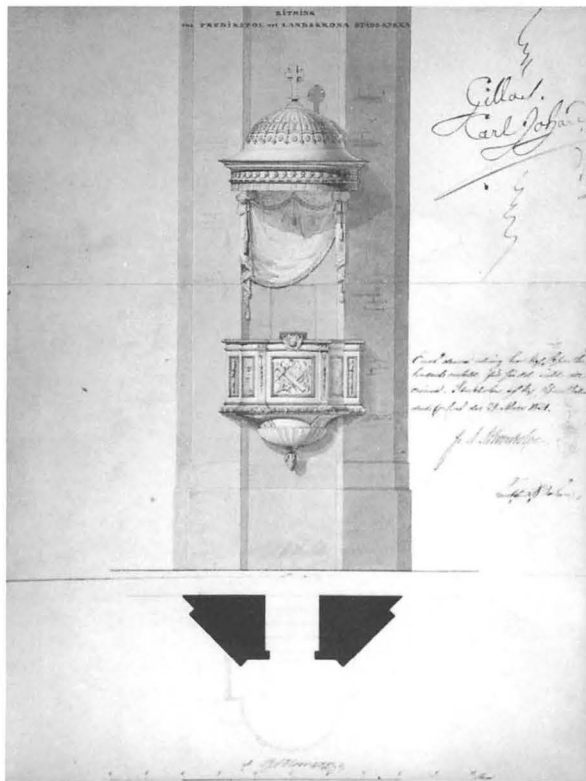

Fig 45. Ritning till predikstol av C G Blom Carlsson 1831. PÅ, Landskrona.

Approved proposal for the pulpit by C G Blom Carlsson, 1831.

med lagens tavlor. Som helhet är den bevarade predikstolen ett praktfullt och välbevarat exempel på empirens konst och konsthantverk.

Orgelläktare och orgel, som inte ingick i Gjørwells uppdrag, utfördes också av Fahlerantz efter Blom Carlssons ritning⁶³ och finns alltså på plats. Blom Carlssons fasad (fig 46) har inga likheter med Desprez', den är sparsamt dekorerad, med piporna fast grupperade i två sidotorn kring mittpartiets tvåvånga skärm med ett bågmotiv i mitten. Läktarbarriären – som senare förändrats och försetts med ryggspositiv – är liksom orgeln vit med tunt listverk i guld.

Senare förändringar

Sedan kyrkan till sist fått sin efterlängttade inredning gick ett par decennier utan större åtgärder. Men redan på 1840-talet gjorde sig gamla skavanker påmind. Den ansedde domkyrkoarkitekten Carl Georg Brunius från Lund besiktigade kyrkan och lämnade 1844 en rapport över kyrkans tillstånd.⁶⁴ Han fann en rad alarmerande

brister, som snarast måste avhjälpas: koppartaket läckte, luftväxlingen under taket var dålig, vilket lett till rötangrepp på takstolarna, tornfönstren var också otäta och måste förses med plåtbleck, saltvittringen i murverket orsakade misspydande utfällningar i valven och på innerväggarna. Saltvittringen kunde man knappast göra något åt enligt Brunius, men han tillrådde kamouflage av fläckarna genom att förse interiören med bemålning i gråbruna toner, på väggarna i form av kvaderstensmur, i valven som kassetter. Denna bemålning skulle harmonisera med kyrkans stil, som han i övrigt inte nämnvärt uppskattade.⁶⁵

Även om receptet att måla interiören här i första hand var praktiskt betingat så stämde det väl med Brunius' estetiska uppfattning. Som Grandien visat ansåg Brunius att vitmening till nöds kunde accepteras i valv, medan väggar borde målas i materialets, dvs murstensens, färg.⁶⁶

Slutligen påtalade Brunius kyrkans undermåliga akustik och föreslog att man skulle sänka predikstolen och förse den med en ljudskärm. Brunius erbjöd sina tjänster för att reparera bristerna, men inga initiativ i den vägen togs från kyrkans sida. Det dröjde ända till 1858 innan någonting gjordes. Reparationer av taket skedde i flera omgångar 1858–75; man diskuterade att övergå till skiffer för att nedbringa kostnaderna, men stannade vid kopparplåten.⁶⁷ 1862 byggdes vindfång vid alla entréerna, fönstren försågs med gjutjärnsbågar, bänkarna målades. Valv och väggar vitputsades vid flera tillfällen;⁶⁸ man följde alltså inte Brunius' rekommendation om målning. Värmeledning drogs in 1873.⁶⁹

De många begränsade ingreppen blev i längden inte tillräckligt effektiva och man tillsatte 1875 en kyrkobyggnadskommitté, som skulle förbereda en mer genomgripande restaurering. Dessa planer tog konkretare form sedan biskop Flensburg vid sin visitation 1881 framfört amper kritik mot kyrkans skick: vitmening av tak och väggar brådskade åter, akustiken måste förbättras, bänkarna bytas mot nya bekvämare och belysningen lämpligen ändras till gasljus.⁷⁰

Kommittén begärde in förslag till restaurering från två arkitekter, Emil Langlet i Stockholm och Ove Petersen, professor i Köpenhamn. Vid kyrkostämman den 25 maj 1882 diskuterades kommitténs utförliga promemoria, daterad dagen innan, och Petersens kostnadsförslag. Detta inkluderade huvudsakligen utvidgning och sänkning av läktare, förändring av fönstren, invändig avputsning och dekoration, nyordning av altaret, nya bänkar, förbättrat golv, indragning av gasljus samt reparation av tornen.⁷¹ Något förslag från Langlet har inte återfunnits.

Kommittén rapporterar i sin PM att dess medlemmar besökt Malmö och Köpenhamn för att studera olika kyr-

kors inredning och dekor. De blev då övertygade om att alla åtgärder i kyrkan borde samordnas för att nå en god helhetsverkan och fann att Ove Petersens förslag ur den synpunkten vore att föredra. Petersen var dessutom välrenommerad i Landskrona, där han 1881 vunnit tävlingen om rådhuset med ett rikt nygotiskt förslag, som utfördes 1884.⁷² Ove Petersen hade framgångsrikt genomgått Akademiets arkitekturskola i Köpenhamn och på akademistipendium studerat utomlands. Efter hemkomsten 1860 blev han mycket anlitad, både för nybyggnad i historicerande stilar och för restaureringar. 1871 hade han blivit ledamot av Konstakademiet, 1874 fick han professors namn.⁷³

Kommittén refererar endast i förbigående till Langlets förslag, och genomgående negativt. Kommittén ogillar hans bänkar, som är i romansk stil, vilket dåligt harmonierar med kyrkans »renaissancestil». Den av Langlet föreslagna målade valvdekoren, utförd som kassett-tak, bedöms som alltför orolig. Petersens stämmer bättre med de principer som kommittén anser ska råda vid kyrkans inre dekorerings – ett intressant uttryck för tidens smak: »Numera kunna meningarna knappast vara delade derom att kyrkans inre hvitmenade hvalf och väggar, som sakna hvarje tillstympelse till listverk eller andra arkitektoniska elementer erbjuda en föga pryddlig anblick, och att en värdig, skönhetssinnet tilltalande dekorerings af kyrkans inre skulle fördelaktigt vittna om församlingens intresse för sin kyrka.» Eftersom listverk, pelare och pilastrar inte kan anbringas i efterhand – det gjorde man dock faktiskt, se vidare nedan, är det nödvändigt att »genom färger söka åstadkomma afvexling uti de stora nakna vägg- och hvalfytorna». Målningen bör med rikare dekor framhäva kyrkorummets arkitektoniska och funktionella huvuddelar, alltså kor, gördelbågar och pilastrar, medan övriga ytor bör hållas i mattare toner och föga markerade mönster, som på håll smälter samman.

Kommittén har också synpunkter på altarets anordnande. Den befintliga altarprydnaden, korset, »saknar visserligen icke sina förtjenster såsom träsnideri betraktadt, men dess obetydlighet torde icke stå i proportion till kyrkans storlek, och dess placering omedelbart framför ett fönster, emot hvilket korset aftecknar sig som en silhouet, kan icke anses lycklig, då det är framifrån, ej bakifrån ett altare bör erhålla sin belysning».

En altartavla i passande inramning, väl belyst från korets sidofönster, i kombination med igensättning av korets mittfönster, är vad kommittén förordar. För att få in tillräckligt med ljus från sidofönstren bör då sakristians och förrådsrummets tak sänkas, så att de inte skymmer fönstrens nedre delar. Den lösningen har Ove Petersen föreslagit. Hans tanke att ta upp runda fönster i

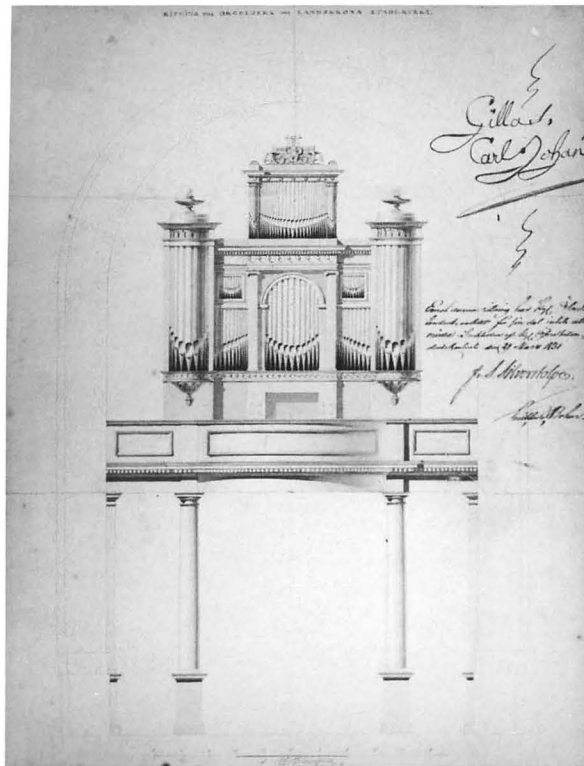

Fig 46. Ritning till orgel av C G Blom Carlsson 1831. PÅ, Landskrona.

Approved proposal for the organ-front by C G Blom Carlsson, 1831.

tvärskeppsgavlarna över läktarna är kommittén dock tveksam till, eftersom det skulle störa exteriören.

Kommitténs PM gav upphov till en årslång diskussion inom kyrkoråd och kyrkostämma, som vanligt rörande kostnaderna. Tvisten stod mellan tre olika läger, ett som endast ville utföra nödvändiga reparationer, ett som därtill ville genomföra vissa av Petersens föreslagna åtgärder och ett tredje som ville anta hela Petersens restaureringsprogram.⁷⁴ I september 1882 avgjordes frågan enligt det tredje lägrets ståndpunkt, med vissa avsteg. Bl a slopades tanken på att ändra altare och korfönster; det centrala korfönstret skulle istället dämpas med färgat glas. Redan i april 1883 bytte man emellertid ståndpunkt igen och accepterade Petersens lösning av altaret och beslöt söka anskaffa en kopia av någon god mästare för högst 1 000 kr som altartavla.⁷⁵

Kyrkorådet hade i denna fråga påverkats av dekorationsmålaren Svante Thulin, som anlitats för att ge ett utlåtande om Petersens förslag och lämna anbud på måleriarbetet.⁷⁶ Thulin menade att Petersens altarlösning

var central för hela restaureringsprojektet och inte kunde utelämnas utan men för helheten.

I juli 1883 hade man fått besked att den ansedde historiemålaren professor Carl Bloch i Köpenhamn⁷⁷ var villig att utföra en originalmålning för altaret för 4000 kr. Det var ett frestande anbud, men kyrkan ansåg summan alltför hög. Problemet löstes genom att en grosshandlare i staden donerade summan.⁷⁸

Sedan man inhämtat godkännande från Överintendentsämbetet påbörjades restaureringsarbetena 1883, med en rad hantverkare och firmor anlitade,⁷⁹ och slutfördes under sommaren 1884. Vid biskop Flensburgs visitation i juni fick kyrkorådet och församlingen ampla lovord för nit och offervillighet.⁸⁰ I ämbetsberättelsen till visitationen skildras restaureringens syfte och resultat ovanligt utförligt. En stor del av beskrivningen uppges bygga på Svante Thulins synpunkter och följer kyrkobyggnadskommitténs ovan refererade PM i allt väsentligt. Den ger en god bild av den nyrestaurerade kyrkan.

Ämbetsberättelsen omtalar att den invändiga målningen har föregåtts av att all puts nedknackats och murarna bestruktits med asfalt mot fuktvandring före omputsningen. Den gamla interiören som enligt Thulin »gav intryck af en viss tomhet och ödslighet /.../, enformigt och trötande» inbjöd till målad dekoration. Denna understödjer och fullständigar arkitekturen och har också anpassats till äldre inventarier, dvs orgel och predikstol.

Så beskrivs den thulinska dekoren i valven – som ännu är bevarad – med ornament där kyrkliga emblem och attribut ingår, med ljusa, lätta färger och mycket guldaccenter, som ger »en mild och glädttig stämning». Väggarna – som övermålades vid 1950-talets restaurering – var indelade i horisontala band i »lugnt verkande färger» för att markera skeppets längdriktning och leda blickarna fram mot altaret. Tvärskeppens stora bågformade gavelfält har för att undvika enformighet behandlats med rikare ornamentik, kring runda fält med bibelspråk. Pilastrarna har fått en kraftig mönstring och fönsternischerna har en ljus palmettbård mot mörkare botten.

Vad som inte framgår av beskrivningen, men väl av Petersens ritningar och av församlingens skrivelse till ÖIÄ, är att man även plastiskt förändrade Härlemans interiör, genom att förvandla lisenerna till pilastrar med kapitäl och en markerad gesims som valvanfang, »på det att hvalf och väggar ej skola så som nu är fallet, så enformigt öfvergå i hvarannan».⁸¹

Svante Thulin hade vid denna tid redan utfört en rad stora målningsarbeten i skånska kyrkor under 1870–80-talen och samarbetade ofta med Helgo Zetterwall. Hans mest kända målningsviter, i Allhelgonakyrkan och domkyrkan i Lund, tillkom först på 1890-talet.⁸²

Måleriarbetet i valv och väggar har utförts i oljefärg blandad med vax. Thulin har undvikit »all slags imitationsmåleri» – marmorering, ekådning etc – och eftersträvat »ett lugnt och ostört totalintryck» och »en värdig hållning».

Att döma av svart-vita fotografier tagna före 1950-talsrestaureringen stämmer visitationshandlingens karaktistik. Thulin har åstadkommit en helgjuten och harmonisk målningsdräkt, som skickligt understryker bärande och vilande kraftlinjer i kyrkorummet. Petersen och Thulin har uppfattat Härlemans klassicism som »renaissance» och valt en passande nyrenässansornamentik. Den svala, stränga skönheten som 1880-talet inte uppfattade, har därmed gått förlorad, men ersatts av en i sin art väl så kvalificerad dekor, som gav rummet en varmare och festligare prägel.

Arbetsfördelningen mellan Petersen och Thulin är oklar. I kyrkoarkivet finns dels fyra osignerade och odatade ritningar med rubriken »Project till en restauration af Landskrona kirke», rimligen av Petersen, dels två ritningar med svensk text, godkända av Kungl Maj:t 10/8 1883. De förra visar plan, väggdekor, bänkutförning och tvärskeppsläktare, de senare sektion genom tvärskeppet mot öster samt längdsektion genom långhuset. Enligt kyrkorådets skrivelse till ÖIÄ medsändes kopior av projektförslaget utförda av arkitekt Henrik Sjöström, Lund. Denne bör alltså ha utfört ritningarna som sänts in till ÖIÄ och sedan godkänts av Kungl Maj:t (fig 47), medan de övriga, Petersens egenhändiga, blivit kvar i kyrkorådets förvar (fig 48).

Petersens idé om den målade dekoren anas på sektionsritningarna och på skissen till väggdekor. Den senare visar två fönstertravéer med tillhörande valv. Grundtonen är ljusbeige, valven är småmönstrade i grått mot ljusgult, de målade listverken i valven går i grönt och rött och gördelbågens och pilastrarnas bårder i grönt, gult och vitt mot violett grund. Fönsternischernas bårder har inslag av rött och blått. Det är samma nyrenässansreper-toar och samma grundidé som Thulin sedan följde, men han använde en storformigare och distinktare ornamentik (fig 49).

Predikstolen och orgelfasaden »som utgöra vackra prof på smak och konstskicklighet» har fått behålla ursprunglig färgsättning i vitt och guld. Det nya av Petersen formgivna altaret med sina kolonner har färgsatts i anslutning till de äldre inventarierna, liksom de nya läktarna, medan bänkarna fått en »kraftig, om mörkt trä erinrande färgton.»

Förändringen av altarväggen måste betraktas som ett förvanskande ingrepp. Genom att korets mittfönster bakom det nya altaret sattes igen, framstår korabsiden

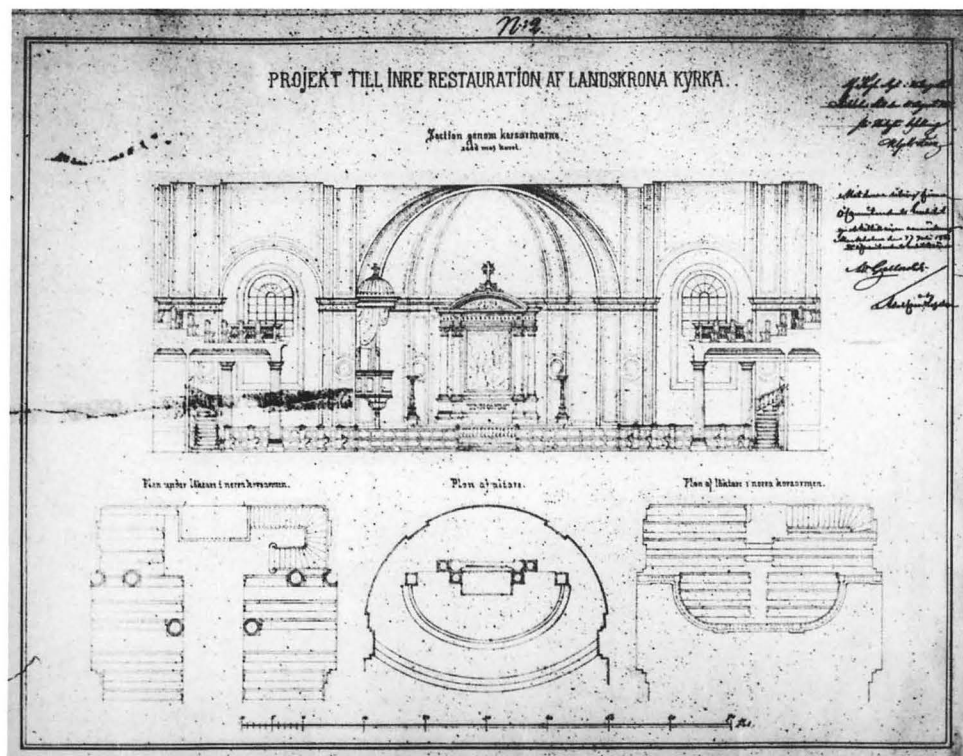

Fig 47. Förslag till invändig restaurering av kyrkan. Sektion genom tvärskeppet mot koret, plan av norra läktaren och korabsiden. Efter O Petersen 1882. Godkänd av ÖIÄ och K Majt 1883. PÅ, Landskrona.

Proposal for internal alteration work. Plan and cross-section through the transept. After O Petersen, 1882. Approved in 1883.

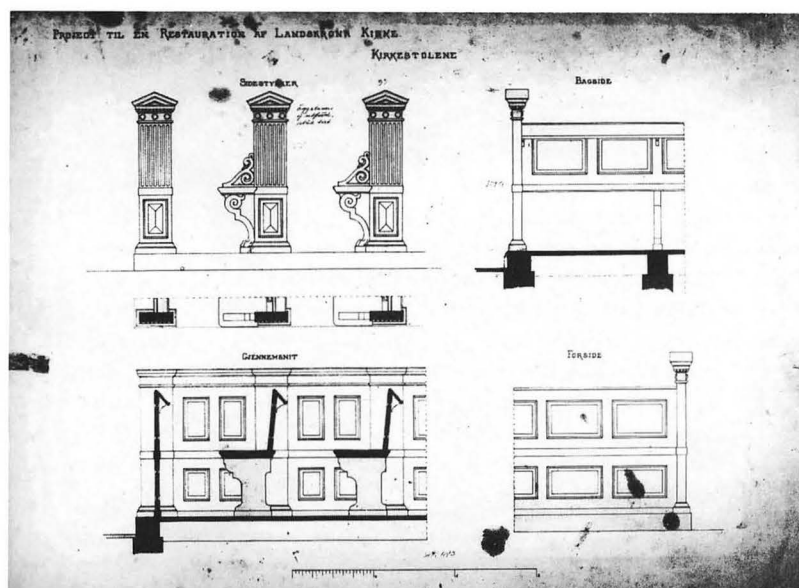

Fig 48. Förslag till ny bänkinredning av O Petersen 1882. PÅ, Landskrona.

Proposal for new pews by O Petersen, 1882.

Fig 49. Interiör mot öster efter 1883–84 års restaurering. Vägg- och valvdekor av S Thulin, altarpuppställning av O Petersen, altartavla av C Bloch. Jfr fig 173. Foto ca 1950, PÅ, Landskrona.

The interior of the church looking east after alteration work in 1883–84. The painted decorations are by S Thulin, the altar was designed by O Petersen and the altarpiece was painted by C Bloch. See Fig. 173.

mörk, istället för att som tidigare utgöra det ljusa målet för blickar och processioner. Petersens altarpuppställning är praktfull och väl samkomponerad med kyrkans arkitektur och inventarier. Carl Blochs målning »Christus consolator» är ett vackert prov på tidens religiösa måleri och ett värdigt blickfång, men det kan knappast motverka känslan av att koret blockerats, av instängdhet och återvändsgränd. Inte ens nutidens starka konstljus kan helt förta den effekten.

År 1888 kunde Sofia Albertina fira 100-årsminnet av invigningen i nyrestaurerat skick,⁸³ och prostvisitationerna på 1890-talet intygar att kyrkan är i god kondition.⁸⁴ Men 1901 talas åter om de gamla skavankerna. Fukt och saltvittring i valven skadade målningarna och Svante Thulin kallades in för att inspektera och föreslå åtgärder.⁸⁵ Följande år utfördes på vissa provytor behandling

med isolerämne, varefter målningarna bättrades.

1914 utförde stadsarkitekten Frans Ekelund välgjorda uppmättningsritningar av plan och exteriör och gav två år senare ett restaureringsförslag, som huvudsakligen gällde lagning av stenvittring i fasaden. Ekelund föreslog även att de på ursprungsritningarna markerade korsen på gav-larna skulle sättas upp, alternativt att plintarna avsedda för korsen borde tas bort. Ekelund hävdade att korsen kunde motiveras med kyrkans ursprungliga »barock-karaktär», medan alternativet utan kors stämde med den »renaissance-karaktär» som tornens förändring medfört.⁸⁶ Frågan löstes inte förrän 1935, då korset sattes upp på västgaveln, men ej på sidogavlarna.⁸⁷

1923 tillkom den första av kyrkans 10 glasmålningar, som successivt förändrat ljus- och färgförhållandena i interiören. Fönstren utfördes av fyra olika konstnärer

Fig 50. Norra korsarmen efter 1883–84 års restaurering. S Thulins dekorationsmålning borttagen 1955. Foto ca 1950, PÄ, Landskrona.

The interior of the north cross-arm after the alteration work in 1883–84. The painted decorations by S Thulin were removed in 1955.

vid olika tidpunkter. Det första placerades i södra korfönstret, därefter kom tvärskeppets fönster 1931 och 1938, långhusets sex fönster 1943–53 och slutligen det norra korfönstret 1965.⁸⁸ Även om en del av fönstren har rätt stora partier med klart eller ljust glas, fördunklades naturligtvis kyrkorummet ytterligare. De klara och delvis skarpt lysande färgerna i fönstren ger mångskiftande solkatter som vandrar över fönsternischer och väggar, inte särskilt väl samstämda med Thulins sobra målningsdekor.

De antikvariska myndigheterna hade också betänkligheter mot glasfönstren. Det första fönstret accepterades utan invändningar, men när kyrkorådet 1938 begärde tillstånd att sätta upp Hugo Gehlins två fönster i tvär-

skeppsarmarna, framförde Ragnar Hjorth på Byggnadsstyrelsen, sekunderad av Erik Lundberg på Riksantikvarieämbetet, i sina svar att förslagen inte harmonierade med kyrkans interiör, vare sig med den ursprungliga klassicistiska arkitekturen eller med Thulins dekor, som man ansåg det vara angeläget att bibehålla.⁸⁹ Man krävde omarbetning av fönstren i en ljusare färgskala. Gehlin utförde bearbetningen till belåtenhet och fönstren godkändes i december samma år.⁹⁰

Proceduren upprepades, när donationen av de sex långhusfönstren kom 1943 och domkyrkoarkitekten Eiler Graebe, som anlätats för visst underhållsarbete i kyrkan, utsåg landskronakonstnären Martin Emond att utföra förslagen. De presenterades 1948 för kyrkorådet och

myndigheterna i Stockholm. Riksantikvarien, Martin Olsson, fann visserligen förslagen vara av högt konstnärligt värde, men var tveksam till om de passade i långhuset, eftersom deras färgrikedom och dunkla karaktär avvek från kyrkorummets 1700-talstyp.⁹¹

Emond bemötte själv kritiken i brev till Martin Olsson och hävdade, att han just i 1700-talets anda velat tillföra färgat ljus som skulle betona den praktfulla arkitekturen »jämte ett stänk av vår egen tid».⁹² Om långhuset målades om skulle den effekten ytterligare förstärkas. Emond skrev också till Byggnadsstyrelsen och hävdade att om man lät fönstren vara konstverken och väggarna bakgrund, så »tillkommer ett betydande skönhetsvärde, som nu helt saknas».⁹³ Han ansåg att Byggnadsstyrelsens oro för vad den klassiska arkitekturen kunde tåla var överdriven. »Lämpligheten torde helt stå och falla med det ifrågakommande arbetets betydelse som konstverk...» »Det är viktigt för vår tid att något *riskeras* för att uppnå en del av den höga konstnärliga halt och brinnande förkunnelse, som besjälade den tidiga kristenheten.»

Både Emond och Graebe ansåg att fönstrens färgprakt skulle komma bäst till sin rätt mot en neutral fond och arbetade målmedvetet för att få måla över Thulins väggdekor (fig 49, 50). De fick stöd av Ragnar Hjorth, sedan han besökt kyrkan 1950 och sett en skiss på cellofan till ett av fönstren uppsatt på sin plats.⁹⁴ Man beslöt dock att först sätta upp fönstren och sedan anpassa ommålningen efter dessa. Fönstren var på plats i augusti 1953 och därefter fick Graebe och Emond uppdraget att lämna förslag till ny färgsättning av väggarna. 1955 övermålades så Thulins dekor på alla vertikala väggpartier i en gråvit ton, utom i absiden, som blev gråblå med ljusa pilastrar.⁹⁵

Ommålningen ingick i Graebes omfattande restaurering, som i etapper genomfördes 1948–60. Under 1948–49 hade vindfång och förråd ordnats under tvärskeppsläktarna och ett körrum inretts i södra sakristian.⁹⁶ 1957 utvidgades orgelläktaren, varvid barriären försågs med ryggspositiv i modernistiskt kantig design, som bryter skarpt mot Blom Carlssons orgel. Många alternativa förslag, varav flera i mer anpassad utformning, vittnar om att Graebe fann uppgiften problematisk.

Eiler Graebes restaurering blev en skicklig kompro-

miss mellan motstridiga krav och smakriktningar. Församlingens behov och önskemål, praktiska och funktionella hänsyn tillgodosågs. Samtidens estetiska ideal fick råda i glasfönster och väggpartier, medan de thulinska valvmålningarna respekterades som en gest mot de antikvariska myndigheterna. Kyrkorummet uppdelades därmed i en ljus nedre zon och en dunklare valvzon, skarpt skilda av den horisontala linje i valvanfangen, som Hårleman hade velat eliminera.

Denna uppdelning har ytterligare förstärkts i den senaste restaureringen 1976–81.⁹⁷ Utöver rent tekniska underhållsåtgärder genomfördes då en del förändringar i färgsättningen, som speglar 1980-talets smak. Vid ommålningen behölls Graebes vita väggar, men gavs en renare, obruten färgton. Graebes gråblå bänkar, som torde fått sin färg för att balansera valvmålningarna och knyta an till korabsiden, ommålades i vitt och guld i samklang med altare, predikstol och orgelfasad.⁹⁸ Thulins valvmålningar lämnades orörda och kontrasterar nu ännu mer påtagligt mot kyrkans nedre ljusa hälft.

Så som Sofia Albertina möter dagens besökare står hon som ett monument över många generationers vedermödor och omvårdnad. Exteriörens mäktiga och helgjutna form förräder föga av den utdragna tillblivelseprocessen. Den speglar uttrycksfullt fästningsstadens kärva miljö och knappa villkor. De kompetenta fortifikatörer som reste kyrkan tog fasta på Hårlemans klassicerande allvar, men avstod från de lekfulla dragen som skulle ha mildrat kyrkans stränga uppsyn.

Intrycket av interiören är mera splittrat. Spåren av olika tiders och viljors ingrepp kan upplevas som disharmoniska, men förtar inte intrycket av den väldiga rumsvolymen med sina välavvägda proportioner och lugna, stora linjer. Det är ett mått på styrkan i det klassicerande formspråket, tillämpat av en genial arkitekt, att kyrkorummet håller samman trots alla olikartade inslag. Lästa i sitt rätta tidssammanhang speglar dessa inslag åskådligt och livfullt kyrkolivets och smakens växlingsrika historia. Så framstår Sofia Albertina som en lärorik resumé över de öden som den nyklassicistiska kyrkan har genomgått.

Noter

1. *Stavenow* 1927, s 266.
2. Se nedan Ritningsförteckning.
3. *Nilsson* 1964, s 9.
4. Det ensamma korset som centralmotiv på altare är sällsynt före nyklassicismen. Ett barockexempel som Hårleman säkert känt till är J Hardouin-Mansarts altare för Notre Dame i Paris med samma knäböjande änglar, moln och strålkran. Se Bourget-Callani 1960.
5. *Stavenow* 1927, s 10 ff, s 20, *Kalnein* 1972, s 287 f.
6. Även den planerade, aldrig uppförda fästningskyrkan på

- Sveaborg har tillskrivits Hårleman. Det är en tornlös anläggning med tvåvåning murindelning, som något påminner om Sofia Albertina. I övrigt är projektet helt avvikande. *Pettersson*, Fornvännen 1946, s 324 ff.
7. *Kalnein* 1972, s 288 f. Servandoniprojektet tar upp drag från vissa av J Hardouin-Mansarts kyrkofasader, tex La Primatiale, Nancy 1699–1736.
 8. *Stavenow* 1927, s 46–52.
 9. Juvarrateckningen finns i NM, THC 8150. *Stavenow* 1926, s 30.
 10. Ill i *Boscarino* 1973, fig 226, 241, 244.
 11. *Stavenow* 1926.
 12. *Stavenow* 1927, s 241 f.
 13. NM, THC 4484 visar ett fasadschema som kommer nära version I. Tornen har låga, flacka huvar, men med blyerts antyds över den vänstra huven en lökkupol som alternativ.
 14. Kontinuiteten från barock till nyklassicism belyses av *Alm* 1986, bla s 19 ff.
 15. *J E Rehn*, Plans et elevations des Batiments de Suède. Bland planschverkets 45 planscher finns fem kyrkor: ombyggnaden av Klara i Sthlm, Reformerta kyrkan Sthlm. Amiralitetskyrkan Karlskrona, ombyggnaden av Linköpings domkyrka, Hallingebergs kyrka.
 16. *Stavenow* 1927, s 268.
 17. Kgl Fortifikationens historia del IV: 4 1942 av *Ernst Eriksson* behandlar perioden 1742–72, s 15–129, i del IV: 5 (1951, tr 1970) av *S Erik Bjuggren* perioden 1772–1811. I del V: 2 behandlas perioden 1811–1900 av *P H Enger*. Fästningsstadens historia behandlas utförligt av *N Lovén* 1908; *M Nisser* 1970 s 117–122. Se även *Wählin* 1939. Värdefulla kompletterande upplysningar om fästningsbygget och den nya staden har meddelats av arkivarie *Roy Dahl*, som samlat ett rikt material i ämnet.
 18. För *Arbin* (1717–91) se *Eriksson* 1942 s 39, *Strussenfelt* (1716–97) s 37.
 19. *Stavenow* 1927 s 268–70; *Andersson W, Karlström L G, Curman, S* 1959 (Sveriges Kyrkor, Blekinge bd III).
 20. Stads- och fästningsplaner, Landskrona, bunt 1–8. Bunt 9–28 rymmer andra typer av handlingar 1680–1899. Relationsritningarna rörande kyrkan: bunt 2–8, signum från 35 a till 62 e. Foliaernas pärmått: 51,5×38 cm (1765), arkens mått 51×37 cm. Flertalet planscher är utvigningsblad, de längsta 260 cm breda.
 21. *Eriksson* 1942, jfr not 17.
 22. Se ritningsförteckning i bilaga nedan.
 23. »Ritningar till uplysning af Landscrona Nya Fästnings- och Stadsdessein». Handritad volym nr 13, Kart- och Bildavd, KB. Pärmått 32,2×26 cm. Kyrkan visas i plan, västfasad och längdfasad enl version II.
 24. Tex plansch nr 52 f, (1765/66), 55 f (1767/68).
 25. Bland de oftast återkommande signaturerna på ritningar av kyrkan märks *Otto Schlytern* och *H Chr Dehn*, två av de 6–7 konduktörer som fanns med i fortifikationens rulla under 1750–60-talen. *Eriksson* 1942, s 58, 86.
 26. Uppgifterna om fuktning av rustbädden och ankarjärnen hämtade från *Liewens* rapport 1769 (53 a).
 27. *Eriksson* 1942, s 52 f, 58, 70 ff. 1778 minskades arbetsstyrkan till 200, sedan 80 man. *Bjuggren* 1970, s 47.
 28. *Eriksson* 1942 s 70.
 29. *Eriksson* 1942, s 92–113.
 30. Arkivarie *Roy Dahl* har vänligen gjort mig uppmärksam på breven och tillställt mig kopior ur dem, från Arbinska samlingen, Ridderstadska arkivet, Nyköping.
 31. Rel ritn nr 59 e, 60 e, 61 e, 62 e.
 32. *von Strussenfelt* till *von Arbin* 8/7, 29/7, 4/8 1770 (se not 30).
 33. Texterna lyder: »År MDCCLIII lades grund till detta tempel. Byggnaden fullbordades uti Konung Gustaf III:s sjuttonde regeringsår. Dess portar öppnades första gången till Herrens lof MDCCLXXXVIII». »Tjänen Herranom med frögd/ Kommen för Hans ansikte med glädje/Ps 100:2». Texterna godkändes av Vitterhetsakademien 15/1 1788. KrA SFP Landskrona 468z.
 34. *Lovén* 1908, s 46.
 35. Kr prot 15/11 1788. LLA.
 36. Rel nr 88 a. Även kyrkorådet klagar över takets brister, kr prot 16/10 1800, LLA.
 37. *Per Södermark* (1755–1825) kommanderades första gången 1785 till Landskrona, mera stadigvarande från 1795. Han fick befälet över fästningen 1805 och behöll det som huvuduppgift till dess han fick befälet över Vanäs fästning, Karlsborg 1819. Södermark började som konduktör och slutade med överstelöjtnants grad. Meritförteckning, KrA (meddelat av *Roy Dahl*). *Bjuggren* 1970, s 111.
 38. Påskriften »gillas Carl» återfinns på nr 288 a och 288 c.
 39. J T James 1813. Gbg konstmuseum.
 40. Lägerjournal av *O Ch Ekman* 3/6 1819, Malmö fornminnesförenings årsskrift 1944. Vänligt påpekat av Fru Greta Törnblad, Landskrona.
 41. *Lovén* 1908, s 49 f.
 42. *Lovén* 1908, s 76.
 43. Kyrkoarkivet. *Munck af Rosenskiöld*, Landskrona-Posten 19/9 1925.
 44. Genom Fredenheims förmedling utförde *Desprez* en ritning för en orgel i Väsby kyrka, Lunds stift 1797. *Wollin* 1936, s 223 not 97. Landskronaorgeln förekommer ej som ärende i ÖIÄ.
 45. *Baeckström* 1919.
 46. Kr prot 19/9 1797, LLA. Ritningarna har i brev mottagits 30/12 1796 av fortifikationsofficeren *Olof Landberg*.
 47. Orgelärendet omnämns i kr prot 20/10 1798, 15/4, 17/9, 12/11 1799, LLA.
 48. Kr prot 12/2 1801, LLA. För kontroll av den svårlästa skriften tackar jag fil lic Lilly Ahlmark.
 49. *Th Munck af Rosenskiöld* 1925.
 50. Brevet daterat Stockholm 29/6 1817, ställt till »Högädle Herr Lieutnant» säkerligen *Per Södermark*, jfr not 37.
 51. Detta förslag finns enl meddelande från FK Ursula Sjöberg i UUB, topografiska arkivet.
 52. 66 Rd banco utbetalades till Gjörwell i aug 1819, enligt brev från Landskronaposten Kristoffer Klow, KB Sthlm. Meddelande från Ursula Sjöberg.
 53. Kostnadsförslag 15/6 1820, vol OIa: 2, LLA. För prediksto-

- len beräknades lägst 1760, högst 1800 Rd banco, för altaret 1100/1150 Rd. Arbetet skulle utföras delvis i Stockholm, delvis på plats, och beräknades ta 3–4 mån.
54. Kostnadsförslag för läktaren 11/10 1819, vol OIa: 2, LLA. Arbetet besiktigades 19/1 1821.
 55. Kontrakt 23/3 1817 med murmästare Berg, Ängelholm, att ta ned gamla rappningen och omputsa. Arbetet besiktigat 29/10 1818. Enl kr prot 7/5 1817 avlägsnades rötskadad panel från innerväggarna och ersattes av furulister som fäste för bänkar. Arbetet besiktigat 19/8 1817, LLA.
 56. Kontrakt 3/9 1822 med kopparslagare J Åberg, vol OIa: 2, LLA. Arbetet besiktigat 18/12 1823 och efter justeringar 17/12 1825.
 57. »Beskrifning . . .» 19/9 1830, ATA.
 58. Kyrkoarkivet, vol OIa: 4.
 59. Kyrkoarkivet. Alla tre ritn sign *C G Blom Carlsson* 1831: ÖIÄ:s godkännande 29/3 1831, kungens gillande 30/4 1831 enl Kgl brev EIa: 12, RA.
 60. Kostnadsförslag 22/3 1830: 1403 Rd banco för predikstolen, 2127 för altaret plus rese- och transportkostnader. Vol OIa: 2, LLA.
 61. Kontrakt 30/7 1830 upprättat i enlighet med kostnadsförslaget, se not 60 med påskrift efter godkänt arbete 1/3 1833. Brev från *Fahlcrantz* till prosten i Landskrona 3/4 1832. Vol OIa: 2, LLA.
 62. Enligt äldre fotografier, samt uppgifter från klockare Åke Holm, Landskrona.
 63. Orgeln utfördes 1836 av *P L Strand*, enl uppgift från Fru Greta Törnblad, Landskrona. Handlingar rörande orgeln vol OIa: 2, LLA, har ej kontrollerats.
 64. Rapport Lund 20/7 1844. Vol OIa: 2, LLA.
 65. *Brunius* omnämmer Sofia Albertina i sin »Skånes konsthistoria» 1850 som »mycket kostsam, uppförd i dåtidens förärvade franska byggnadssmak». *Stavenow* 1927, s 268.
 66. *Grandien* 1974, s 426.
 67. Takreparationer är återkommande tema i st prot 6/6 1858, 20/2, 10/7 1859, 23/2, 13/4, 28/9 1862, 20/12 1867, 26/4 1868, 13/12 1869, 28/12 1880.
Förslaget om skiffer st prot 18/4 1858. Arbetena besiktigades bla 1862, vol KI: 2, LLA, samt renskrivna excerpter i stencil 1982 av Greta Törnblad, Landskrona.
 68. Invändig omputsning st prot 23/2, 13/4 1862, besiktning 19/12 1862, se föreg not. Enligt biskopsvisitation 1875 hade kyrkan åter vitmenats sedan föregående visitation 1869. Kyrkoarkivet, vol NI: 1.
 69. Visprot 1875, kyrkoarkivet vol NI: 1.
 70. Visprot 1881, kyrkoarkivet, vol NI: 1.
 71. St prot 25/5 1882, kyrkobyggnadskommitténs betänkande 24/5 1882, kyrkoarkivet vol OIa: 5.
 72. Om rådhustävlingen se *Magnusson* 1985.
 73. Danmarks biogr lex del 18 1940.
 74. St prot 7/7 1882.
 75. St prot 1/9 1882, 19/4, 30/4, 2/7 1883.
 76. St prot 30/4 1883.
 77. *Carl Bloch* (1843–1890) var nybliven professor vid danska Konstakademiet. Han har bla utfört scener ur Jesu liv i Bedestuen på Frederiksborgs slott 1865–77. *Thieme-Becker* 1910. Motivet i Sophia Albertina, Christus consolator, hade Bloch tidigare använt i Hörups kyrka, Skåne. Meddelat av Arne Magnusson, Landskrona.
 78. St prot 14/8 1883. Donator grosshandlare C F Neess med maka.
 79. Kyrkorådets skrivelse till ÖIÄ 6/7 1883, Kungl Maj:t godkännande 10/8 1883. ED konseljakter EIa: 55, RA.
 80. Biskopsvisitation 28–29/6 1884, kyrkoarkivet vol OIa: 5.
 81. Skrivelse från kr till ÖIÄ, ED kanseljakt 10/8 1883, RA.
 82. *Svante Thulin* (1837–1918), Sv konstn lex.
 83. *Lovén* 1908, s 79.
 84. Prostvisitationer 1892, 1893, 1903. Kyrkoarkivet vol NI: 1.
 85. Thulins skrivelser till kyrkorådet febr 1901, maj 1902, kontrakt 12/6 1902. Kyrkoarkivet vol OIa: 5.
 86. Skrivelse till kyrkorådet från *F Ekelund* nov 1916. Kyrkoarkivet vol OIa: 5.
 87. Skrivelse till församlingen från Byggnadsstyrelsen 1935, kyrkoarkivet vol OIa: 5.
 88. Södra korfönstret utfördes av *Emil Johansson Thor*, tvärskeppens av *Hugo Gehlin*, långhusets av *Martin Emond*, norra korfönstret av *Erik Olsson*. För donatorerna, se »Landskrona nuvarande och forna stadskyrka».
 89. Kyrkorådets anhållan 4/5 1938, Hjorths skrivelse till Gehlin 10/8 1938 med bif yttrande från E Lundberg 11/5 1938. ATA vol L11: 1.
 90. Skrivelse från Byggnadsstyrelsen till församlingen 6/12 1938, med yttrande från raä 15/11 1938. ATA vol L11: 1.
 91. Kr prot 3/9 1948. M Olssons yttrande 26/10 1948, ATA vol L11: 1.
 92. M Emond till M Olsson 19/9 1950. ATA vol L11: 1.
 93. M Emond till Byggnadsstyrelsen 19/9 1950. ATA vol L11: 1.
 94. Byggnadsstyrelsens generaldir H Leo besåg skissen på plats i juli 1950, och uppmanade Hjorth i brev 19/7 att också se skissen, som Leo är mycket positiv till. Hjorth rapporterar sina intryck efter besök i kyrkan, PM 12/8 1950. Hjorth ansåg att väggarnas dekor borde befrias från bruna toner och göras mer enhetlig, alltså inte övermålas helt. 19/9 meddelar även Martin Olsson till Byggnadsstyrelsen att han sett skissen och är positiv. ATA vol L11: 1.
 95. Kyrkorådet till Byggnadsstyrelsen 3/2 1954, 18/1 1955, ATA L11: 1. Landskrona-Posten 6/10 1953.
 96. Handlingar och ritningar i Graebes arkiv, Historiska museet, Lund, samt i ATA.
 97. Restaureringen utfördes av Lennart Strömbecks arkitektkontor, och inleddes redan 1975 med läktarunderbyggnad. Restaureringsprogram 20/9 1976, ATA.
 98. Enligt Strömbecks förslag skulle även blått ha ingått i bänkarnas färgsättning, men detta inslag slopades på inrådan från Skånes Hembygdsförbund, yttrande 1/4 1977, ATA.

Ritningsförteckning

Förlagsritningarna kan grupperas kring två projekt, som skiljer sig beträffande höjd- och breddmått. Version I: längd 87 alnar, fasadbredd 42, tornhöjd exkl huvar 37,5. Version II: längd 87 alnar, fasadbredd 45, tornhöjd 45.

I *KrA* finns ett 20-tal förlagsritningar. Fyra av dessa, 185 a–d, har originalapprobation av kungen, Adolf Fredrik, samt påskriften »opwist och gillad i Råd Cammaren 25 April 1750», och gäller version I. En svit kopior av dessa har samma påskrift, inklusive kungens approbation i avskrift: 468 d, e, g, i, j.

I *KrA* finns även en svit ritningar för version II, med kungens approbation i original men utan datering: 468 a, b, x. Till samma svit, men utan kunglig påskrift, hör 468 c, f, h, k, t¹, w och y.

I *RA* finns 11 förlagsritningar. Sviten L11 1, 2, 3 A, 3 B, 4, 5, 6, 7 avser version I och utgör ännu en kopieriserie efter *KrA* 185 a–d, men utan annan påskrift än »Landskrona kyrkia». Sviten L11 8, 9, 10, som förvärvats 1917 till *RA* från major V E Lilienbergs dödsbo, avser version II, och kan eventuellt hänföras till Per Södermark.

I *KB*, Kart- och bildavd, finns en volym, kontraserad av *H v Liewen*, med tre ritningar version II, utförda senast 1762.

Relationsritningarna i *KrA* från byggnadstiden 1756–1774 utgörs av 22 plancher, vilka ingår i stads- och fästningsplaner Landskrona bunt 2–6.

Byggnadsritningar och detaljritningar. Utöver de ovan nämnda *KrA*-ritningarna i serie 468 finns ytterligare ett 30-tal del- och arbetsritningar, som inte närmare analyserats. Flertalet kan föras till slutskedet under *Per Södermarks* tid, dvs efter 1780. Härtill kommer fem av Södermark uppgjorda ritningar för slutförandet av torn och tak: 815 a–b, daterade 1806, samt 288 a–c, daterade 1812.

Otryckta källor

Stockholm

RA: ÖIÄ:s arkiv, inkommande skrivelser, skrivelser till K Majt. – ÖIÄ:s ritningsarkiv. Landskrona L11 1–42 (se ovan Ritningsförteckning). – ED konseljakter, 10/8 1883, ang restaurering.

KrA: Stads- och fästningsplaner, ritningar (jfr ovan Ritningsförteckning), relationsritningar 1756–1774 samt skrivna relationer 1748–1818.

NatM: Handteckningssamlingen, teckningar i THC av *C Hårleman* och i hans ägo.

KB: Kart- och bildavd, bunden volym »Ritningar till uplysning af Landskrona Nya Fästnings- och Stadsdessein», sign *H v Liewen*/*J M Brummer* 1762.

Råä: ATA, Beskrivning av Landskrona kyrka 1830 19/9, skrivelser, handlingar, pressklipp 1913–1987. Äldre fotografier.

Landskrona

PÄ: Kyrkoarkivalier fr o m 1813, ritningar till inventarier av *L J Desprez*/*P Estenberg* 1797, *C Chr Gjörwell* 1817 och *C G Blom Carlsson* 1831, till restaurering 1882 av *Ove Petersen*, fotografier. Vis prot 1859, 1869, 1875, 1881, 1884, 1892, 1903.

Uppmåtningsritning 1914.

Landskrona museum: trämodell av Landskrona kyrka ca 1750. Excerpter, fotografier.

Lund

LLA: st prot 1794–1858, kr prot 1763–1877, kr handlingar 1788–1800, handlingar ang kyrkan 1818–1863.

Historiska museet: *E Graebes* arkiv, ritningar för restaurering och ombyggnader 1948–1966.

Litteratur

Alm G, Svensk klassicism. Lund 1986.

Andersson W, *Karlström L G* och *Curman S*, Amiralitetskyrkan i Karlskrona. SvK, Blekinge bd III, vol 86. Stockholm 1959.

Baeckström A, Thomans och Estenbergs meritförteckningar, i: Tidskrift för konstvetenskap 1919.

Bjuggren E, Det fasta försvaret 1772–1811 och fortifikationsväsendet i fält under denna tid, i: Kgl Fortifikationens historia, IV: 5, Sthlm (1950) 1970.

Boscarino S, Juvarra Architetto. Turin 1973.

Bourget-Cattani J, Jules Hardouin-Mansart. Paris 1960.

Danmarks biografiska lexikon. Köpenhamn 1940.

Enger P H, Fästningsbyggnader 1811–1900, i: Kgl Fortifikationens historia, V:2. Stockholm 1942.

Ericsson E, Fästningsbyggnader i Sverige 1742–1772, i: Kgl Fortifikationens historia, IV:4. Stockholm 1942.

Grandien B, Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare. Sthlm 1974.

Kalnein W och *Levey M*, Art and Architecture of the 18th century in France. London 1972.

Landskrona nuvarande och forna stadskyrka. Folder uå /1975, 1981/ Landskrona.

Landskrona-Posten, valda årgångar (klipp i ATA).

Loven N E, Landskrona under den svenska tiden. Historiska anteckningar 1658–1908. Landskrona 1908–09.

Magnuson A, Landskrona rådhus, i: Landskronaboken 1985. Landskrona 1985.

Munck af Rosenskiöld Th, Landskrona kyrka, i: LandskronaPosten 19/9 1925.

Nilsson L, Hårleman i Landskrona. Uppsats i konstvetenskap. Lunds universitet 1964 (stencil).

Nisser M, Stadsplanering i det svenska riket 1700–1809, i: Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria. Uppsala 1970.

Pettersson L, Hårleman och Sveaborg, i: Fornvännen 1946.

Rehn J E, Plans et elevations des Batiments de Suède. Stockholm /1752/.

Stavenow Å, En arkitekttavlan i Stockholm 1736, i: St Eriks Årsbok 1926. – *Densamme*, Carl Hårleman. En studie i Frihetstidens arkitekturhistoria. Uppsala 1927.

Törnblad G, Sockenstämma åren 1859–1893 inom Landskrona församling, Rönneberga kontrakt, Lunds stift. utdrag 1982 (stencil).

Wollin N G, Desprez i Sverige. L J Desprez' verksamhet 1784–1804. Stockholm 1936.

Wählin, H, Landskrona forna kyrka och dess minnesmärken. Landskrona 1939.

Omvandlingen av kyrkorna i Borrby och Svedala

av INGRID SJÖSTRÖM

Det sena 1800-talets avoga inställning till nyklassicism, som ledde till så avgörande förändringar i Sofia Albertina i Landskrona, har naturligtvis mer eller mindre påverkat också de flesta landsbygdskyrkorna från perioden. Till de mer drastiskt omvandlade skånska gudshusen hör Borrby och Svedala. Borrby renoverades på 1890-talet av Frans Lindskog från Stockholm, Svedala av paret Harald Boklund och August Lindwall från Malmö. Bägge kyrkorna har under 1900-talet renoverats på nytt av domkyrkoarkitekterna Theodor Wählin och Eiler Graebe, framför allt interiört. I Svedala försvann därmed de flesta påtagliga spåren från 1890-talet, medan de i ovanligt hög grad respekterades i Borrby. Sankta Maria i Borrby är därför idag ett av de få väl bevarade exemplen på en kvalificerad 1890-talsrestaurering av en nyklassicistisk kyrka och därför av särskilt intresse.

Borrby

Den medeltidskyrka, som man till en början tänkt sig att bygga till, blev istället ersatt med en nybyggnad. Siegrun Fernlund har utförligt skildrat förloppet i sin avhandling.¹ Det första förslaget till ombyggnad kom 1829 från en lokal ystadbyggmästare. Det visar ett egenartat ellipsformat tvärskepp fogat till det gamla långhuset, som förlängts. Ett bearbetat förslag med mer normala, rakt avslutade tvärskeppsarmar kom 1833 från samme upphovsman, en valhänt men tidstypisk provinsklassicism.²

Förslagen, möjligen endast det senare, sändes till ÖIÄ för godkännande, och ärendet lämnades till ämbetets erfarne arkitekt Jacob Wilhelm Gerss. Denne anmärkte syrligt »huru litet detta förslag är förenligt med smak och sundt omdöme».³ Eftersom den gamla kyrkan var i så uselt skick ansåg ämbetet en nybyggnad rimligare än ombyggnad och lät Gerss göra ett eget förslag, där endast ett hörnparti av den gamla kyrkans yttermurar ingick (fig 51).⁴ Detta förslag stadfästes av K Majt 1837 och byggades uppfördes 1838–41 av entreprenören Olof Borgström. Som framgår av Fernlunds artikel ovan blev bygget ett tekniskt fiasko med sprickbildning och fuktskador synliga redan från början, bl a beroende på dålig grundläggning. I detta läge inkallades C G Brunius av stiftets

biskop för att inspektera skadorna, vilket skedde både 1844 och 1853.

I Brunius' syneprotokoll 1853 finns en god beskrivning av den av Gerss ritade kyrkan.⁵ Den finns också avbildad på en målning från sent 1850-tal (fig 53),⁶ som bekräftar att Gerss' ritningar (fig 51) följdes i detalj. Vi ser en salkyrka med smalare, rakslutet kor, vilket i själva verket är sakristian som omsluter en nisch för altaret. Tornet är lågt och avslutat med en fyrkantig lanternin med järnräcke. Symmetrin är konsekvent genomförd. På södra långsidan ses en entré i mitten med tre rundbågade fönster på vardera sidan. Ett flackt trätunnvalv var slaget över långhuset. Altarets prydnad utgjordes av ett enkelt kors. Predikstolen, som ritades 1840 av Gerss,⁷ var placerad vid norra långsidan.

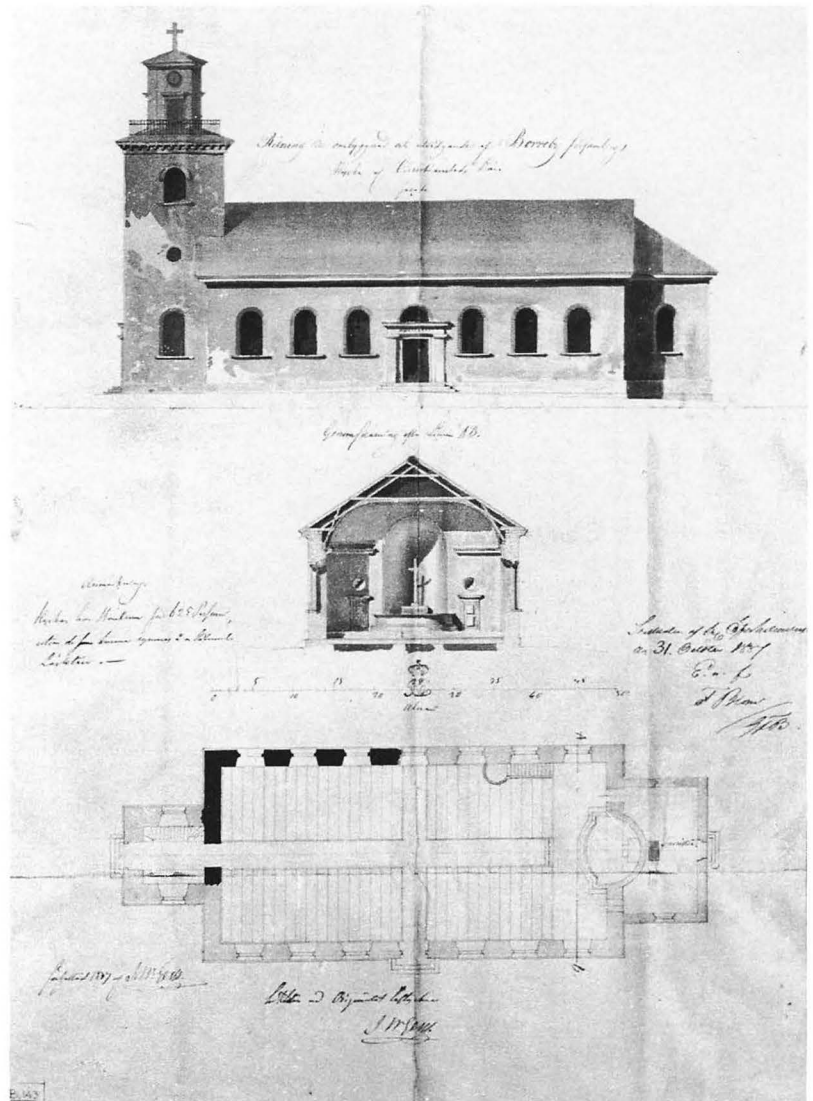
Gerss tillämpade denna klassicistiska standardmodell i talrika sockenkyrkor i sydsverige. Snarlika är t ex Jämjö och Mörrum i Blekinge (1825 och 1840), ett projekt 1835 för Mörlunda samt Mönsterås 1844 i Småland. Gerss har själv i skrift 1822 formulerat sitt arkitekturideal och framhållit ändamålsenlighet, enkelhet och symmetri som viktiga ledstjärnor. Byggnader bör »häldre äga enkelhet i formen än vissa fordne Architects så älskade 'Mouvement', mångfaldiga brytningar i murar och språng, så i plan som facade, hwilka för omkring 200 år sedan infördes och ungefär för 50 år sedan upphörde ...» »Då Byggnadens ändamål fordrar prydnader, måste dessa vara få, med yttersta urval afpassade enligt tanken i anläggningen, högst sällan upprepade, därjämte af utsökt form och noggrant arbete».⁸

De tekniska bristerna åtgärdades i en ombyggnad 1854–56 efter Brunius' anvisningar. Vid visitation 1861 befann biskop Flensburg kyrkan vara i gott skick, men han framhöll att den rika församlingen nu borde tänka på att försköna sin kyrka. Han föreslog nya fönster, ny predikstol, dopfunt, tornspira samt väggmålningar.⁹ Man fann alltså nu Gerss' nyktra klassicism alltför torftig.

Det dröjde innan församlingen hörsammade biskopens alla önskingar, men man tog redan samma år beslut om att skaffa ny orgel och orgelläktare. Ett förslag insändes till ÖIÄ och justerades av arkitekten Albert Törnqvist.

Fig 51. Förslag till ombyggnad av Borrby kyrka 1837 av J W Gerss. RA. Foto RA.

Proposal by J W Gerss, 1837, for the re-building of Borrby Church.

Ändringarna avsåg bl a »att gifva orgelverket i dess yttre anordning en mera sammanhängande helhet i dess proportioner».¹⁰ Orgel och orgelläktare utfördes 1863 efter Törnqvists ritningar och är ännu bevarade. Det är en bred skärmfasad med piporna grupperade i åtta fält, de två i mitten bågformade med en övre våning med fyra mindre bågfält. Härmed fördes ett livligare motiv in i det odecorerade kyrkorummet.

Nästa steg gällde koret. Både korset och den absidformade altarnischen togs bort 1866 och på den nu rakslutna väggen uppsattes en ny altarmålning av Mårten Eskil Winge, »Jesus kommer till byn», i en varm och mörk färgskala.

Kring 1870 aktualiserades frågan om ny tornspira.

Kyrktorn med spira hade på grund av risken för åsknedslag varit förbjudna sedan 1759 men tilläts åter 1857, då åskledare ansågs ge betryggande säkerhet. I kyrkoarkivet finns ett förslag daterat 1871 och signerat HZII, Helgo Zetterwall, som 1860 efterträtt Brunius som domkyrkoarkitekt i Lund (fig 52). Han har ritat en hög, smal nyrenässansspira med firsidig bas, med frontonkrönta ädikulor med urtavlor på var sida. Ritningen visar även andra förändringar: portalerna i syd och väst får en rikare inramning med breda vulster kring det halvcirkelformade fönstret över dörrarna. Långhusets fönster förses också med vulstbågar och glaset får en inramande mönsterbård. Församlingen var dock ännu inte beredd att satsa på en så omfattande och kostsam förändring. 1876

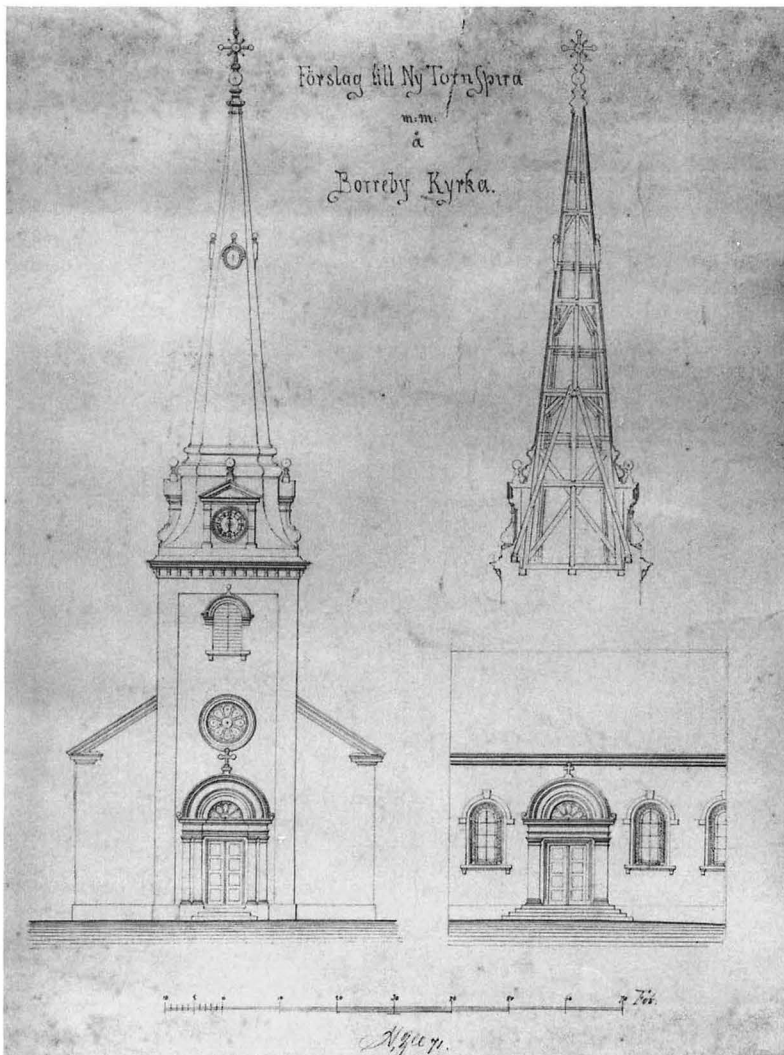

Fig 52. Förslag till ny tornspira m m av H Zetterwall 1871. PÄ, Landskrona.

Proposal for the new spire etc by H Zetterwall, 1871.

rapporterades att församlingen tills vidare endast önskade förbättra ljuset i kyrkan, ev med nya fönster.¹¹ Några sådana ingrepp finns dock inte dokumenterade.

På 1880-talet bands församlingens resurser i uppförandet av ett begravningskapell, men i början av 90-talet samlade man sig för att göra allvar av planerna på en genomgripande yttre och inre förändring.

I september 1893 gjorde församlingen i samråd med arkitekten Frans Lindskog från Stockholm upp restaureringsprogrammet¹² (fig 54–59). Det omfattande nytt inretak av trä i valvform, förändring av orgelläktaren, nya bänkar, förändringar i altarpåläggningen, ny predikstol och invändig ommålning samt överbyggnad till tornet som ersättning för »den nuvarande vanprydliga lanterninen».

Som skäl att försätta kyrkan i ett »Wärdigt och prydligt

skick» anføres dels »den nuvarande tiden», dvs att följa med sin tid, dels kyrkans rika tillgångar. De förmögna borrebybönderna, »Borreby-baddarna», var kända i sydöstra Skåne för sin självmedvetenhet och nu skulle deras kyrka överträffa alla grannsocknarnas.

Hur församlingen fick kontakt med stockholmsarkitekten Frans Chr Lindskog (1843–1910) är oklart. Lindskog hade genomgått Tekniska elementarskolan i Norrköping och därefter 1864–69 Konstakademien i Stockholm.¹³ Han var 1874–90 verkställande direktör för den välkända Ekmans snickerifabrik i Stockholm och ritade för firman flera villor i fornordisk stil. En sådan ställdes ut på världsutställningen i Paris 1878 och fick guldmedalj. Enligt Bo Grandien var Lindskog här influerad av Carl Curman, som beställde sina berömda Lysekilsvillor från Ekmans och lät Lindskog rita dem efter Curmans skis-

Fig 53. Kyrkan i sin miljö vid 1800-talets mitt. Kastalen revs på 1850-talet. Efter målning i privat ägo.

View of the church, middle of the 19th century. The defensive tower was demolished in the 1850's.

ser¹⁴ Då Lindskog 1890 lämnade Ekmans öppnade han eget arkitektkontor i Sundbyberg utanför Stockholm. På 90-talet ritade han bla Grand Hotel i Åre i trä med rika dekorativa detaljer¹⁵

Lindskog hade bara utfört ett par kyrkorestaureringar före Borrby, i Vaddö och Solna i stockholmstrakten. Han var känd som en skicklig akvarellist, vilket ritningssviten för Borrby väl bestyrker. Det är nio stora blad som godkändes av K Majt i april 1894.¹⁶ I juni skrevs kontrakt med byggmästare J Ekberg i Ystad, som fick ett halvår på sig för det stora åtagandet. Ett tilläggskontrakt tecknades i maj 1895. Lindskog fungerade själv som kontrollant på bygget.¹⁷

Lindskog förvandlade den typiska nyklassicistiska kyrkan till en nyrenässansbyggnad. I det yttre präglas den främst av den höga tornspiran, en och en halv gång så hög som den ursprungliga tornkroppen (fig 53, 54). Den är smäckrare och mer detaljerad i dekoren än Zetterwalls

tidigare förslag (fig 52) och ansluter nära till en färskare stockholmsförlaga av Zetterwall, Klara kyrkas spira från 1886. Spiran balanserar med sin kraftfulla vertikal det långsträckta, vilande långhuset. Detta har med små medel fått en ny prägel. Fönstren har fått profilerade bågformade krön och diagonalrutigt färgat glas. Även här har idéer från Zetterwalls tidigare förslag tagits upp. Säkert har både församling och arkitekt varit angelägna att tillmötesgå Zetterwall, som sedan 1880 var överintendent, och själv handlade ärendet på ÖIÄ.

Interiören omvandlas totalt (fig 58–60). Ett välvt kassettak i trä bärs av en kraftig gesims, som vilar på träpelare ställda invid väggen mellan fönstren. En bröstpanel löper runt väggarna. Hela denna träbeklädnad liksom dörrar och bänkar är enhetligt utformad med fält och lister i olika färger

Winges altartavla har fått en tyngre inramning, med en fronton som når ända upp till valvhjässan, buren av

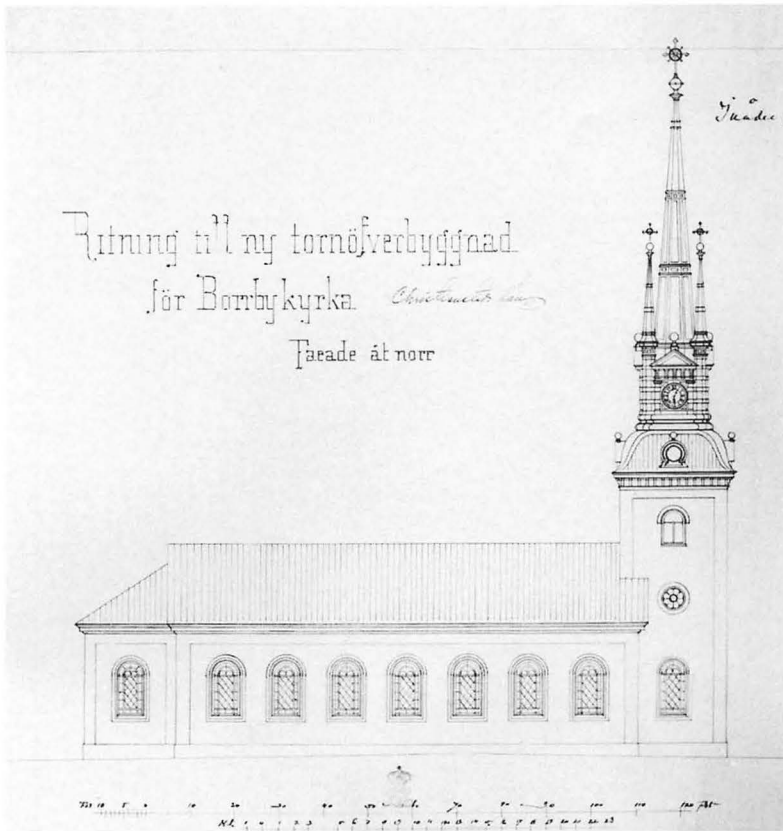

Fig 54. Ritning till ny tornöfverbyggnad av F Lindskog 1894. RA. Foto RA.

Drawing for a new spire by F Lindskog, 1894.

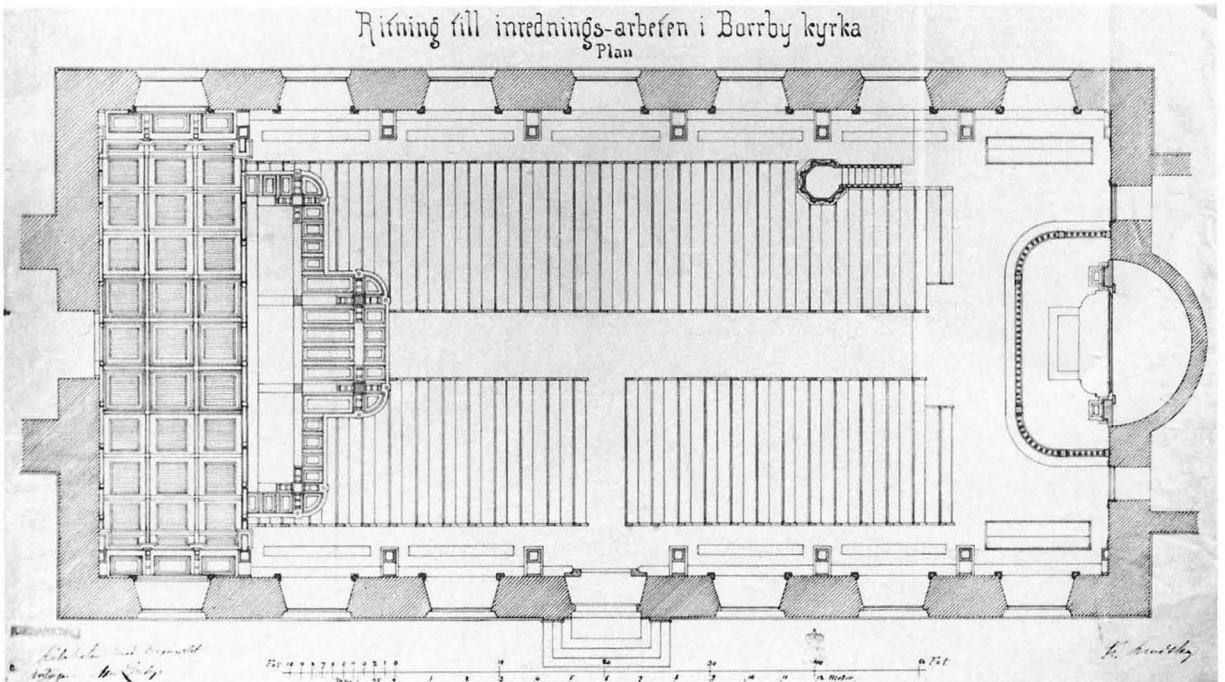

Fig 55. Ritning till inredning av F Lindskog 1894. RA. Foto RA.

Furnishing plan by F Lindskog, 1894.

Fig 56. Ritning till predikstol av F Lindskog 1894. RA. Foto RA.

Drawing for the pulpit by F Lindskog, 1894.

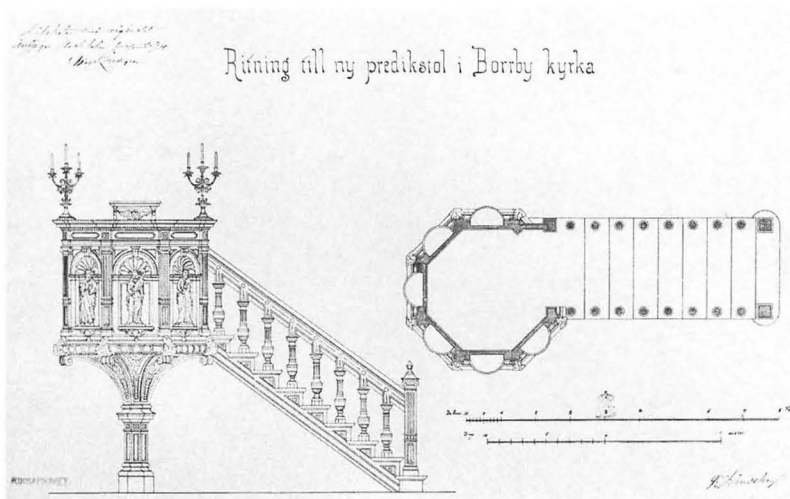

Fig 57 Ritning till tornöverbyggnad av F Lindskog. PÅ, Landskrona.

Drawing for the spire by F Lindskog.

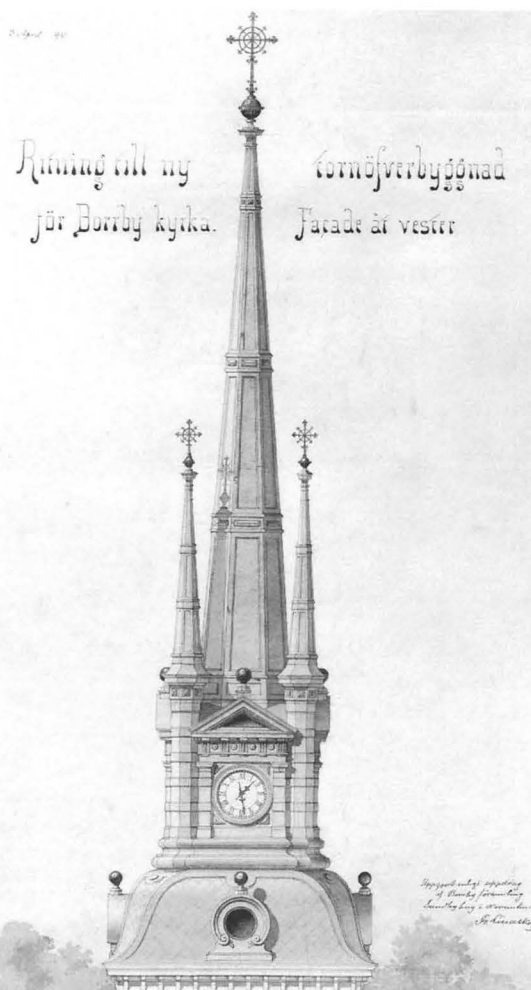
breda pilastrar (fig 59). Framför dessa står två stora statyer i vit gips, föreställande Petrus och Johannes. De utfördes av statybildhuggare Gustaf Alfred Nyström i Stockholm.¹⁸

Helgo Zetterwall hade inga invändningar mot Lindskogs förslag, utom i fråga om ett par detaljer. Han ansåg att de medaljonger med byster som Lindskog placerat på bägge sidor om altaret borde utgå, eftersom de saknade kyrklig anknytning.¹⁹ På originalritningen i kyrkans arkiv är också dessa medaljonger överklitrade med lappar i samma färg som väggen.

Lindskog akvarellerade ritningar av interiören visar en ganska återhållsam färgsättning, dominerad av olika toner i ljust beige och brunt. De enda avvikande kulörerna är ljust röda bårder kring alla väggfält, en ljusgrön ram kring altarmattningen, rött på altarrundens knäfall, rött och blått på de – senare borttagna – medaljongerna på ömse sidor om altaret samt lysande rött, grönt och blått i glasmålningarna.

Den utförda färgsättningen utgick från ritningarna men blev av allt att döma rikare i detaljerna. Eftersom färgskikten avlägsnats vid två senare restaureringar är det svårt att exakt fastställa hur den tedde sig. Ett svartvitt foto från 1896 i ATA (fig 60) samt den analys som gjordes 1965 av Eiler Graebe inför den senaste renoveringen ger vid handen att väggfälten utfördes som på ritningen med brunrosa bårder Pilastrar, pelare och listverk utfördes i flera nyanser brunt-ljusockra, väggpanelen i gråbrunt. Ett inslag som saknades på ritningen var de förgyllda stjärnor mot kornblå botten som prydde takets båglister. Bänkarna var ekådrade.

Redan 1910 hade opinionen svängt ifråga om 90-tals-

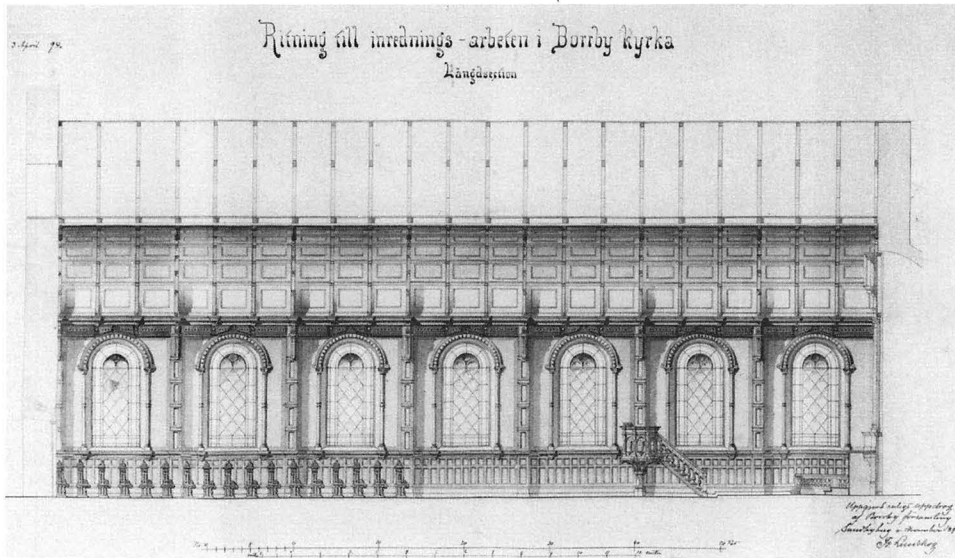

Fig 58-59. Ritningar till ny inredning av F Lindskog. PÄ, Landskrona.

Drawings for new furnishing by F Lindskog.

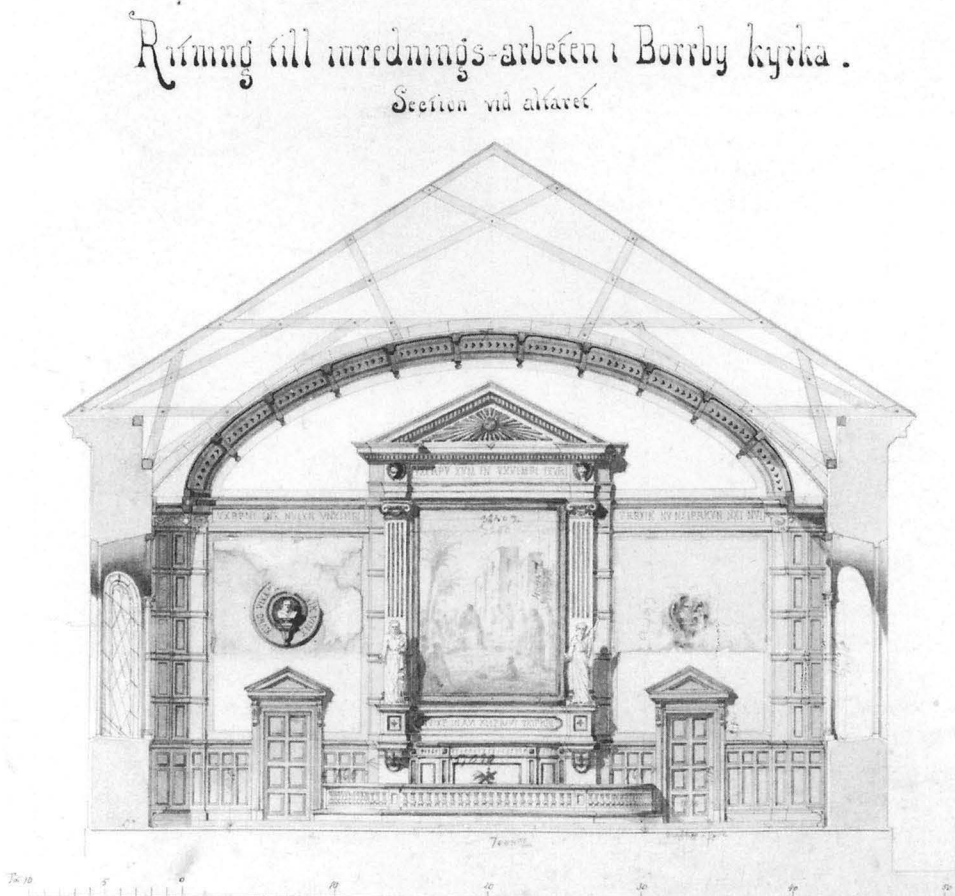

Fig 60. Interiör mot öster. Foto 1896.
ATA.

*The interior of the church looking east,
1896.*

stilen och församlingen tog upp en diskussion om att tona ned »de skrikiga färgerna» och istället låta färgade glasfönster svara för färgeffekterna. Genom notiser i ortspresen fick riksantikvarieämbetet kännedom om dessa planer, som avancerat långt utan att församlingen kontaktat ämbetet.²⁰ Ämbetet krävde besked om vad som var i görningen. Kyrkoherden svarade skyndsamt att det endast gällde en planerad ommålning i domkyrkoarkitekten Theodor Wählin's regi, samt två nya korfönster.

Theodor Wählin upprättade ett förslag till ommålningsprogram 1911²¹ Wählin understryker där inledningsvis att han »i allmänhet är principiell motståndare till alla slags imitationsarbeten». Att han trots detta för Borrby föreslår ekådring på trä och marmorering på puts beror på att kyrkans arkitektur »för att kunna bli rätt förstådd med nödvändighet fordrar en sådan behand-

ling». Wählin rekommenderar också att takets kassetter ska förses med kraftigare profilerade ramar för att förstärka dess något för flacka listverk.

Wählin's färgsättningsförslag innebar en radikal nedtoning av Lindskogs interiör. Taket skulle målas i ett par olika nyanser gråvitt, pelare, pilastrar och listverk på väggarna i gulvit marmorering, väggpanelen i grön marmorering, väggfälten därovan i djuprött med stiliserad draperibehandling, alternativt vävnads- eller tapetmönster. Fönster och fönsteromfattningar skulle få en ljus marmoreringsmålning, medan altarets omfattning liksom predikstolen skulle lämnas oförändrade. Dörromfattningarna skulle målas som kolmårdsmarmor. Exakta färgnyanser skulle utprovas på platsen och godkännas av Wählin.

Wählin ville alltså förvandla Lindskogs romantiska trä-

Fig 61–62. Interiör mot öster och väster 1967 Jfr fig 119–120. Foto E Graebe, Graebes arkiv, LUHM.

The interior of the church looking east, and west, 1967. See Figs 119–120.

hall till en marmorsal. I Ystad Allehanda refereras Wählin's program med gillande. Förslaget avsåg enligt tidningen att »stämna färgerna mer mildt och harmoniskt mot varandra», vilket vore välbehövt, eftersom »kyrkan bär prägel av den sk 90-talsstilens hela smaklöshet. Färgerna å väggar och tak skrika mot varandra».²²

Ommålningen blev dock uppskjuten, bla i avvaktan på nya glasmålningar. Hela femton färgade fönster med figurmotiv beställdes 1912 från Tyskland, en svit av hög klass som i form och färg ansluter väl till den lindskogska interiören.

1914 godkändes Wählin's ommålningsförslag av ÖiÄ,²³ men först 1922 skred man till verket. Då hade emellertid Wählin's syn på uppgiften förändrats. I en PM till Byggnadsstyrelsen, som 1918 övertagit ansvaret från ÖiÄ, avrapporterade Wählin det slutförda arbetet.²⁴ Wählin bekänner där att han inte kunnat förmå sig att genomföra »ett så omfattande marmor- och ekfalsarium som det i programmet /1911/ föreskrivna». Den där föreslagna behandlingen »kunde visserligen vara så att säga mera i stil med den mycket oroliga träkonstruktionen men den skulle ha gjort interiören ännu oroligare och än mer framhåvt

kyrkans teaterartade karaktär». Nu har istället målet varit att göra rummet lugnare och låta altare och predikstol framträda.

Wåhlin lät luttvätta all färg från 1894 till trävitt och höll vid ommålningen interiören i olika nyanser grått i taket, brunt och grått i väggpelare, paneler och bänkar. Väggtytor och fönstersmygar fick en kvaderstensimitation i ljus sandstenskulör. De horisontella listerna i altarets yttre ramverk ersattes med en slät omfattning; i övrigt bibehölls all snickeriinredning²⁵ (fig 61–64).

Wåhlin och 1920-talet hade åter närmast sig de klassicistiska idealen med förkärlek för det sobra och lågmälda. Men tidens ambition var inte att återgå till nyantikens – den ansågs alltför kylig och spartansk. Det var inte Gerss' ursprungliga tankar som skulle återväckas utan 90-talets »smaklöshet» som skulle undanröjas.

Mellan 1922 och 1962 sker bara tekniska reparationer och ingrepp av mindre omfattning. 1962 var det Wåhlins efterträdare Eiler Graebes tur att ta ställning till Borrbys. Även hans insatser är naturligtvis tidstypiska: han valde att återgå till 1894 års färgsättning så långt möjligt och eliminera Wåhlins.²⁶ Både estetiska och antikvariska motiv tycks ha legat bakom. Den föregående generationens ideal var omoderna, Wåhlins Borrbys tedde sig utslätad, tråkig, en kompromiss utan historisk autenticitet; 90-talet däremot genuin, originell och ovanlig.

Landsantikvariern yttrade sig 1967 om Graebes förslag. Han menade att »med hänsyn till att kyrkorummets nuvarande utseende är ett resultat av flera perioders ändringar synes färgsättningen främst vara en estetisk bedömningsfråga», varför han inte hade någonting att erinra emot förslaget.²⁷ Ommålningen utfördes 1968.

Graebes färgsättning är tilltalande även för 1980-talets ögon, med väggarnas träinredning i en mild grågrön nyans, takets kassetter ljus gråvita med accenter i engelskt rött och på de grövre tvärbågarna kornblått med guldstjärnor. Kolonnetterna som inramar fönstren har smala ringar i klar turkos. Färgerna framstår rena och friska mot de rent vita väggarna. Av Wåhlins ommålning är det bara bänkarnas ekådring och altartavlans ramverk som återstår.

Hur nära kommer då Graebes färgsättning den ursprungliga från 1894? Den har ansetts vara en trogen rekonstruktion,²⁸ men förefaller snarare som en ganska fri variation på Lindskogs tema. Wåhlin lät enligt instruktionerna för måleriarbetena 1922 avsluta alla målade ytor Graebe fann dock vid en undersökning 1965 inför sin ommålning en del spår av underliggande färg under Wåhlins färgskikt.²⁹ Jämför man dessa spår med Graebes färgsättning finner man ganska få överensstämmelser: altaret, de blå bågarna i valvet med guldstjärnor, dörrar-

Fig 63. Detalj av fönsterparti. Jfr fig 121 Foto E Graebe 1967 Graebes arkiv, LUHM.

Detail of part of the nave wall with a window. See Fig. 121.

nas olika grå nyanser Den genomgående grågröna färgen på panel och snickerier, de många accenterna i engelskt rött och turkos kan inte hänföras till ett tidigare stadium. Väggfälten med sina ramar, som var lätta att belägga, har inte rekonstruerats utan målats helt vita. Däremot har språkbanden på var sida om altaret, som Wåhlin tog bort, åter målats upp av Graebe.

Graebe genomförde även en del andra förändringar i kyrkorummet; sakristian fick ny inredning, golvet innanför altarrunden höjdes 8 cm, en bänkrad längst fram och två längst bak togs bort, dopfunten flyttades fram i korset.³⁰ Ytterligare ändringar, utöver rena reparationer, har gjorts på 1980-talet, främst en handikapp-entré på sydsidan, varvid tre bänkar innanför dörren avlägsnades för att få utrymme för rullstolar³¹

Dessa olika ingrepp har dock inte på något avgörande sätt påverkat kyrkans interiör. Den är alltjämt i allt väsentligt präglad av Frans Lindskogs rika och konsekvent genomförda nyrenässans. I träinredningen förenas arkitektens konstruktiva fantasi med hantverk av högsta

rang. Graebes färgsättning är en modern tolkning, som ändå lyhört lyfter fram det karakteristiska i 1890-talsinredningen. Både historiska och estetiska skäl talar för ett pietetsfullt bevarande av interiörens nuvarande karaktär.

Svedala

Svedala kyrka är till sin yttre gestalt idag ett mäktigt monument i sekelskiftesromanik, fjärran från nyklassicistiska associationer. Att detta är resultatet av en genomgripande renovering 1901–1902 och inte en nybyggnad är inte så lätt att urskilja. Den ursprungliga byggnaden, invigd 1852, var även den präglad av medeltid snarare än klassicism, ritad av C G Brunius. Svedala har alltså aldrig varit en typisk nyklassicistisk kyrka. Den har sitt intresse i detta sammanhang som exempel på Brunius' envisa motstånd mot det nyklassiska och mot ÖIÄ (se närmare E Gustafsson ovan). Sekelskiftesrestaureringen i sin tur är ett gott exempel på det sena 1800-talets friare medeltidsstil, influerad av USA-arkitekterna H H Richardson och Louis Sullivan. Exteriören är ännu intakt, medan interiören förändrats i flera omgångar under 1900-talet, bla av Th Wählin och Eiler Graebe.

Då Svedala kyrka invigdes 1852 sattes punkt för den segslitna tvist om kyrkans utformning, som förts mellan ÖIÄ å ena sidan och kyrkans patronus greve Thage Thott och den med honom lierade C G Brunius å den andra. Församlingen för sin del önskade endast så snart som möjligt få nybygget till stånd som ersättning för den alltför trånga medeltidskyrkan. Bo Grandien har utförligt skildrat turerna i tvisten i sin bok om C G Brunius.³² De refereras i korthet här, med tonvikt på vad skriftväxlingen har att berätta om tidens motstridiga stiluppfattningar.

Från 1841 finns förslag till ombyggnad av den gamla kyrkan,³³ men Brunius som 1844 ombads ge sina synpunkter, rekommenderade nybyggnad och lämnade ett förslag till sådan i karakteristisk »medeltidsstil» (fig 64) med trappgavelkrön på det låga tornet och på västgaveln och ett enskeppigt långhus med trekantigt avfasat kor.³⁴

Brunius' ritning, som vanligt ganska oprofessionellt utförd, sändes till ÖIÄ och ärendet lämnades till J F Åbom, som renritade den i en mycket elegant akvarellerad version.³⁵ Samtidigt hade dock patronus och församling kommit fram till att den nya kyrkan behövde rymma 1 200 personer istället för 600, som Brunius utgått ifrån. ÖIÄ gav Åbom i uppdrag att göra ett nytt förslag med den dimensioneringen med utgångspunkt från Brunius förslag.³⁶ Åbom ökade långhuset från fem till sju fönsteraxlar och tillfogade läktare. För att skapa gott ljus både på och under läktaren gjordes fasaden tvåvåning, med en sockelvåning med en egen fönsterrad.

Det låga tornet har lagts framför västfasaden (fig 65).

Församlingen godtog Åboms förslag men Thott och Brunius ansåg att det var fult och dessutom för dyrt. Thott skrev att »en kyrka, byggd med Rez de chaussée likt ett värdshus, måste vara något opassande och orimligt».³⁷ Åbom och ÖIÄ replikerade att det finns många berömda in- och utländska kyrkor i »rundbågsstilen» som har två våningar, tex moderna av Schinkel och andra berömda arkitekter i Tyskland, och gamla kyrkor från 1100–1200-talen i »Bågstil», tex Apostlkyrkan i Köln, katedralerna i Speyer, Bonn och Tournay, domen i Modena, »byggnader som väl kunna begagnas såsom mönster och som i kraft af värde och storlek säkerligen öfverträffa de kyrkor som i Skåne blifvit utförda», tillfogar Åbom maliciöst. Men han anvisar samtidigt hur hans förslag kan göras billigare genom att pruta på in- och utvändig ornamentik.³⁸ Åboms förslag avfördes där efter ur diskussionen.

Thott bad Brunius om ett nytt förslag för 1 200 personer och denne gav nu kyrkan T-plan med halvrund korabsid (fig 66–67). Läktare finns i tvärskeppsarmarna och västpartiet. Thott, som mest oroade sig för kostnaderna, som han som patronus till stor del skulle stå för, drev fram ännu ett förslag, där tornet krympts till en smal kropp utan invändig trappa med enkel konformad huv.³⁹

Både ÖIÄ och församlingen tyckte att tornet var alltför oansenligt och ovärdigt och att patronus borde ha råd med ett större torn likt andra skånska kyrkors.⁴⁰ ÖIÄ lät Ludwig Hafwerman omarbota Brunius' sista förslag med ett något kraftigare torn, likt Brunius' tidigare ritning. Hafwerman ändrade också koret från halvcirkelform till trekantigt avfasad, höjde innertaket och flyttade fram altaret, med olika praktiska motiveringar (fig 68).⁴¹

Brunius blev inte svaret skyldig. Även han tog konsthistorien till hjälp och hävdar, något svävande, att små torn finns utomlands från »kyrkobyggandets gyllene tider» och fanns på Linköpings domkyrka »före vanställande med torn i modern smak».⁴² Ett större torn vore både dyrt, svårt att underhålla och »vanprydligt». Inte heller de andra ändringarna accepterade Brunius. Beträffande höjningen av innertaket som Hafwerman föreslagit framhöll han att »en trækupa uppspänd i takstolen är enligt många konstforskares omdömen långt mindre upplyftande än en platt beteckning i gammal basilikeform».

Thott och Brunius drev sin vilja igenom, församling, biskopsämbete och ÖIÄ gav upp i ren utmattnings och kyrkan byggdes av Magnus Cederholm efter Brunius' tredje ritning 1850–52. Hur den färdiga byggnaden tedde sig kan vi se på äldre fotografier (fig 69) samt i de noggranna uppmättningsritningar som utfördes av arkitekterna Lindvall & Boklund 1898 inför deras restaurering (fig

Fig 64. Ritning till ny kyrka för Svedala (600 personer) av C G Brunius 1845. RA. Foto RA.

Proposal by C G Brunius, 1845, for a new church at Svedala (to seat 600 people).

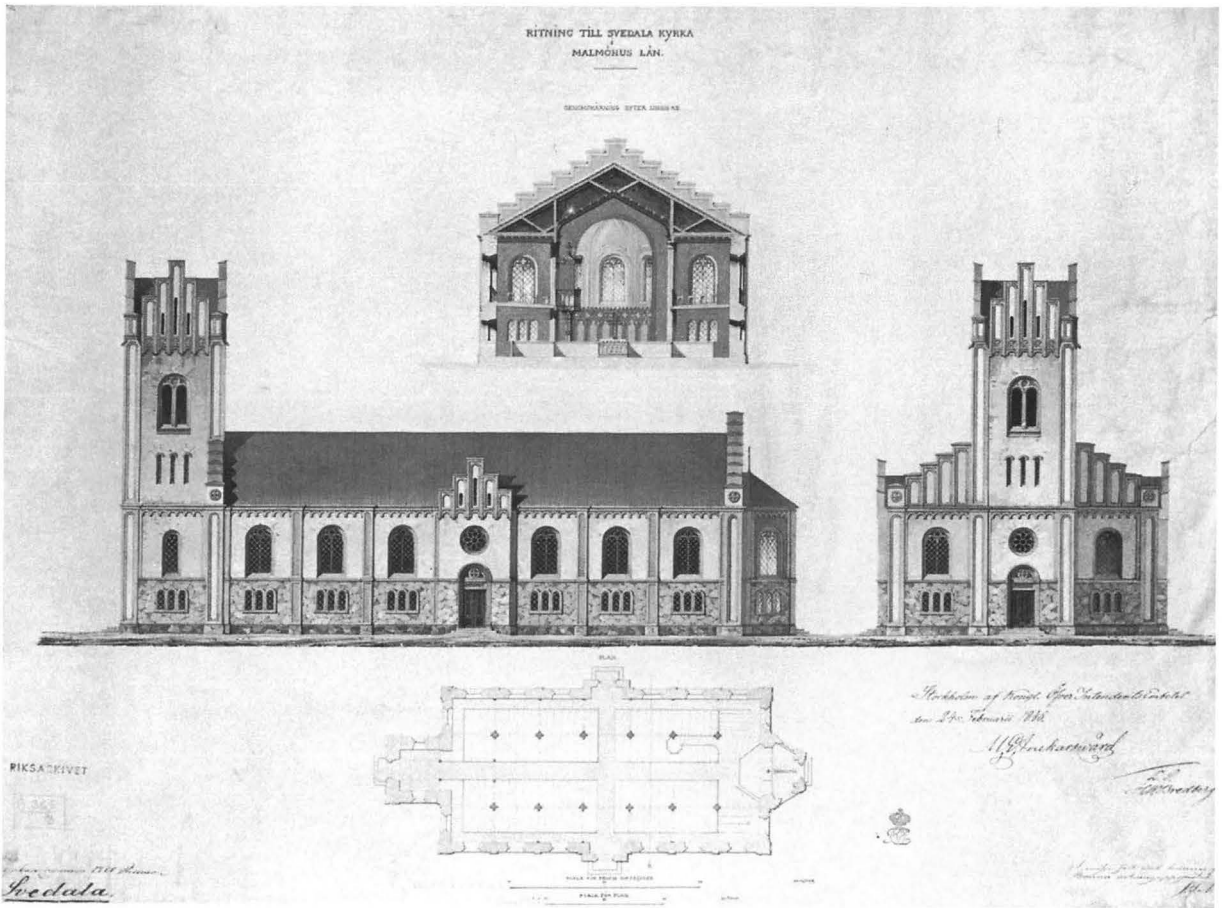
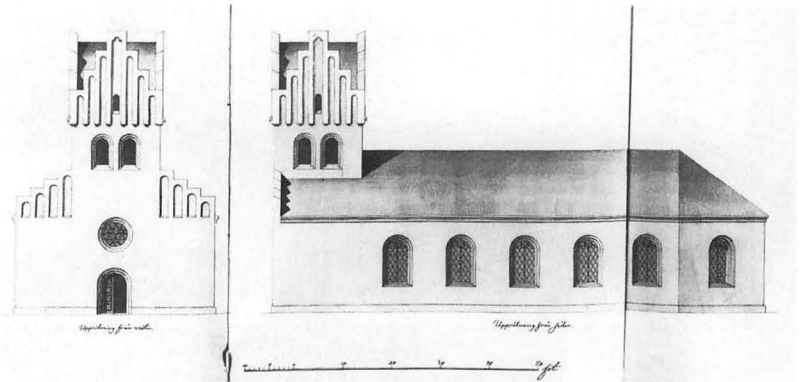
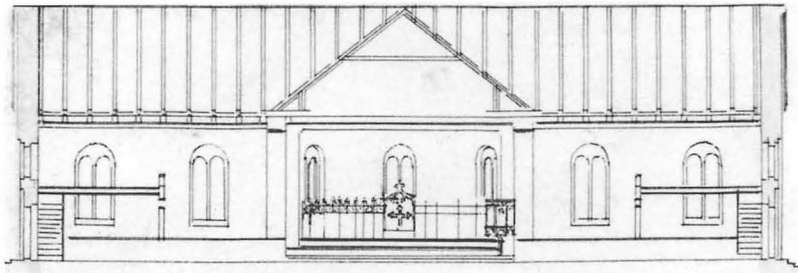
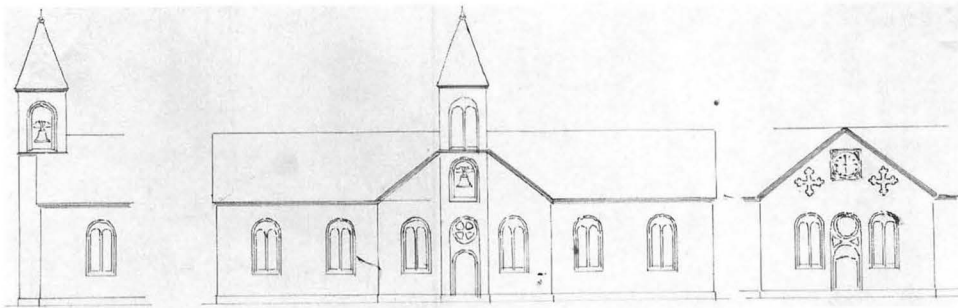

Fig 65. Ritning till ny kyrka (1 200 personer) av J F Åbom 1846 med utgångspunkt från Brunius' förslag (fig 64). RA. Foto RA.

Proposal by J F Åbom, 1846, for a new church (to seat 1 200 people). Based on Brunius' proposal (see Fig. 64).

Grundskizning

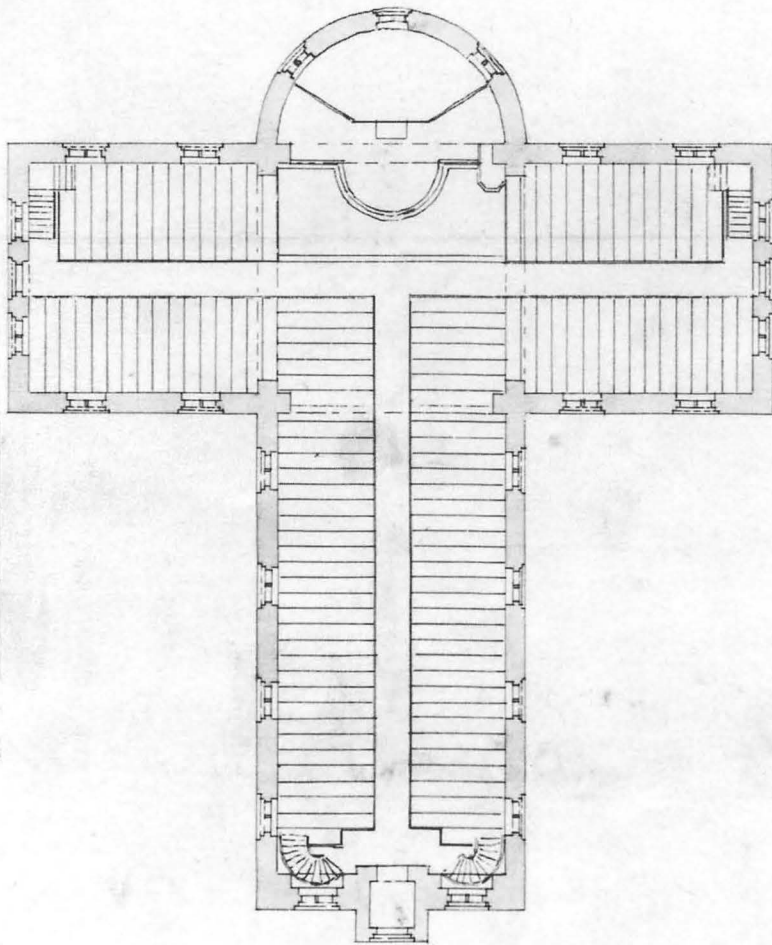

Fig 66-67 Nytt förslag av C G Brunius
1847 Brunius' samling, konv XV pl
42-43, ATA.

New proposal by C G Brunius, 1847

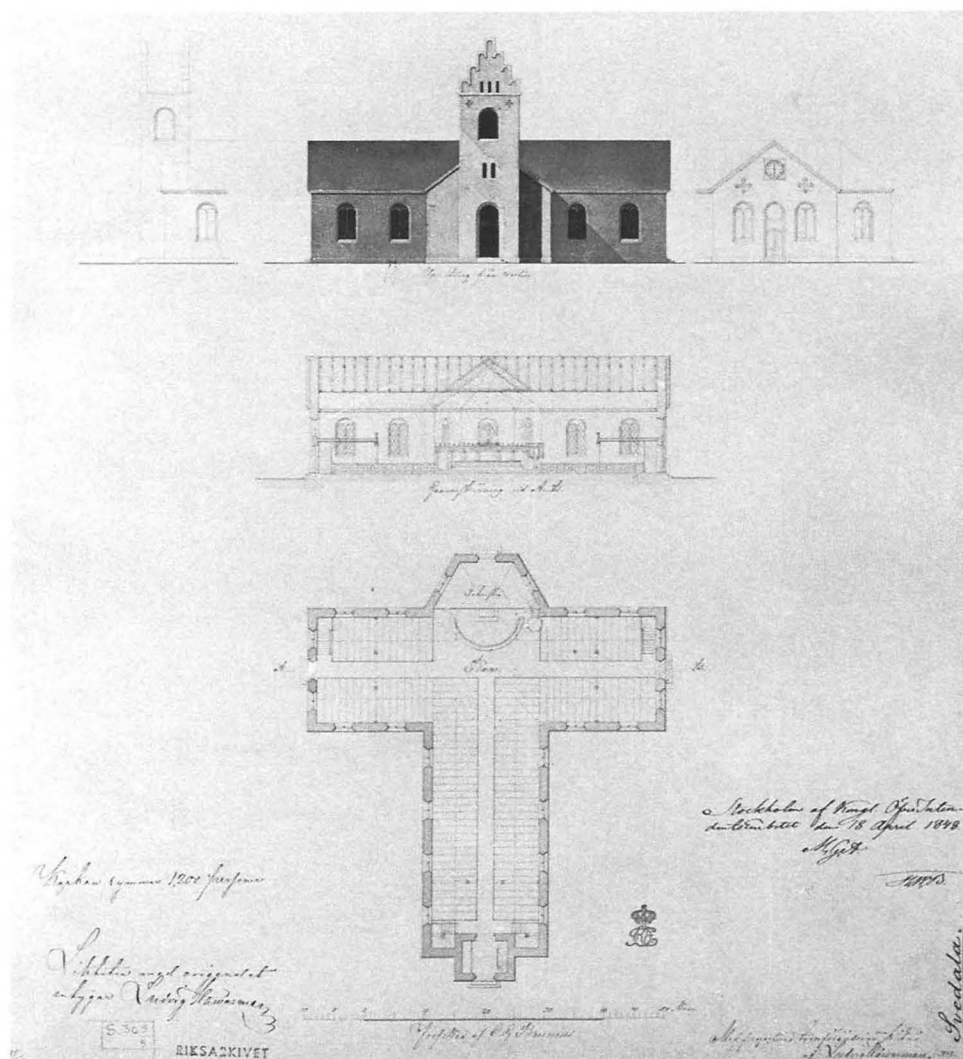

Fig 68. Slutligt förslag (1 200 personer) av C G Brunius 1848, bearbetat av L Hawerman. RA. Foto RA.

Final proposal by C G Brunius, 1848 (to seat 1 200 people), revised by L Hawerman.

71–72).⁴³ Man måste nog instämma i ÖiÄ:s och andras skarpa kritik av Brunius' kyrka med den stora T-formade byggnadskroppen och dess oproportionerligt förkrympta torn i trä »mest lik en skorsten».⁴⁴ Brunius' kyrkor, både om- och nybyggda, har som regel låga torn och markerat vilande långhus,⁴⁵ som dock vanligen harmoniskt balanserar varandra. Svedala är ett undantag, ett olycksfall i arbetet, som kanske kan förklaras av Brunius' nära nog otroliga arbetsbörda vid denna tid.⁴⁶

Före sekelskiftesrestaureringen gjordes en del kompletteringar i interiören. En orgelfasad ritad av Helgo Zetterwall sattes upp 1868⁴⁷ och 1883 fick kyrkan en ny

altaranordning, ett skrank i nygotisk stil med en högre nisch i mitten, i vilken en kopia av Thorvaldsens Kristus placerades (fig 70).⁴⁸

1891 beskrevs Svedala kyrka som »platt och oansenlig i byggnadssättet»⁴⁹ och med stigande välstånd önskade församlingen sig en värdigare byggnad. I slutet av 1890-talet kontaktades malmöarkitekterna August Lindvall och Harald Boklund, vilkas ritningar godtogs 1898 av församlingen och sändes in till ÖiÄ.⁵⁰ Ämbetet framförde en del anmärkningar och krävde mer detaljerade ritningar, dels av de tekniska installationerna, dels av orgelfasad, läktare, altare och bänkar men godkände i övrigt

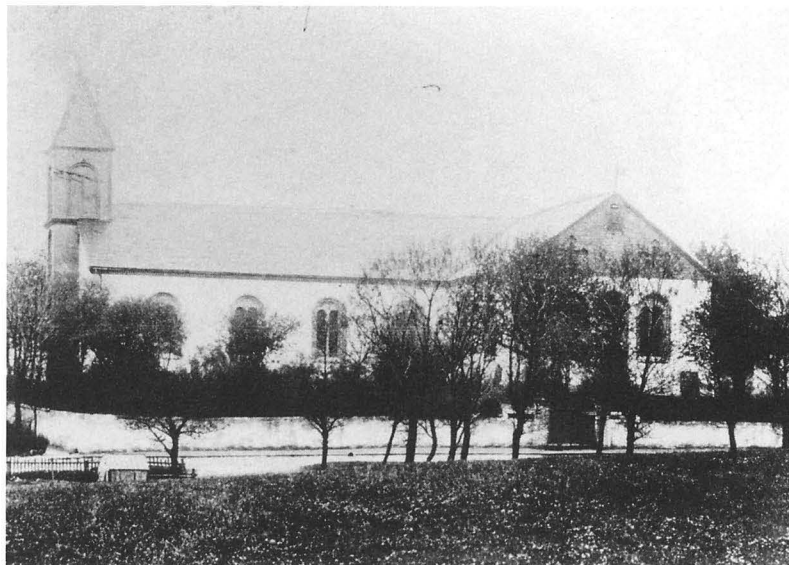

Fig 69–70. Exteriör och interiör av Svedala kyrka före 1900. Svedala bibliotek.

The exterior and the interior of Svedala church before 1900.

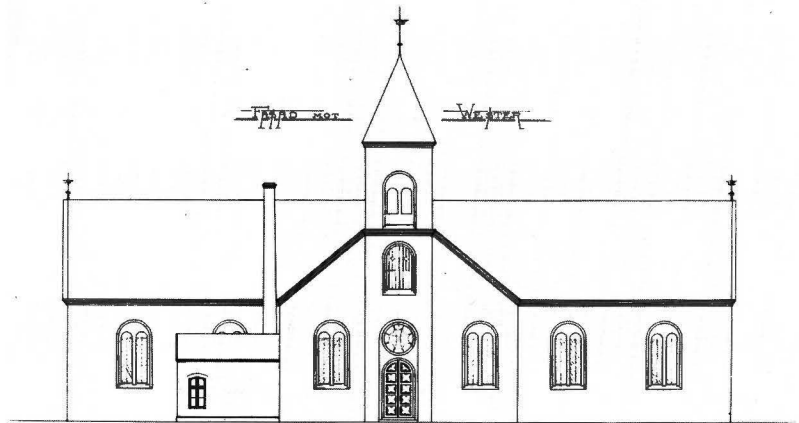
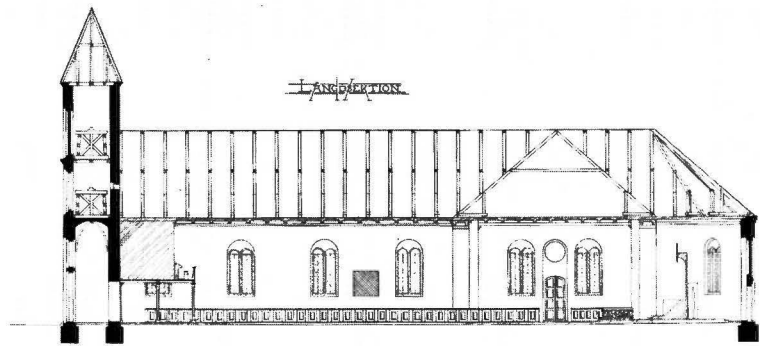
projektet. Vitterhetsakademien intygade att inga konsthistoriskt märkliga inventarier eller andra värden skulle gå till spillo genom ombyggnaden. Ritningarna stadfästes av K Majt i november 1899.⁵¹ 1901 insändes de begärda kompletteringsritningarna och godkändes.^{52a}

Lindvalls & Boklunds förslag (fig 73–75) innebar att Brunius' kyrkobyggnad fick en helt ny interiör och en ny silhuett, främst genom det väldiga västtornet. Nu fick församlingen kompensation i övermått för Brunius' rudimentära torn, som revs till grunden. Det nya tornet bildar med sina höga flankerande trappoureller en skärmfasad framför långhuset. Uppåt avsmalnande strävpelare

betonar den stigande rörelsen upp genom spiran. Över den romanska portalen med vimperg följer ett rosettfönster och däröver klockornas ljudöppning i form av ett tvådelat romanskt fönster. Tornkroppen avslutas upptill av ett rundbågigt kolonnettgalleri, ett motiv som även återfinns på tourellerna. Tvärskeppsgavlarna har romanska portiker under rundbågiga trefönstergupper. Långhus, tvärskepp och kor artikuleras av strävpelare, tandsnittsfris under takfoten, rundbågiga omfattningar kring fönstren. En takryttare har placerats över korsmitten. Takmaterialet var fransk skiffer. Väggarna är putsade i gråbrunt, med dekorativa detaljer i ljusare puts. En ny

Fig 71–72. Uppmättningsritningar av Lindvall & Boklund 1898. Graebes arkiv, LUHM.

Measured drawings by Lindvall & Boklund, 1898.

sakristia placerades söder om absiden, mot tvärskeppens östvägg. Det plana taket ersattes av valv med nya takstolar. Samtliga inventarier förnyades. Av Brunius' kyrka återstår endast yttermurarna och planformen i långhus och tvärskepp.

Fönstren försågs med dekorativa masverk i gjutjärn. Fasta inredningssnickerier målades som »gammal ek», medan altare, predikstol, läktarbarriär och nummertavlor fick målad dekor i färger och guld. Då Theodor Wählin 1925 kallats att föreslå renoveringsåtgärder i kyrkan, beskrev han 1902 års dekorationer närmare: »Väggarna fingo en grågrön ton, och kapitäl, valvbågar m m ornerades med blad och rankmotiv. Det med pärlspåntade bräder i valvform inklädda taket /.../ fick en ljus gulbrun ton med uppläggningar å faser och profiler i röda, gröna m fl toner». Liksom i fallet Borrbjörk ställde sig Wählin mycket negativ till dekoren, som han kallar ba-

nal, svag, meningslös. Han förslag att övermåla den bifölls enhälligt av både kyrkoråd och sockenstämma.^{52b}

Lindvall & Boklund har i Svedala skapat en tidstypisk exponent för den amerikainfluerade nyromaniken, en av sekelskiftets många motstridiga stilströmningar. Richardson och Sullivan och deras efterföljare sökte återskapa den romanska byggnadens tunga murverkan med djupa öppningar med fylligt profilerade rundbågar. Men de romanska elementen komponerades mycket fritt, gärna till en asymmetriskt växande silhuett. I Norden sammanföll stiltrenden med den propaganda för äkta sten i fasaden som drevs ca 1890–1905.⁵³ Lindvall & Boklund har i ett med Svedala samtidigt verk, Teleborgs slott nära Växjö,⁵⁴ mycket nära följt Richardson, inte minst i fasadens oregelbundna, grovhuggna granitmur. I Svedala har de avstått från sådan murstruktur och arbetat huvudsakligen med puts.

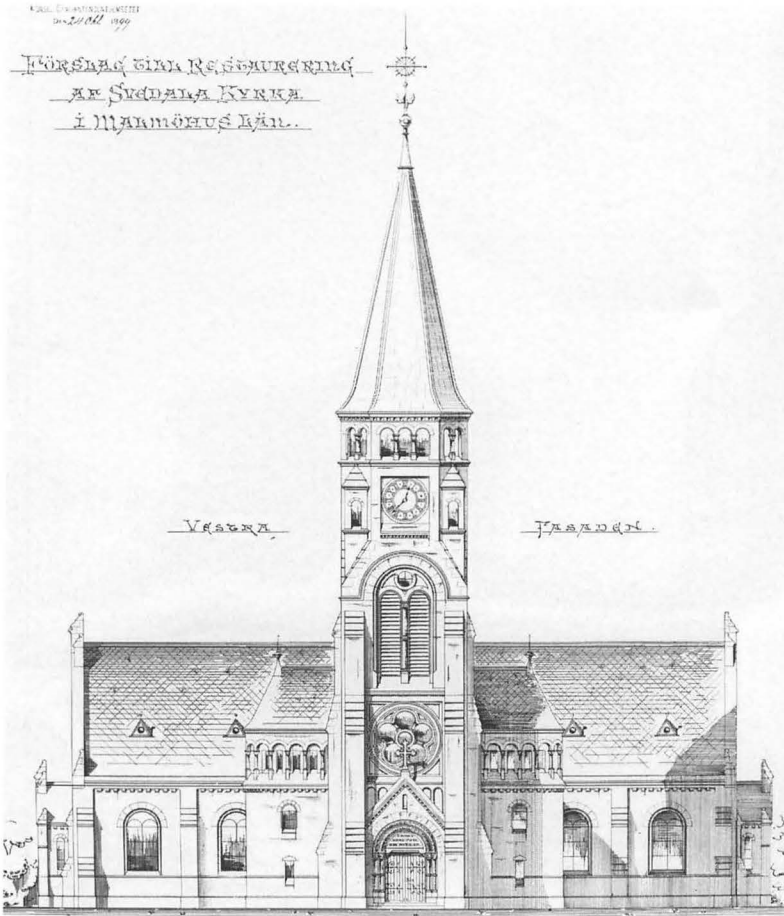

Fig 73. Förslag till förändring av fasaden av Lindvall & Boklund 1898. Graebes arkiv, LUHM.

Proposal for the alteration of the exterior by Lindvall & Boklund, 1898. West elevation.

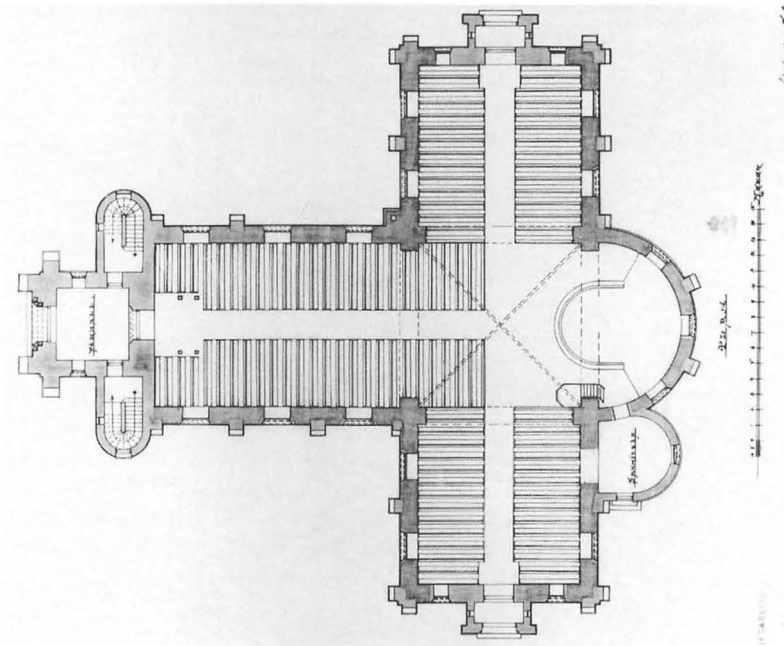

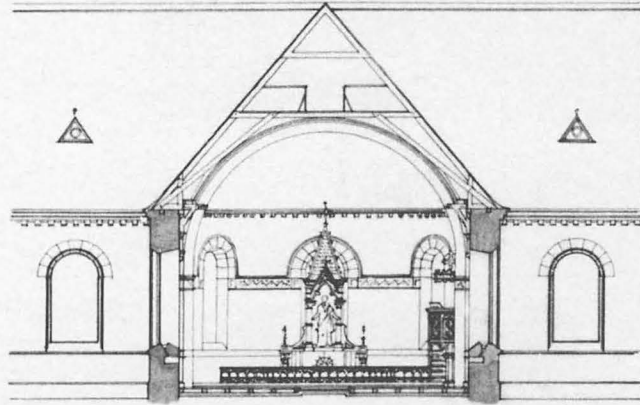
Fig 74. Förslag till förändring av Lindvall & Boklund 1898. RA. Foto RA.

Alteration proposal. Plan, 1898.

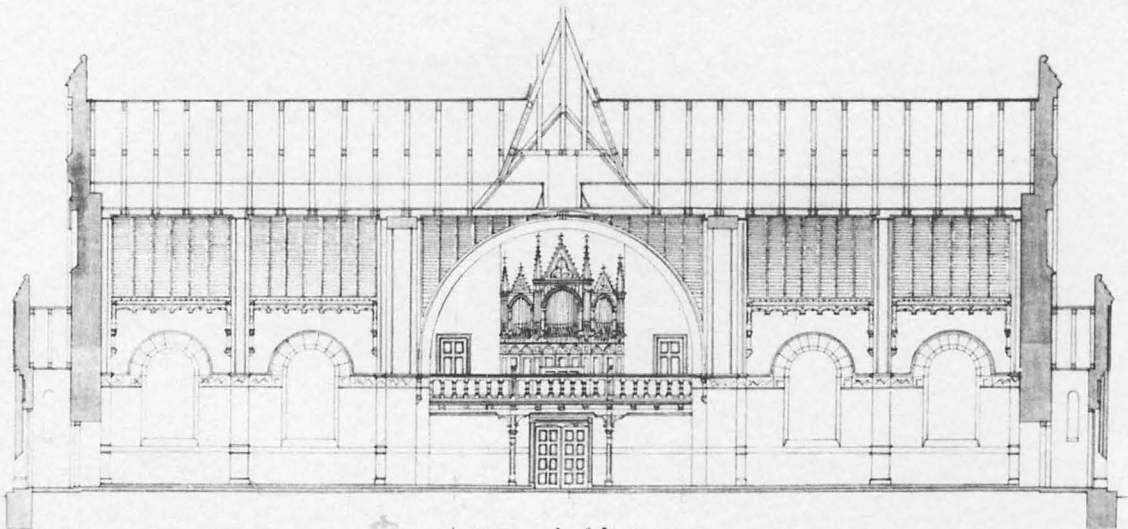
Fig 75 th. Förslag till förändring av kyrkans interiör av Lindvall & Boklund 1898. RA. Foto RA.

(To the right.) Alteration proposal. Sections, 1898.

FÖRSLAG TILL RESTAURERING AF SVEVAKA KIRKA
i MÅNNÖHUS LÄN.

Zvingskion År östern.

Gyrskion År väster.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

RIS. RIVET

S. 305
14

Lindvall & Boklund
Ark. Tek. By.
2 Jun 98
Malmö

Fig 76. Exteriör mot söder efter 1901 års restaurering. ATA.
The church seen from the south. After the alteration work in 1901.

Fig 77 Interiör mot öster efter 1901 års restaurering. Vykort i privat ägo.
The interior of the church looking east after the restoration work in 1901

Arkitektparet stod utanför de etablerade stockholmskatterier; Boklund tog i sin 1908 startade Byggnadstidning polemiskt avstånd från dessa.⁵⁵ Svedala ligger dock mycket nära vad som samtidigt byggdes i huvudstaden, tex Gustaf Hermanssons Sofia kyrka (1899, 1902–06). Den kan också jämföras med Yngve Rasmussens Vasa kyrka i Göteborg (1901, 1904–07), som Boklund uttalat sig positivt om.

Svedala kyrkas olika skepnader får i denna översikt belysa de antiklassiska strömningarna, som efter empiriens korta hegemoni kring år 1800 återvann prestige och med växande framgång lanserades som alternativ till nyklassicismen.

Noter

1. *Fernlund* 1982 s 47 f.
2. ÖIÄ till K Majt 1873 vol 368, RA.
3. Ämbetsmemorial från Gerss 7/3 1837, akt se not 2.
4. Ritning 31/10 1837. B 143/2, RA.
5. PM 9/5 1853, kyrkoarkivet Borrbby. *Grandien* 1974 s 363, *Fernlund* 1982 s 50.
6. Målningen i privat ägo. Foto av målningen i kyrkans sakristia.
7. Predikstolen, en strikt empirekomposition med ljudtaket krönt av ett kors, är som Monica Ebeling påvisat nära nog identisk med en ritning 1838 av P Bruhn för Hovs kyrka. Gerss ritning B 143/3 RA. Ebeling har även visat att Gerss lämnat ett annat förslag till Borrbby, med ett rektangulärt ljudtak buret av två stiliserade palmer. ÖIÄ till K Majt 1840 vol 375, RA.
8. *Gerss* 1822 s 66. *Grandien* 1974 s 196.
9. *Fernlund* 1982 s 67.
10. ED konseljakter 25/4 1862 E I vol 954, RA.
11. Brev 8/6 1876, kyrkoarkivet.
12. Kostnadsförslag 13/12 1893, kyrkoarkivet. ED konseljakter 13/4 1894 E I vol 356, RA. – Kostnadsförslagets huvudposter:

Trähvalvet listverk o pelare	8 227: 40
Bröstpanel	685: —
Fönsteromfattningar	700: —
Bänkar	3 614: —
Predikstol	700: —
Altarväggen med statyer	1 900: —
Läktarens ändring och utvidgning	1 235: —
Portar	300: —
Målningsarbeten	2 820: —
Tornöfverbyggnaden	12 341: —
Diverse	500: —
	33 042: 40 kr
13. Svenskt porträttgalleri XX 1901.
14. *Grandien* 1987 s 186 f, 289, 295, 334.
15. *Järnfeldt-Carlsson* 1988 s 88 f.
16. B 143/7–15 RA, svart-vit version. Tre av dessa finns i original akvarellerade i kyrkoarkivet (interiör, längd- och tvärsektion, spira).
17. Kontrakt 23/6 1894 och 31/5 1895, kyrkoarkivet.
18. *G A Nyström* (1844–97) namnges i kontraktet, se föregående not. Han var elev till *J P Molin*, studerade i München, Rom och Köpenhamn och arbetade efter hemkomsten 1885 med monumentaluppdrag i klassicistisk tradition.
19. ÖIÄ till K Majt 3/4 1894, RA. Enligt Lindsdags kostnadsförslag var bysterna trots den romerska framtoningen i hög grad kyrkliga – de föreställde Moses och Kristus. Lindsdags argumenterade dock inte mot Zetterwall.
20. Skrivelse från raä till församl 17/9 1910, svar 19/9 1910, ATA.
21. 22/6 1911, kyrkoarkivet. En doktorsavhandling i konstvetenskap av *Hans Ponnert* om Wählin som restaureringsarkitekt läggs fram vid Lunds universitet 1990.
22. Ystad Allehanda 3/4 1914, ATA
23. Kgl brev till ÖIÄ 30/1 1914, RA.
24. PM 20/11 1922, ATA.
25. Arbetsbeskrivning 1/7 1922, ATA. Måleriarbetet utfördes av firma *Borggrens est Edmund Stoltz*, Malmö. Ystad Allehanda 3/4 1914.
26. Graebe kontaktades för ommålning 1962, utredde förutsättningarna 1964–65. Flera olika arbetshandlingar upprättades 1966 och 1967, först 1968 tas anbud in. Kontrakt tecknades med *Folke Johanssons målerifirma* i Brösarp 28/2 1968. Graebes arkiv, Hist mus, Lund. Arbetsbeskrivning 5/2 1968 i kyrkoarkivet, med bilaga 3/5 1965 med undersökning av kyrkans befintliga utseende betr färg, för vissa ytor anges underliggande färg.
27. Skrivelse från landsant E Thun till raä 13/11 1967, ATA.
28. *Eric Arfvidsson*, Borrbby Sankta Maria kyrka, 1955.
29. 3/5 1965. Se not 26.
30. Handlingar i Graebes arkiv, Lund, samt ATA.
31. Arkitekt A Acking 1980, ATA.
32. *Grandien* 1974 s 374 ff.
33. Ritning av Magnus Cederholm 1841, ÖIÄ till ED 27/10 1846, RA.
34. Förslag 1845–46, bilaga i akten, se föregående not.
35. ÖIÄ ritn saml, S 365/1 1845, RA.
36. ÖIÄ ritn saml, S 365/2–3 24/2 1846, RA.
37. ÖIÄ registratur vol BIb: 3 1846, RA.
38. ÖIÄ memorial 13/10 1846, vol FIIaab:10, RA.
39. Ritning 20/10 1847.
40. ÖIÄ koncept 18/4 1848, vol BIb:5, RA.

41. ÖIÄ ritn saml, S 365/5. Memorial 17/4 1848, vol FIIAab:10, RA.
42. Brunius yttrande 23/9 1848, bilaga i akten ÖIÄ till ED 20/3 1949, vol EI:368, RA.
43. Äldre foton, ATA. Svedala genom tiderna 1981. 6 uppmättningsritn av Lindvall & Boklund 1898 (plan, längdfasad, längdsektion, västfasad, östfasad, tvärsektion), E Graebes arkiv, Hist mus, Lund.
44. *Ingers*, Ale 1971, s 5.
45. *Grandien* 1974 s 388 f.
46. Enligt verkförteckning i *Grandien* 1974 arbetade Brunius 1847–48 med ritningar och/eller ledde byggnadsarbeten betr 15 kyrkor och 6 profana byggnader.
47. ED konseljakter ang kyrkliga byggnader, 9/10 1869, vol EI:1208. ÖIÄ ritn saml, S 365/6, 9/10 1868, RA.
48. ÖIÄ ritn saml, S 365/7 RA. Foton i ATA. Skiss sign *Henrik Sjöström* 1838 i kyrkoarkivet (ritn nr 18). Renritningen på ÖIÄ utförd av *Ernst Jacobsson*. Foton i ATA. Kristusstatyn står nu uppställd i koret tv om altaret.
49. *Ingers*, Ale 1971 s 5.
50. ED konseljakter 24/11 1899, vol EI:3119 med bilagor. ÖIÄ ritn saml, S 365/11–16, RA. Tre alternativa kostnadsförslag i kyrkoarkivet. För *Lindvall & Boklund* se Svenskt Biografiskt Lexikon och Svenskt porträttgalleri XX, 1901. Paret blev kompanjoner 1895 efter studier främst i Tyskland. Bland firmans verk nämns bl a Apoteket Lejonet i Malmö, tullvisitationshuset i Malmö 1896, stationshus i Trelleborg 1897.
51. Kgl brev 24/11 1899, vol EIa.
- 52a. ÖIÄ memorial 3/6 1901, vol FIIAab: 26, RA. Axel Lindgren på ÖIÄ yttrade sig över kompletteringsritningarna för altare, predikstol, orgelfasad och bänkar, och begärde några smärre förändringar: bänkgavlarnas komplicerade dekor bör förenklas och de »spygattliknande orneringarna» på altaruppsatsen slopas. På ritningarna i RA har de onekligen ganska störande utskotten i altarets gotiska ram klistrats över. Med dessa ändringar godkändes ritningarna av K Majt 21/6 1901, Kgl brev vol EIa:73. ÖIÄ ritn saml, S 365/17–22, RA.
- 52b. »Utlåtande angående ifrågasatt ommålning av kyrkans inre», Th Wählin 18/6 1925, kyrkoarkivet vol OIa. St prot 27/7 1925. Det tekniska utförandet av ombyggnaden 1902 tycks ha varit bristfälligt; redan 1907 behövde man göra omfattande reparationer, likaså 1915. Wählin påtalar också det undermåliga arbetet.
53. Se *Ringbom* 1987.
54. *Ringbom* 1987 s 69.
55. *B O Johansson* 1970 s 56 ff.

Otryckta källor

Stockholm

RA: ÖIÄ:s arkiv, inkommande skrivelser, skrivelser till K Majt. ÖIÄ:s ritningsarkiv Borrbj 143: 1–25, Svedala 365: 1–29. ED

konseljakter 1894 13/4 (Borrbj), 1848 17/4, 1896 9/10, 1899 24/11 (Svedala).

Raä: ATA: skrivelser, handlingar, pressklipp, äldre fotografier.

Lund

LLA: Handlingar ang kyrkan 1840–62 (Borrbj).

Historiska museet: E Graebes arkiv. Ritningar, fotografier och handlingar 1957–68 (Borrbj), 1946–68 (Svedala).

Borrbj

PÄ: kyrkoarkivalier 1853–1896, handl ang restaureringar 1853 (*C G Brunius*), 1876 (*H Zetterwall*), 1894–95 (*F Lindskog*), 1911–22 (*Th Wählin*), 1965–68 (*E Graebe*). Ritningar: predikstol 1840 av *J W Gerss*, tornspira 1871 av *H Zetterwall*, torn, längdsektion och tvärsektion 1893 av *F Lindskog*.

Svedala

PÄ: kyrkoarkivalier 1865–1926 (tidigare prot förkomna). – Ritningar: altare 1883 (*H Sjöström*), restaurering 1901–02 (*Lindvall & Boklund*), restaurering 1921–33 (*Th Wählin*), renoveringar 1946–57 (*E Graebe*).

Litteratur

Arfvidsson E, Borrbj Sankta Maria kyrka, Borrbj 1955. 1985.

Fernlund S, »ett Herranom värdigt Tempel». Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982.

Gerss J W, Försök till ledning vid konstarbetens bedömning, föranledt af Expositionen uti Kongl. Akademien innevarande år och de i anledning deraf utkomne recensioner och kritiker. Sthlm 1822.

Grandien B, Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare. Lund 1974. – *densamme*, Rönndruvans glöd. Nygoticistiskt i tanke, konst och miljö under 1800-talet. Uddevalla 1987.

Ingers I, Försvunna eller förändrade byggnadsverk av C G Brunius, i: Ale 1971: 2

Johansson B O H, Svensk arkitekturpolitik under 1900-talets första decennium, i: Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria. Uppsala 1970.

Järnfeldt-Carlsson M, Landskap, jaktvillor och kurhotell. Arkitektur och turism i Västjämmland 1880–1915. Umeå 1988.

Ringbom S, Stone, Style & Truth. The vogue for natural stone in Nordic architecture 1880–1910. Finska Fornminnesföreningens tidskrift 91. Helsingfors 1987.

Ripa E, Helgedomen och dess tjänare, i: Svedala genom tiderna. Trelleborg 1981.

Svenskt porträttgalleri XX, Sthlm 1901.

Ystad Allehanda.

Åberg G, I Borrbj kyrka, i: *Malmberg H N*, En socken berättar. Lund 1945.

Överintendentsämbete och församling – förordning och efterföljd i Blekinge län

av MONICA EBELING

Trots en gemensam historisk och stiftshistorisk bakgrund utvecklades kyrkobyggandet under den aktuella perioden efter helt olika linjer i Skåne och Blekinge.

I Blekinge nybyggdes eller totalförändrades under åren 1760–1860 fjorton landskyrkor, dvs 42,2% av det totala kyrkobeståndet. Innan 1800-talet var slut hade ytterligare elva nya kyrkor uppförts som ersättning för de för den växande folkmängden otillräckliga gamla kyrkobyggnaderna. Endast sju medeltida kyrkor kom att undgå en mer eller mindre total förstörelse.

I jämförelse med de skånska kyrkorna är de blekingska förvånansvärt konsekvent nyklassicistiska och visar till skillnad från dessa en arkitektonisk samhörighet med de kyrkor, som byggdes i centrala Sverige under samma tid. Inga kryssvalv, inga trappgavlar, inga ljudtakslösa predikstolar på sydsidan osv efter skåniskt mönster återfinns i det lilla landskapets kyrkor.

För att förstå skillnaden får vi gå bakåt i tiden. Skåne med Lund som ett starkt kulturellt och administrativt centrum var och förblev mer danskpräglad än Blekinge. Man värnade om det danska arvet även efter inlemmandet i det svenska riket, något som godkändes även från Överintendentsämbetets sida. Blekinge däremot hade legat geografiskt mera perifert i det danska väldet. Handelsförbindelserna med Sverige var dessutom täta i och med de utmärkta hamnarna vid blekingekusten. Någon större byggnadsverksamhet hade heller aldrig präglat Blekinge. Städerna var små och oansenliga och någon kyrklig nybyggnadsverksamhet hade i princip inte skett sedan medeltiden.

I och med freden i Brömsebro 1645 blev Blekinge ett område av speciellt intresse för de nya svenska herrarna. Av fortifikationstekniska skäl kom man från centralt håll att intensifiera den centrala byggnadsverksamheten i landskapet. De existerande små tätorterna förlorade i betydelse och istället planlades och uppfördes två nya städer, Karlskrona och Karlshamn, båda med varvsverksamhet. De nya städerna i det till ytan ringa landskapet

innebar nya försörjningsmöjligheter för allmogen med fler arbetstillfällen och bättre avsättningsmöjligheter för egna produkter. Det innebar även tätare kontakter med huvudstaden och dess influenser samt tillgång till arkitektoniskt skolade fortifikationsofficerare och inom flottan och fortifikationen utbildade och sysselsatta hantverkare. Dessutom kom flera av de högre befattningshavarna inom flottan samt många av de framstående borgarna i de nya städerna att bli jordägare i de omgivande socknarna.

På grund av enskiftets verkningar kom de skånska kyrkorna främst att uppföras under slutet av den aktuella nybyggnadsperioden (jfr ovan Fernlund), medan de blekingska är mera jämnt fördelade över tiden. De skånska tillkom alltså främst under en tid då det nyklassicistiska idealet inte längre var så självklart. Man får inte heller glömma C G Brunius' stora roll för den skånska kyrkoarkitekturens inriktning mot helt andra ideal än de nyklassicistiska (se ovan Gustafsson).

Beträffande Blekinge är det ytterligare några omständigheter som förvånar med tanke på för tiden gällande förordningar. Förordningar som bla av utilistiska skäl skulle stävja bruket med träkyrkor och klockstaplar och befrämja »den goda smaken».

Slutet av 1700-talet präglades av upplysningen. Förnuft och en god smak var två av honnörsorden. Som ett utslag av frihetstidens utilism krävdes sparsamhet med allmänna medel. För kyrkornas del innebar detta att församlingarna inte skulle lägga ner pengar på altartavlor och annan inredning innan valv och murar var satta i stånd. Men kyrkomedlen borde inte heller förödas på reparationer på »fallfärdiga, mörka och otillräckliga kyrkor». Istället borde församlingarna planera för nya ljusgenomströmmade stenkyrkor, där mörker och vidskeplighet var bannlysta, och som innebar långvarigt bestånd, utrymme för den växande befolkningen och en utformning enligt tidens »goda smak». Var den lilla församlingen inte i stånd att uppfylla kraven på en dylik byggnad,

skulle man om grannförsamlingen låg nära, gå samman med denna och gemensamt bygga ett värdigt tempel.

År 1752 beslutade K Maj:t att alla ritningar och kostnadsförslag över hus, broar och andra byggnader som uppfördes med allmänna medel skulle hädanefter insändas för granskning till överintendentens ämbetet och approbation av K Maj:t. Sju år senare överflyttades även granskningstvånget beträffande kyrkorna från landshövding och domkapitel till överintendentens ansvarsområde *om kollektmedel erfordrades*. Dessutom preciserades vissa krav. Med tanke på eldfaran och ett framtida bestånd skulle klockstaplar undvikas och klockorna »flyttas uti stentorn, vilka ej böra vara höge och spitsige, utan med medelmåttige huvar». ¹ Av samma skäl borde även vapenhus uteslutas enligt ett centralt direktiv några år senare. ²

Efterlevnaden av dessa direktiv var emellertid dålig. I ett memorial till K Maj:t av den 31 juni 1776 begärde den dåvarande överintendenten, Carl Fredrik Adelcrantz, ett förnyat påbud. Han skrev beträffande de tidigare breven från 1752 och 1759: »... gives dock esomoftast tillfällen att se, huru desamma nyttiga författningar av många, dels genom vårdslöshet, dels okunnighet överträdas och ur akt låtas, till betydande skada så väl för dem, som sådana Byggnader påkosta, såsom och till vanheder för de fria Konsterna och den goda Smak, som hos en upplyst nation bör Supponeras.» Överintendenten önskade ett starkare krav på granskning och ville även utsträcka granskningstvånget till »de Prydnader av Arkitektur, Måleri och bildhuggeri, varmed kyrkor och andra publike hus prydas», dvs altaruppställningar, predikstolar, orgelfasader m m. ³

En månad därefter, den 31 juli, kom också en ny förordning upprättad efter Adelcrantz' intentioner med en upprepad och utökad granskningsplikt samt med förbud mot träkyrkor. Men förordningen omfattade endast byggnader och »kyrkoprydnader», som *bekostades med allmänna medel*. Därmed undantogs bl a de »kyrkoprydnader» som donerades till kyrkorna från granskningsplikten. Dock uttryckte konungen en förhoppning om att även privatpersoner skulle för sin egen heder och den goda smakens skull utnyttja ämbetets tjänster beträffande kostnadsfria ritningar och råd om lämpliga mästare. ⁴ De många predikstolar och altaruppställningar, som har tillkommit utan att lämna spår efter sig i ämbetets handlingar, visar dock att förhoppningen ej blev till fulllo infriad.

Efterföljd och verkan

Trots dessa förordningar byggdes i Blekinge inte mindre än fyra träkyrkor: Sillhövda (1768), Backaryd (1799),

Eringsboda (1849), samt Öljuhult, där en äldre träkyrka från 1754 nedtogs och återuppbyggdes i utvidgat skick år 1838. Dessutom byggdes eller ritades ursprungligen åtta kyrkor utan torn, dvs mer än hälften av de landskyrkor som uppfördes i Blekinge under den aktuella tiden.

Träkyrkornas uppkomst kan förklaras genom en *passeus* i 1776 års förordning: »Skulle någon gång omständigheter sig förete, som göra träbyggnad oundvikelig, wele wi, uppå underdånig anmälan, ock särskilt i nåder utlåta, huruwida ändring eller inskränkning uti i denna Wår allmänna författning må kunna bewiljas.» Och »omständigheter» förelåg. Samtliga utom Backaryd var från början kapell i församlingar där det fanns en större moderkyrka. De var kapell, som hade byggts på grund av att en del församlingsbor hade för lång väg till den egna sockenkyrkan. Troligen var det i samtliga fall kapellag som uppförde och underhöll de nya kapellen, varför något ekonomiskt utrymme knappast fanns att ersätta de existerande äldre träkyrkorna med stenkyrkor.

Backaryd var, när tillståndet att bygga träkyrka gavs, annexkyrka till Ronneby. Som landshövdingen påpekar i sitt memorial till K Maj:t var denna församling till hemmanstalet bland de minsta i länet och allmogen »i ganska fattigt tillstånd, så att den omöjligen kan utgöra sådana sammanskotter, som ärfordras till Kyrkobyggnad av sten...». Dessutom framhölls Backaryds läge med 5 till 6 mil till närmaste stad, varifrån kalk till stenbyggnad måste hämtas, eftersom det i Blekinge ej fanns något kalkbruk. Till närmaste tegelbruk var det 4 mil. Däremot fanns det rikligt med timmer till en träkyrka inom socknen. ⁵ Församlingens eget ansökningsbrev till K Maj:t visar att man var mycket väl medveten om konungens och de styrandes intentioner beträffande landets byggnadsbestånd, »att förse riket med prydliga och beständige byggnader». Man avslutade nämligen brevet med att försäkra att »... i händelse af Eder Kongl. Maj:t:s nådigaste bifall till denna underdåniga ansökning skulle församlingen blifwa i stånd, at inom kort tid med drägelig kostnad åter uppbygga en landtkyrka, som både till waracktighet och prydeligt utseende, kunde svara mot de stenbyggnader som på andra ställen kunna uppföras...» ⁶

I Blekinge fanns ingen tradition att uppföra kyrktorn. Av sockenkyrkorna tycks endast två före periodens början ha varit försedda med torn. Alltså existerade det inga gamla torn, vilka liksom i Skåne kunde få stå kvar. Istället fanns det klockstaplar, som ännu inte ansågs fallfärdiga när det var dags att riva de gamla kyrkorna. 1759 års restriktioner gentemot klockstaplar modifierades också i och med det Kungliga brevet av den 28 maj 1789, vilket medgav, att kyrkans medel fick användas till klockstaplar om »tillgången det medgifver».

Men de nya tornlösa kyrkor som ritades för Blekinge, och som utgör en mycket speciell grupp, kan inte förklaras så enkelt. Utvecklingen visar på en mycket ambivalent hållning gentemot torn, både från centralt håll och ute i församlingarna. Både estetiska och ekonomiska skäl angavs, mer eller mindre klart uttalade, från såväl högre ort som från församlingarna, som preferens för en tornlös kyrka. Men samma skäl åberopades också av tornens förespråkare. Många ute i församlingarna såg dessutom ett torn som en möjlighet till ökad prestige för församlingen.

Åtta kyrkor ritades ursprungligen tornlösa: Sillhövda (1766?), Backaryd (1786), Gammalstorp (1788), Asarum (1788), Augerum (1796?, 1818), Jämjö (1818, 1822), Eringsboda (1838) och Listerby (1843). Tre av dem skulle uppföras av timmer. Därmed förföll kravet automatiskt. Öljuhults kapell, som ursprungligen (1754) hade byggts tornlöst, erhöll dock vid ombyggnaden 1840 ett torn. Överintendentsämbetet hade helst sett att man byggt en centralkyrka utan torn, men församlingen förkastade ämbetets ritning, bl a på grund av tornfrågan eftersom »uppbbygandet av en särskild klockstapel, som K. Ö. I. förutsett skulle medföra ytterligare kostnader än den fattiga kapellbygden på långt när skall kunna åstadkomma...».⁷

Den »goda smaken» kom att förändras med tiden och oftast kom församlingarna och de lokala byggmästarna, som också fungerade som arkitekter, lite på efterkälken, när det gällde att uppfatta, anamma och praktiskt genomföra de nya stilkraven. Från ämbetets sida uppfattade man inte heller alltid svårigheterna att genomföra den föreskrivna idealbyggnaden. Framförallt saknade man ofta i församlingarna de ekonomiska medel som erfordrades men även den kunskap som krävdes för att förstå och utföra de byggnader, som ritningarna visade. I text Gammalstorp konstaterade man på sockenstämman beträffande tornet, som enligt ritningen saknade 15 alnar, att visserligen skulle väl en påbyggnad om 13 å 14 alnar bidra »till kyrkans prydnad», men 12 alnar passade bättre församlingens ekonomiska tillgångar.⁸ Likaså hade man tidigare vid uppförandet av själva kyrkan föredragit det sedvanliga brutna taket framför det från ämbetet förordade »moderna» flacka sadeltaket. Ämbetets arkitekter saknade även ofta lokalkännedom och därmed uppstod det ofta missförstånd i kommunikationen mellan församling och ämbete.

Överintendenten Adelcrantz var troligen ej omedveten om församlingarnas svårigheter. Överklagandena var många från församlingar, som inte ansåg sig vara i stånd att vare sig uppföra eller underhålla kyrkor, som motsvarade de approberade ritningarna. Men samtidigt skulle ämbetet inför kungen presentera ritningar, som motsva-

rade dennes krav. I ett memorial till kungen ursäktar sig därför överintendenten över den ringa variation, som vidlät förslagen till landskyrkorna. Men hellre än att församlingarna underlät att bygga en ny kyrka på grund av ekonomiska svårigheter, så borde man »rätta prydnaderna efter Församlingarnas mer eller mindre förmögenhet» och inte presentera »prydligare projekter», som avskräckte församlingarna.⁹

Trots den framförda åsikten, att församlingarna borde förses med enkla, genomförbara ritningar, så frestades ämbetets enskilda arkitekter många gånger till att skapa byggnader, som skulle manifesteras deras yrkesskicklighet.¹⁰ Resultatet blev alltför påkostade projekt, omöjliga för församlingarna att förverkliga. Därmed fortfor överklagandena, men nu främst till K Maj:t. Med avsikt att skapa en bättre balans mellan församlingarnas tillgångar och ämbetets arkitektoniska intentioner beordrade K Maj:t å 1798, att tillsammans med de handlingar som ingick till K Maj:t vid approbationsärenden skulle även kostnadsförslag bifogas för såväl insänt förslag som omarbetat.¹¹

Majoriteten av församlingarna sände efter år 1776 in sina ritningar för granskning, men att ett insänt förslag passerade utan förändring hörde snarare till undantagen än till regeln. Visserligen skulle konduktörerna enligt de tjänstgöringsinstruktioner, som redovisas i protokollet från den 19 december 1806, vid granskningen av ritningar och vid upprättandet av nya iakttaga »wederbörandes i Arbeten anmälde fordringar, så vida de icke afwika i från konstens antagne grundregler». Troligen föll dock de flesta insända förslagen på att de ej var i takt med tidens stilideal samt på ämbetets önskan att trots allt skapa en variation även bland landsortskyrkorna (fig 78–79).

Efterföljden av ämbetets direktiv varierade. I en del socknar följde man helt ritningarna och lyckades omsätta dessa i byggnader som motsvarade arkitekternas intentioner. Men ofta misslyckades man trots den goda viljan. Små förändringar, kanske obetydliga från församlingens synpunkt, kunde tex störa de rätta proportionerna. I andra församlingar tycks man ha anpassat byggnaderna till det som bäst passade församlingens kassa och byggmästarens kunskap och därmed mer eller mindre frångått ämbetets ritning.

För att kunna följa ämbetets agerande mot bakgrunden av existerande förordningar och tidens krav och se hur man i församlingarna reagerade och utförde de av ämbetet omarbetade ritningarna i praktiken är några av länets tornlösa kyrkor ett lämpligt studieobjekt.

Sillhövda

Den första kyrka, som byggdes i Blekinge under nybygg-

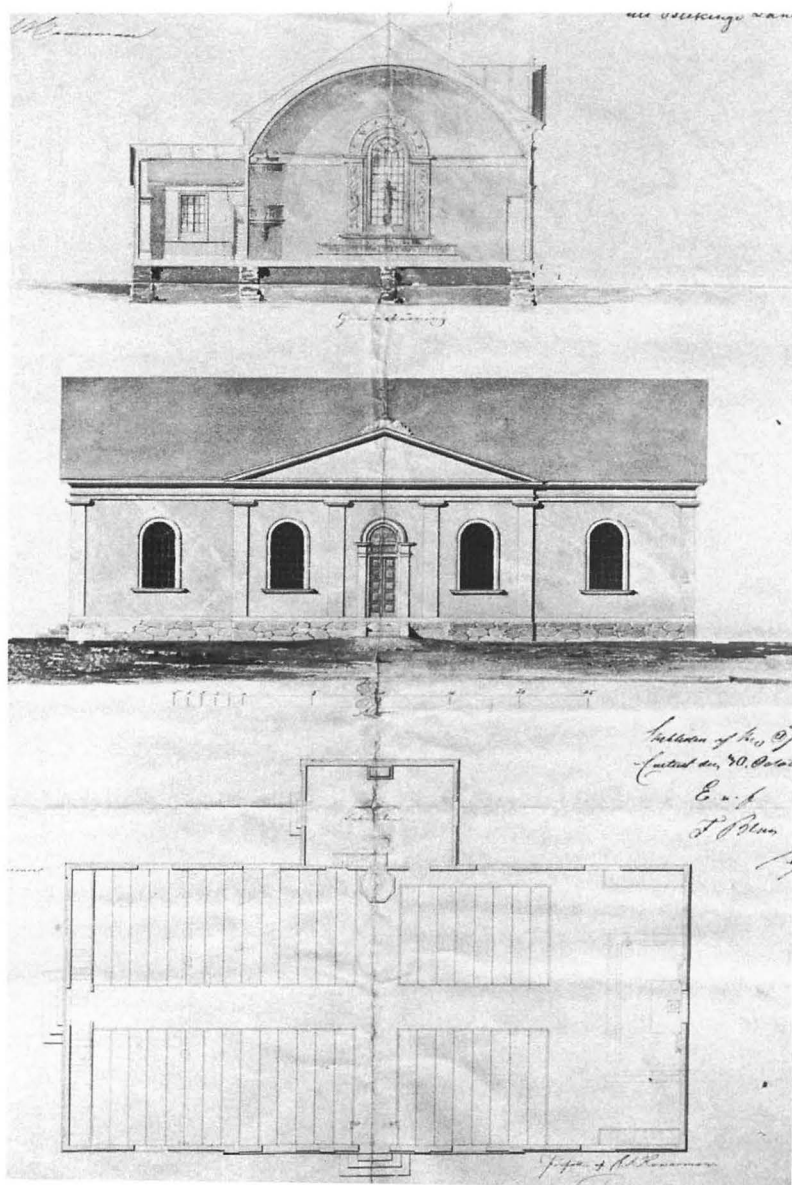

Fig 78. Eringsboda kyrka. Förslag till nybyggnad av J A Hawerman 1840. Jfr fig 79. RA. Foto RA.

Eringsboda Church. Proposal for a new church by J A Hawerman, 1840. See Fig. 79.

nadsperioden 1760–1860, var Sillhövda, ett träkapell vid småländska gränsen. Eftersom den tillkom redan 1766–68 och troligen inte byggdes med hjälp av stameller kollektmedel sände församlingen sannolikt inte in någon ritning till överintendenten. Det var inte heller en byggnad som skulle ha sanktionerats av densamme. Förebilden till kyrkans exteriör stod att finna på andra sidan landskapsgränsen bland de småländska träkyrkorna. Det blev en timrad och delvis spånklädd liten kyrka med ett högt sadeltak, med vapenhus på sydsidan

samt en mindre ingång till koret från samma sida och små och rektangulära fönster (fig 80). Interiören uppvisade dock nya drag i och med att kyrkorummet hade försetts med ett tunnvalv

Backaryd

Inte heller i Backaryds församling hade man råd med någon stenkyrka men till skillnad mot i Sillhövda hade man vetskap om vad som stilmässigt krävdes av en tidstypisk kyrkobyggnad och man hade dessutom inom för-

Fig 79. Församlingens förslag till ny kyrka, utfört av bygmästaren S Nilsson 1838. Jfr fig 78. RA. Foto RA.

Proposal for a new church, 1838. The proposal was drawn for the parish by the master-builder S Nilsson. See Fig. 78.

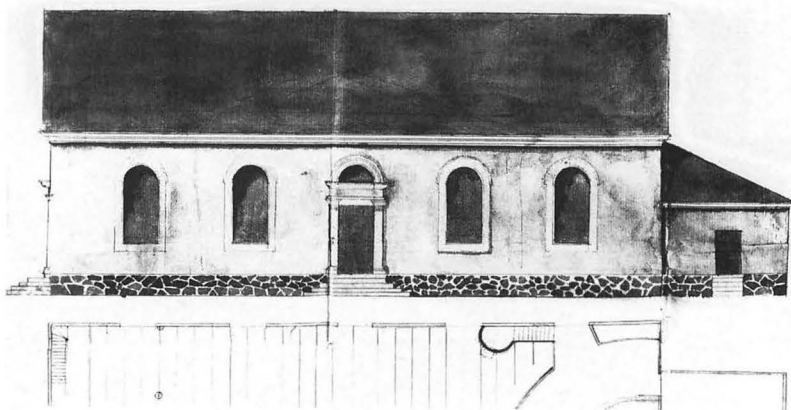

Fig 80. Sillhövda kapell. Teckning av N I Löfgren, verksam 1819–57 Löfgrens samling, vol 10, ATA. Foto ATA.

Sillhövda Chapel. Drawing by N I Löfgren, 1819–57

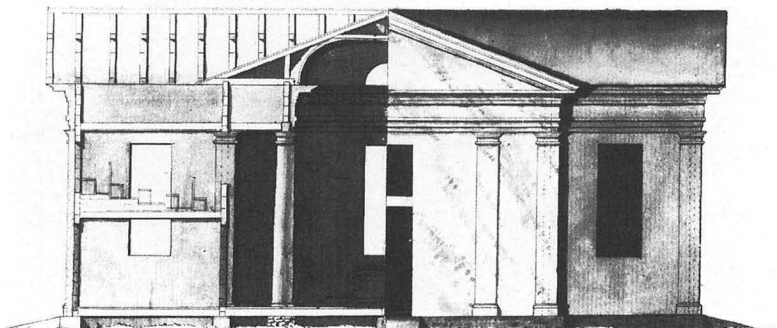
samlingen tillgång till en person som kunde upprätta en lämplig förslagsritning.

Ritningen utfördes av fortifikationsofficeren Erasmus Gabriel Henschen, son till kyrkoherden Samuel Henschen i Ronneby församling, som även var kyrkoherde i Backaryd. Det var ett avancerat förslag (fig 81), som visar löjtnantens förtrogenhet med arkitektoniska uppgifter. Henschen hade säkerligen under sin utbildning i Genikåren eller under sin tid vid fortifikationen i Karlskrona tagit del av ritningarna till den ofullbordade Ami-

ralitetskyrkan, Adolf Fredriks kyrka, och hämtat förebilder därifrån.¹² Exteriört sett kan man se ritningen till Backaryds kyrka som en mycket förenklad och förminskad variant av Carl Cronstedts förslag till Adolf Fredriks kyrka på 1750-talet.¹³ Ritningen avsåg en kyrka med korta korsarmar, vilka skulle inrymma sakristia respektive vapenhus med läktare över.

Henschens förslag motsvarade tidens krav. Trots att kyrkan skulle förverkligas i trä hade den övertagit stenarkitekturens artikulationsmöjligheter. Ritningen visar en

Profil och Fasad efter Linneæ a, b, c, d, uti Planen.

Tentlag

Fig 81. Backaryds kyrka. Detalj av ritning av E G Henschen 1787 Jfr fig 82. RA. Foto RA.

Backaryd Church. Detail of proposal by E G Henschen, 1787. See Fig. 82.

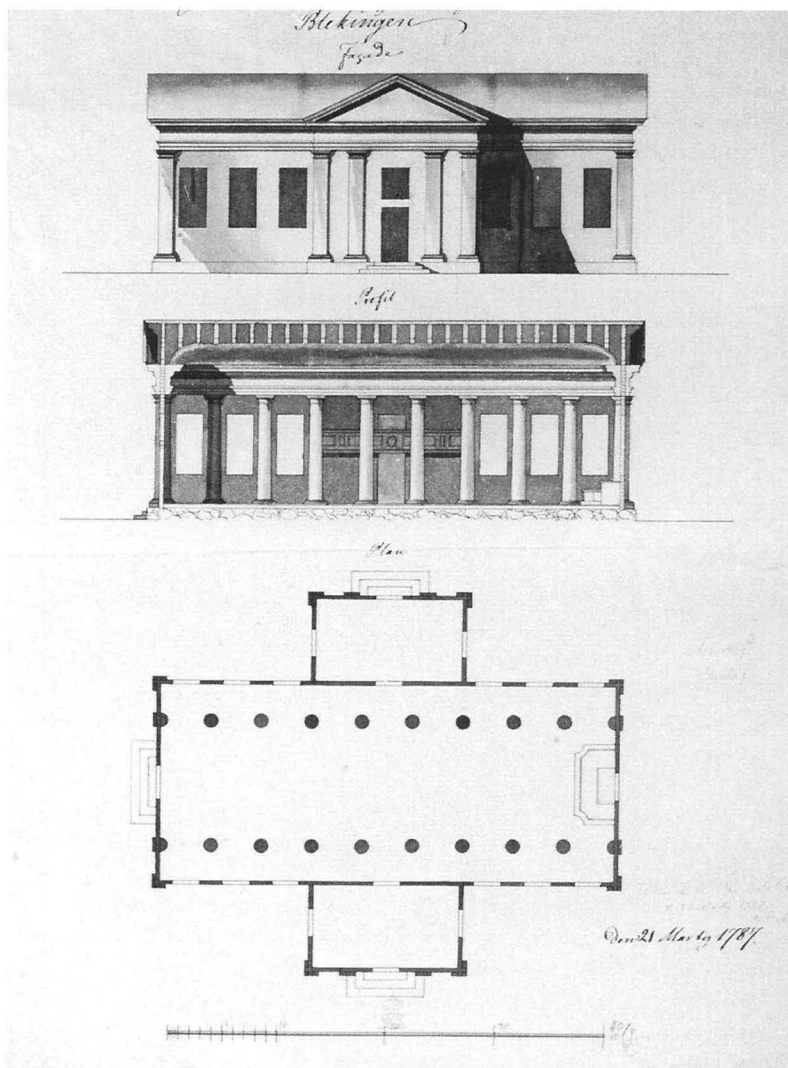

Fig 82. Ritning till ny kyrka av O Tempelman 1787 Jfr fig 81. RA. Foto RA.

Drawing for a new church by O Tempelman, 1787. See Fig. 81.

Fig 83. Backaryds kyrka från söder. Foto
B Sandström 1987

Backaryd Church seen from the south.

låg, vilande byggnad med ett lågt sadeltak. Alla gavlar hade utformats som frontoner. Knutarna och följarna mellan de två stora fönstren på ömse sidor om varje korsarm skulle döljas genom att utformas som pilastrar, som bar upp ett entablement under takfoten. Entablementet dämpade pilastrarnas vertikala verkan och underströk horisontaliteten. Samma pilastrar återkom också på öst- och västfasaderna, där de flankerade portal respektive korfönster. Eftersom det gällde en träkyrka var såväl portaler som fönster av rektangulär form, en utformning som på grund av väggmaterialets beskaffenhet var lättare att genomföra.

Själva kyrkorummet hade Henschen uppdelat i tre skepp genom två rader av toskanska kolonner, som skulle uppbära en kraftigt profilerad list på vilken mittskeppets spegelvalv skulle vila. Sidoskeppen var avsedda att få plana trätak.

På överintendentensämbetet remitterades ärendet enligt 1787 års diarium till konduktören Olof Tempelman.¹⁴ I memorialet, som åtföljde ritningen till K Maj:t, förklarade överintendenten att man tillstyrkte en träkyrka. Beträffande ritningen för övrigt hade man inget att tillägga, men man ansåg det dock vara värdigare att täcka det låga taket med tunna kopparplåtar eller bly istället för torv eller sk stenpapper, »av vilka de bägge alternativen det förena är både otjänligt och vanprydande». Det senare ansågs värdigare men olämpligt så länge stenpappret »till sin varaktighet ännu icke är så prövat och godkänt, att det med tillförlitlighet kan nyttjas framför de wanligaste och till rådande klimat passande täckningsämnen.»¹⁵

Memorialet var emellertid inte helt i överensstämmelse med sanningen. Ritningen hade nämligen bearbetats av Tempelman, vilket också bekräftas av ovannämnda diarium, som anger att en omarbetad ritning hade åtföljt memorialet till K Maj:t. Vad som skett var, att Tempelman hade utökat fönsterantalet från två till tre samt förminskat desamma något på ömse sidor om korsarmarna. Pilastrarna, som skulle dölja följarna, hade borttagits, men däremot hade han låtit upprepa väst- och östfasadernas pilasterindelningar även vid ingångarna i norr och söder. Dessutom hade han interiört förtätat kolonnaderna med ytterligare två kolonner i varje rad (fig 82).

Ritningens huvuddrag kom dock att bestå. Den är en av de få ritningar, som utförts lokalt men ändå varit i takt med tidens stilideal. Med Tempelmans ändringar blev resultatet så pass avancerat att man sedermera i tron att Henschen var en av ämbetets egna konduktörer velat degradera honom till endast ritare av en idé formgiven av överintendenten Adelcrantz själv

Tyvärr förvanskades delvis det genomarbetade förslaget, bl a på grund av ämbetets krav på annat takmaterial. Den fattiga församlingen hade ej råd till varken koppar eller blyplåt. Det låga takfallet med dålig avrinning ansågs ej vara lämpat för vare sig tegel eller spån, varför man höjde takresningen med två alnar. Detta jämte att man senare vid reveteringen 1822, troligen på grund av ekonomiska eller funktionella aspekter på framtida underhåll, uteslöt entablementet och lät pilastrarna sluta i höjd med takfoten innebar att byggnaden förlorade den horisontella verkan och den harmoni som arkitekten av-

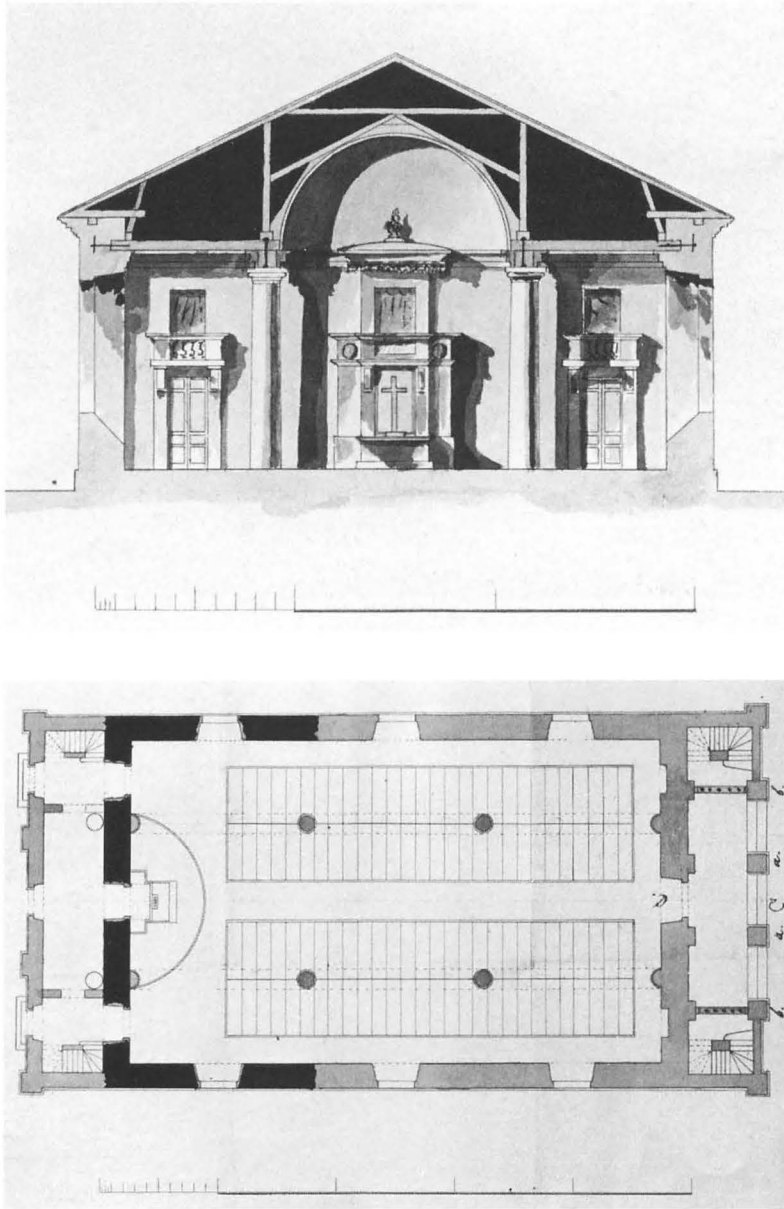

Fig 84 a–b. Augerums kyrka. Tvärsektion mot koret samt plan. Osignerat och odaterat förslag, sannolikt från 1790-talet. RA. Foto RA.

Augerum Church. Cross-section looking east, and plan. Unsigned and undated proposal, probably from the 1790's.

sett. En förändring av senare datum är även lunettfönstret ovanför södra ingången (fig 83).

Intressant att notera är, att på det tekniska området låg ämbetet efter fortifikationen i Karlskrona. Först ca ett halvt sekel senare rekommenderade Johan Fredrik Åbom takpapp till Listerby kyrka för att undvika sättningar i den föreslagna låga takstolen.¹⁶ Under mellantiden hade ett flertal församlingar frångått anvisad ritning beträffande takhöjden just på grund av att man saknat möjlighet till plåttäckning.

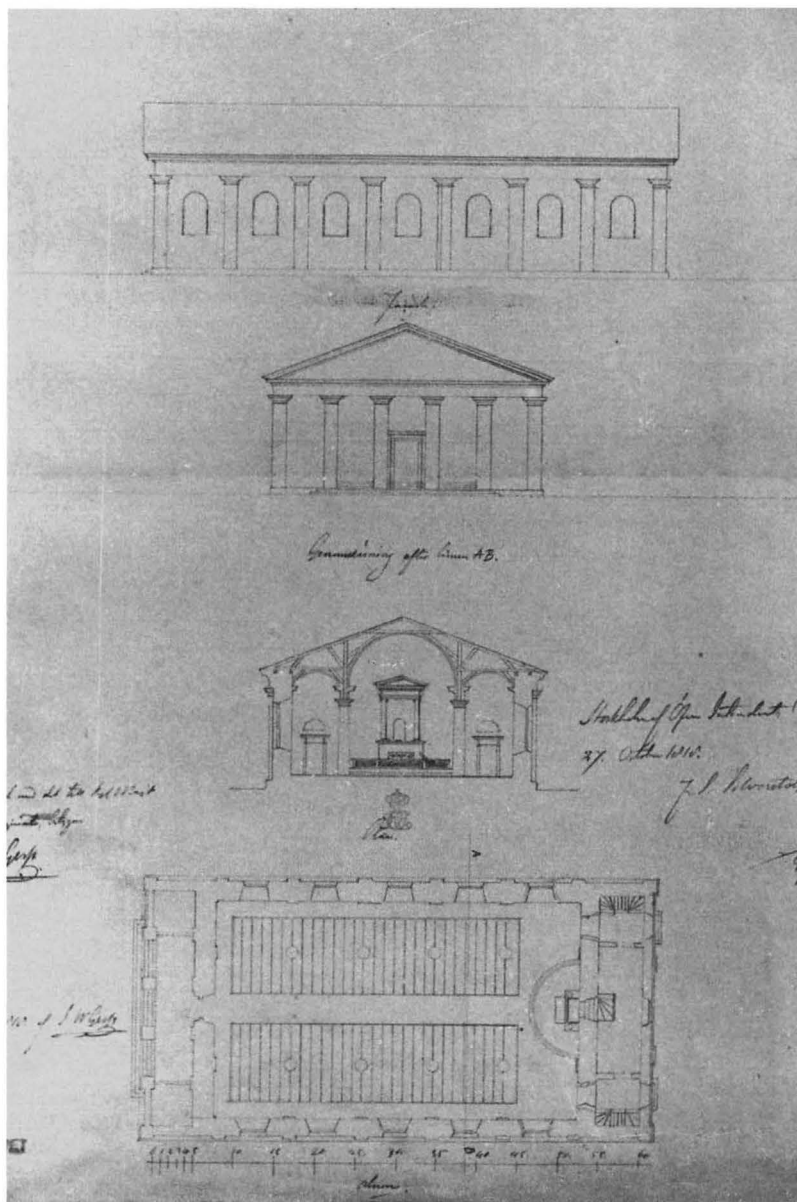
Augerum

I Augerums församling hade man redan på 1790-talet börjat att lägga grunden till en ny kyrka. Därefter tycks arbetet ha avstannat, troligen på grund av krig och dålig ekonomi, liksom i många andra församlingar. Eventuellt kan även en segsliten process om sammanbyggnad med Lösens församling ha fördröjt fullbordandet.

I augusti 1817 konstaterade emellertid kyrkorådet, att på grund av den gamla kyrkans bristfälliga tillstånd och otillräcklighet, kunde man inte längre dröja med nybygg-

Fig 85. Ritning till ny kyrka i Augerum av J W Gerst 1818. RA. Foto RA.

Drawing for a new church by J W Gerst, 1818.

naden. Men eftersom den gamla approberade ritningen var försvunnen var man tvungen att vända sig till ämbetet för att få en kopia. Den gamla skulle dessutom enligt kyrkoherden ha varit behäftad med det felet att den saknade torn, som »efter nu gällande författningar bör uppföras å Kyrkan». ¹⁷ Vad man tydligen inte insåg var att gällande författning även hade förelegat när den ursprungliga ritningen upprättades. Troligen hade församlingen då fått dispens i och med att klockstapeln var uppförd så sent som 1763.

Församlingen insände alltså en skrivelse till ämbetet med en begäran om en kopia av den gamla ritningen, eftersom grunden redan var lagd efter denna. ¹⁸ Ämbetet kunde emellertid ej återfinna någon ritning utan tillskrev församlingen och begärde uppgifter om den gamla planen, varpå församlingen svarade med en planritning med ett tillfogat torn. ¹⁹

Exteriörritningen från 1790-talet har ej kunnat återfinnas. Uppgifter om densamma saknas även i överintendentsämbetets handlingar för den aktuella tiden. Men i

Fig 86. Augerums kyrka från söder. Foto B Sandström 1987

Augerum Church seen from the south.

ritningssamlingen finns det för Augerums församling två ritningar (fig 84 a–b), dels en plan och dels en tvärsnitt, som med stor sannolikhet är utförda i samband med den ritning som försvunnit. Ritningarna är odaterade och osignerade, men det är möjligt att Olof Tempelman har stått som författare till dem. Det är mycket avancerade förslag där symmetrin har drivits till sin spets. Planformen är densamma som Tempelman har använt ett flertal gånger, likaså arrangemanget vid korväggen. Man kan till exempel jämföra med Forsmarks och Östra Husby kyrkor, som uppvisar uppenbara likheter beträffande planform och korvägg.

Tempelman var en av de konduktörer, som hårdast drev kravet på symmetri, balans och proportionerlighet. Det uttalande som Tempelman fällde i ett brev till K Maj:t den 14/10 1802 beträffande en ritning till Linköpings gymnasium var betecknande för hans tänkesätt. Han anför där, att han för att »detta hus skulle bli ett värdigt monument af Konungens omsorg för den goda smaken i konsterne, samt ett Minne af de Män åt hvilcka han anförtrodt deras vårdande, har jag enligt de bästa Architecters eftersyn och plägsed, så jämkat och uträknat det ena med det andra vid denna Dessein, att knapt någon del deraf kan undergå minsta förändring, utan att antingen utseendet, proportion, Stilen eller behofven derigenom komma till korta».²⁰ Även ritningarna till Augerums kyrka kännetecknas av en sådan balans att inget skulle kunna rubbas utan att helheten fallit sönder.

På ämbetet remitterades ärendet till Jakob Gerss, som hade arbetat under Tempelman.²¹ Gerss fick i uppdrag

att utföra en ny ritning med den gamla planen som grund. Det av församlingen föreslagna tornet fann Gerss emellertid disproportionerligt. Helst såg han att man slopade tornet: » som kyrkoplanen i öfrigt medgifver en både vacker Facade och genomskärning för den blifvande byggnaden, skulle jag önska att densamma uppfördes utan torn, hälst den norra sidan skulle derigenom betydigen vinna i utseende och hela byggnaden erhålla bättre stil.» Att använda den gamla planen och bygga tornlöst skulle dessutom vara både praktiskt och ekonomiskt för församlingen påpekade Gerss. Om församlingen nu absolut ville ha torn, så föreslog han i så fall två kampaniler, som skulle placeras över de bägge norra hörnen.²²

Församlingens ledamöter var ej svåra att övertala. De förklarade att de aldrig hade önskat något torn »om författningarne dett icke uttryckeligen påbjuda». De var medvetna om att en tornbyggnad skulle innebära dryga kostnader och »dett är äfven utom all fråga, dels att Kyrkan förlorar mycket af prydnad dels, ock, at grunden på norra sidan, i detta stycke den nu är icke kan begagnas». Man beslutade således att inte uppföra något torn, men med förbehåll att församlingen ej skulle bli avkrävd att behöva riva den gamla klockstapeln. Om så skulle bli fallet ville man istället bygga de två kampanilerna, men » tycker sig förutse, at kyrkobyggnaden därigenom mycket förlorar i prydnad, särdeles då kyrkans högd, icke kan blifwa så betydigen, at berörde klocktorn bereda något anseende».²³

Gerss hade arbetat såväl under Tempelman som Carl

Fig 87 Augerums kyrka. Förslag till tornbyggnad över korpartiet i söder av J G Rosenlund 1856. RA. Foto RA.

Augerum Church. Proposal by J G Rosenlund, 1856, for new tower above the chancel.

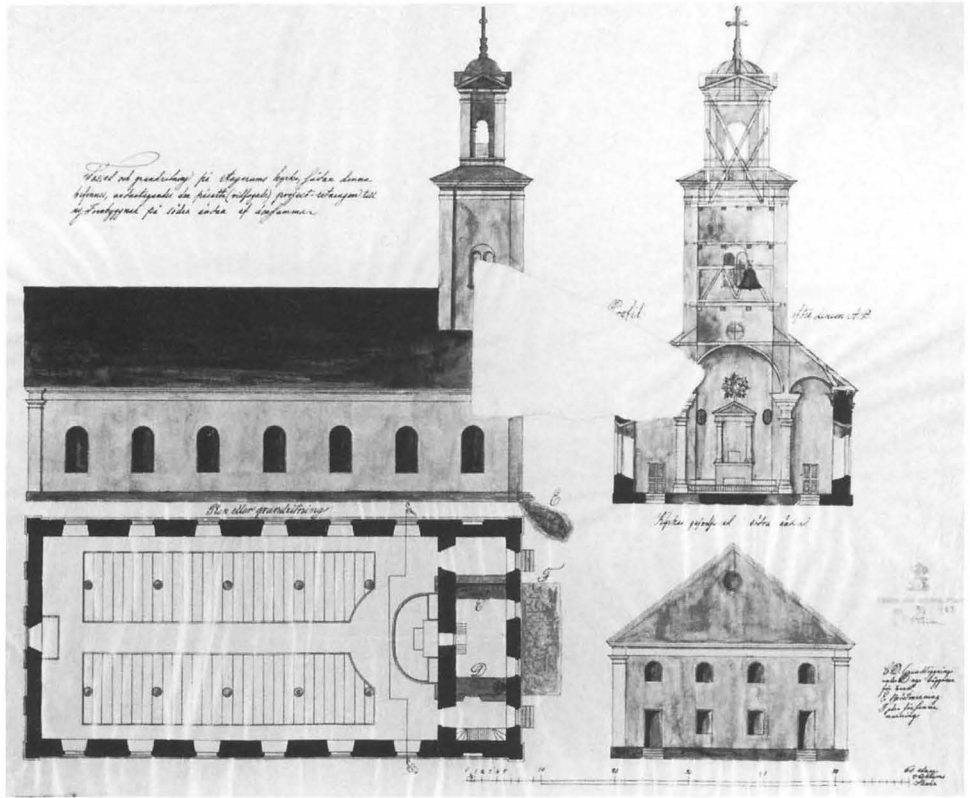
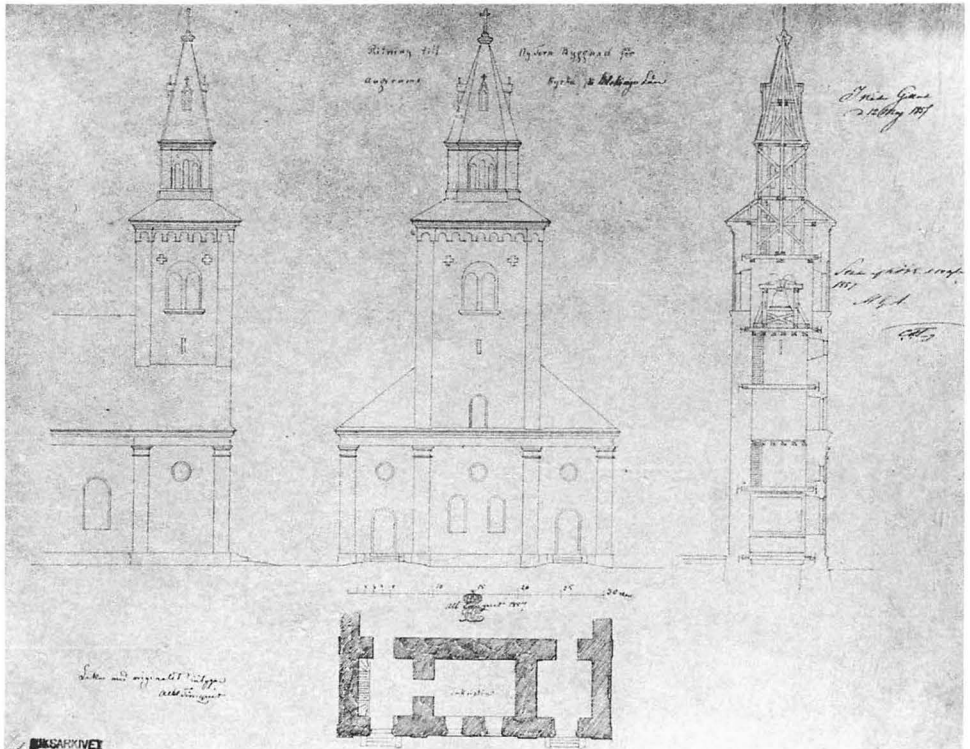

Fig 88. Omarbetat tornförslag av A Törnqvist 1857. Jfr fig 87 RA. Foto RA.

Revised proposal for tower by A Törnqvist, 1857. See Fig. 87

Fredrik Sundvall. Han var således väl skolad i den nyklassicistiska stilen. Den byggnad han skapade med den gamla planen som grund blev troligen en av de mest renodlat nyklassicistiska landskyrkor, som ritats i vårt land. Vid en hastig blick på ritningen får man en vision av ett litet antikt tempel (fig 85).

Gerss har i princip behållit den gamla planen oförändrad. Fönsterantalet har dock utökats på varje långsida från tre till sju varav två skulle utföras som blindfönster. Mellan fönstren hade han dessutom infogat pilastrar, något som hade varit vanligt ett halvsekel tidigare, men som var föga använt vid denna tid.

Interiört lyckades Gerss inte lika väl. Antalet kolonner, som skulle indela kyrkorummet i tre skepp, fördubblades och Gerss lät även sidoskeppen få tunnvalv. Mest förloerade emellertid kyrkorummet på det nya arrangemanget på korväggen. Troligen ville han åstadkomma en mer klassicistisk prägel än vad det gamla förslaget hade uppnått. Gerss' altarpredikstol går tillbaka på en av Sundvall tidigare ritad altarpredikstol för Laholms kyrka, där den dock var avsedd att placeras i en nisch. Mot den raka korväggen i Augerum, vars höjd och ringa bredd förstärks av kolonnaderna, förmår dock inte den höga altarpredikstolen komma till sin rätt (se fig 287). Istället bidrar den till att ytterligare betona korväggens vertikalitet, vilket bryter mot den nyklassicistiska exteriörens vilande balans.

Församlingen accepterade Gerss' ritning »... vilken i anseende till det enkla men tillika prydliga uti anläggningen och planen af Församlingen med odelat bifall ansågs och emottogs».²⁴ Men som så ofta beträffande överintendentensämbetets mer avancerade och udda ritningar så förmådde man inte eller var man inte redo att stilmässigt utforma sin kyrka så som arkitekten tänkt sig den. Interiört sett följde man den approberade ritningen men exteriören förändrades. Tyvärr kan vi inte av de skriftliga källorna utläsa vad som har föranlett avvikelserna, eftersom en byggnadsdirektion fick i uppdrag att på eget ansvar fatta alla de beslut som skulle beröra kyrkobyggnaden. Några protokoll tycks ej ha blivit bevarade. Vi vet alltså inte varför man uteslöt den öppna förhallen med sina kolonner i norr, som skulle ha blivit så specifik för Augerums kyrka. Var kolonnerna för kostsamma och svåra att utforma? Eller var den öppna förhallen ej passande för vårt klimat? Ansågs densamma för utrymmeskrävande? Eller var det helt enkelt så, att man fann den för främmande i jämförelse med den kyrkostil man var van vid? Inte heller kom man att utföra långsidornas utvändiga pilastrar.

Som vanligt levererades troligen inte någon ritning till korfasaden. Här bör det vara byggmästarens idéer samt

funktionella krav som avgjort utformningen. Det utrymme som skapades bakom koret indelades i två våningar. Den nedre försågs med rektangulära fönster medan den övre erhöll mindre och rundbågiga fönster av en typ som var karakteristiska för kyrkans byggmästare Nils Wahlqvist. Korfasaden fick därigenom en mycket speciell utformning.

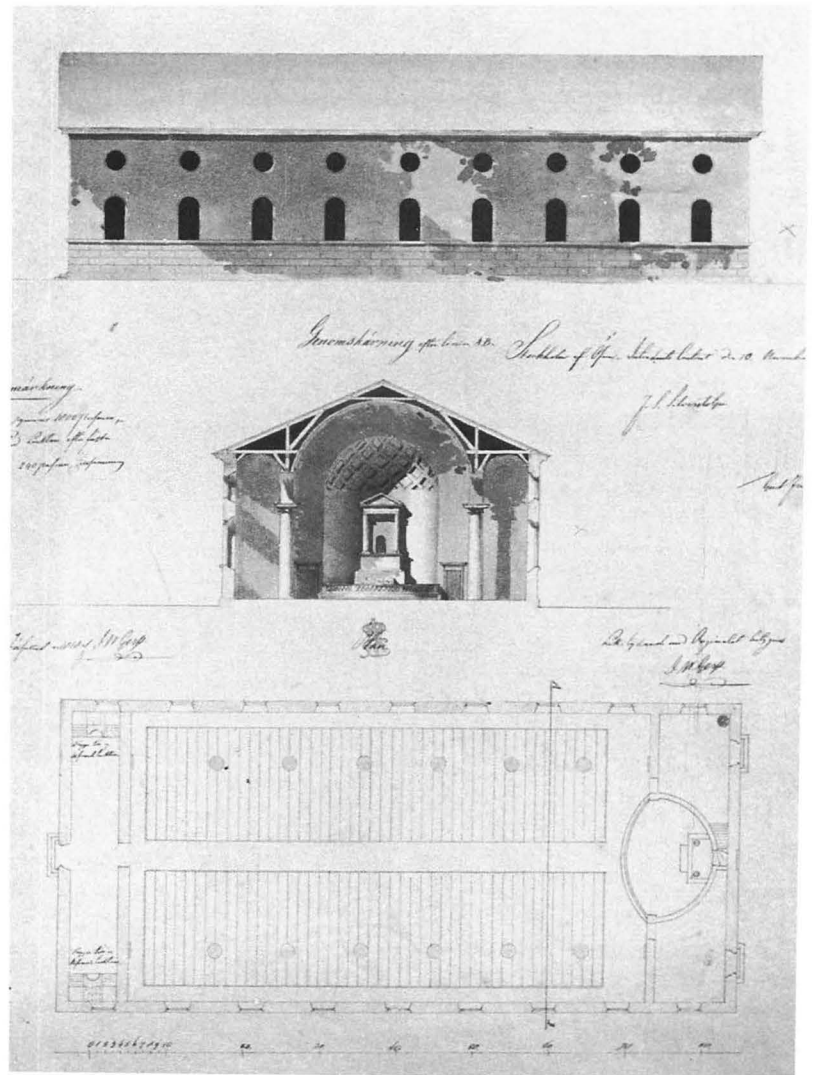
Anledningen till det förhöjda taket var densamma som för bla Jämjö kyrka. Som vanligt beträffande de flacka tak som ämbetet ritade, hade församlingen inte ekonomisk möjlighet till det takmaterial, som krävdes för dessa.²⁵ De låga och breda takstolarna krävde även stor skicklighet och vana av den byggmästare, som skulle utföra dem.

Det fanns dock en fråga som byggnadsdirektionen tydligen ansåg som alltför ansvarsfull för att dess ledamöter ensamma skulle kunna besluta om den. Redan 1820 började man nämligen ta upp tornfrågan igen. Nu ansågs plötsligt klockstapeln vara både gammal och förfallen och i stort behov av nyuppförande. Den föreslagna tornbyggnaden skulle vara till »Kyrkans prydnad och församlingens nytta.»²⁶ Troligen var det »Kyrkans prydnad» som var det verkliga skälet. Redan i församlingens omdöme beträffande Gerss' ritning kan man ana en viss tveksamhet: »vilken i anseende till det enkla men tillika prydliga i anläggningen». Troligen fann kyrkorådet att byggnaden såsom tornlös skulle bli alltför enkel. Gerss' förslag beträffande de två kampanilerna hade redan 1818 mottagits med stor tvekan och nämndes nu inte. Istället var det fråga om ett trätorn, som skulle rida på södra gaveln, dvs över kor och sakristia. Det var således inget beständigt stentorn det gällde. Man kan med tanke på kyrkoherdens tidigare agerande i tornfrågan misstänka att han var en av de drivande krafterna bakom omsvängningen. Troligen var det byggmästaren som stod bakom den ritning, som förevisades på sockenstämman, då tornfrågan togs upp och avgjordes till tornförespråkarnas fördel. Uppförandet av tornet kom dock att dröja. Komplikationer uppstod då man upptäckte att den ännu ej färdiga kyrkan stod på lös grund och att ett markras hotade byggnaden. Innan man ställde tornets byggande på framtiden, hade man dock murat grunden.

1821 stod den nya kyrkan färdig, men först 1857 var man redo för tornbygget. Men återigen hade ritningen försvunnit och byggmästaren J G Rosenlund i Tving fick i uppdrag att utföra uppmättningsritningar med ett tillfogat stentorn, som skulle vara indraget i huskroppen och vars bottenvåning skulle utgöras av sakristian (fig 87).²⁸ Rosenlunds förslag med sedvanlig lanternin var emellertid inte i takt med den nya tidens stilkrav. Nu skulle stentornen återigen vara höga och spetsiga. Konduktören

Fig 89. Förslag till ny kyrka i Jämjö av J W Gerss 1818. RA. Foto RA.

Proposal for new church at Jämjö by J W Gerss, 1818.

Albert Törnqvist, som fick granskningsärendet på sin lott, anförde visserligen lite modest »hvad de mindre förändringar som derå beträffar, så har jag ansett mig böra göra desamma för att gifwa tornbyggnaden ett bättre arkitektoniskt förhållande.»²⁹ Törnqvist har dock i princip ritat ett helt nytt torn efter rådande stilideal, dvs ett torn med kraftigt markerade rundbågsfriser och en fönsterförsedd, åttkantig lanternin, som avslutas med en spira (fig 88). Dessutom, för att sammanbinda tornet med byggnaden i övrigt och öka dess vertikala verkan, omskapade han även gavelns fasadutformning liksom de sydvästra och sydöstra partierna av långfasaderna genom en ny fönsterplacering och tillägg av pilastrar.

Törnqvist, som blivit kritiserad i samband med ett ras

i Knäred³⁰ och knappast önskade att återigen hamna i blåsväder, ifrågasatte också om tornets placering var lämplig ur säkerhetssynpunkt. Han förordade därför, att tornet borde uppföras på egen grund vid gaveln istället för att vila på sakristians murar. Törnqvist levererade även ritningar till båda alternativen. Församlingen tog fasta på Törnqvists farhågor och beslutade att tornet skulle tillbyggas vid södra gaveln. Men eftersom grundförhållandena var dåliga på södra sidan, så begärde man två år senare att få bygga vid huvudentrén istället, varpå ämbetet återigen levererade en ny ritning av Törnqvist, som församlingen sedermera utan avvikelse byggde efter. Detta tornbygge innebar för byggnaden ett tillskott i en för nyklassicismen främmande stil.

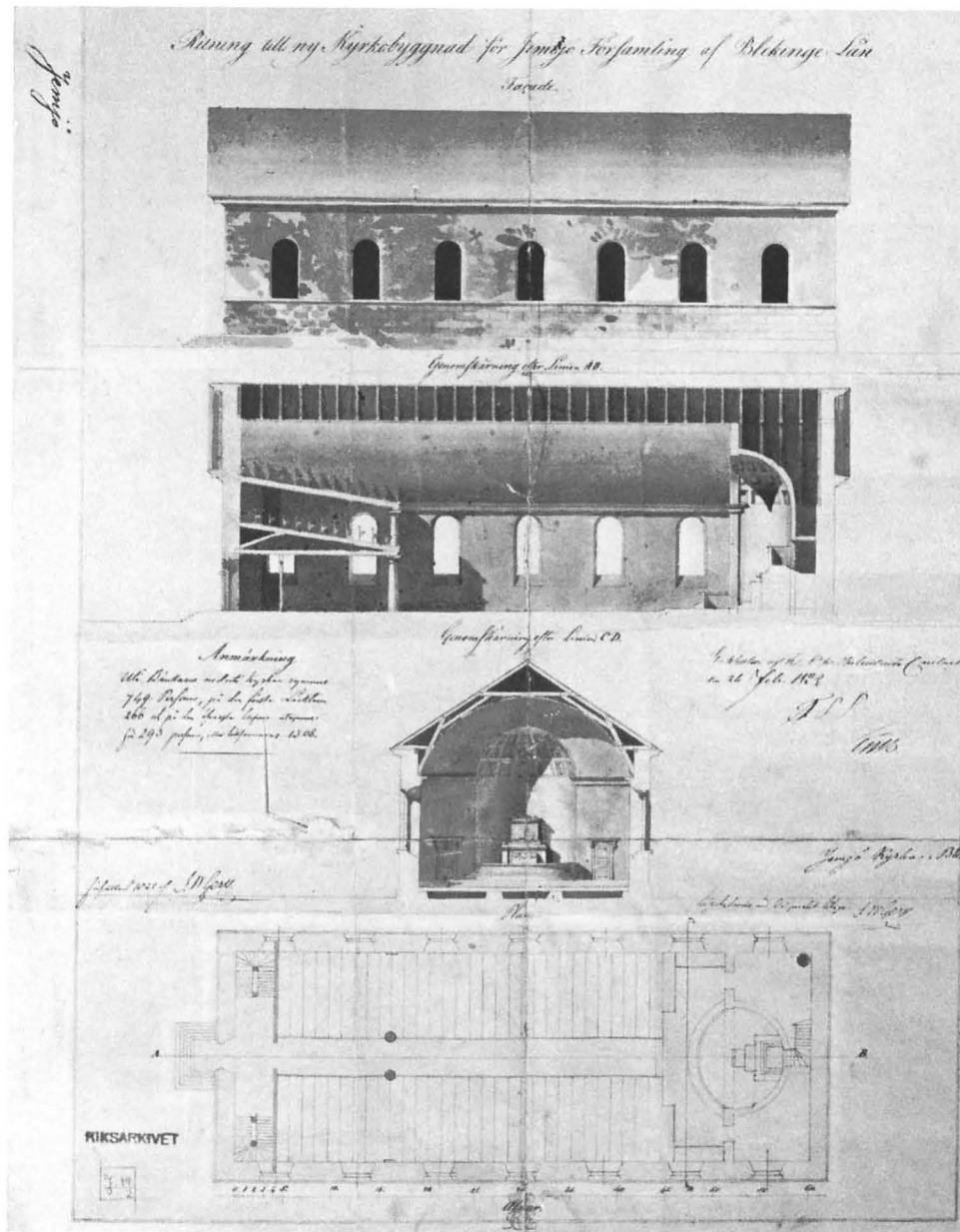

Fig 90. Omarbetat förslag av J W Gerss 1821 Jfr fig 89. RA. Foto RA.

Revised proposal by J W Gerss, 1821. See Fig. 89.

Jämjö

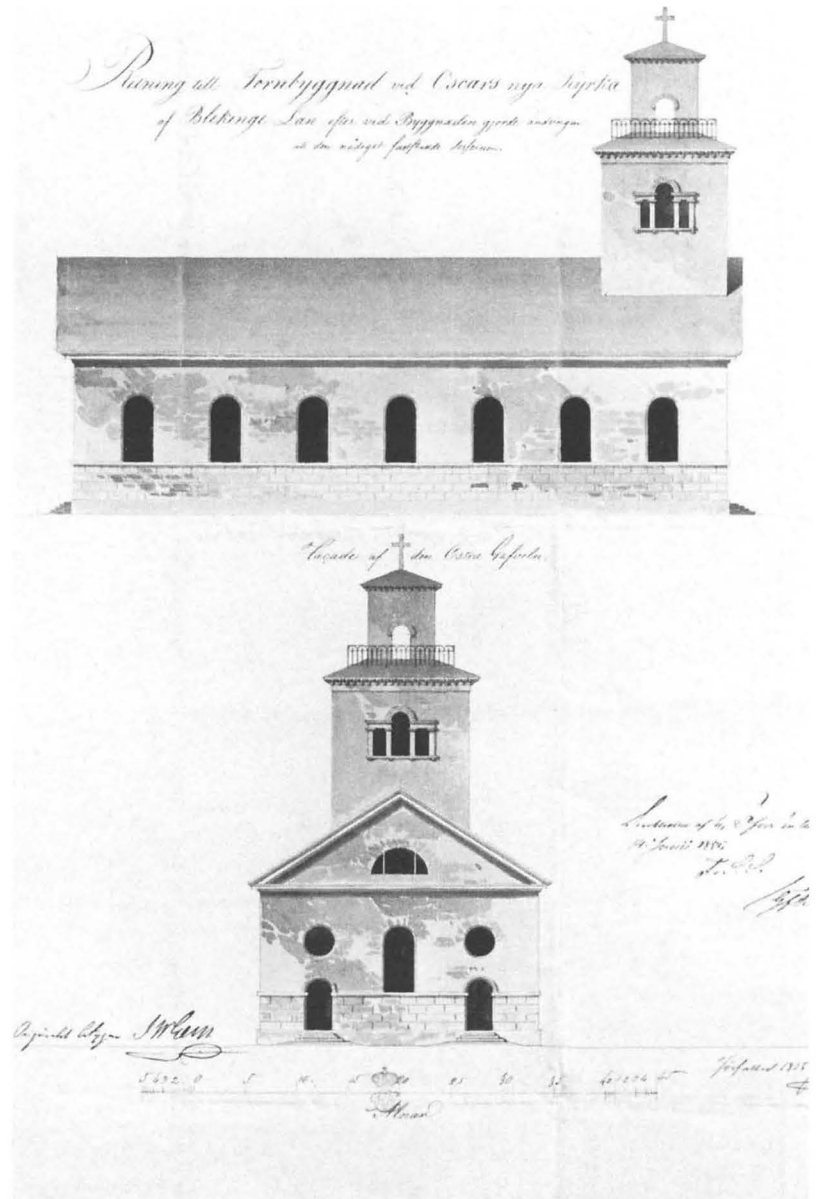
När man år 1818 i Jämjö församling stod inför uppgiften att bygga en ny kyrka, beslutade man att inte anlita någon »constructionsofficerare» beträffande ritning utan i stället gå direkt till överintendentsämbetet och begära densamma.³¹ Därmed skulle man kunna bespara sig utlägg för en ritning, som man med största säkerhet i alla fall skulle få omarbetad.

I och med att J W Gerss fick ärendet om hand, blev det i alla fall en »konstruktionsofficer», som kom att rita

Jämjö kyrka. Något torn var från början ej påtänkt eftersom klockstapeln var »i försvarligt stånd». Den första ritningen som Gerss upprättade var även tornlös (fig 89). Den visar en på en gång pretentiös och enkel kyrkobyggnad. Pretentiös beträffande storleken men falskt enkel beträffande fasadgestaltningen. I fråga om denna ser man en tydlig påverkan från C F Sundvall. Rustiken nedanför fönster-raden är direkt kopierad efter hans förslag till Laholms stadskyrka från 1806.³² Utnyttjandet av runda fönster för

Fig 91. Förslag till torn över korpartiet av J W Gerss 1825. Jfr fig 90. RA. Foto RA.

Proposal by J W Gerss, 1825, for new tower above the chancel. See Fig. 90.

att artikulera fasaderna är däremot tidstypiskt.

Interiörmässigt har Gerss lyckats bättre med Jämjö kyrka än med Augerums. Jämjö kyrka var ej bunden av någon tidigare fastställd plan. Därmed kunde han skapa ett bredare kyrkorum, som lättare kunde delas in i tre skepp genom tätt placerade kolonner. I fonden av mittskeppet gavs denna gång plats för en nisch vari altarpredikstolen fick sin placering.

I och med att församlingen inte hade kommit in med en egen förslagsritning så kom Gerss' förslag att vara

behäftat med ett för ämbetets ritningar inte ovanligt fel nämligen att visa en byggnad som var för stor och dyrbar för församlingen: »Denna vackra och pompeusa Kyrchas storlek är wida öfwer församlingens behof, och äfwen wida öfver förmågan att af en fattig och ringa Landtförsamling wärckställas» klagade församlingen. Istället önskade man få en av stadsingenjör Hallström uppgjord ritning godkänd, där kyrkorummet istället täcktes av ett tunnvalv, varigenom man fick plats för två läktare. Man hänvisade här till Augerums kyrka, där konstruktionen

Fig 92. Jämjö kyrka från sydöst. Foto B Sandström 1987

Jämjö Church seen from the south-east.

med tre valv utslöt möjligheten till mer än en läktare.³³

Hallströms förslag tycks ha omfattat två läktare över varandra. Han hade även höjt takresningen, vilket församlingen förstod skulle möta motstånd hos ämbetet: »Det hufwudfel nemnde kyrckoRitning torde hafva är enligt sak-kunniges bedömande sak samma som med Augerums kyrkobyggnad, hvilcken fått mycket förhöjd takresning emot hvad ritningen utwisar, och defigurerar således dess yttre utseende ...»³⁴ Men liksom i Augerum ansåg man sig ej ha råd med den dyrbara taktäckning som krävdes för ett flackt tak med tanke på avrinningen.

Ämbetet svarade med en ny ritning (fig 90), som återigen var upprättad av Jakob Gerss och som troligen byggde på Hallströms förslag, vilket numera är förkommet. Den höga takresningen hade ej accepterats av ämbetet, men planen hade påtagligt förminskats, från 95 1/2 alnars längd till 66 alnar och bredden från 42 alnar till 25. På långsidornas fasader var rundfönsterna borttagna och fasaderna artikulerades endast genom rustik och indragna fönster. Interiört hade kolonnaderna slopats och istället hade i väster två läktare markerats över varandra. Församlingen accepterade det nya förslaget men önskade få tillfoga sidogångar samt vidare att ett rum skulle inrättas ovanpå sakristian och att man skulle få två ingångar på gaveln bakom koret, precis så som Gerss' första förslag hade utvisat. Sockenmännens önskemål tycks dock

ej ha beaktats i den ritning som sedermera sändes in till K. Maj:t.

Av räkenskaperna framgår att redan år 1820 hade byggmästare Nils Wahlqvist besökt Jämjö och sannolikt var han inblandad när kyrkoplanerarna nu tog ställning till de olika förslagen. Direktionen hade även företagit studieresor till såväl Augerum som till Söderåkra, där Wahlqvist verkat som byggmästare.³⁵ Eventuellt väckte dessa resor eller byggmästarens tanken på ett tornbygge. Redan 15 december 1821, mitt under ritningsärendets handläggning, var grunden lagd med undantag av delen under sakristia och altare och man kan misstänka att en diskussion hade börjat föras om ett torn, som precis som i Augerum skulle förläggas ovanpå sakristian.³⁶ Från den 7 november 1822 finns det också ett kostnadsförslag av byggmästare Wahlqvist till en tornbyggnad av trä, vilket accepterades av sockenstämman samma månad.³⁷

Trots beslutet kom tydligen tornfrågan att skjutas på framtiden. Men i de villkor, som hade satts upp vid entreprenadauktionen den 13 april 1824 ingick det att murverket skulle i väster uppföras »så grovt, varaktigt och bastant» att det skulle kunna uppbära ett framtida torn.³⁸ Beträffande tornfrågan kan man inte undgå att se likheten med Augerums vacklande mellan önskemål och bristande ekonomiska förmåga och hur man sedan garderar med murar som skall kunna bära ett framtida torn.

Tornplanerna kom emellertid att aktualiseras i Jämjö

redan den 28 juni 1824, då en petition inkom från torparna och hantverkarna i Binga och Hallarum, vilka där yrkade på att byggnadsdirektionen redan nu skulle föranstalta om ett tornbygge. Man anförde, att nu skulle hemmansägarna lättare kunna förmås att bygga ett torn än senare, de ekonomiska villkoren skulle dessutom bli fördelaktigare med ett samtida bygge med kyrkan och därutöver skulle kyrkan bli prydligare med torn. Man erbjöd sig även att göra ett frivilligt sammanskott per matlag för varje torpare och hantverkare i socknen.³⁹ Det som skedde i Jämjö är intressant. Det är alltså här torparna och hantverkarna i socknen som driver på tornbygget och inte ståndspersonerna. Att bönderna dvs hemmansägarna strävar emot är däremot inte ovanligt.

Byggnadsdirektionen tog fasta på petitionen och förespråkade således tornbyggnad på den följande sockenstämman i september år 1824. Liksom i Augerum hade klockstapeln med ens blivit både reparationsfärdig och vanprydande. Dessutom angav direktionen ekonomiska skäl, nämligen att kollekt- och stamboksmedel lättare skulle kunna erhållas om kyrka och torn sammankopplades. De byggnadsansvariga hänvisade även till de efterkommandes tacksamhet och påpekade att grundmuren på västra gaveln redan var lagd för ett torn av gråsten. Tydligt hade man under tiden liksom i Augerum frångått tanken på träorn.

Av Gerss' promemoria av den 8 mars 1825 framgår, att det av Wahlqvist upprättade förslaget gällde ett torn, vilande på gavelpartiet. Gerss kunde ej acceptera detta eftersom tornet »här anlagdt förlorar största delen af dess imposanta egenskap, då det synligt upreser sig allenast ifrån kyrkotaket och ej ifrån grunden». Med missnöje har han även noterat att altarnischen hade förminskats med 1 1/2 aln i jämförelse med hans ritning: »Denna afwikelse förorsakar en betydlig skillnad uti både kyrkans utseende och uti den verkan som ljudet från nischen kommer att erhålla.» Hans antagande att detta skett för att ge stadga åt den blivande tornmuren, konfirmerades senare i församlingens svar. För ämbetets räkning föreslog därför Gerss ett torn, »placerat som brukligt är», dvs vid andra gaveln, vilket ej skulle bli dyrare och som dessutom skulle erbjuda mer bänkutrymme i och med att läktartrapporna kunde förläggas i detsamma.⁴⁰

Församlingen i sin tur replikerade bl a att arbetet hade avancerat så långt att ett provisoriskt tak redan hade pålagts kyrkan och att murverket var inrättat för ett torn över sakristian i väster. Om församlingen ej fick bygga efter de huvudgrunder som de projekterat, måste de avsäga sig tornbyggnad.⁴¹ I maj 1825 fick församlingen ett nytt förslag från Gerss med denna tornplacering samt med förslag till gavelformning (fig 91). Sockenmännen

förklarade »samma ritnings design vara utmärkt prydlig, och kommer att följas så vitt penningtillgångar medger». ⁴² Penningtillgångarna var dock tydligen begränsade. Likheten mellan ritningens torn och det torn som uppfördes är föga påfallande. Tornet kom aldrig att uppföras till full höjd och istället för lanternin fick det som avslutning en låg och enkel huv. Enkla rundbågiga ljudöppningar kom att ersätta Gerss' palladianskt bågformade. Ej heller kom rustiken på själva kyrkobyggnaden till utförande och fönstren försågs ej med utvändiga smygar (fig 92).

Beträffande öst- och västfasaderna, så har de utformats av byggmästaren, trots att ämbetet hade förelagt ritning till den senare. Troligen kom ritningen för sent. Församlingen meddelade redan i det brev, där de avvisade Gerss' första förslag, att kyrkobygget hade avancerat så långt, att ett provisoriskt tak redan var pålagt. Ett annat avsteg var att man frångick den låga takhöjden.

I oktober år 1826 invigdes kyrkan av biskop Faxe. Byggnaden hade föga likhet med de ritningar, som hade legat till grund för dess tillkomst. Liksom i Augerum kan man i Jämjö se hur ekonomiska avväganden förändrat de intentioner som arkitekten haft. Det är knappast heller någon tvekan om att den gemensamme byggmästaren i hög grad påverkat byggnadernas utformning.

Sammanfattning

De beskrivna kyrkobyggena visar vilken verkan 1759 och 1776 års förordningar fick för församlingarna och vilka svårigheter som ofta uppstod.

Beträffande användandet av trä som byggnadsmaterial bör man observera att redan i en passus i förordningens andra paragraf gavs ett visst lagrum för träkyrkor och med tiden tycks det ha tagits för givet från såväl församling som från centralt håll att fattiga församlingar skulle få bygga i trä.

Tornkravet mildrades också mer eller mindre officiellt i och med det kungliga brevet av den 28 maj 1789, vilket medgav att kyrkans medel fick användas till klockstaplar om »tillgången det medgifver». Men medan man från centralt håll upphörde att ställa krav på tornbyggen och snarare av estetiska skäl i vissa fall avrådde från torn, så började man i församlingarna att resa krav på torn. Även bakom församlingens beslut om torn låg det estetiska värderingar, men värderingar som inte längre var i samklang med ämbetets. Församlingarna i Blekinge, som tidigare i sekler hade accepterat tornlösa kyrkor, ansåg nu att en ny kyrka borde vara försedd med torn. Ett torn var en prydnad för den nybyggda kyrkan och gav församlingen ökad prestige.

Den goda smakens arkitektur var inte alltid så lätt att

omsätta i praktiken. Framför allt var det, som vi har sett av ovanstående, de flacka låga taken som vållade församlingarna ovilja och bekymmer. I vissa församlingar följde man trots det ämbetets ritning, vilket medförde mycket bekymmer med läckande tak och sviktande takstolar som inte orkade med de tunga tegeltaken. I andra församlingar tog man råd av byggmästarna och avvek ifrån stadfästa ritningar. Resultatet blev ofta disproportionerliga byggnader. Först på 1830-talet verkar problemet ha lösts i och med takpappens definitiva intåg på marknaden. Då rekommenderades det även från ämbetets sida. Byggmästarna lärde sig också med tiden att bättre behärska den nya takkonstruktionen.

Det var inte heller ovanligt att man helt eller delvis

avstod från fasadutsmyckningen. Det saknades ofta ekonomiska medel till en dekorativ utsmyckning i form av t ex pilastrar och accentuerade taklistor och det saknades inte minst tillräckligt skickliga hantverkare för själva utförandet.

I de fattiga församlingarna, i såväl Blekinge som i övriga delar av landet, var det alltså inte lätt, speciellt inte i slutet av 1700-talet och under 1800-talets första decennier med rådande orostider, missväxtår och inflation att förverkliga de byggnadsverk, som skapades av huvudstadens arkitekter. Arkitekturhistoriskt är det därför viktigt att inte glömma bort de många utförda förslagen, då man behandlar tidens arkitektoniska ideal.

Noter

1. Se bil 1.
2. Se bil 1.
3. Utdrag ur Adelcrantz skrivelse juni 1776 till K Maj:t. Återgivet i *Fogelmarck* s 513.
4. Se bil 1.
5. Landshövding Köhlers skrivelse till K Maj:t 23 dec 1786 beträffande Backaryd kyrka. I akt ÖIÄ brev till K Maj:t 1787, RA.
6. Kyrkoherde S Henschens skrivelse till K Maj:t 1786. I akt ÖIÄ brev till K Maj:t 1787, RA.
7. Öljehult st prot 23 juli 1837. Bräkne Hoby kyrkoarkiv, LLA.
8. Gammalstorp st prot 2 april 1823. Gammalstorps kyrkoarkiv, LLA.
9. ÖIÄ:s skrivelse till K Maj:t 14 dec 1780 beträffande Landa kyrka. I akt ÖIÄ brev till K Maj:t 1781, RA.
10. Se t ex *Sundvall* s 181.
11. Skrivelse från K Maj:t till ÖIÄ 28 mars 1798.
12. Personhistorisk tidskrift 1968–69. Blekingeboken 1936. Krigsarkivets personregister.
13. Originalritning i Hochschildska saml Bellinga. Ritningen publicerad i SvK, Blekinge bd III, s 238.
14. ÖIÄ diarium 8 jan 1787, RA.
15. ÖIÄ memorial 21 mars 1787. I akt ÖIÄ brev till K Maj:t 1787, RA.
16. J F Åboms memorial till ÖIÄ 18 okt 1843. Konseljakt 24 juli 1844, RA.
17. Kr prot 27 aug 1817. Augerums kyrkoarkiv, LLA.
18. Landshövdingens skrivelse 8 feb 1818 till ÖIÄ. ÖIÄ arkiv: kyrkliga byggnader 1818–1821, RA.
19. Församlingens skrivelse 12 maj 1818. ÖIÄ arkiv: kyrkliga byggnader 1818–1821, RA.
20. Tempelmans memorial 14 dec 1803. I ÖIÄ akt brev till K Maj:t.
21. Svenskt konstnärslexikon s 288.
22. Gerss' memorial 2 juni 1818. ÖIÄ arkiv: kyrkliga byggnader 1818–21, RA.
23. Kr prot 14 juni 1818. Augerums kyrkoarkiv, LLA.
24. St prot 24 jan 1819. Augerums kyrkoarkiv, LLA.
25. Jämjö församlings skrivelse till K Maj:t 9 april 1821. I akt ÖIÄ brev till K Maj:t 1822.
26. St prot 23 april 1820. Augerums kyrkoarkiv, LLA.
27. Kr prot 3 sep 1820. Augerums kyrkoarkiv, LLA.
28. St prot 1 feb 1857. Augerums kyrkoarkiv, LLA.
29. ED konseljakt nr 71, 12 maj 1857, RA.
30. Vid första sammanringningen rasade den av Törnqvist ritade nybyggda kyrkan i Knäred samman. Enligt ämbetet skulle den ansvarige byggmästaren ha använt felaktigt bruk, men enligt bla Brunius var ritningen felaktigt upprättad. Långväggarna med de tre stora sammankopplade fönstren i mittpartierna skulle ha varit för svaga för att bära upp det tunga taket. Diskussionens vågor gick höga i pressen under den aktuella tiden. Klipp och skrivelser, Brunius samling bd XVIII, ATA.
31. St prot 24 okt 1818. Jämjö kyrkoarkiv, LLA.
32. ÖIÄ:s ritningssamling, ritn L5:3.
33. Församlingens skrivelse till K Maj:t 9 april 1821. I akt ÖIÄ brev till K Maj:t 1822, RA.
34. Ibidem.
35. *Gustavsson* s 24.
36. *Gustavsson* s 28.
37. ÖIÄ arkiv: kyrkliga byggnader 1818–1821, RA. St prot 24 nov 1822. Jämjö kyrkoarkiv, LLA.
38. Handlingar beträffande kyrkobyggnaden. Jämjö kyrkoarkiv, LLA.
39. *Gustavsson* s 29.
40. ÖIÄ arkiv: kyrkliga byggnader 1825, RA.
41. Församlingens skrivelse till ÖIÄ 8 april 1825. ÖIÄ arkiv: kyrkliga byggnader 1825.
42. *Gustavsson* s 30.

Otryckta källor*Stockholm*

Krigsarkivet: Personregister;

Raä, ATA: Handlingar, tidningsklipp, ritningar och fotografier; *Brunius samling*, bd XVIII; *Löfgrens samling*, vol 10.

Riksarkivet (RA): Ecklesiastikdepartementets konseljakter spridda år; Överintendentsämbetets arkiv: diaries, ingående samt koncept av utgående skrivelser, handlingar beträffande kyrkliga byggnader, ritningar.

Litteratur

Andersson, W, SvK, Blekinge bd 1. Stockholm 1932. – *Densamme*, SvK, Blekinge bd 2. Stockholm 1941.

Andersson, W, *Curman, S* o *Kindström, L-G*, SvK, Blekinge bd 3. Stockholm 1959.

Backaryds kyrka 1799–1949. Karlshamn 1950.

Blekinge bygder 1925. Sölvesborg 1925.

Blekingeboken 1931. Karlskrona 1931.

Brunius, C G, Korta anteckningar på en genomresa af Blekinge till Kalmar. 1854. Lund 1859.

Fagerlund, E, Beskrifning om Lösens och Augerums socknar i Blekinge. Karlskrona 1865.

Fogelmarck, S, Carl Fredrik Adelcrantz, arkitekt. Stockholm 1957.

Grönquist, G, Om Augerums kyrka och kyrkogård. Malmö 1931.

Gustavsson, J, Jämjö kyrka före och efter 1824. Karlskrona 1978.

Melander, A, Eringsboda kyrka 1848–1948. Karlskrona 1948.

Modee, R G, Utdrag ur förordningar, vol VII. Stockholm 1766. –

Densamme, Utdrag ur förordningar, vol X. Stockholm 1781.

Sundvall, C F, Om nyttan – den antika stilen i Byggnadskonst. Stockholm 1821.

Tuulse, A, SvK, Blekinge, Konsthistorisk översikt, bd 5. Stockholm 1961–65.

Trefaldighetskyrkan i Karlskrona

Ett exempel på klassicism från barock till empire

av MARIAN ULLÉN

Trefaldighetskyrkan eller Tyska kyrkan i Karlskrona intar en särställning i den svenska arkitekturhistorien. Den kan betecknas som den kanske märkligaste av de kyrkor som Nicodemus Tessin dy skapade i karolinsk barock och den är samtidigt genom senare insatser från Olof Tempelman och Johan Törnström ett vittnesbörd om nyklassicismens och empirens ideal.¹ Byggnadens maktighet och rummets enhetlighet har också gjort att sentida restaureringar varit mycket pietetsfulla; kyrkorummet är i det närmaste oförändrat sedan 1828.

Tessins kyrka

1680 fick Nicodemus Tessin dä och Erik Dahlberg i uppdrag att utarbeta en plan för den på kungligt initiativ anlagda staden och dess offentliga byggnader. Den stadfästa planen 1694, som utformats av Dahlberg, visar det nuvarande Stortorget omgivet av monumentalbyggnader. I öster stadskyrkan, mitt emot denna i väster rådhuset och i söder Trefaldighetskyrkan, redan här markerad som en centralkyrka. Sannolikt hade man redan från början inspirerats av romersk stadsplanering. Ragnar Josephson menar att förebilden är det strålförmiga gatunät som utgår från Piazza del Popolo.² Roms huvudgata, Corson, flankeras här av två systerkyrkor, S Maria dei Miracoli och S Maria di Monte Santo. Båda är kupoltäckta centralkyrkor med antikiserande portik.

När Nicodemus Tessin dy fick i uppdrag att utföra ritningar till såväl stadskyrkan som tyska kyrkan valde han för stadskyrkan att utforma den som en korsarmad långhuskyrka, helt i anslutning till faderns kyrkostil.³ Trefaldighetskyrkan blev däremot en kupolkyrka med en planform av samma typ som S Maria dei Miracoli. Enligt klassicismens regler borde en kyrka av denna typ stå centralt på en öppen plats eller om den var placerad vid en bred gata som motvikt ha en likartad kyrka på andra sidan. Trefaldighetskyrkan är placerad vid Kungsgatans anslutning till Stortorget och sannolikt hade Tessin helst velat upprepa mönstret från Piazza del Popolo, dvs med en systerkyrka på andra sidan om Kungsgatan för att

fullborda den önskvärda symmetrien och harmonien i stadsbilden.

Byggnadsarbetet på kyrkan påbörjades 1697 och 1709 kunde kyrkan invigas. Byggnaden var då långt ifrån färdig och när den 1790 drabbades av en förödande brand var den ännu inte helt fullbordad enligt de ursprungliga intentionerna.

Tessins originalritningar är inte bevarade men kända genom kopior (fig 93, 94). Planen har arkitekten utformat som en oktagon försedd med fyra korsarmar. Invändigt är dock det centrala kyrkorummet cirkelrunt. Av korsarmarna utgör den södra kor medan den norra rymmer huvudentré och en öppen antikiserande portik med fritrappa. Den i två våningar indelade fasaden artikuleras av joniska pilastrar, som bär upp ett kraftigt entablement. I den höga bottenvåningen omväxlar rektangulära fönster och rundbågiga nischer, i den övre tvärrektangulära fönster och runda nischer. Över de rundbågiga nischerna är draperifestoner placerade och i portikens fronton tänktes en utsmyckning i form av en bladkartusch och Karl XI:s namnchiffer. På den av rektangulära fält artikulerade attikan vilar den stora kupolen, som genombröts av åtta lukarner. Dessa runda ljusöppningar, som ger kyrkorummet ett kraftigt överljus, omfattas utvändigt av kupor och dekorativt ramverk. Kupolens höjd förstärks av en hög, åttkantig och kupoltäckt lanternin, krönt av en kunglig krona.

I interiören hade Tessin tänkt sig stor korintisk ordning och rik, målad utsmyckning i kupolvalvet. I sektionssdelen i fig 94 ses en skiss till denna utsmyckning enligt barockens ideal. Ovanför det profilerade entablementet återges en balustrad med blomsterurnor på pelarna. Bakom skymtar ett parklandskap och en putto och i himmelsdelen svävande putti bland moln. Den runda öppningen mot lanterninen omges av en strålsol, som förstärker det himmelska ljuset.

När arkitekten Erik Palmstedt⁴ i slutet av 1770-talet besökte Karlskrona beskrev han kyrkan i sin resedagbok på följande sätt: »Tyska kyrkan är en Octogone med 4ra

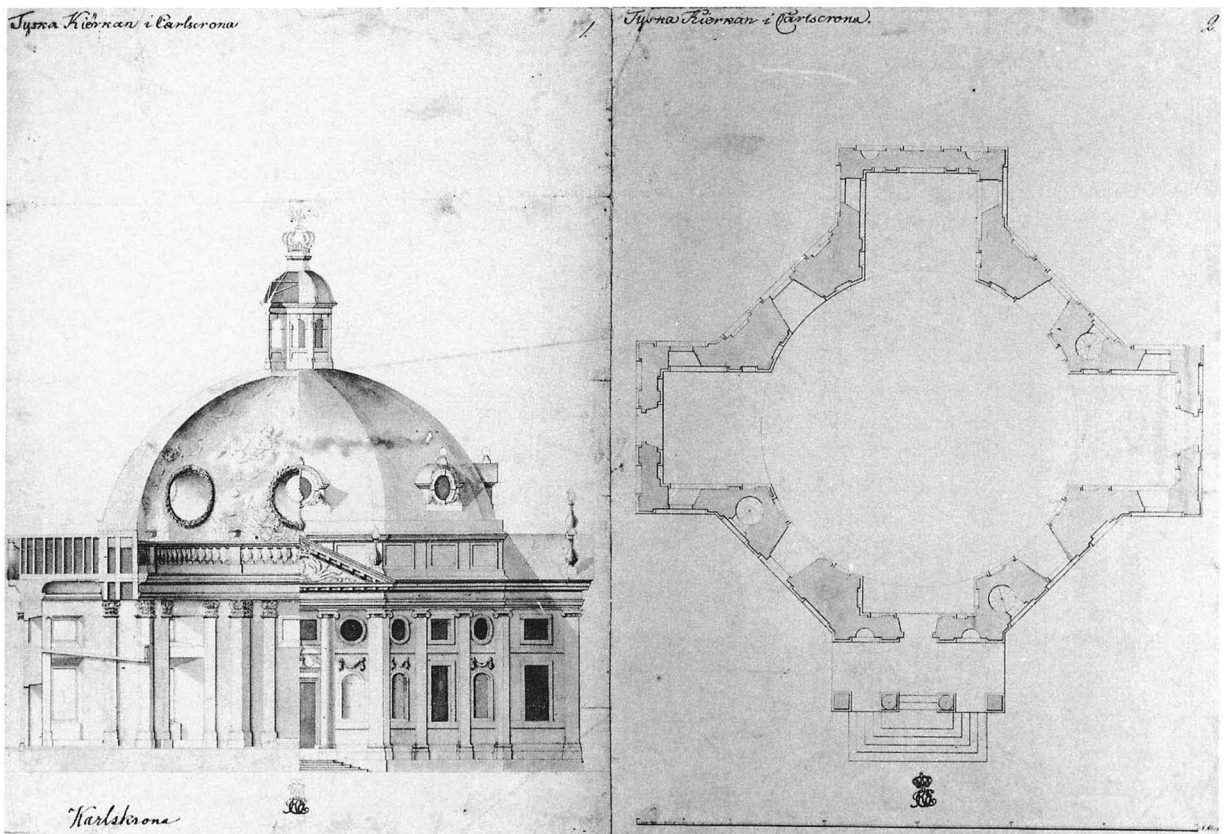

Fig 93. Fasad, sektion och plan. Odaterad och osignerad kopia efter N Tessin d y:s förslagsritning. RA.
Foto RA.

Façade, section and plan. Unsigned and undated copy of proposal by N Tessin the Younger.

Avantcorpser utanpå in uti en Rotonda af emellan 30 och 40 alnars Diameter ungef:r. Facaden af Joniske pilastrer, med 1 fyrkantigt fönster och 2ne nicher på hwar poligon. Frontispice Portalet som kommer att bestå af 2ne Joniske Pilastrar och 2ne Collonner fristående, hwartil stenen ligger huggen på backen är oupfördt, men i stor smak til ärnat; en låg attique öfwer ordningen som lærer utgjöra frontispicernes högder, emottager med en helt liten Corniche alt för ofullkomligt en illa Exquerad och af osmakligaste from påsatt ofantelig koppar täckt Callotte med runda lucarner, som termineras af en outrerat liten piedestal, som bär en kongl: Crona.

Invändigt regerar stor smak; wägspelarena äro utan Capiteler, planen helrund med sine fyrkantige utskåf hwartil arcaderne äro wäl proportionerade i högd mot bredd; Cornishen deröfwer kommer att gjöra en fullkomlig Cirkelrund, hwaröfwer hwalfwet i Callotten widtager,

som ej kan blifwa annat än gipsat, och med ljus från de 4ra Lucarnerne, måste gjöra det wakraste utseende enär det bliwer fullbordat.

En mängd af mindre Ioniske Collonner af gottlands Marmor som wistes, lära wara Antingen til altarprydnad, at bära upp läktarena i utskofwen, eller ock at uppbära 4ra efter anseende tiltänkte små tribuner, och lära mycket föröka anseendet. Efter mitt omdöme, är denna anläggning, yttre Callotten undantagen, den renaste och i största Maner uttänkte som i sitt slag kan gifwas.»⁵

Den norra portiken hade alltså inte kommit att utföras och de av Tessin planerade åtta lukarnerna i kupolen hade reducerats till fyra. Inte heller hade interiörens korintiska pilasterkapitäl blivit utförda och kupolen var fortfarande ofullständig invändigt. Detsamma gällde också inredningen.

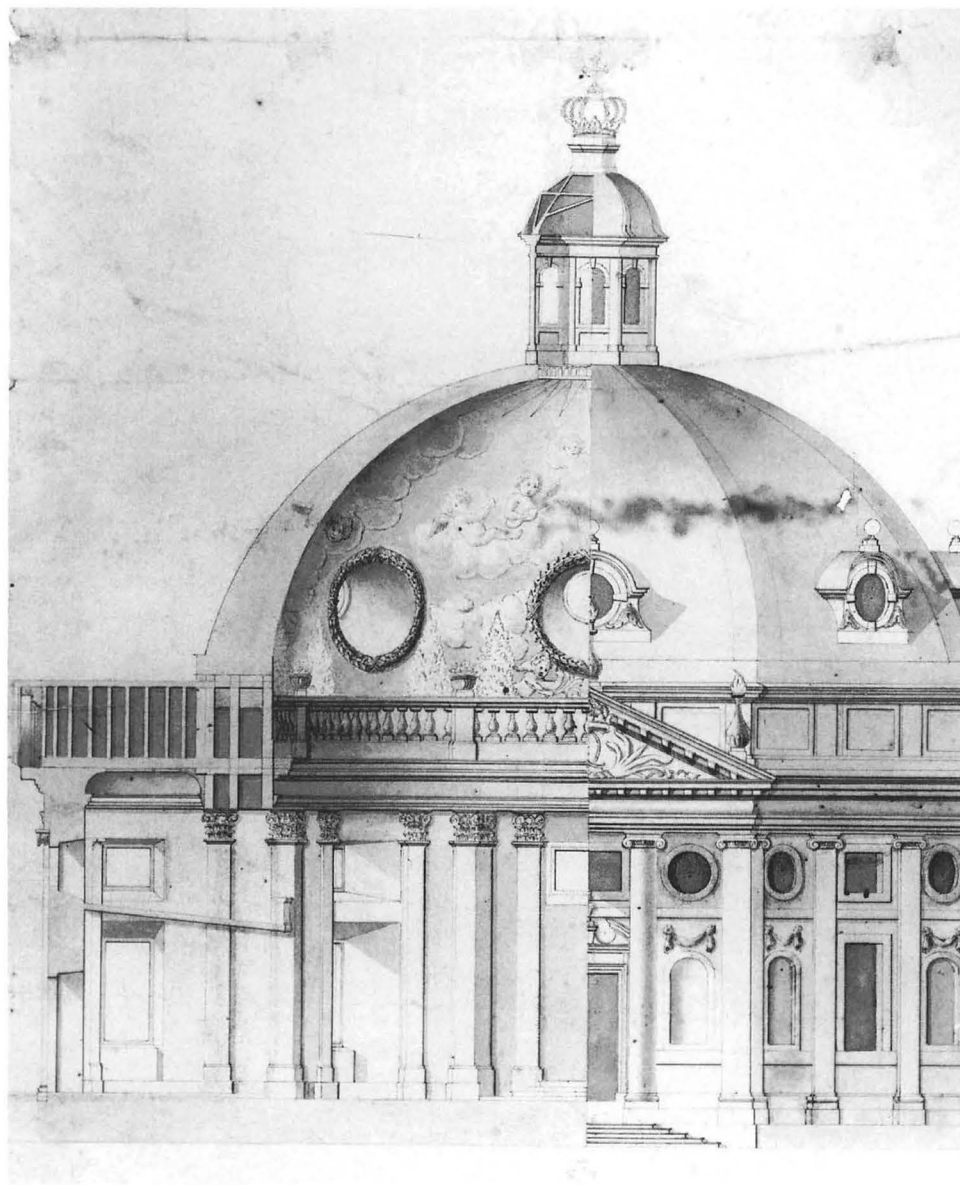

Fig 94. Detalj av ritningen i fig 93. RA. Foto ATA.

Detail of the proposal in Fig. 93.

Tempelmans restaurering

Efter branden 1790 återstod av kyrkan endast de svårt skadade ytermurarna. Genom kollektmedel och ekonomiskt bistånd även från de tyska provinserna kunde den fattiga församlingen dock planera en återuppbyggnad. I juli 1791 fick arkitekten Olof Tempelman⁶ i uppdrag av Överintendentensämbetet att resa ner till Karlskrona för att besiktiga byggnaden och ge förslag till åtgärder. I utlåtandet, som lämnades i september, skriver Tempelman bl a följande:⁷ »Hela takresningen, betäckningen, innanredet, monumenten, fönster och portar, såväl som översta delen av de utgående flyglarna med därpå varande joniska

pilasterkapitäl äro genom elden alldeles förlorade. Murarna, som helt och hållet bestå av parm- och sandsten, såväl som arkitekturornamenterna, äro väl här och där på ytan skadade och av elden förvandlade till en lös och mör sandgyttring; men som samma murar äro kring kyrkan 3 alnar tjocka och dessutom uti de på alla sidor varande avantcorpsers sidomurar kunna anses äga 8 stycken contresoler, är ingen tvivel, att ju denna kyrka skulle kunna förses med ett lätt stenvälv av välbränt och försvarligen hopfogat tegel. Om sådant redan före branden varit verkställt, såsom gamla ritningar utvisa, så hade den ej mer lidit av branden än Storkyrkan.» Beträffande

Fig 95 a. Förslag till iståndsättande av kyrkans exteriör av O Tempelman, daterat 4 september 1791. RA. Foto RA.

Restoration proposal by O Tempelman, dated the 4th of September, 1791.

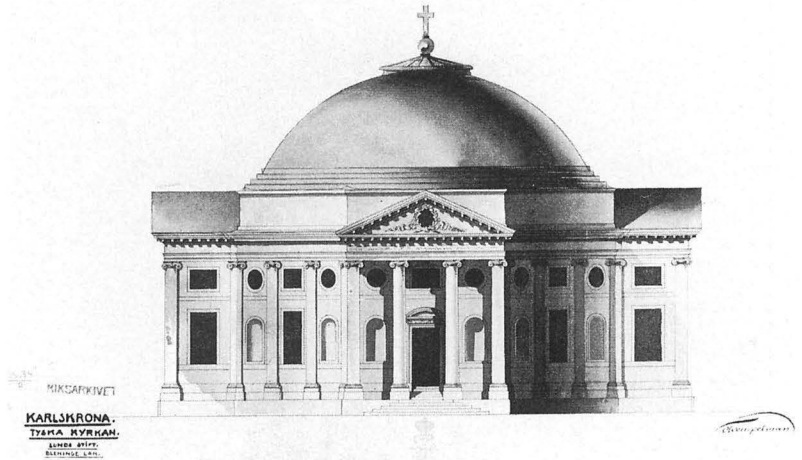

Fig 95 b. Ritning till iståndsättande av kyrkans interiör av O Tempelman. Fastställd 6 augusti 1792. RA. Foto RA.

Restoration proposal by O Tempelman, approved in 1792.

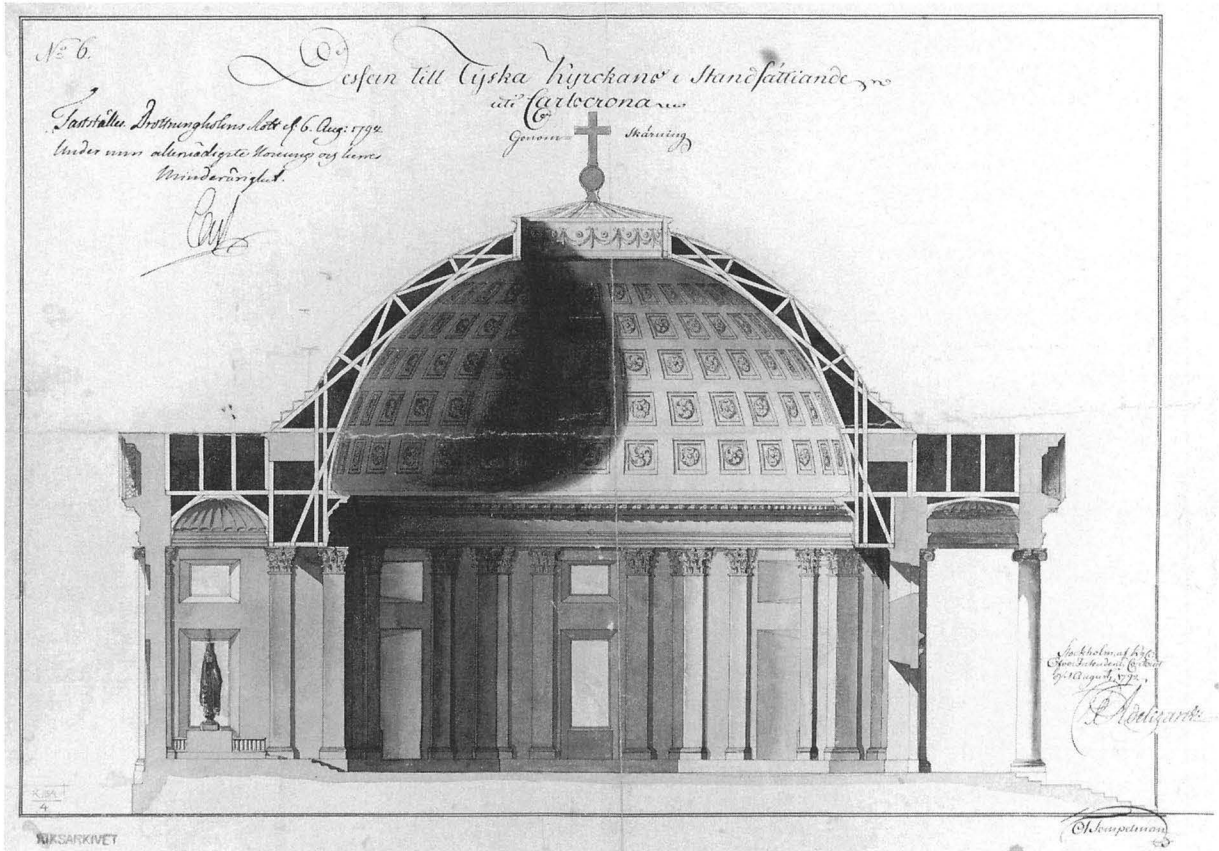

Fig 96. Kyrkan från nordöst. Foto ATA.

The church seen from the north-east.

sin ritning till exteriörens restaurering, daterad den 4 september 1791, skriver han: »Nu uppgjorda projektet är lämpat efter invånarnas nuvarande tryckande omständigheter, så att taket ånyo skulle uppföras av trä, med en låg oval plattfond under resningen samt utan fönsteröppningar. De fyra pelarna utanför ingången, två runda, två fyrkantiga, böra nu uppföras, då det mesta av kapitälerna och stycken av kolonnernas liv ligga nedre vid kyrkan, alldeles tillhuggna och färdiga.»

Tempelmans förslag (fig 95 a–b) visar en förenkling av vissa arkitektoniska detaljer. Det är när det gäller fasaderna mycket små avsteg från Tessins ritning (fig 93), men det är avsteg som är motiverade inte bara av ekonomiska skäl utan även av idémässiga. Genom dessa bringas byggnaden i balans med tidens nyklassicistiska ideal. Barockens festoner över rundbågsnischerna är borttagna, likaså gavlarnas pinakler. Portiken har försetts med fyra enhetliga kolonner och frontonen pryds av en antikiserande lagerkrans med fladdrande band, vilken dock är borttagen på det 1792 stadfästa förslaget, där också trappan gjorts något bredare.⁸ Attikan är slät och Tessins himlasträvande kupol och lanternin har ersatts av nyklassicismens flacka, nedtill avtrappade kupol med Pantheon som förebild och en mycket låg lanternin, krönt av ett klot med kors. Som vi sett upplevde även den nyklassicistiskt influerade arkitekten Erik Palmstedt Tessins »ofantliga kopparkalott» som ett störande moment »af osmakligaste form» i den i övrigt storartade arkitekturen.

Även invändigt anknyter Tempelman genom kupolens kassettdekor (fig 95 b) och de redan av Tessin föreslagna korintiska kapitälerna (fig 93) till det romerska rundtemp-

let. Korvalvet har på ritningen fått en cellvalvslänkande dekor, sannolikt avsedd att utföras i stucc liksom kupolens kassetter med antikiserande blomornament. Även den låga lanterninens innerväggar har bestått en utsmyckning i form av en girland. Till nyantikens ideal ansluter också altarets prydnad, korset med svepduk.

Ekonomiska skäl gjorde dock att inte heller Tempelmans intentioner fullföljdes helt. Interiörens korintiska kapitäl förenklades till joniska, koret fick ett plant innertak och kupolens tänkta stucckassetter ersattes av målade (fig 99). När kyrkan återinvigdes 1802 var dessutom inredningen fortfarande provisorisk och inte heller hade huvudingångens portik kunnat uppföras. Först vid århundradets mitt blev denna viktiga detalj i exteriören åter aktuell. 1859 utförde F W Byström⁹ ritningen till portikens detaljer i anslutning till Tempelmans förslag (fig 95 a) och 1862 hade huvudingången slutligen fått sin nuvarande utformning. Kolonnerna utfördes av öländsk kalksten, för kapitälerna och frontonens bjälklag använde man sig dock av det för dåtiden moderna gjutjärnet.

Kyrkorummets inredning

Tolv år efter kyrkans återinvigning tillkom kyrkorummets inredning med bildhuggaren Johan Törnström som huvudansvarig.¹⁰ Orgeln och orgelläktaren dröjde dock till 1828 och utfördes då efter en ritning som upprättats av arkitekten C G Blom Carlsson 1825.

I Tempelmans restaureringsförslag från 1792 (fig 95 b) har endast korets inredning markerats. I kyrkans arkiv förvaras en osignerad ritning till altaranordning från 1801, som ansluter till Tempelmans summariska anvis-

Fig 97 Interiör mot koret. Foto E Klintefors, Blekinge läns museum.

The interior of the church looking towards the chancel.

ningar och präglas av en stram, nyantik stil (fig 100). Det med snidade ornament rikt dekorerade altaret av trä är försett med det för perioden karakteristiska höga altarkorset med svepduk. Korsets utformning med hög, profilerad fotställning och mycket lång svepduk ansluter till Tempelmans ritning. Hur själva altarväggens utformning var tänkt framgår ej. I fasaden fanns här ett blindfönster. På ritningens baksida står: »1801 P A. W Projekt.» Ytterligare en osignerad ritning har bevarats (fig 101). Ritningen har en helt annan karaktär och visar ett altarkors mot en arkitektoniskt utformad bakgrund samt ett överstycke i form av en strålsol med triangel samt molnformationer. Det är möjligt att den har sitt ursprung i Törnströms verkstad. Ritningstekniken är dock helt anorlunda än den som tillämpats i Törnströms predikstolsförslag (fig 102, 103).¹¹

För altarringens utformning följde man 1801 års förslag beträffande formen men den genombrutna balustraden fick en annan och traditionellare utformning med balusterdockor. Själva altarplatsen fick en rikare nyklassicistisk utformning än i de båda bevarade förslagen genom en arkitektonisk inramning i form av romerskdoriska kolonner på höga postament, bärande en bruten fronton med i mittpartiet en stor strålsol och nedanför denna molnformationer med två bevingade änglahuvuden (fig 97). Framför strålsolen svävar en vit duva i papier maché. Hela uppställningen, som är målad i marmorering och guld, bör vara utförd av Johan Törnström, från vilken finns en bevarad räkning från 1814 på duvans utförande och uppsättande. I kompositionen ingick på sedvanligt sätt ett stort altarkors, vilket dock togs bort vid kyrkans renovering 1912. Det nuvarande förgyllda

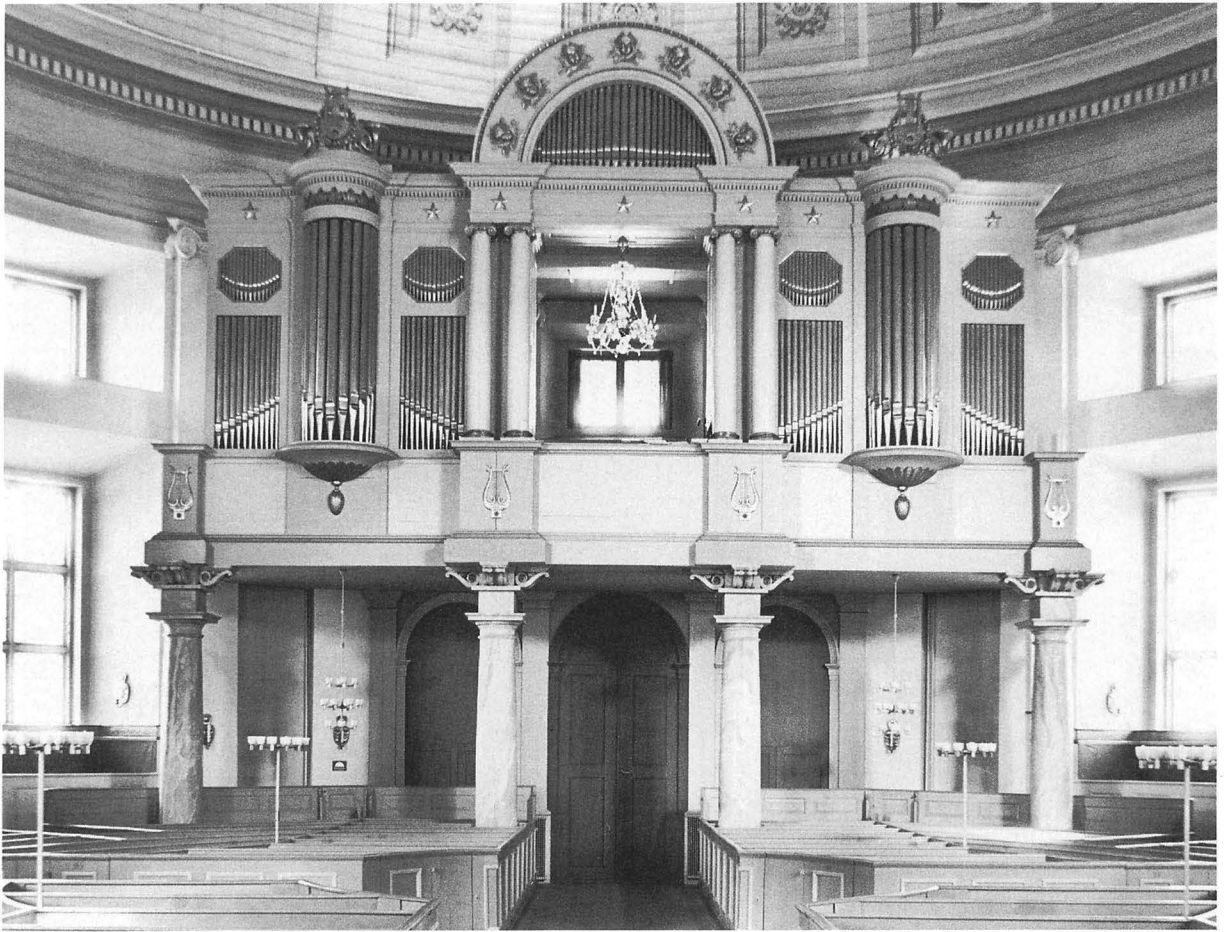

Fig 98. Interiör mot norr. Foto E Klintefors, Blekinge läns museum.

The interior of the church looking north.

korset med vit svepduk och törnekrona utfördes ursprungligen för Fredrikskyrkans altare av galjonsbildhuggaren Glader efter en ritning av J A Hawerman,¹² 1843, men följer helt den nyklassicistiska traditionen.

När det gäller predikstolen finns likaså två olika förslag, vilka dock båda är utförda av Johan Törnström (fig 102, 103). Förslaget i fig 102 visar en traditionell predikstol med rektangulär korg med avfasade, konkavt insvängda hörn. Ljudtakets låga, lätt svängda profil och den rika dekoren visar dock att Törnström influerats av empirens stilideal, som till stor del behärskade nyklassicismens slutfas, inte minst inom inredningskonsten. Dessa nya stilideal är ännu mera påtagliga i förslaget i fig 103, vilket är daterat 1808 och fick ligga till grund för predikstolens utformning 1814.

Predikstolen (fig 104) är placerad vid oktogonens syd-

östra vägg på ett högt, marmorerat postament av trä. Den med kraftiga balusterdockor prydda korgen har på framsidan ett rikt skulpterat draperi. I draperiets mitt har Törnström utfört ett emblem, sammansatt av de symboler, som man väntar sig att återfinna på periodens predikstolskorgar, nämligen kors, kalk, törnekrans och lagens tavlor. När det gäller ljudtaket har Törnström gett det en ännu tydligare empirekaraktär än på ritningen. Det utgörs av en helt slät baldakin med en lambrequin av skulpterat och förgyllt trä och bärs av två smäckra kolonner.

Det är okänt var Törnström funnit förebilden till denna egenartade empireskapelse, som saknar motsvarighet bland tidens svenska predikstolar. Törnström, som var utbildad hos bildhuggaren G J Fast och Adrien och Jean Baptiste Masreliez i Stockholm, hade 1781 lämnat hu-

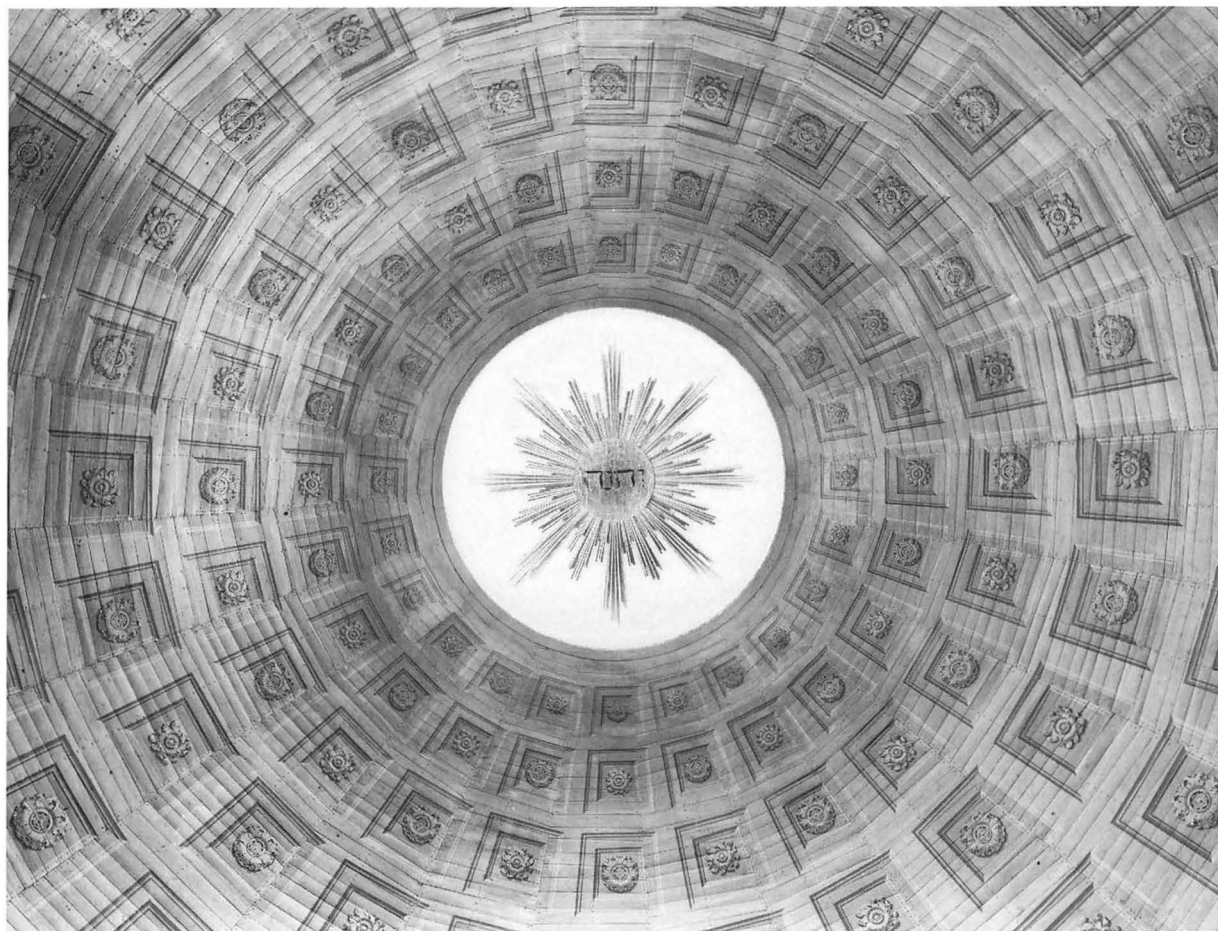

Fig 99. Detalj av kupolen med dekorationsmålning av J Törnström. Foto ATA.

Part of the dome. The painted decoration work is by J Törnström.

vudstaden för att bli amiralitetsbildhuggare i Karlskrona, där han var verksam till 1825. Hans uppgift vid varvet var att leda bildhuggarverkstaden där och rita och svara för de rika dekorationer, som skulle pryda skeppens galjoner och akterspeglar. Törnström var alltså en mycket erfaren och skicklig bildhuggare och det är tydligt att han var angelägen om att också tillägna sig tidens nya stilideal. Av arkitekten Carl Fredrik Sundvall,¹³ som utmärktes av sina stil- och idémässigt avancerade förslag, finns bla två i detta sammanhang intressanta predikstolsritningar, där utformningen ansluter till en likartad empirestil. Dessa förslag, som avser predikstolarna för Kristine kyrka i Jönköping och Jakobs kyrka i Stockholm, är dock tillkomna först 1814 respektive 1816. Predikstolen för Kristine kyrka blev aldrig utförd. När det gäller predikstolen för Jakobs kyrka så utfördes den vis-

serligen enligt Sundvalls förslag men vann ingen större uppskattning hos församlingen och redan 1825 ersatte man den med en mera konventionellt utformad predikstol.¹⁴

Törnström hade troligen också ansvaret för bänkinredningens utformning, som blev traditionellt slutet med rektangulära speglar. På ritningen till predikstolen i fig 103 anges den bakomliggande bänkskärmens utseende. Törnström svarade också för den stora kupolens målade kassettdekor och lanterninens strålsol (fig 99).

Med orgelläktarens och orgelns tillkomst 1828 var kyrkorummets inredning fullbordad. Arkitekten C G Blom Carlsson¹⁵ vid Överintendentsämbetet hade 1825 utfört ritningen till läktaren och orgelfasaden (fig 105) och denna ritning följdes noggrant. För tiden typiska dekorationsdetaljer är orgelfasadens sexvingade serafhuvuden

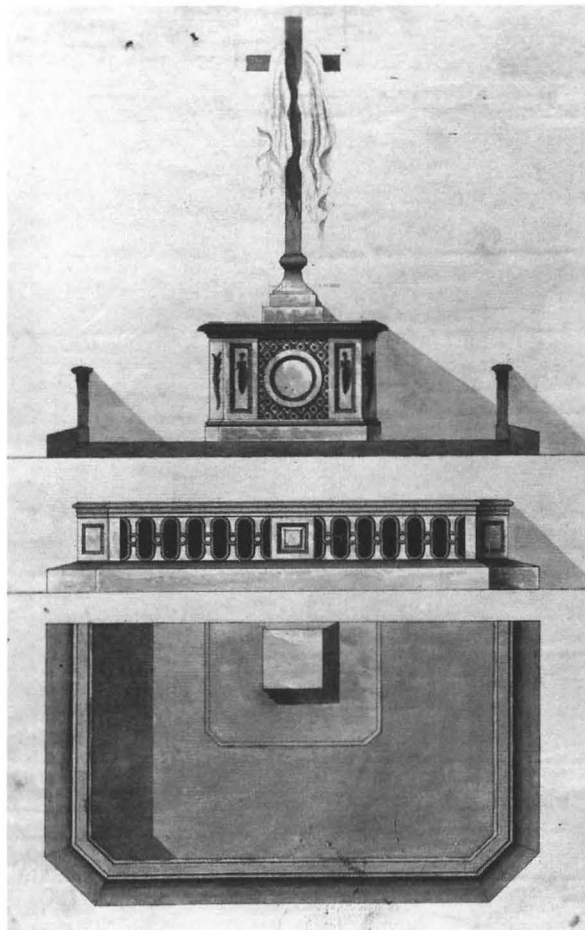

Fig 100. Förslag till altaranordning, 1801. PÅ. Foto ATA.

Proposal for the altar, 1801.

och femuddiga stjärnor och barriärens lyror. Även orgelverket blev av hög kvalitet. Det utfördes av tidens främste orgelbyggare, Pehr Zacharias Strand från Stockholm,¹⁶ och är bevarat i stort sett intakt.

Kyrkans senare öden

Genom ett kungligt brev den 1 september 1837 bestämdes att inga andra av Karlskrona stads invånare skulle tillhöra församlingen än de som var födda antingen i Tyskland eller av tyska föräldrar i Sverige. 1846 överfördes dock tyska församlingen till Karlskrona stadsförsamling. Genom att Fredrikskyrkan förblev stadsförsamlingens huvudkyrka har Trefaldighetskyrkan varit mindre använd och slitaget och kravet på moderniseringar har därför också varit mindre. Detta gör att interiören idag är en av de ytterst få bevarade kyrkointeriörerna från tidigt 1800-tal.

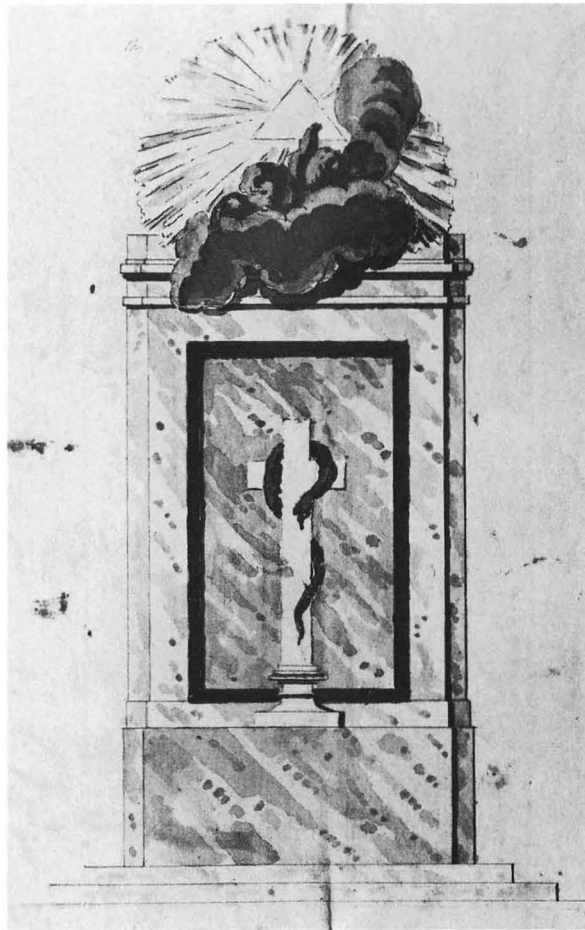

Fig 101. Förslag till altarpriklad. PÅ. Foto ATA.

Proposal for altar decoration.

Under 1900-talet har kyrkan genomgått två renoveringar. Vid den första, som skedde 1912 under ledning av arkitekten Gustaf Lindgren, gjordes främst arbeten av underhållskaraktär samt installering av värme och elektriskt ljus. Trots rummets enhetlighet gjordes dock även vissa ingrepp för att ge det ett modernare utseende. Altarpartiet förändrades genom att fasadens blindfönster omvandlades till ett verkligt fönster och försågs med en glasmålning, som inkomponerades i altarprikladerna och ersatte det ursprungliga och tidstypiska korset. Den lika tidstypiska färgskalan övergavs i inredningen och en rosa färgton samt vitt blev dominerande inslag. Fönstret sattes dock igen invändigt 1948, då det nuvarande korset överfördes från Fredrikskyrkan och altarpartiet fick därmed återigen en rent nyklassicistisk karaktär. Vid den renovering, som inleddes i början av 1950-talet med Erik Fant som arkitekt och avslutades 1957 under Ärland

Fig 102. Förslag till predikstol av J Törnström. PÅ. Foto ATA.

Proposal for the pulpit by J Törnström.

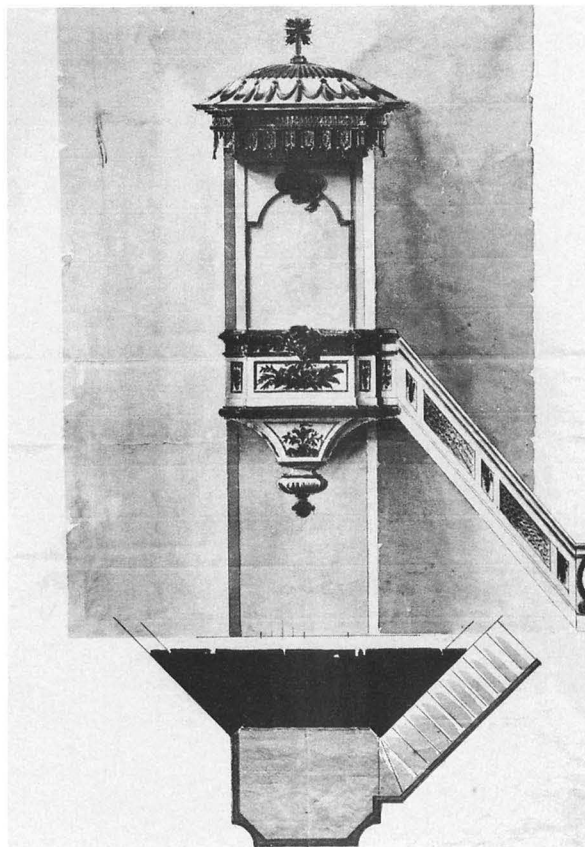

Fig 103. Förslag till predikstol av J Törnström 1808. PÅ. Foto ATA.

Foto ATA.

Proposal for the pulpit by J Törnström, 1808.

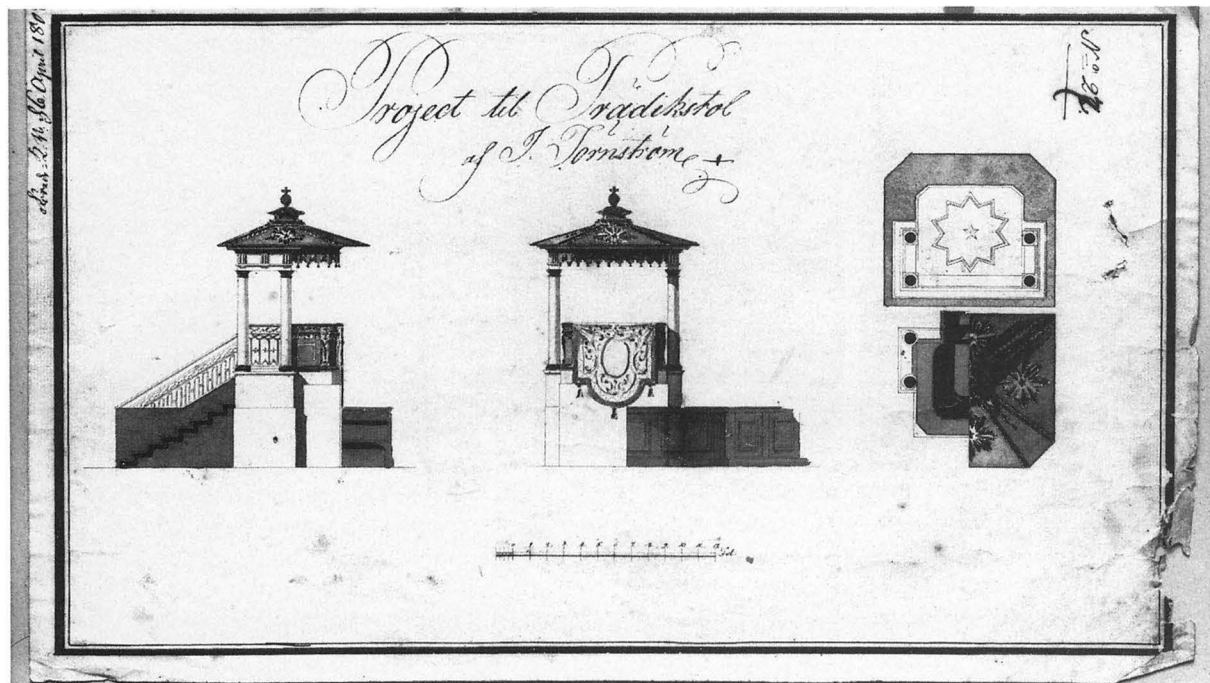

Fig 104. Predikstol av J Törnström, uppsatt 1814. Jfr fig 103. Foto E Klintefors, Blekinge läns museum.

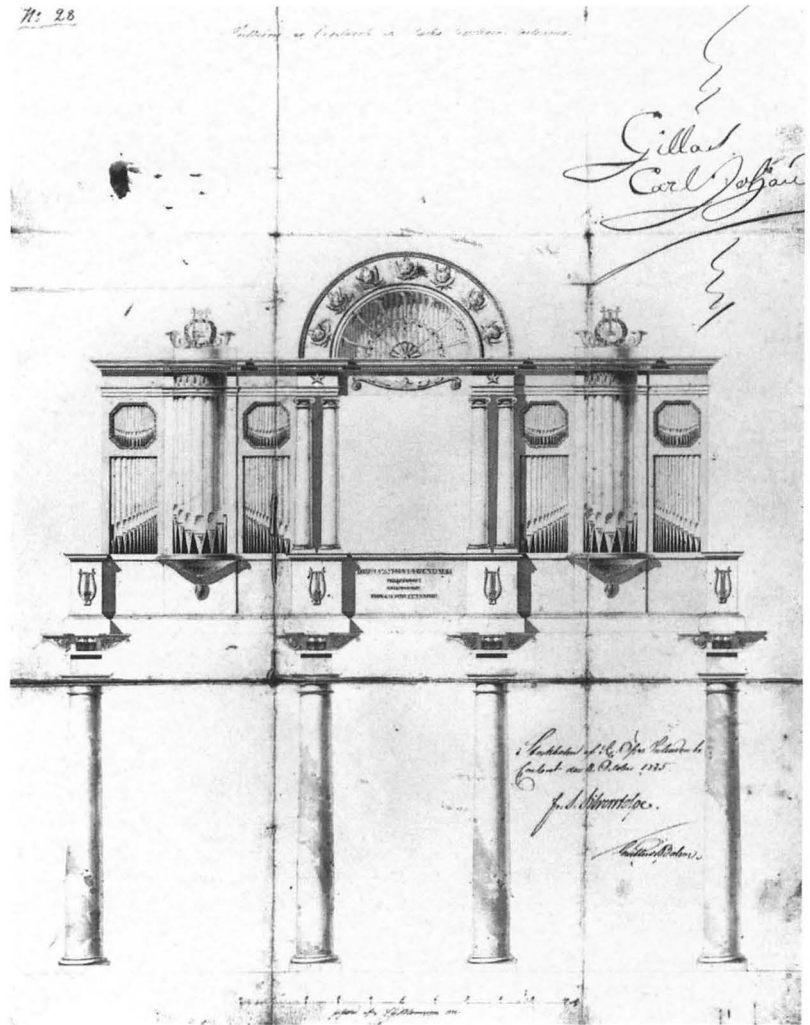
The pulpit, designed and built by J Törnström, installed in 1814. See Fig. 103.

Noréens ledning, fortsatte man på samma linje och målsättningen blev att inte göra några ingrepp som rubbade interiörens nyklassicistiska gestaltning. I inredningen återgick man till den ursprungliga pärlgrå färgen och marmoreringar togs fram och konserverades. De elektriska ledningarna bilades in i väggarna för att inte störa och de ljusramper, som monterats in 1912, avlägsnades. Belysningen i rummet löstes istället genom en ny armatur i form av golvkandelabrar, som ansågs mindre störande för upplevelsen av rummet.¹⁷

Genom att kyrkobyggnaden fått en allt sparsammare funktion och numera används endast sommartid för vecogudstjänster och musikgudstjänster har emellertid ett nytt hot mot det av Tempelman och Törnström präglade kyrkorummet uppstått. Kyrkobyggnaden anses som övertalig och alternativa användningar som museum för kyrklig konst eller bibliotek har föreslagits.¹⁸ Vidare diskuteras att avlägsna bänkinredningen och ersätta den med lösa stolar för att göra rummet mera flexibelt vid en fortsatt användning som kyrkolokal, något som dock

Fig 105. Ritning till orgelfasad och läktare av C G Blom Carlsson 1825. PÅ. Foto ATA.

Drawing for the organ front by C G Blom Carlsson, 1825.

skulle innebära ett traditionsbrott och en förvanskning av det protestantiska kyrkorummet.

Tessins kyrkoarkitektur hade sin grund i den italienska barocken men också i den klassiska byggnadskonsten. Ragnar Josephson har sammanfattat Tessins inställning så: »Han ville icke övergiva det italienska 1600-talets kyrkobarock; men att antikisera den var för honom det samma som att göra den brukbar för den svenska luther-

domen.»¹⁹ Just denna antikisering gjorde att också nyklassicismen kunde acceptera och uppskatta den Tessinska arkitekturen och med enkla medel anpassa den till 1700-talets renodlade klassicism. Därför framstår också interiören som absolut enhetlig. I denna enhetlighet ingår också detaljer som skurgolv, klara fönsterglas och färg-hållningen, vilket allt samspelar till att kyrkorummet sällsynt väl förmedlar stämningen i ett nyklassicistiskt tempel.

Noter

1. Trefaldighetskyrkan finns beskriven i SvK, Blekinge III: 2, 3, vol 65, 86.
2. R Josephson, Tessin, senare delen, Sthlm 1931, s 139 ff.
3. Tessin dy, Nicodemus, arkitekt, f 1654, d 1728. Om Tessin och hans verk se R Josephson, a.a.
4. Palmstedt, Erik, arkitekt, professor vid Konstakademien, f

- 1741, d 1803. Var från omkr 1780 en av nyklassicismens ledande arkitekter i Sverige. Se *Å Setterwall*, Erik Palmstedt 1741–1803, Sthlm 1945.
5. Citat efter SvK, a a, s 91–92. Palmstedts resedagbok förvaras i Konstakademiens arkiv. Dagboken finns även utgiven av *Martin Olsson* med en inledning om författaren, Uppsala 1927.
 6. *Tempelman, Olof (Olaus)*, f 1745, d 1816, arkitekt, sekreterare i Konstakademien 1777, professor där i civilarkitektur 1779, konduktör i ÖIÄ. Efter den studieresa han företog till Italien och Frankrike 1780–81 präglas hans arbeten av en mycket stram nyklassicism.
 7. Citat med moderniserad stavning efter SvK, a a, s 94.
 8. Den stadfästa ritningen finns avbildad i SvK, a a, fig 59.
 9. Uppgift i SvK, a a, s 97.
 10. *Törnström, Johan (Johannes)*, d ä, f 1744, d 1828, skulptör, tecknare, målare. Verksam i Karlskrona som amiralitetsbildhuggare 1781–1825. Se Svenskt konstnärslexikon.
 11. I SvK, a a, s 99 anses förslaget i fig 101 sannolikt vara utfört av Törnström eftersom altarprydnadens överstycke liknar den nuvarande anordningen. Altarkorsset uppges vara försett med den bibliska kopparormen. Det är dock ingen tvekan om att tecknaren avsett den vanliga svepduken.
 12. *Glader, Carl Gustaf*, f 1812, d 1904, träsnidare. Ändrade sitt Efternamn till *Scherner*. – *Hawerman, Johan Adolf*, f 1812, d 1885, arkitekt, professor vid Konstakademien.
 13. *Sundvall, Carl Fredrik*, f 1754, d 1831, arkitekt, verksam vid ÖIÄ, hovintendent, direktör för Konstakademiens arkitekturskola 1824.—Om Sundvall som kyrkoarkitekt se SvK, vol 166, Kumla kyrkor, not 12.
 14. Förslaget till predikstol för Kristine kyrka finns avbildat i SvK, Småland I, vol 48, fig 38. Om predikstolen i Jakobs kyrka se SvK, Stockholm IV, vol 26, fig 110 samt s 323 ff.
 15. *Blom Carlsson, Carl Gustaf*, f 1799, d 1868, arkitekt, verksam vid ÖIÄ, professor vid Konstakademien 1841.
 16. *Strand, Pehr Zacharias*, f 1797, d 1844, orgelbyggare. Erhöll orgelbyggarprivilegium 1824.
 17. Om restaureringen se artiklar i Blekinge Läns Tidning 16 o 18 februari 1957 och Sydöstra Sveriges Dagblad 18 februari 1957. Se även *B Olén*, Trefaldighetskyrkan i Karlskrona, några konsthistoriska skizzer, Karlskrona 1956.
 18. Se artiklar i Blekinge Läns Tidning 27 april 1953 och Sydöstra Sveriges Dagblad samma datum samt Blekinge Läns Tidning 27 augusti 1986. I den sistnämnda artikeln presenteras ett förslag av arkitekten Peter Svefors till en omvandling av kyrkorummet till bibliotek på uppdrag av Kulturnämnden.— Karlskrona stadsförsamling har dock sagt sig vilja behålla Trefaldighetskyrkan som gudstjänstlokal men har begärt anslag från staten som hjälp till underhåll och driftskostnader. Man har vidare inkommit till raä med ansökan om tillstånd att ta bort den fasta bänkinredningen och ersätta den med lösa stolar. I raä:s svarsskrivelse (1989-11-06, 2776/89) betonas kyrkorummets stora kulturhistoriska värde: »Den enkelhet och stramhet som präglade kyrkorna från 1700-talets slut och 1800-talets början har tidigare allmänt lett till ombyggnader, utbyten, kompletteringar, ommålningar etc av kyrkorum och inredningar i syfte att mer eller mindre eliminera denna prägel. Ytterst få av de många kyrkor som uppfördes under den här perioden har därför kvar sina ursprungliga interiörer. – När Trefaldighetskyrkan restaureades på 1950-talet, valde församlingen att göra en utomordentligt varsam upprustning och restaurering av kyrkorummet, som då också återställdes i sin ursprungliga färgställning. På så sätt framträder Trefaldighetskyrkan idag som ett helgjutet nyklassicistiskt kyrkorum av ett enastående kulturhistoriskt värde. – Från kulturhistorisk synpunkt måste därför kyrkorummet och dess inredning ses som ett sammanhängande helt, i vilket ingen ursprunglig del har mindre värde än någon annan. Även om den kan tyckas konstlös och enkel i det ståtliga centralrummet, har således den ursprungliga bänkinredningen ett mycket stort kulturhistoriskt värde. Ämbetet kan därför inte bifalla framställningen att ta bort kyrkans bänkinredning.»
 19. *R Josephson*, a a, s 125.

Kyrkoinredningar i Blekinge

av BIRGITTA SANDSTRÖM

Såsom framgår av Monica Ebelings uppsats ovan, ny- eller ombyggdes fjorton kyrkor i Blekinge under perioden 1760–1860. De är samtliga sockenkyrkor, uppförda i en nyklassicistisk stil, där kravet på ett stort och ljus kyrkorum uppfyllts. De blekingska kyrkornas stilistiska homogenitet under perioden skiljer sig påtagligt från kyrkorna i Skåne, vilka uppvisar en arkitektonisk variation och också stora variationer i fråga om inredningens utformning. Det kan därför finnas skäl att undersöka om även inredningen i blekingekyrkorna följer samma konsekventa nyklassicistiska mönster som arkitekturen och anpassning till överintendentensämbe- tets intentioner.

De fjorton kyrkorna är med angivande av byggnadsår: Asarum (ombyggd ca 1800), Augerum (1819–22), Backaryd (1759–99), Eringsboda (1847–49), Gammalstorp (1790–93, tornet 1826), Jämjö (1820–26), Jämshög (ombyggd 1832–33), Listerby (1845–49), Lösen (1858–60), Mjällby (1788–92), Mörrum (ombyggnad 1774, 1844–47), Sillhövda (1766–68), Tving (1841–43) och Ölgehult (1840–42). Sillhövda kyrka brann dock 1940, men medtages i diskussionen nedan i de fall uppgifter är kända.

Under perioden 1760–1860 fick även stadskyrkorna delvis ny inredning. Stora arbeten gjordes i Trefaldighetskyrkan i Karlskrona i början av 1800-talet (se ovan M Ullén) liksom i Amiralitetskyrkan (1822–23) och Fredrikskyrkan (1790–1808) samt i Karlshamns kyrka (1830-talet). Förnyelse i mindre omfattning skedde även i kyrkorna i Ronneby (läktare och orgelfasad 1846) och i Sölvesborg (läktare 1800, orgelfasad 1834–35).¹

Altaranordningarnas gestaltning

Den nyklassicistiska arkitekturens beroende av antika förlagor är särskilt tydlig i altaranordningarna. Det nyklassiska användandet av kolonnordningar med bjälklag och krönande fronton kan väl jämföras med en antik tempelportiks arkitektur. På samma sätt kan altaret motsvara templets heligaste parti, cellan.

Altaranordningarna ritades i allmänhet av överintendentensämbe- tets arkitekter och utfördes av provinsens bildsnidare. Materialet utgjordes av trä men för att ge

sken av att man använt ett dyrbarare material har träet ofta marmorrats. Av de fjorton sockenkyrkorna har alla utom två en klassicerande altaranordning. Av de fyra stadskyrkor, som fick nya altarpussatser under perioden, har tre denna arkitektoniska gestaltning (Amiralitetskyrkan och Trefaldighetskyrkan i Karlskrona samt Karlshamns kyrka).

De bärande elementens piedestaler är antingen lika höga som altaret (Asarum, Backaryd, Eringsboda, Gammalstorp, Jämshög, Mörrum, Ölgehult) eller högre än altaret (Augerum, Jämjö, Mjällby, Tving). I det senare fallet ges intryck av stylobat. Stöden utformas som kolonner eller pilastrar, vilka kan vara enkla eller dubbla (Backaryd, Tving, Ölgehult). I Jämshög (fig 110) flankeras kolonnerna av pilastrar. Om stöden har formen av kolonner bär de vanligen ett förkroppat bjälklag (Asarum, Gammalstorp, Mörrum, Tving, Ölgehult). Den krönande avslutningen är oftast en fronton, som vanligen är slutet (Augerum, Jämjö, Mörrum, Ölgehult). Endast i två fall, i Gammalstorp och i Trefaldighetskyrkan i Karlskrona, förekommer öppen fronton. I Jämshögs och i Karlshamns kyrkor avslutas arrangementet med enbart ett bjälklag. I Tving vilar en stjärndekorerad rundbåge på bjälklaget, omramande en strålsol. I Eringsboda bär pilasterställningen likaså en rundbåge som ursprungligen omramade ett fönster.

Olika kolonnordningar används: romersk-dorisk kolonnordning förekommer i Augerum, Gammalstorp, Jämjö, Mörrum och Trefaldighetskyrkan i Karlskrona; toskansk ordning i Eringsboda och Ölgehult; jonisk ordning i Karlshamns kyrka och i Tving; korintisk ordning i Mjällby och Jämshög. I Gammalstorp omramar den romersk-doriska ordningen altaranordningens toskanska arkitektur. En viss tidpunkt påverkar således inte valet av kolonnordning utan de olika motiven används under hela perioden.

I Asarum har altaranordningens arkitektoniska gestaltning senare förändrats. Den ursprungliga anordningen (fig 106), som hade utförts av Bengt Hörberg för Pehr Hörbergs altartavla, försågs med joniska kolonner och

Fig 106. Interiör av koret i Asarums kyrka före förändringen 1912. Foto ATA.

Asarum Church. The interior of the chancel before the restoration work in 1912.

sluten fronton i samband med kyrkans restaurering 1912.

Landskapets kvalitativt mest högtstående arkitektoniska gestaltning av en altaranordning finns i Trefaldighetskyrkan i Karlskrona (fig 97), där amiralitetsbildhuggaren Johan Törnström var verksam (se ovan M Ullén). På höga piedestaler vilar romersk-doriska kolonner som bär en del av ett förkroppat bjälklag med triglyfer och en segmentformad, bruten fronton. I denna finns en strålsol och nedanför kommer två änglafigurer fram ur molnen. I Amiralitetskyrkan i Karlskrona tillkom altaranordningen sannolikt 1822–23. Den har stora likheter med Trefaldighetskyrkans från 1814 och troligen har Törnström förfärdigat även denna. Förgyllningen utfördes av bildsnidaren och spegelfabrikören Peter Lindh i Karlskrona. Lindh utförde även den ståtliga altaranordningen i Karlshamn (fig 107) 1834–35 efter en från Stockholm införskaffad ritning. Den är också av trä, marmorerad och förgylld. Även här är kolonnpedestalerna högre än altaret. De joniska kolonnerna bär ett bjälklag på vilket en strålsol vilar. Strålsolen, ofta försedd med ett Gudsöga, är under denna tid frontonernas vanligaste utsmyckning.

I Karlshamn kompletteras ramverket av en *målad skenarkitektur* som täcker hela korväggen (fig 107, 108). Den stora dekorationsmålningen i grisaille utfördes 1843 av målaren Carl Strömberg i Karlshamn efter en egen skiss.² Målningen visar en klassicerande tempelinteriör med

mittkupol och kolonnader. Nedanför kupolen ses en fris med de tolv apostlarna och på pendentiven återges de fyra evangelisterna med sina symboler. Bland pelarnas figurer återfinns bla Luther. Dekoren sträckte sig ursprungligen ända fram till de östligaste fönstren på nord- och sydväggarna. Strömberg var även verksam i Mjällby, där han troligen 1835 utförde den klassicerande grisailledekoren runt altaruppsatsen (fig 312), samt i Jämshög, där dekoren dock inskränktes till ett sirligt ramverk runt väggfälten och en rik marmorering (fig 110).

I den nya altaranordningen infogades ibland en *äldre altaruppsats*. Så skedde i Mjällby, där altarprydnaden från 1621 inkomponerades i Strömbergs arkitekturmålning. Uppsatsen uppges ursprungligen ha varit en tredjedel högre än nu och bör således ha täckt nästan hela mittnischen (fig 312). I Gammalstorp sammankomponerades två äldre uppsatser (inköpta från Bäckaskog och Näsrum) till en enhet och insattes i den nya altaranordningen. Även i Mörrum användes först en äldre altaruppsats från 1600-talets första hälft men borttogs 1846. Vanligen utgjordes dock själva altarprydnaden av en altartavla eller ett kors. Samtliga dessa tre typer förekom under perioden i Sillhövda kyrka.

Altartavlor målade i olja på duk förekom i fem av sockenkyrkorna och i två av stadskyrkorna. I Asarum hade man troligen vid kyrkans ombyggnad satt in en

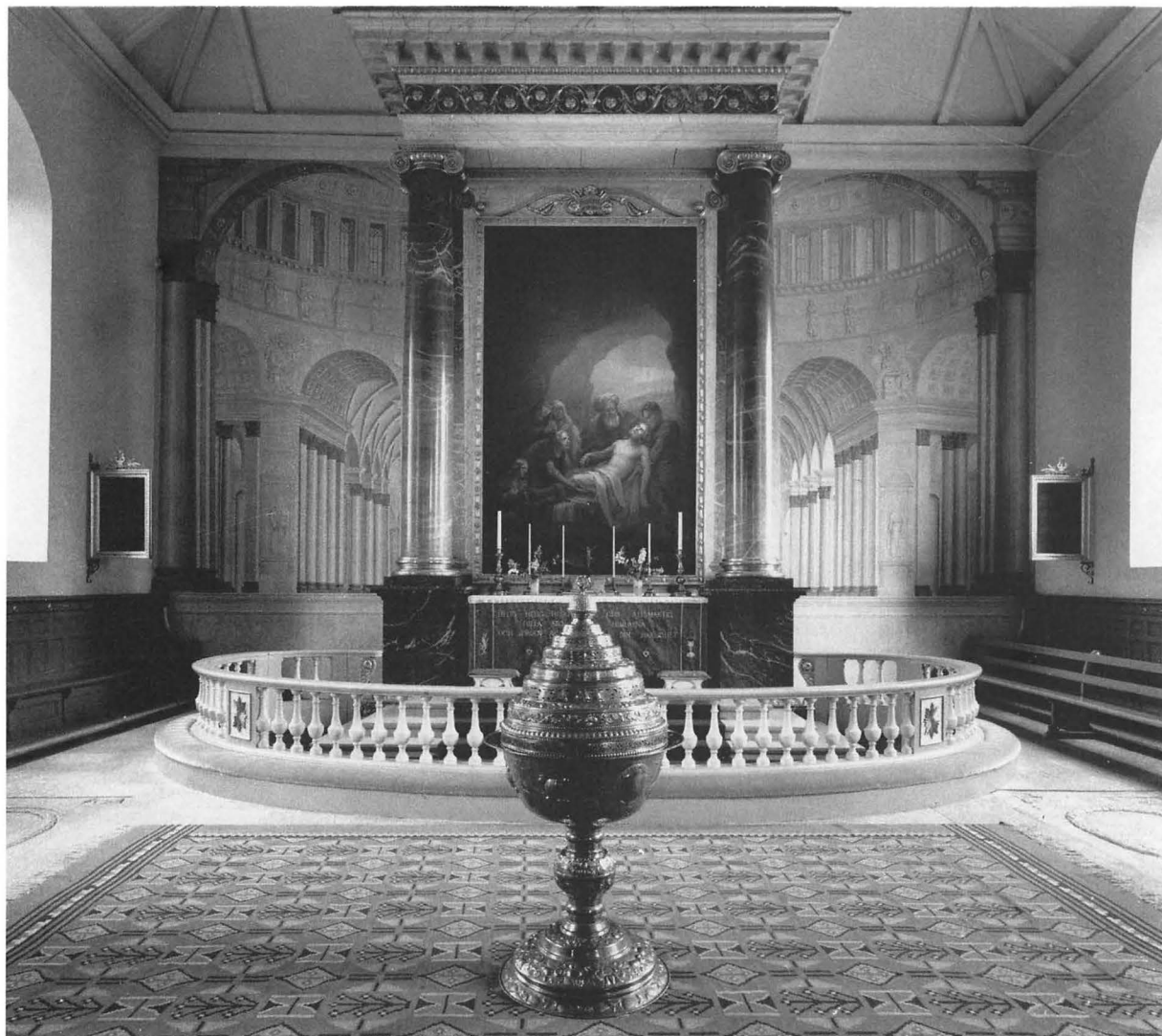

Fig 107 Interiör av koret i Karlshamns kyrka. Altartavlan är utförd av F Westin 1832, det rika ramverket av bildsnidaren P Lindh i Karlskrona 1834 och altartväggens målade dekor i grisaille av C Strömberg i Karlshamn 1843. Foto ATA.

Karlshamn Church. The interior of the chancel. The altar painting was painted by F Westin in 1832. The altar surroundings were made by the wood-carver P Lindh, Karlskrona, in 1834. The wall-paintings in grisaille, by C Strömberg, Karlshamn, were done in 1843.

äldre målning från 1754 som hade utförts av Johan Lundberg. Mellan 1813–66 användes som altartavla ett arbete av Pehr Hörberg, Kristi himmelsfärd. Denna ersattes i sin tur 1866 med den nuvarande målningen, Korsfästelsen, av Bengt Nordenberg. Även i Backaryd användes först en äldre altartavla från 1713, vilken byttes ut under perioden vid okänd tidpunkt mot ett enkelt kors (se nedan).

I Jämshög försågs den av L Hawerman ritade altar-anordningen i empire med en målning av Carl Strömberg, Kristi förklaring. Målningen beställdes 1837 och levererades 1839. Som nämnts svarade Strömberg även för det övriga målningsarbetet. I Jämshög finns även ett bevarat förslag till altartväggens anordning från 1834 (fig 109). Själva altaruppställningen är här hållen i en stramare klassicerande stil och som altartavla föreslås en kopia

Fig 108. Detalj av Strömbergs målning i fig 107 Foto ATA.

Detail of Strömberg's wall-paintings in Fig. 107.

av Rubens' Korsnedtagningen. Församlingen föredrog emellertid att istället låta utföra en altarpredikstol, vilken man dock på uppmaning av K Maj:t flyttade bort för att följa den 1836 gillade ritningen av Hawerman.

I Tving målades altartavlan av westineleven Salomon Andersson 1842. Motivet är Nattvardens. Även i Sillhövda hade man en altartavla efter 1847, då korset byttes ut mot Korsnedtagningen, utförd av okänd konstnär

Periodens mest påkostade altarmålning finns i Karlshamnns kyrka, där altaruppsatsen från 1674 ersattes av en målning föreställande Kristi gravläggning, utförd 1832 av hovmålaren och professorn vid Konstakademien Fredrik Westin. I den 1822 utförda altaranordningen i Amiralitetskyrkan i Karlskrona nöjde man sig däremot med att sätta in en äldre kopia efter Rubens' Lansstöten.

Den av överintendentensämbetet mest omhuldade altarpredikstolen under perioden var det stora förgyllda *korset*, ofta med svepduk och/eller törnekrona (fig 111), som antingen kunde komponeras in i ett ramverk (Lösen, Sillhövda, Trefaldighetskyrkan fig 101) eller placeras fri-

stående på altaret (Backaryd, Eringsboda, Listerby fig 112, Fredrikskyrkan). Korset är i samtliga fall borttagna och ersatta med andra altarpredikstolar. Det stora altarkorset från Fredrikskyrkan, ritat av J A Hawerman 1843 och utfört av galjonsbildhuggaren Glader, överfördes dock 1948 till Trefaldighetskyrkan som ersättning för Törnströms borttagna kors (fig 97). I vissa fall var korset placerat mot ett fönster. Dessa fönster är nu igensatta. Värt att notera är också att korset i Listerby, utfört av bildhuggaren Lorentz Nordin i Karlskrona 1848, genom korabsidens målade utsmyckning ingick i en Golgataframställning (fig 112).

Altarringar

Altarringarnas form varierar betydligt och de nyklassicistiska kyrkorna i Blekinge ger en provkarta på de typer som kunde förekomma under denna tid. Även om altarringens form i de flesta fall har ändrats har ofta den ursprungliga ritningen bevarats. Av ritningarna framgår dock inte utseendet på knäfall och överliggare eller om

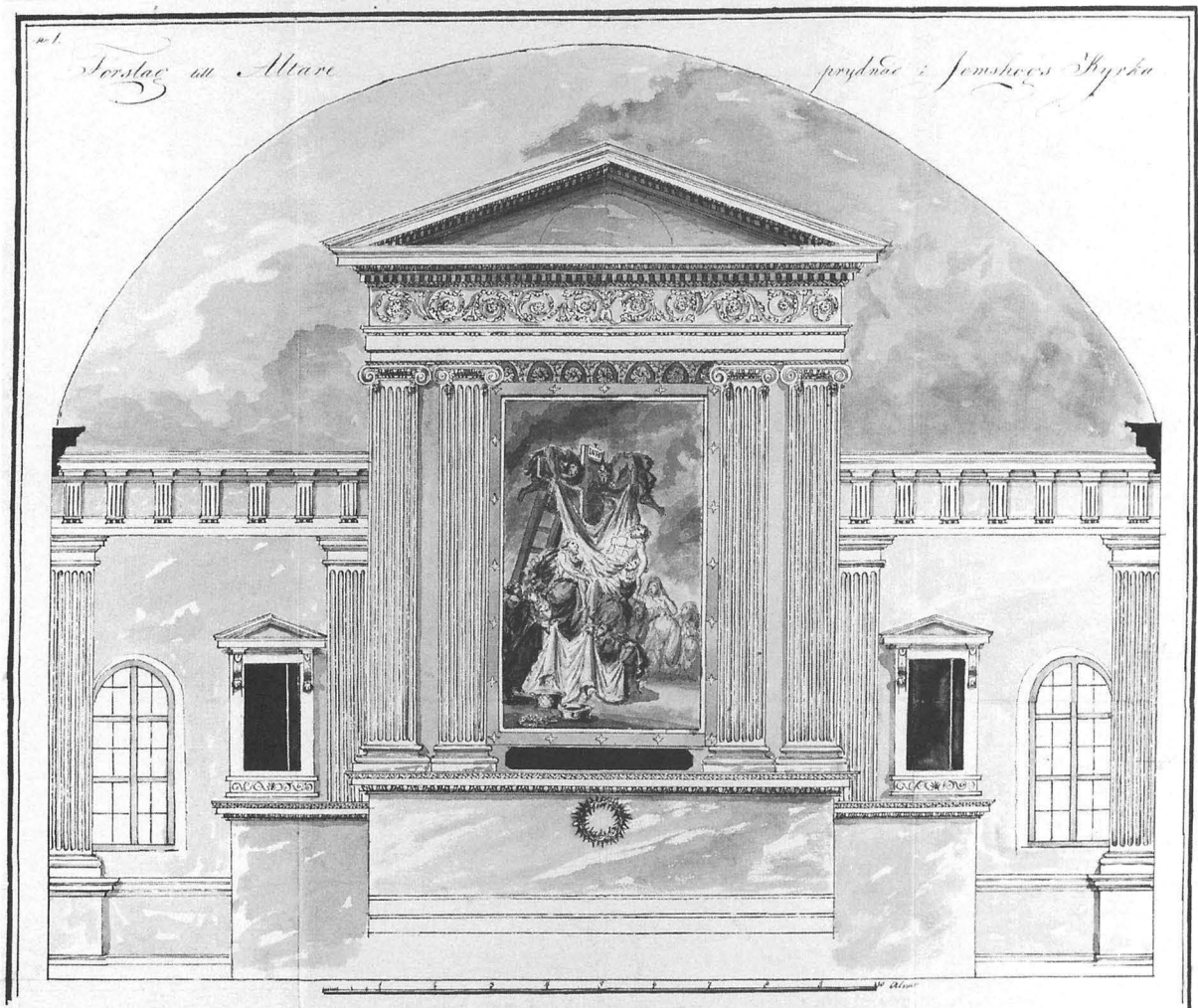

Fig 109. Förslag till altarprydnad och alturväggens utformning i Jämshögs kyrka. Osignerat förslag 1834. RA. Foto RA.

Jämshög Church. Proposal for the arrangements in connection with the altar. Unsigned proposal, 1834.

dessa var klädda från början. Materialet är trä, oftast med balusterdockor. Dockorna skiljer sig i detaljerna från kyrka till kyrka, men det gemensamma intrycket är mycket enhetligt.

Med utgångspunkt från byggnadsritningarna användes följande former: cirkelrund (Listerby fig 112), halvcirkelformad (Augerum, Sillhövda, Tving), absidformad, dvs halvcirkelform med rak övergång mot den bakomvarande väggen (Lösen, Jämshög), segmentformad (Jämjö), ellipsformad (Karlshamn, Gammalstorp), kvadratisk (Amiralitetskyrkan i Karlskrona), kvadratisk med runda-

de hörn (Mjällby), rektangulär (Eringsboda), rektangulär med avfasade hörn (Mörnum, Trefaldighetskyrkan i Karlskrona), rektangulär med rundade hörn (Asarum), rektangulär med insvängda hörn (Backaryd).

Predikstolar

Altarpredikstolar, dvs predikstolen placerad över altaret, var förhållandevis vanliga företeelser i de nyklassicistiska kyrkorna.³ De förekom i fyra av sockenkyrkorna i Blekinge, men inte i någon av stadskyrkorna. Två av dem, Jämshög och Öljevult, ändrades ganska snart efter uppfö-

Fig 110. Interiör av koret i Jämshögs kyrka. Ritningen till altaranordningen utförd av L Hawerman 1836. Altartavlan och målningen utförd av C Strömberg 1839. Jfr fig 109.

Jämshög Church. The interior of the chancel. The altar arrangements were carried out after a proposal by L Hawerman, 1836. The altar painting and all of the other painting work is the work of C Strömberg, 1839. See Fig. 109.

randet. De övriga två, Augerum och Jämjö, finns kvar. I Augerum har altarpredikstolen dock numera kompletterats med en talarstol medan man i Jämjö 1926 satte upp en ordinär predikstol på vanlig plats och placerade en skulpturgrupp på altarpredikstolen.

I Augerum (fig 287) är altarpredikstolen uppbyggd som en tempelgavel vilande på en hög stylobat. Predikoplatser nås genom en förhållandevis liten rundbågig öppning. I Jämjö (fig 299) liknar uppställningen ett i en absidformad nisch inställt tempel, också det på en hög stylobat. Altarpredikstolarna i Jämshög och Ölgehult är inte kända till utseendet. I Jämshög fanns den endast i

två år. Vid kyrkans invigning 1832 stod en vanlig predikstol på södra sidan, den flyttades 1834 över altaret. 1836 antog man den vanliga anordningen med separat altare och predikstol efter en intern församlingsstrid och påpekande från överintendentsämbetet. I Ölgehult togs altarpredikstolen bort troligen 1884.

De sidoställda predikstolarna är alla placerade på den norra sidan i kyrkorummet. I fyra av de aktuella tio kyrkorna övertogs redan befintliga predikstolar, nämligen i Listerby (1600-tal), Lösen (1636), Mjällby (1600-talets början) och Gammalstorp (1600-tal). Den sistnämnda predikstolen »förenklades» dock i samband med

överflyttningen. I Listerby hade man tänkt sig att ersätta den äldre predikstolen med en ny men ansåg sig inte ha råd. I Sillhövda lånade man en gammal predikstol från Fridlevstad. Denna byttes ut mot en nyttillverkad först 1870.

De praktfullaste predikstolarna återfinns i stadskyrkorna. Periodens äldsta bevarade predikstol är den i Trefaldighetskyrkan i Karlskrona (fig 104), vilken ritades och förfärdigades av amiralitetsbildhuggaren Johan Törnström 1808 och uppsattes 1814. Den är av en ovanlig typ med en rektangulär form, vilande på ett marmorerat postament (se ovan M Ullén). Amiralitetskyrkan i Karlskrona försågs något senare med en ny predikstol, troligen 1822–23. Denna predikstol är mera traditionell än Trefaldighetskyrkans. Den åttkantiga korgen vilar på en underdel som avslutas med en förgylld bladknopp. I fyllningarna återges olika symboler i relief: lagens tavlor och bok, kalk, svärd och sköld, lie och timglas, trons ankare samt skriftrulle, stav och fana. Det åttkantiga ljudtaket kröns av en förgylld korsglob och har en blåmålad lambrequin med förgylld krönlist. Det i trä skurna ryggstycket har formen av ett draperi.

Predikstolen i Karlshamnns kyrka utfördes 1837 av bildsnidaren och spegelfabrikören Peter Lindh i Karlskrona, vilken också svarat för den stora altaruppsatsen. Predikstolskorgen är åttkantig med fyra större och fyra mindre fält. Typen är densamma som i Amiralitetskyrkan i Karlskrona med en ganska rik, snidad dekor. Underredet avslutas med en bladknopp och övergången mellan underdel och korg förmedlas av ett skulpterat listverk. Pilastrarna har smala ornament i form av facklor och i fyllningarna återges i relief sedvanliga symboler. Ljudtaket och möjligen ryggstycket i form av ett målat draperi tillkom 1884.

Yngst av stadskyrkornas predikstolar är Fredrikskyrkans, vilken uppsattes 1854. En ritning till ny predikstol utfördes 1845 av J A Hawerman, men den uppsatta predikstolen följer ej denna ritning. Predikstolen är av samma typ som predikstolarna i Amiralitetskyrkan och i Karlshamnns kyrka med åttkantig korg. Den har en förhållandevis rik dekor och ryggstycket utgörs av ett snidad draperi.

Tvings kyrkas predikstol med ljudtak och trappa utfördes liksom predikstolen i Karlshamnns kyrka av fabrikör Lindh (fig 113). Den är samtida med kyrkan, från 1843, och har halvrund form med konkav anslutning till väggen och predikstolstrappan. Den snidade dekoren är förhållandevis rik och tidstypisk. Underredet avslutas med en bladknopp, övergången mellan underrede och korg sker genom ett rikt dekorerat listverk, korgens fyllningar åtskiljs genom smala ornament i form av brinnan-

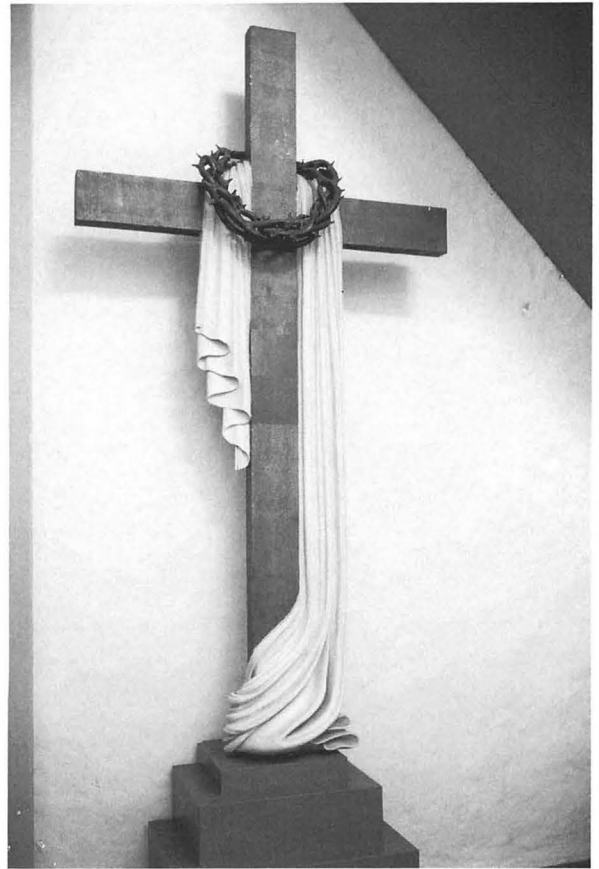

Fig 111. Altarkors från Lösens kyrka. Foto R A Unnerbäck.

Lösen Church. The altar cross.

de facklor. Ljudtaket följer korgens form, kröns av en korsglob och är försedd med en lambrequin. Som ryggstycke har målats ett draperi.

Mörrums kyrkas predikstol, utförd av en snickare Palm från Småland efter ritningar av J F Åbom, uppsattes 1847. Den har rund form och relativt sparsam utsmyckning. Till sin typ är den representativ för nyklassicismens predikstolar sådana de utformades för sockenkyrkorna under 1830- och 1840-talen. Även Eringsbodas predikstol från 1840-talet följer detta mönster (fig 115). Varken i Mörrum eller i Eringsboda finns något ryggstycke.

Asarums predikstol från 1813 ersattes på 1870-talet av en ny. Den ursprungliga predikstolen uppges ha varit enkel och vitmålad med några ornament i oäkta förgyllning som föreställde kors med kalk och lagens tavlor. Över ljudtaket fanns en förgylld krona. Ryggstycket var blåmålat med en förgylld sol och nedhängande förgyllda draperier. I Backaryd hade man en provisorisk predikstol

Fig 112. Interiör mot öster av Listerby kyrka före restaureringen 1947. Foto ATA.

Listerby Church. The interior of the church looking east. From before the restoration and alteration work in 1947.

som var klädd med rött kläde och som hade installerats 1798. Den byttes ut först 1886.

Bänkinredning

Den nyklassiska kyrkans bänkinredning bestod vanligen av två eller tre kvarter utan sidogångar. Om kyrkan hade en ingång mitt på långhuset delades kvarteret vid denna i två. I tio av de fjorton sockenkyrkorna har sidogångar tillkommit senare. I Augerum, Mörrum och Tving fanns sidogångar från början. Ölgehult och Asarum har kvar sin ursprungliga bänkinredning utan sidogångar. Sillhövda hade likaledes kvar den ursprungliga bänkinredningen vid branden 1940. I flertalet kyrkor är den ursprungliga bänkinredningen i princip kvar även om den förändrats. Förutom att sidogångar kan ha tillkommit har den i några fall blivit utglesad och kvarteren förkortade. Bänkarna har också gjorts bekvämare. Genom senare tiders önskemål om ett större korparti har i flera fall de främre bänkraderna tagits bort eller ändrat form. De bakre bän-

karna har likaså fått ge vika för utökat utrymme under läktaren och läktarunderbyggnader.

Läktare och orglar

I fyra av de aktuella sockenkyrkorna tillkom läktare först efter periodens slut och då i samband med att orgel anskaffades. Där läktarna uppfördes samtidigt med kyrkan var det endast i enstaka fall som det skedde i samband med orgelns tillkomst. Läktaren var vanligtvis ganska enkelt utformad. Den vilade på kolonner eller pelare och hade rakt eller framskjutande mittparti. Ovanligt är den konkavt utformade barriären i Mjällby. I Mörrum har barriären formen av en bröstning med balusterdockor.

Endast i ett känt fall användes äldre material när läktaren byggdes. I Listerby kyrka infogades i den nya läktaren en äldre barriär med tolv målade fält med framställningar av apostlarna. Målningarna hade utförts 1700 av Jöns Åkesson Wulf. Barriären förlängdes genom att man i

Fig 113. Predikstolen i Tving kyrka, utförd 1843 av P Lindh i Karlskrona.

Tving Church. The pulpit, made in 1843 by P Lindh, Karlskrona.

mittpartiet satte in nytillverkade fält med släta fyllningar.

I Backaryd fanns två läktare, en i vardera korsarmen i norr och i söder. 1839 tillkom orgelläktaren i väster och orgel sattes in. Orgeln ägdes dock av kantorn, inte av kyrkan. 1886 togs sidoläktarna bort medan den västra behölls.

Endast tre av sockenkyrkorna hade egna orglar före 1860: Asarum från 1828 samt Jämshög och Tving, båda från 1840-talet. Asarums orgel av J P Åberg med fasad efter ritning av C G Blom Carlsson, ersatte en orgel från 1771, som tillverkats av MalmLöf i Malmö men inte ägdes av kyrkan. Till orgelfasaden i Jämshög finns en ritning från 1844 av C G Blom Carlsson. Denna orgel ersattes dock av en ny 1865. I Tving tillkom orgel fyra år efter kyrkans invigning, 1847. Orgelfasaden hade utförts efter en ritning från 1844 av J F Åbom. Endast rester av det ursprungliga orgelverket finns kvar.

Periodens ståtligaste och enhetligaste orgelläktarparti finns i Trefaldighetskyrkan i Karlskrona. Det är ritat av C G Blom Carlsson 1825 (fig 105) och orgeln byggdes samma år av P Z Strand i Stockholm (se ovan M Ullén). Läktaren bärs av toskanska kolonner och barriären är

utformad som ett förkropppat bjälklag där förkroppningarna är smyckade med lyror. Orgelfasadens mittparti består av kopplade joniska kolonner som bär en rundbåge smyckad med änglahuvuden. Det förkropppade entablementet är försett med gyllene stjärnor. Sidoturellernas krön är smyckade med skurna uppsatser bestående av musikinstrument och lager.

I Fredrikskyrkan i Karlskrona tillkom den rikt skulpterade orgelfasaden i rik rokokostil år 1764. Skulpturerna utfördes av bildhuggaren Ekekrantz. Till periodens senare del hör däremot orglarna i Sölvesborg och Ronneby. I Sölvesborg, där läktaren tillkom år 1800, utfördes den nya orgelns fasad 1836 efter en ritning av C G Blom Carlsson från 1835. Orgeln ersattes dock av en ny 1905. Även orgeln i Ronneby ritades av C G Blom Carlsson något senare, 1844, och fasaden är här bevarad.

Nummertavlor

Nummertavlorna har under perioden rektangulär form och snidat ramverk, liknande tidens spegelramar. Denna gemenskap illustreras av bildsnidaren och spegelmakaren Peter Lindh i Karlskrona, som utförde nummertavlorna i Karlshamns kyrka 1840.

Fig 114. Predikstolen i Eringsboda kyrka, 1840-talet.

Eringsboda Church. The pulpit, from the 1840's.

I början av perioden kan ramverket ännu vara ganska rikt utsmyckat. I Asarums nummertavlor från 1767 är rokokons former kvar i det asymmetriska grenverket och mjukt buktande konturerna. Mörrums nummertavlor från 1700-talets andra hälft har en gustaviansk utformning med pärlstav, hängande lagergirland och urna.

Nyklassicismens stramare former blev standardiserade under periodens senare hälft och dekoren förlades vanligen endast till det krönande överstycket. Musikinstrument, främst lyror, palmkvistar och kerubhuvuden blir omtyckta motiv. Den ovannämnde Lindhs tavlor i Karlshamns kyrka, där han även utförde altaranordningen och predikstolen, visar exempel på denna typ. I ett fall har han även facklor på ramverket.

En speciell utformning har en nummertavla i Listerby från 1800-talets början. Den är lyrförmad och fastsatt vid

ett litet bord med volutformade ben. Enligt uppgift skulle detta bord ha fungerat som dopstall innan den nuvarande dopfunten tillkom 1866.

Önskemålet att ge kyrkan en enhetlig gestaltning genom att ge inredning ett gemensamt formspråk kan exemplifieras i Jämshög, där altarpuppens och nummer-tavlornas krön fick en likartad utformning på 1830-talet.

Färgsättning

Kyrkorummens färgsättning har i samband med sentida renoveringar oftast förändrats kraftigt.

Den ursprungliga färgsättningen är helt okänd beträffande kyrkorna i Jämjö, Lösen, Mjällby, Mörrum och Öljevult. Backaryd, invigd 1799, målades invändigt först 1842 av målarmästaren J M Roman från Ronneby. I

Augerum är bara känt att målningsarbetet utfördes av målaren N Ågren.

Mjällby, som hade invigts 1796, stod troligen omålad ända fram till 1840, då väggar och bänkar målades i »pärlfärg». Den tidigare blåmålade altaruppsatsen gråmålades. Predikstol, altare och dopfunt fick blågrå marmorering. Sillhövdas ursprungliga färgsättning är inte känd men 1839 var väggar och tak vitmålade medan bänkarna var gråblå.

Pärigrått dominerade också Listerbys interiör, där altarring och läktarpelare var marmorerade för att efterlikna kolmårdsmarmor. Draperimålningar i gult förekom här på väggen runt ingången och i rött kring de mindre fönstren på läktaren. Läktarbarriärens äldre fält med apostlabilder hade bibehållits, medan lister och bågställningar målats i svart, vitt och grå marmorering med förgyllningar. Mittpartiets nyttillverkade fält hade släta blåmålade fyllningar som var försedda med emblem.

I Asarum var altaranordningen vitmålade med svart listverk med en förgylld strålsol mot blå botten i frontonen. Predikstolen var vit med förgyllda detaljer och ryggstycket var blåmålade. Orgelfasaden var också vitmålade med oäkta förgyllningar. Taket var målat med vitlimfärg och väggarna var vitstrukna.

Också i Gammalstorp är färgsättningen av vissa inredningsdetaljer kända. Bänkinredningen var vitmålade med svarta fält, predikstolen var blåmålade med försilvrade fagsatta stjärnor och karyatider mellan fälten. I fönstren fanns draperimålningar.

I sitt kostnadsförslag till Eringsboda kyrka från 1848 redogör målarmästare Carl Strömberg ganska noggrant för hur kyrkan skulle målas och förgyllas. Bänkar och läktarbarriär skulle målas i »pärlfärg» och predikstol, altarprydnad och altarring göras vita. Bakom predikstolen skulle målas ett blått draperi med guldfansar. Väggarna skulle målas »med ljus marmor, lätt ådrade med grått och litet grönt», bröstpanelen i »pärlfärg» och marmorering. Pelarna under läktaren skulle också marmoreras och altaret marmoreras i svart. Förgyllningen på predikstolen och ljudtaket och korset på altaret skulle beläggas med matt äkta guld, stjärnorna över fönstret med polerat guld, lagerkvistarna på pelarna med matt och blankt guld, två »ringar» på varje läktarpelare med blankt och matt guld. Vinblad skulle anbringas på pelarna vid altaret och beläggas med matt guld.

Ett intressant exempel på tidens färgsättning finns också i Jämshögs kyrka, där man vid renoveringen 1964 tog

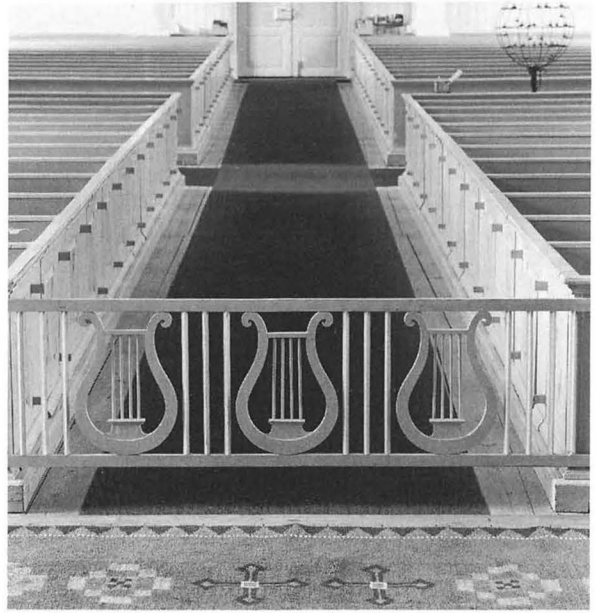

Fig 115. Tvings kyrka. Skjutbar korgrind, 1840-talet.

Tving Church. Sliding lattice gate to the chancel.

fram den ursprungliga färgsättningen i korpartiet och på predikstolen, vilket allt hade målats av Strömberg 1837 (fig 110). Målningen utmärks av en mycket rik marmorering med inslag av svart.

I Trefaldighetskyrkan i Karlskrona återgick man likaså vid renoveringen på 1950-talet till den ursprungliga pärlgrå färgen på inredningen och marmoreringarna framtofs och konserverades (se ovan M Ullén).

Av genomgången framgår att blekingekyrkorna inte bara exteriört utan även interiört uppvisar en stilistisk enhetlighet. Den fasta inredningen harmonierar med den yttre arkitekturen och domineras av nyklassicismens ideal med användande av kolonnordningar och andra antikinspirerade detaljer. Genom sådana skickliga hantverkare som Törnström, Lindh och Strömberg fick också inredningen och interiörmåleriet en mycket hög kvalitet. Trots att ingen av de aktuella kyrkorna i Blekinge har förblivit orörd utan förändrats på olika sätt vid senare tidars renoveringar ger dock flera av dem fortfarande ett ursprungligt intryck, med rikligt ljusflöde, homogen inredning och enhetlig färgsättning.

Noter

1. Stadskyrkorna i Blekinge finns publicerade i SvK Blekinge band III och IV (volymerna 59, 65, 85, 86, 87 och 93). Beträffande de övriga kyrkorna se nedan Katalog och där angiven litteratur.
2. *Carl Strömberg*, f 1798 i Örkeneds sn i Kristianstads län. Han var flitigt verksam som dekorationsmålare i Blekinge och södra Småland mellan 1830 och 1854, då han med sin familj utvandrade till Amerika. Se även *H Villgrund o E Ehrenberg-Agrell*, Blekingskt bygdemåleri och dess mästare, Lund 1951.
3. Altarpredikstolar eller predikstolsaltaren är även kända från Glimåkra, Loshult och Osby kyrkor i Skåne. Se nedan Katalog. Någon historik över predikstolsaltarens historia i Sverige och dess bakgrund finns ej. Fil dr *Göran Alm*, som genom sin avhandling om metodistisk kyrkoarkitektur även kommit in på problematiken kring dessa predikstolsaltaren, har haft vänligheten att göra följande sammanställning: »År 1861 hölls i den tyska staden Eisenach en kyrkobyggnadskonferens där man antog ett kyrkoarkitektoniskt program, det så kallade Eisenacher Regulativ. Detta program som i det närmaste hade lags karaktär angav mycket snäva gränser inom vilka den protestantiska kyrkoarkitekturen skulle utvecklas. Den byggnadsstil som framför andra utpekades som den förnämsta var den gotiska och det var följaktligen i nygotisk stil som nya kyrkor borde byggas. I regulativets paragraf 10 står: 'Die Kanzel darf weder vor noch hinter oder über dem Altar, noch überhaupt im Chore stehen'. I och med denna paragraf bröt man i Tyskland, om än tillfälligt, med en 300-årig luthersk tradition med predikstolsaltare.

År 1887 utkom ÖIÄ med en regelsamling för svensk luthersk kyrkobyggnation, kallad Allmänna Anvisningar Rörande Kyrkobyggnader På Nädig Befallning Sammanfattade Af Kongl. Öfverintendents-Embetet. Denna skrift bygger i hög grad på Eisenacher Regulativ. Predikstolsaltaren ansågs som helt förkastliga då 'predikanten föranleddes att likasom trampa på det heligaste under fötterna'. Det var en under sent 1800-tal allmän uppfattning om predikstolsaltaret, som sammanfattades i Allmänna Anvisningar. Man ansåg, och många menar så än idag, att predikstolsaltaret innebär ett profanerande av altaret och sakramenten och att detta skulle vara ett reformert drag som ej kan accepteras i den svenska lutherska kyrkan. Därför har sedan 1830-talet och fram till mitten av 1900-talet ett mycket stort antal predikstolsaltaren avlägsnats. Antalet svenska kyrkor som haft predikstolsaltare har varit betydande. Enbart en genomgång av bildarkivet i ATA visar ca 130 exempel på detta. Sannolikt har det funnits betydligt fler.

Exakt hur lång tradition predikstolsaltaret har i Sverige har ej varit föremål för forskning, men de första idag kända tillkom omkring år 1700. Arkitekten Nicodemus Tessin d y ritade exempelvis ett predikstolsaltare till sitt gårdskapell på Boogendom på Värmdö.

Predikstolsaltaret, namnet uppstod först under senare delen

av 1800-talet, är inte, som många kritiker uppfattat det, en frukt av radikal protestantism med dragnig åt reformerta tankegångar. Tvärtom har det sitt ursprung i den katolska kyrkan där det under medeltiden inte var ovanligt att ett altare placerades under predikstolen. Detta bruk kritiserades skarpt vid det tridentinska kyrkomötet (1545–63). Under senmedeltiden förekom det i Tyskland att korskranken utformades så att läktaarbörstningen också bildade en predikstol. Dessa predikstolar, som normalt stöddes av pelare, bildade i sin tur ett ciborium över korsaltaret, som hade sin givna plats framför korskranken. Exempel på detta finns i katedralerna i Magdeburg, Stendal och Havelberg och i klosterkyrkan i Jerichow. Dessa exempel bör knappast betraktas som regelrätta predikstolsaltare utan snarare som föregångare och inspirationskällor.

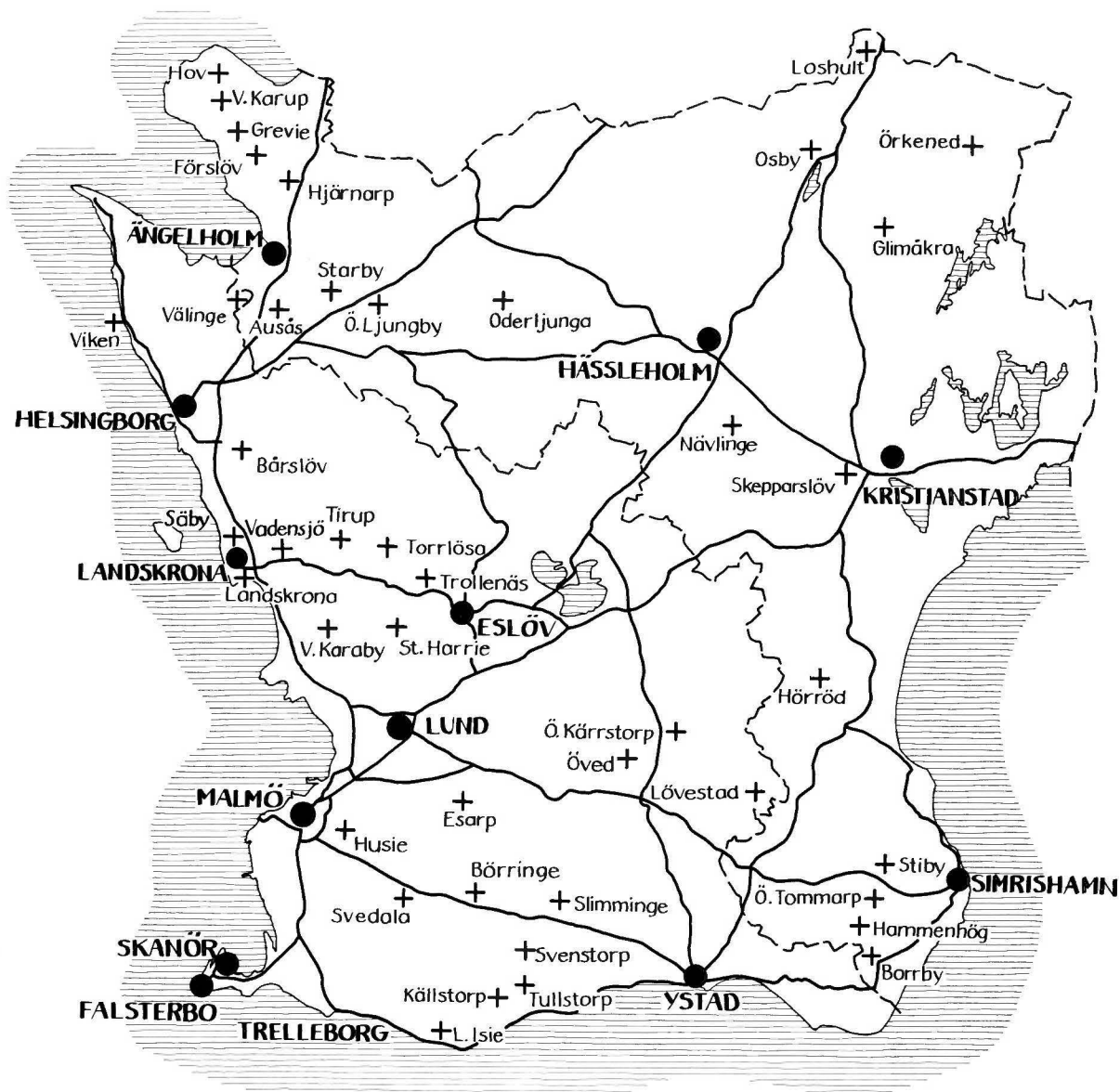
De första evangeliska predikstolsaltarna tillkom i slottskapellen i Rothenburg/Fulda och Schmalkalden, 1581 resp 1585–90. I Schmalkalden placerades predikstolskorgen högt upp på fondväggen medan altaret, som placerats nedanför, utgörs av ett fristående bord. Under 1600-talet växer mer organiska enheter fram men predikstolsaltarens historia har i Tyskland präglats av stor variation. Det är av intresse att påpeka, att det var i furstlig miljö som predikstolsaltaret växte fram i det lutherska Tyskland. Furstarnas stora betydelse för lutherdomens utbredande är ju ett känt faktum.

Någon typologisering av det svenska materialet har ej ägt rum. Stilmässigt har predikstolsaltaret följt den traditionella utvecklingen – barock, rokoko, klassicism osv. Ett dominerande drag i det svenska beståndet är att själva predikstolen fått traditionell utformning och hängts upp på korväggen. Vanligen har då en trappa från den bakom koret belägna sakristian lett upp till predikstolen. Altaret fick sin plats nedanför, ofta placerat direkt mot korväggen. Enheten mellan predikstol och altare betonades ofta genom ett gemensamt arkitektoniskt ramverk. Predikstolens framsida kunde också förses med en altarmålning av traditionellt slag.

Ytterligare ett samfund i Sverige har i hög grad brukat predikstolsaltare, nämligen Metodistkyrkan. Detta samfund har sedan den första kyrkan byggdes 1869–70 fram till omkring 1950 genomgående använt denna liturgiska enhet. Det metodistiska predikstolsaltaret är dock något annorlunda utformat än de tidigare beskrivna. Hela predikstolsaltaret är fristående och placerat på en plattform framför korväggen. Predikstolen är av katedertyp. Altaret är placerat framför plattformen och i regel sammanbyggt med denna.» (Denna sammanställning har tidigare varit publicerad i *M Ullén*, Lenhovda och Herråkra kyrkor, SvK, Sm, vol 171). Se även *H Mai*, Der Evangelische Kanzelaltar, Halle (Saale) 1969 samt *G Alm*, Enkel men värdig, metodistisk kyrkoarkitektur i Sverige 1869–1910, Sthlm 1974.

KATALOG

Utarbetad av MONICA EBELING, BIRGITTA SANDSTRÖM OCH MARIAN ULLÉN

Karta över Skåne med kyrkobyggnader från perioden 1760–1860 markerade.

The province of Skåne, the location of the churches built 1760–1860.

Katalogen omfattar de kyrkor i Skåne och Blekinge som nybyggdes eller ombyggdes så kraftigt att det kan jämföras med nybyggnad under perioden 1760–1860. För redogörelsen för kyrkornas byggnads- och renoveringshistoria har arkivgenomgång skett i antikvarisk-topografiska arkivet vid riksantikvarieämbetet (ATA) samt riksarkivet (RA). Förtecknade »Äldre ritningar» ingår, om inte annat anges, i riksarkivet. Vidare har genomgång

skett av redovisad litteratur. Endast i undantagsfall har ytterligare uppgifter hämtats ur kyrkoarkiven. Sammanställningen av »Kända viktiga förändringar» har sänts för granskning till respektive församling. Kyrkornas planform och storlek redovisas i fig 282 och fig 325. För periodens kyrkobyggnad se även fig 4–6 och fig 326–327.

SKÅNE

Ausås

Byggt 1857–58 efter ritningar av Johan Fredrik Åbom och fogad till ett äldre torn. Som ledare för kyrkobygget omtalas byggmästaren J Hallberg. Arbetet kom dock att slutföras av dennes borgenärer. Kyrkan invigd 14 november 1859.

Plan och material

Rektangulärt långhus med smalare kor samt utbyggd tresidig sakristia i öster. Tornet i väster övertaget från den äldre kyrkan. Huvudingång genom tornet. Separat ingång till sakristian.

Uppförd av gråsten med omfattningar och dekorativa detaljer i tegel. Tornet delvis av tegel. Putsad och vitkalkad. Tak av rött tegel.

Exteriör

Byggt efter 1848 års ritningar. Senare förändringar utgörs endast av ankarslut nedanför taklisten samt en mindre tillbyggnad på nordsidan. I de dekorativa detaljerna och omformningen av tornets översta del märks influenser från C G Brunius kyrkoarkitektur.

Interiör

Även det kryssvälvda kyrkorummet ansluter till en skånsk tradition. Interiören präglas delvis av 1906 års renovering, då bla altarringen och bänkinredningen tillkom. Altartavlans ram och omgivande kolonner är däremot oförändrade. Den ursprungliga målningen, »Jesus i Getsemane» av Alexander M Malmqvist, utförd 1828, övertogs från den gamla kyrkan. Den är nu placerad på baksidan av den nuvarande målningen av Gunnar Valentin från 1950. Predikstolen i nygotik, utförd av snickarmästare O Ekberg, är samtida med kyrkan. Troligen är även orgelläktaren ursprunglig.

Kända viktiga förändringar

- 1872 Orgel.
- 1884 Nytt yttertak av galvaniserad plåt.
- 1906 (ark Agi Lindegren). Interiörrenovering. Ny altarring, ny bänkinredning, nytt golv, nya nummertavlor. Kordörrarna borttagna och ersatta av rundbågiga öppningar med draperier.
- 1929 Ommålning. Värmeledning med en mindre tillbyggnad på nordsidan för nedgång till pannrum.

Fig 116. Ausås kyrka från nordöst.
Ausås Church from the north-east.

- 1933 (ark E Graebe). Ommålning.
- 1940 Orgeln ombyggd.
- 1950 Ny altartavla. Elektrisk belysning.
- 1952 Tegeltak. Omputsning.
- 1969 Värmeledning.
- 1979 Dopplats i långhusets nordöstra hörn.
- 1981 (A-konsult). Exteriörrenovering.
- 1985 Ombyggnad av orgel. Orgelfasaden framflyttad till sin ursprungliga plats vid läktarbarriären.

Äldre ritningar

- 1827 altaruppställning (*A M Malmqvist*, akt ÖIÄ, brev till K Majt 1827); 1827 altaruppställning (*J W Gerss*); 1848 nybyggnad (*J F Åbom*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

- Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912, Lund 1982; [*Nilsson, A*], Ausås kyrka och prästgård. Skånes hembygdsförenings Årsbok 1933; Exteriörbilder och interiörbild före 1906, ATA.

Fig 117 Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Fig 118. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

Borrby

Byggd 1838–41 av byggmästaren Olof Borgström, Sölvesborg, efter ritningar av Jacob Wilhelm Gerss. Delar av den äldre kyrkan ingår i den nuvarande norra långhusmuren och möjligen även i västmuren. Invigd år 1841 av biskop J V Faxe.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd sakristia i öster och torn i väster. Ingång genom tornet samt mitt på sydfasaden.

Uppförd av gråsten. Gulputsad med vit slätputs på hörnmarkeringar, listverk och omfattningar. Grå sockel. Koppartak.

Exteriör

Ursprungligen byggd efter 1837 års ritningar men starkt förändrad genom 1894 års omvandling av tornet samt genom fönsteromfattningarnas putsdekor. Förebilden till den höga och rikt utformade tornspiran hämtades från Klara kyrka i Stockholm. Tornet hade tidigare, som på ritningen, lanternin och balustrad.

Interiör

Interiören präglas av 1860-talets och 1894 års renoveringar, som efterlämnat ett kyrkorum i rik nyrenässansstil. Orgeln och orgelläktaren tillkom 1863. Den nuvarande altartavlan, »Jesus välsignar barnen», är utförd av Märten Eskil Winge 1866. Vid renoveringen 1894 tillkom bla de omgivande skulpturerna, Petrus och Johannes, av G Nyström samt predikstolen, bänkinredningen, kassetaket och väggarnas rika dekorationer. De målade fönstren insattes 1912.

Ursprungligen utgjordes altarprydnaden av ett förgyllt kors, placerat i en nisch med dekormålning i form av grå skyar och ett strålomgivet Gudsöga. Predikstolen, som var ritad av J W Gerss, var utförd i empirestil.

Kända viktiga förändringar

1854–56 (C G Brunius). Teknisk ombyggnad.

1863 (ark A Törnqvist). Ny orgel och orgelläktare. Den tidigare läktarbarriären hade övertagits från den äldre kyrkan.

1866 Omgestaltning av korväggen och ny altartavla av M E Winge.

1894 (ark Fr Lindskog). Genomgripande exteriör- och interiörrenovering. Ny tornspira. Artikulering av fasadens fönsteröppningar genom omfattningar. Förändrat altarparti, bla genom tillkomsten av två skulpturer på ömse sidor. Ny predikstol. Nya öppna bänkar. Det tidi-

Fig 119. Borrby kyrka från sydväst.
Borrby Church from the south-west.

gare putsade tunnvalvet ersatt med ett kassetterat tunnvalv av trä, vilande på pilastrar. Väggarna försedda med en rik arkitektonisk dekor. Ommålning.

1912 Femton målade fönster införskaffade från Tyskland.

1922 (ark Th Wählin). Ommålning av exteriör och interiör.

1928 Orgeln ombyggd.

1938 Orgeln ombyggd.

1966 Orgeln ombyggd.

1968 (ark E Graebe). Utvidgat korparti. Målad bibeltext återställd på korväggen (borttagen 1922). Bänkar borttagna under läktaren. Taket återställt till 1894 års utseende. Ommålning med ungefärlig återgång till 1894 års förhållandevis kraftiga färgskala (gult, brunt, rött och grönt). Väggarna dock målade vita.

Äldre ritningar

1829 förändring och tillbyggnad (osign); 1833 ombyggnad (akt ÖIÄ, brev till K Majt 1837); 1837 nybyggnad (*J W Gerss*); 1840

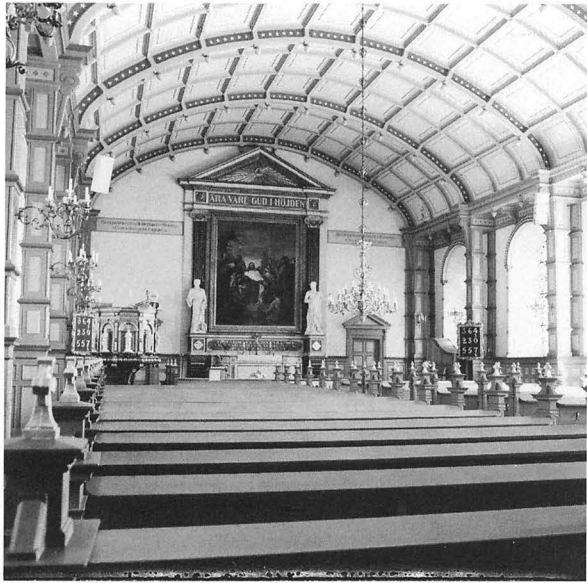

Fig 120. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

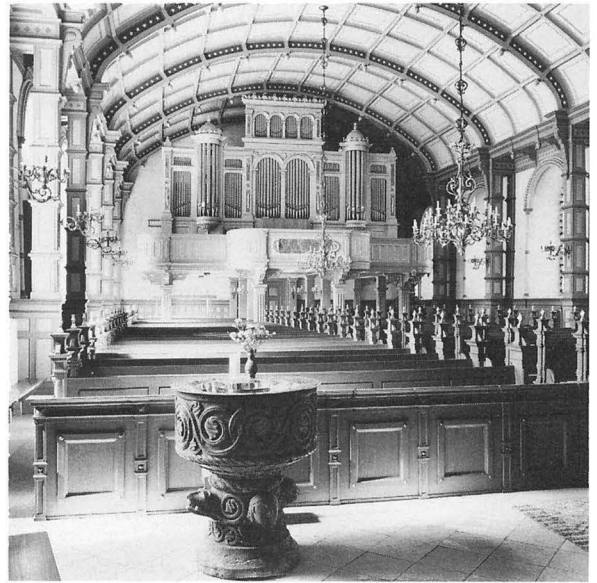
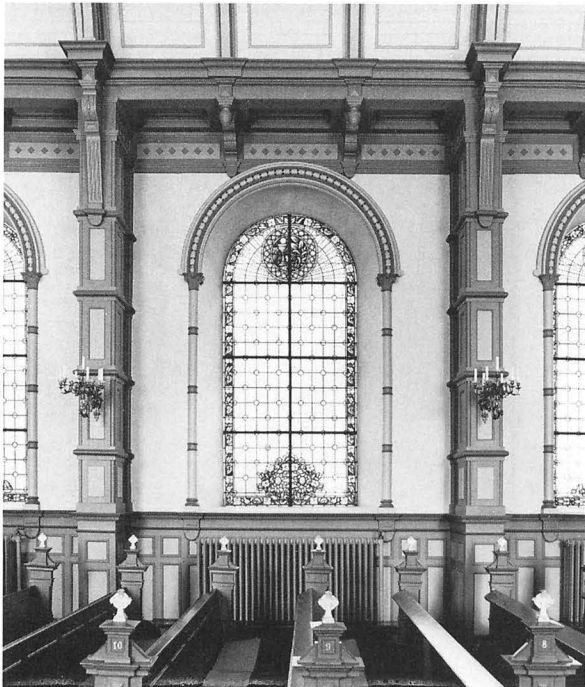

Fig 122. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

Fig 121. Detalj av långhusets interiör.
Part of the interior of the nave.

predikstol (*J W Gerss*, akt ÖIÄ, brev till K Majt 1840); 1840 predikstol (osign, akt ÖIÄ, brev till K Majt 1840); u å predikstol (*J W Gerss?*, akt ÖIÄ, brev till K Majt 1840); 1840 predikstol (*J W Gerss*); 1861 orgelfasad (*A Törnqvist*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Fernlund, S, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; *Grandien, B*, Drömmen om medeltiden. Sthlm 1974; *Malmberg, H N*, En socken berättar. 1945; *Wallin, C* och *Åberg, G*, Borrby kyrka i äldre beskrivningar. Simrishamn 1943; Interiörfoton före 1896, ATA. – Om kyrkan se även ovan i *Sjöström*.

Bårslöv

Byggt år 1858 och fogad till den äldre kyrkans torn. Som byggmästare omtalas Anders Haf, vilken även utförde ritningarna. Hafs ritningar grundar sig på Carl Georg Brunius ombyggnadsförslag från 1852.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med absidial koravslutning inrymmande sakristia. Torn i väster, övertaget från den medeltida kyrkan. Huvudingång genom tornet samt separat ingång till sakristian i öster. På tornets nordsida en utbyggnad för en trappa upp till de övre våningarna.

Uppförd av gråsten med inblandat rivningsmaterial av sandsten från den äldre kyrkan. Putsad och vitkalkad. Tegeltak. På torn och sakristia koppertak.

Exteriör

Byggt efter Hafs ritning och i princip oförändrad. Nuvarande portar tillkom 1955 som kopior av de ursprungliga.

Interiör

Även beträffande interiören med dess låga kryssvalv följdes Hafs ritning, som i detaljerna återgår på Brunius. Skärmväggen mellan kor och sakristia med altare samt altarringen finns kvar. Det ursprungliga, förgyllda altarkorset är dock placerat fristående i koret. Nuvarande altarprydnad utgörs av en altartavla, »Jesus välsignar barnen», av Hugo Gehlin, utförd 1930. Predikstolen utan ljudtak är daterad 1598 och övertagen från den äldre kyrkan. Bänkinredningen, som delvis är ursprunglig, var från början målad i ekfärg. Orgeln och orgelläktaren tillkom 1884.

Kända viktiga förändringar

1868 Värmeugnar. Ommålning av interiören. Skärmväggen, som varit målad i en rödaktig färg, ommålades i ljus marmorering.

1884 (ark H Sjöström). Ny orgel och orgelläktare. I den tidigare läktaren ingick den gamla kyrkans läktarbarriär. 1800-talets slut. Altarkorset utbytt mot Thorvaldsens »Kristus» i gips.

1917 Utvidgat korparti samt ny predikstolstrappa.

1930 (ark Th Wählin). Främst interiörrenovering. Ny altartavla av H Gehlin.

1943 (ark E Graebe). Nytt golv, tegel i gångar, grård kalksten i koret. Bänkinredningen avkortad och sidogångar upptagna. Värmeledning. Ommålning.

1955 (ark E Graebe). Förändrad inredning i sakristian. Nya ytterportar.

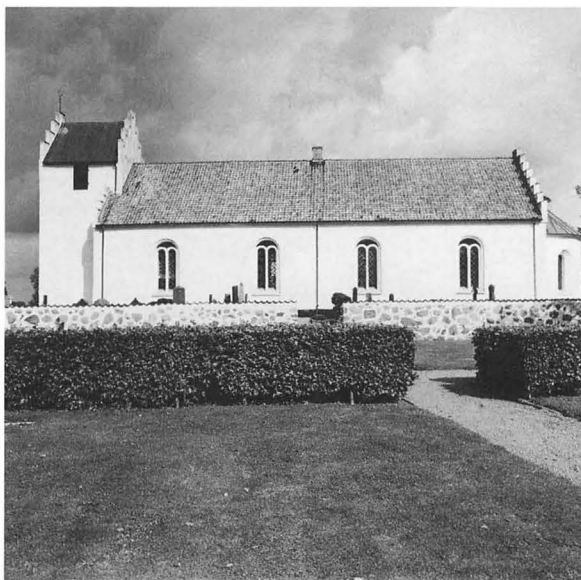

Fig 123. Bårslövs kyrka från söder.
Bårslöv Church from the south.

Fig 124. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

Fig 125. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

1965 Tornets skiffertak ersatt med kopparplåt.
1967 (ark T Leon Nilson). Ny orgel och delvis förändrad läktarbarriär. Ny dopfunt.

Äldre ritningar

1852 utvidgning (*C G Brunius*); 1857 nybyggnad (*A Haf* med förebild i *Brunius* ritning).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Brunius samling, bd XIV konv X, ATA; *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; *Grandien, B*, Drömmen om medeltiden. Stockholm 1974; *Mårtensson, T* Raus, Välluvs och Bårslövs kyrkor; SvK, vol 96. Sthlm 1963; *Torell, P* Om Bårslövs kyrka och församling. Bårslöv 1978; Interiörbilder före 1930, ATA.

Fig 126. Börringe kyrka från norr. Foto ATA.
Börringe Church from the north.

Börringe (Gustafs)

Börringe och Lemmeströ socknars sammanslagning till Gustafs socken medförde en ny kyrkobyggnad, uppförd 1783–1787 i Börringe, troligen efter ritning av Olof Tempelman. Som byggherre stod Joachim Beck-Friis, ägare till Börringekloster. Kyrkan invigdes 12 augusti 1787 av biskop Nils Hesselén. 1931 återfick socknen namnet Börringe.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd sakristia i öster med mindre tillbyggnad på nordsidan. Torn i väster, indraget i byggnadskroppen. Ingång dels genom tornet, dels genom mittingång på långhusets sydsida. Separat ingång till sakristian.

Uppförd av tegel på gråstenssockel samt putsad och vitkalkad med ljusst grå hörnkedjor och portalomfattningar.

Exteriör

I förhållande till ritningen från 1782 har takfallet gjorts högre och fasaderna fått en rikare utformning med hörnkedjor, rusticerande portalomfattningar, listverk på tornet och slutstensmarkering ovanför fönstren. Tornets svängda huv med lanternin ersattes på 1870-talet av nu-

varande enkla pyramidhuv. En ursprunglig ingång i tornets sydfasad har ersatts av ett fönster.

Interiör

Föga förändrad efter 1845, då en äldre altartavla ersattes av »Kristi uppståndelse», kopia efter F Westins altartavla i Kungsholms kyrka, Stockholm, utförd av C Füssel. Altaret av trä pryds av en målad lagerkrans. De omgivande ingångarna till sakristian stängdes ursprungligen av draperier. Till den samtida inredningen hör den rikt utformade predikstolen samt orgelläktaren och orgeln, byggd 1786 av Jonas Ekengren. Bänkinredningen är delvis ursprunglig. Dagens färgsättning överensstämmer i stort med den ursprungliga och utgörs främst av grått, grå marmorering och förgyllda detaljer. I detta välbevarade, nyklassicistiska kyrkorum har dock nyligen en läktarunderbyggnad skett.

Kända viktiga förändringar

- 1845 Ny altartavla, kopia efter F Westin.
- 1870-tal Tornets rikt utformade huv med lanternin utbytt mot pyramidhuv.
- 1891 Ny dopfont.
- 1905 Ommålning, bla av bänkinredningen i brun färg.

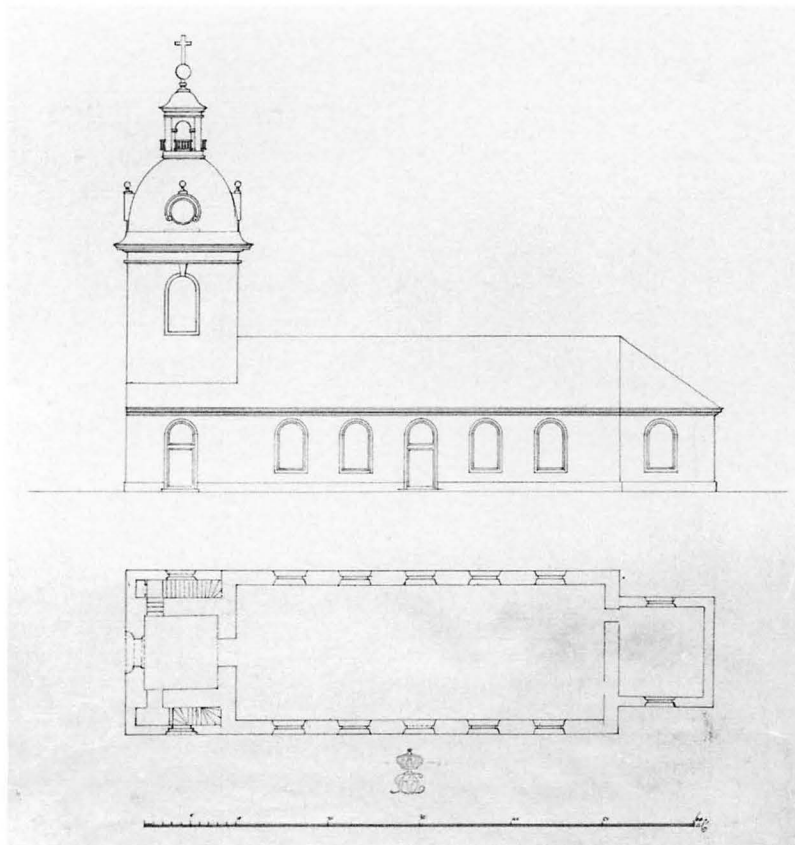

Fig 127 Ritning till ny kyrka i Börninge 1782. RA. Foto RA.
Proposed new church at Börninge, 1782.

Fig 128. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Fig 129. Detalj av koret med ursprunglig altaranordning från 1787. Altartavlan, kopia efter F Westin, utförd 1845. *Part of the chancel with altar from 1787. The painting, a copy after F Westin, is from 1845.*

Fig 131. Kyrkans predikstol, sannolikt samtida med altaret. *The pulpit, probably made at the same time as the altar.*

1932 Värmeledning.

1937 (ark E Graebe). Bekvämare bänkar. Sydöstra bänkkvarteret vänt mot altaret. Ommålning.

1959 Elektrisk belysning.

1986 Bänkarna under läktaren borttagna och läktarunderbyggnad innehållande kapprum och väntrum uppförd. Ommålning.

Äldre ritningar

1782 nybyggnad (osign, *O Tempelman?*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Ale 1976:1 Börringe socknar och sockenkyrkor under nio århundraden. Utg av kyrkorådet i Börringe 1987. Skåneland 1952: 5/6; *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982.

Fig 130. Interiör mot väster.

The interior of the church looking west.

Esarp

Byggt år 1860 efter ritningar som troligen utförts av Johan Fredrik Åbom. Invigd samma år. Tornet uppfört 1927

Plan och material

Rektangulärt långhus med smalare kor samt femsidig sakristia i öster. Äldre murverk ingår i södra långhusmuren. Torn med huvudingång i väster. Separat ingång till sakristian.

Byggt av gråsten med tegel i omfattningar och dekorativa detaljer. Fönstrens omfattningar i oputsat rött tegel, i övrigt putsad och vitkalkad. Tegeltak.

Exteriör

Byggt efter 1859 års ritningar i nyromansk stil men utan torn. Tornet, uppfört efter ritningar från 1927, ansluter stilmässigt till kyrkobyggnaden.

Interiör

Interiören präglas av 1896 och 1929 års renoveringar. 1896 uppsattes den nuvarande skärmväggen och altar-

Fig 132. Esarps kyrka från sydöst.
Esarp Church from the south-east.

Fig 133. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

uppställningen i nyrenässans med kopia av C Blochs målning »Den gode herden», utförd av Fr Krebs. Predikstolen från 1600-talet är övertagen från den äldre kyrkan men hårt renoverad. Orgeln samt orgelläktaren tillkom 1927

Kända viktiga förändringar

1871 Revetering av innertak.

1896 (ark G Lindgren). Ny skärmvägg mot sakristian och altarpuppställning. Dekormålning på väggar och valv
Nytt golv av viktoriaiplattor.

1927 (ark C Andrén och E Lundberg). Tillbyggnad av torn. Orgel och orgelläktare. Ommålning.

1947 Elektrisk installation.

1952 Elektrisk uppvärmning. Dekormålning delvis borttagen.

1967 Plåttak ersatt av tegeltak.

1983 (ark C A Acking). Utvidgat korparti. Bekvämare sittbänkar, borttagande av bänkar i väster. Ommålning. Ny dopfunt ersatte en tidigare dopängel, kopia efter B Thorvaldsen.

Fig 134. Detalj visande ett av långhusets fönster med omfattning av tegel.

Nave window with brick surround.

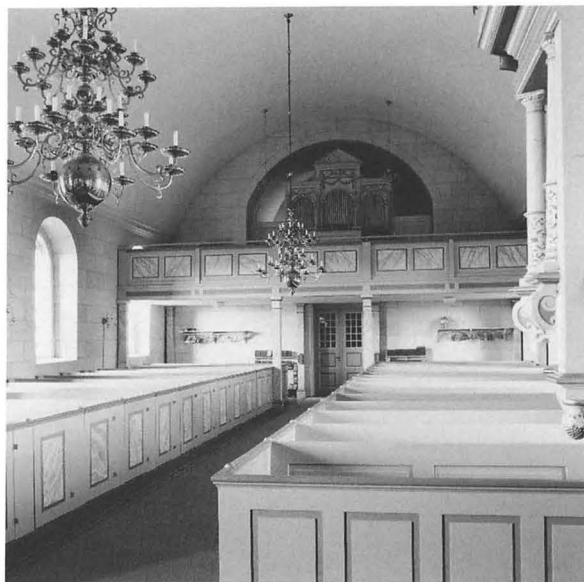
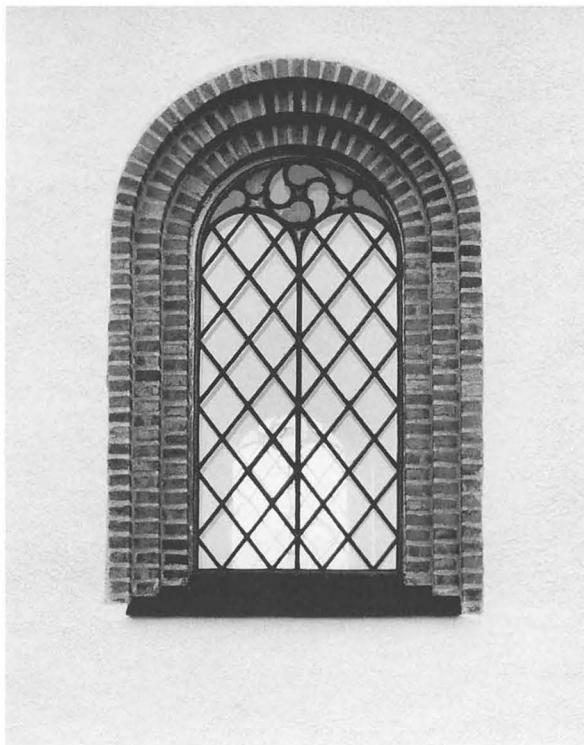

Fig 135. Interiör mot väster.

The interior of the church looking west.

Äldre ritningar

1819 tornbyggnad (*A Lundberg*); 1819 tornbyggnad (*A Almfeldt*);
1859 utvidgning och nytt torn (*J F Åbom?*)

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Bara kontrakts 27 kyrkor. Lund 1983; De tolv socknarna i Staffanstorps kommun. Utg av Staffanstorps kommun. Staffanstorp 1978; *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; Exteriör- och interiörbilder från 1926, ATA.

Förslöv

Uppförd år 1850 efter ritningar av W Westesson, bearbetade av Fredrik Wilhelm Scholander. Invigd 1851. Tornet uppfört 1775 till den äldre kyrkan.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd sakristia i öster. Brett västtorn med huvudingång samt separat ingång på nordsidan till klockvåningen. Separat ingång till sakristian.

Uppförd av gråsten med friser och fönsteromfattningar i oputsat rött tegel. Tornet oputsat, i övrigt putsad och vitkalkad. Koppartak.

Exteriör

Byggt efter 1849 års ritningar. Tornet förblev dock oputsat och föreslagna friser och rosettfönster utfördes inte heller.

Interiör

Utförd ursprungligen helt efter Scholanders ritning med brutet trätak och altarkors på ett rikt dekorerat altare i en nisch med stuckdekor och stjärnbestrött valv. I bågen över nischen ett målat bibelspråk och på korväggen stuckdekor. Genom renoveringen 1952–61, då även korväggens målade utsmyckning av Pär Siegård tillkom,

Fig. 137 Interiör mot öster. Korväggens utsmyckning utförd 1961 av P Siegård.

The interior of the church looking east. The wall-painting is by P Siegård, 1961.

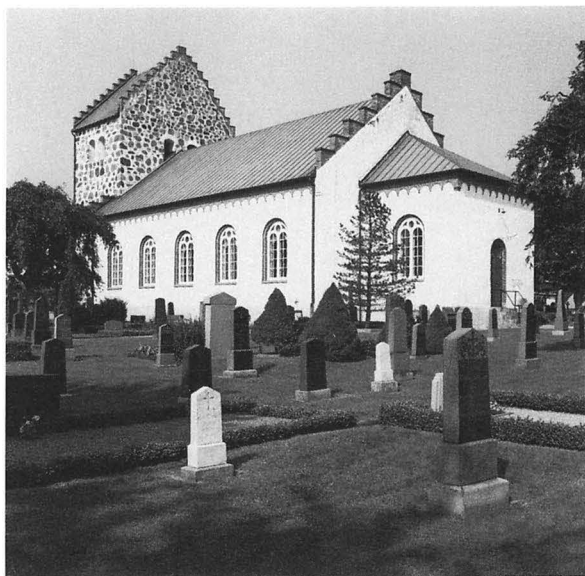
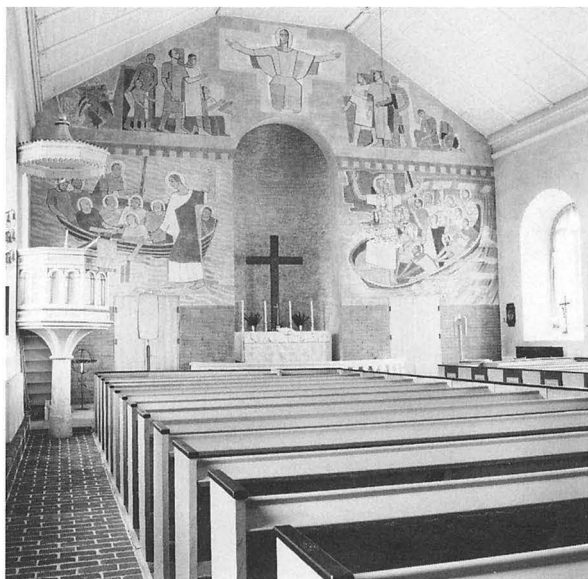
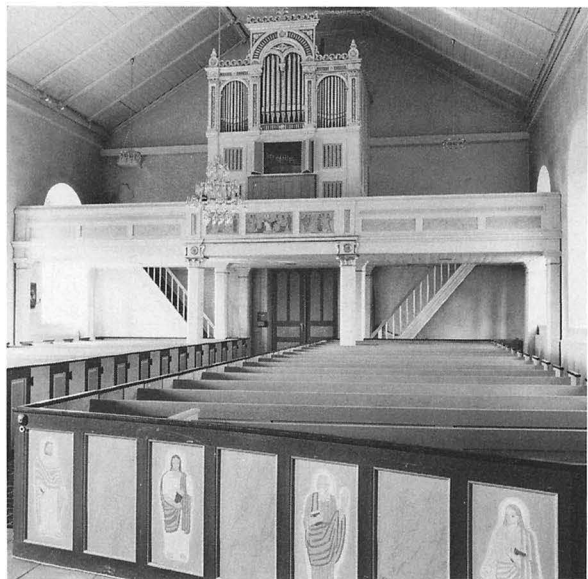

Fig 136. Förslövs kyrka från sydöst.
Förslöv Church from the south-east.

Fig 138. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

förändrades kyrkorummet kraftigt. Endast altarringen, predikstolen och läktaren återstår av den äldre inredningen.

Kända viktiga förändringar

1861 (ark A R Pettersson). Orgel.
1875 Predikstol.
1900 Altarkors ersatt av gipskopia av Thorvaldsens »Kristus».
1929 Nytt orgelverk.
1952–61 (ark E Graebe). Exteriör- och interiörrenovering. Fönsterbänkar i tegel utbytta mot granit. Utvidgat och förhöjt korparti. Korväggens dekorationer borttagna. Nytt golv Sidogångar samt bekvämare bänkar. Ny dopfunt utförd av Pär Siegård. – 1953 nya ytterportar. – 1956 dekormålning på bänkskärmar av Kaj Siesjö och på orgelfasaden av Pär Siegård. – 1961 omdaning av kor-

väggen. Nya kordörrar, tegelpanel samt dekormålning av Pär Siegård.

1972 (ark E Graebe). Nytt orgelverk och ombyggnad av orgelfasaden. Pär Siegård's utsmyckning från 1961 överflyttad till läktarbarriären.

Äldre ritningar

1803 utvidgning (*G U Boman*); 1846 utvidgning (*A Törnqvist*); 1849 nybyggnad (*W Westesson*, akt ÖIÄ, brev till K Majt); 1849 bearbetning av tidigare ritning (*F W Scholander*); 1861 orgelfasaden (*A R Pettersson*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Bjärebygden, 1961, *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; *Grandien, B*, Drömmen om renässansen. Stockholm 1979; *Persson, G & Westholm, G*, Förslövs kyrka. Båstad uå; Interiörbild före 1900, ATA. Om kyrkan se vidare ovan *S Fernlund*.

Glimåkra

Byggt 1837–38 av byggmästare Olof Borgström, Sölvesborg, efter ritningar från 1835. Äldre murverk återstår i tornets nedervåning.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd sakristia i öster. Torn i väster med huvudingång. Ingång även mitt på sydfasaden samt separat ingång till sakristian.

Uppförd av gråsten med tegel i omfattningar. Putsad och vitkalkad. Tegeltak, på torn och sakristia kopparplåt.

Exteriör

Byggt efter 1835 års ritningar Vid uppförandet av kyrkan frångick man till största delen den troligen av A Nyström utförda ritningen och följde istället den egna till ÖIÄ insända ritningen. Norra ingången senare ersatt av fönster och tornets balustrad avlägsnad.

Interiör

Delvis förändrad i och med 1900-talets renoveringar

Altarpredikstolen är ursprunglig men tillbyggd och något förändrad vid renoveringen 1900. Predikstolen stod tidigare mot en målad fond omgiven av två joniska pilastrar med oljelampor och en båge krönt med ett kors.

På den till ÖIÄ insända ritningen har en altarpredikstol markerats. Nyströms ritning visar däremot en konventionell predikstol placerad i söder och en altarprydnad i form av ett kors inom bågställning.

Fig 139. Glimåkra kyrka från sydöst.
Glimåkra Church from the south-east.

Dekormålningen i korväggens gavelfält är utförd av K Brink 1900. Altarringen tillkom samma år. Glasmålningarna i korfönstren av Anders Nilsson härrör från 1919. Bänkinredningen samt läktaren är delvis ursprung-

Fig 140. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Fig 141. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

liga. Församlingens ritning till ÖIÄ 1835 anger 4 bänkrader med två smala sidokvarter. Orgel från 1871

Kända viktiga förändringar

1871 (ark H Zettervall). Orgel.

1900–01 (ark F Zettervall) Invändig renovering. Utökning av altarpredikstolen med två målade evangelistbilder flankerande altaret. Ny altarring. Dekormålning i korväggens gavelfält av K Brink. Schablondekor på läktarbarriären. Ommålning.

1919 Glasmålningar i två av korets fönster av A Nilsson.

1931 Nytt orgelverk.

1949–50 (ark K Nordenskjöld). Norra portalen igensatt och ersatt med fönster. Utvidgat och förhöjt korparti med nytt golv Förändrade sittbänkar. Ommålning.

1960–61 Omtäckning av yttertakets tegel, tidigare skiffer.

1963 (Länsarkitektkontoret, Kristianstad). Ny trappa till läktaren.

1967 Torn och sakristia taktäckning av koppar istället för järnplåt.

1980 (ark T Leon Nilson). Läktarunderbyggnad. Nytt orgelverk.

Äldre ritningar

U å nybyggnad (*S Jönsson*, akt ÖIÄ, brev till K Majt 1835); 1835 nybyggnad (*A Nyström?*); 1871 orgelfasad (*H Zettervall*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Fernlund, S, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne, 1812–1912. Lund 1982; *Göingeminnen* 1938. *Glimåkra och Örkeneds*

Fig 142. Korpartiet med bevarad ursprunglig altarpredikstol, något förändrad vid restaureringen år 1900.

The chancel with the preserved original combination of pulpit and altar, partly changed during the restoration work in 1900.

kyrkjubileer. Anteckningar utg. av *Erik Månsson*. Hässleholm 1938; *Lundberg, T B*, Bilder och blad ur Glimåkra sockens krönikabok. Tyringe 1964–66; *Interiörbild före 1900*, ATA. Om kyrkan se vidare ovan *S Fernlund*.

Grevie

Kyrkan har tillkommit genom flera ombyggnader. Norra korsarmen tillkom 1804, tornet 1845, medan det kvarstående äldre långhuset förlängdes mot öster 1855–57 efter ritning av Johan Fredrik Åbom.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd femsidig sakristia i öster. Torn med huvudingång i väster. Ingången till den breda korsarmen på långhusets nordsida användes före tornets tillkomst som huvudingång. En separat ingång finns även till sakristian.

Uppförd av sandsten och gråsten med tegel i omfattningarna. Putsad och vitkalkad förutom på norra korsarmen. Tak och lanternin täckta med kopparplåt.

Exteriör

Ombyggd enligt ritningar 1802, 1839 och 1855. Avviker från 1855 års ritning genom att hörnmarkeringar och pilastrar mot nybyggnaden uteslöts och de rektangulära fönstren gjordes stickbågiga.

Interiör

Det tunnvalvda kyrkorummet präglas av Pär Siegårds kormålning från 1936 samt 1968 års renovering. I samband med utvidgningen mot öster 1855 flyttades altaret

Fig 144. Interiör mot öster. Korväggens målning utförd 1936 av P Siegård.

The interior of the church looking east. The wall-painting is by P Siegård, 1936.

Fig 143. Grevie kyrka från sydväst.
Grevie Church from the south-west.

Fig 145. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

till den södra långhusväggen. 1892 uppsattes en kopia av Carl Blochs »Christus Consolator» omgiven av ett arkitektoniskt ramverk som altarprydnad. Numera är altaret placerat i öster med Siegårds muralmålning »Bergspredikan» som fond. Predikstolen tillkom 1892 och var tidigare placerad i hörnet mellan korsarm och långhus.

Kända viktiga förändringar

1861 Läktare och orgel i korsarmen.

1880 Västläktare.

1892 Pärlspontat tunnvalv. Ny altarpuppställning med kopia efter C Blochs målning »Christus Consolator», utförd av Valfrid Nelson. Ny predikstol. Öppna bänkar.

1904 Nytt orgelverk.

1936 (ark N Blanck). Förändring av tornets lanternin. Östra väggen försedd med målning av P Siegård. Nytt vindfång i korsarmen med nya dörrar. Värmeledning.

1947 Elektrisk belysning.

1964–68 (ark E Graebe). Altare och altarring flyttade från sydväggen till östväggen. Predikstolen flyttad från norra till södra väggen. Ny orgel på västra läktaren. Läktarunderbyggnad i korsarmen. Ny öppen bänkinredning, nytt golv och nytt innertak. Ommålning.

1983 Skiffertaket ersatt av koppertak.

Äldre ritningar

1801 utvidgning (*Wandorp*); 1801 (?) utvidgning (osign, akt ÖIÄ, brev till K Majt 1802); 1802 utvidgning (*G M Melander*, LLA); u å torn (osign, akt ÖIÄ, brev till K Majt 1839); 1839 torn (*S F Bohm*); 1854 förändring och tillbyggnad (osign, LLA); 1855 förändring och tillbyggnad (*J F Åbom*); 1860 orgelfasad (*A R Pettersson*).

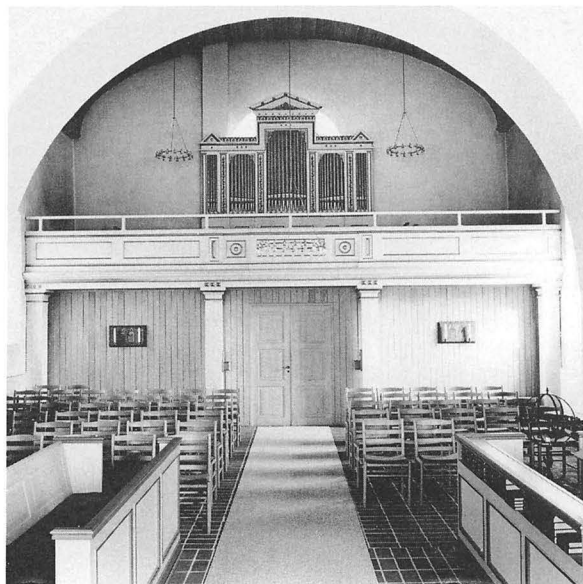

Fig 146. Interiör av korsarmen mot norr.

The interior of the cross-arm looking north.

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Bjärebygden 1961, *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; *Westholm, G*, Grevie kyrka. Vägledning utg av Grevie kyrkoråd. Grevie (1984?); Interiörbilder före renoveringen 1964, ATA. Om kyrkan se vidare ovan *S Fernlund*.

Hammenhög

Uppförd år 1849 av murmästaren Magnus Cederholm, delvis på gamla kyrkans grund, efter ritningar av Carl Georg Brunius, bearbetade av Johan Adolf Hawerman.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med tresidigt avslutat korparti. Sakristia inrymd bakom altaret. Torn i väster med huvudingång. På dess södra sida en separat uppgång till klockvåningen.

I tornets nedre del återstår äldre murverk. Byggnaden i övrigt uppförd av tegel. Putsad och vitkalkad. Taktäckning av tegel.

Exteriör

Byggd efter 1848 års ritningar och oförändrad frånsett takmaterialet. Kyrkan är med sina friser, blinderingar, fönsteromfattningar och västportalens utformning ett typiskt exempel på Brunius kyrkoarkitektur.

Interiör

Det kryssvälvda kyrkorummet är frånsett bänkinredningen i princip oförändrat sedan 1860-talet, då den nuvarande altarpåställningen samt altarringen och orgeln tillkom. Altartavlan, »Kristus i Getsemane», är målad av Bengt Nordenberg 1869. Predikstolen, troligen ritad av Brunius, är ursprunglig liksom läktaren. Fönster-

Fig 147 Hammenhögskyrka från sydöst.
Hammenhög Church from the south-east.

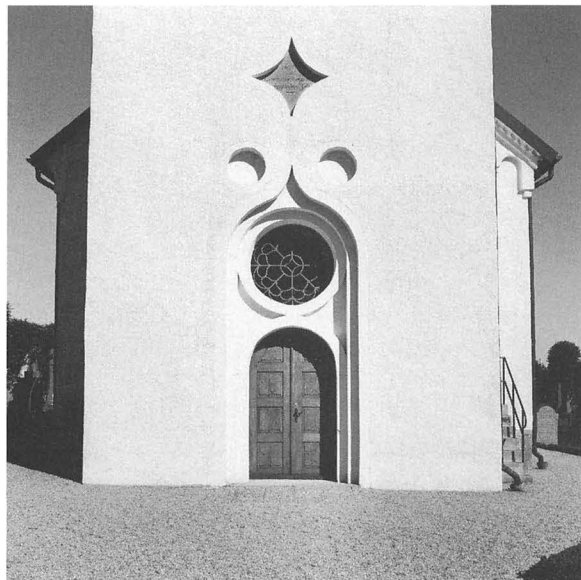

Fig 148. Tornportalen.
The tower doorway.

Fig 149. Ett av långhusets fönster.
Nave window.

Fig 150. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

bågarna av järn med diagonalt spröjsverk och överst stiliserad dekor av färgat glas är ursprungliga och tidstypiska.

Kända viktiga förändringar

- 1867 Orgel.
- 1870 ca Ny altarpuppställning med altartavla av B Nordenberg 1869 samt altarring.
- 1904 ca Ny bänkinredning.
- 1925 Nytt orgelverk.
- 1934 Kyrkan vitputsad.
- 1935 Papptaget ersatt med enkupigt tegel.
- 1937 Värmeledning.
- 1938 Elektrisk installation.

Fig 151. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

1949 (ark E Graebe). Interiörrenovering. Utvidgat och förhöjt korparti med golvbeläggning av komstaplattor istället för cementplattor. Ommålning.
1981 Ommålning.

Äldre ritningar

1846 utvidgning (*C G Brunius*); 1848 bearbetning (*J A Hawerman*); 1848 predikstol (*C G Brunius?*); 1867 orgelfasad (osign); 1864 altarpuppställning och altarring (*O A Mankell*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Brunius samling, Konvolut XII, ATA; *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; *Grandien, B*, Drömmen om medeltiden. Stockholm 1974.

Hjärnarp

Byggd 1842–43 efter ritningar av Carl Ståhl. Som ledare för bygget anlätades målarmästare Sjönhult.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd sakristia i öster. Torn i väster. Ingång dels genom tornet samt dels genom mittingångar på nord- och sydfasad.

Uppförd av gråsten, putsad och vitkalkad. Tak och lanternin täckta med kopparplåt.

Exteriör

Byggd efter 1838 års ritningar i nyklassicistisk stil. Tornets lanternin senare förändrad.

Interiör

Kyrkorummets karaktär har förändrats kraftigt genom 1930- och 1950-talens renoveringar. Altarväggens stora målning av Pär Siegård tillkom 1957. Den höga altarnischen med kors och arkitektonisk inramning är ursprunglig men nu färgsatt i överensstämmelse med målningens färgskala. Ovanför altaruppställningens trekantsgavel fanns ursprungligen ett lunettfönster samt ovanför sakristiedörrarna runda blinderingar. Korbänkar, orgelfasad, läktare samt även delvis bänkinredningen härrör från kyrkans byggnadstid.

Fig 153. Interiör mot öster. Korväggens utsmyckning utförd av P Siegård 1957

The interior of the church looking east. The wall-painting is by P Siegård, 1957.

Fig 152. Hjärnarps kyrka från sydöst.
Hjärnarp Church from the south-east.

Fig 154. Interiör mot väster.

The interior of the church looking west.

Kända viktiga förändringar

- 1857 Reparation av okänd omfattning.
 1871 Reparation av tak och valv
 1879 Orgel.
 1885 Plåttak.
 1887 Nytt golv
 1917 (ark Th Wählin). Tornur i tornets lanternin.
 1930 Elektrisk belysning.
 1931 Glasmålning i korfönstret.
 1934 (ark C Ph Seger). Förändring av kordörrar, de runda medaljongerna ovanför borttagna och ersatta med grekiska kors. Nya sittbänkar, sidogångar. Ny altarring. Det pärlspontade taket putsat. Värmeledning. Ommålning.
 1951 Nytt orgelverk.
 1957 (ark E Graebe). Korväggen omdanad genom utsmyckning av Pär Siegård. Ommålning.

Hov

Byggt 1835 efter ritningar av Samuel Enander. Som ledare för bygget anlätades en byggmästare från Östergötland.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd sakristia i öster. Torn i väster med huvudingång.

Uppförd av gråsten samt putsad och vitkalkad. Tak-täckning av skiffer, ursprungligen ekspån.

Exteriör

Uppförd efter 1835 års ritning. Långhuset gjordes dock bredare och kortare och ingångarna i norr och söder slopades. Den ursprungliga lanterninen utbyttes på 1870-talet mot nuvarande trappgavlar, vilket bryter mot byggnadens i övrigt nyklassicistiska stil. Anmärkningsvärda detaljer är tornets rundfönster och sakristians lunettfönster, vilka återfinns på Enanders ritning.

Interiör

Delvis förändrad 1923, då ett i altarnischen placerat svart kors med strålomgivet Gudsöga borttogs. Samtidigt ersattes den målade fonden i form av en Golgatakulle av den nuvarande väggmålningen av Fritjof Svensson. Förändringar i kyrkorummet har även skett i samband med senare renoveringar. Av den ursprungliga inredningen återstår predikstolen, utförd efter ritning från 1838. Altarringen tillkom 1930 liksom orgeln. Vid samma restaurering insattes antikglas i samtliga fönster

1965 (ark A Lindström). Bänkar borttagna under läktaren och ersatta med skärmväggar döljande kapprum och väntrum. Toalett i vapenhuset.

1971 Koppartak, tidigare grönmålat plåttak.

1976 Innanfönster.

1985 Glasmålning i fönstret över södra ingången av N Möller.

Äldre ritningar

1838 nybyggnad (*Palstedt*, akt ÖIÄ, brev till K Majt 1838); 1838 nybyggnad (*C Ståhl*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Bjärebygden 1955; *Fernlund, S.* Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; Interiörbild före renoveringen 1957 ATA.

Kända viktiga förändringar

1866 Orgel och orgelläktare.

1873 ca (ark A Törnqvist). Ombyggnad av tornets övre del.

1888 Spåntak utbytt mot korrugerad plåt.

Fig 155. Hovs kyrka från norr.
Hov Church from the north.

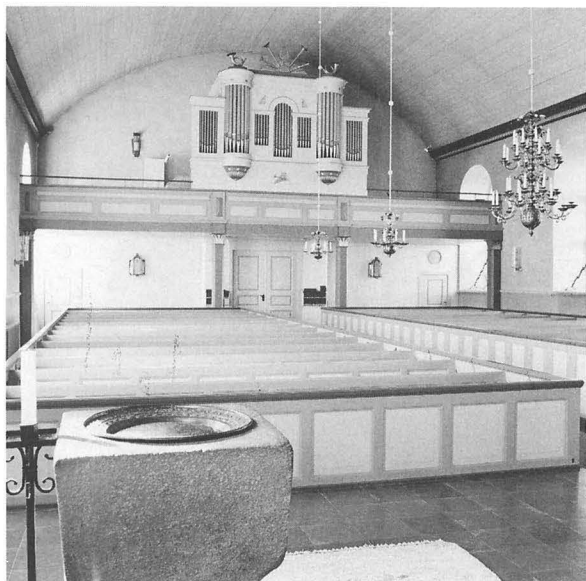
Fig 156. Altarpartiet före förändringen 1923.
The altar before the restoration work in 1923.

Fig 157 Predikstolen, utförd efter ritning av R Brouhn 1838.
The pulpit, designed by R Brouhn, 1838.

Fig 158–159. Interiörer mot öster och väster.
The interior of the church looking east, and west.

1912 Ny orgel med delvis äldre fasad.
 1923 Ny väggmålning i altarnischen.
 1930 (ark E Fant). Ny altarring, utbyte av korbänkar. Ny orgelfasad, sänkt läktare, spelbordsbalkong borttagen. Bänkar borttagna under läktaren, nya läktartrappor i nytt vindfång mellan vapenhus och kyrkorum. Antikglas i fönstren. Ommålning.
 1947 Sidogångar upptagna. Kalksten i samtliga gångar i stället för trägolv. Värmeledning.
 1951 Elektrisk belysning.
 1964–65 (ark M Carlman). Nya portar och dörrar. En sakristiedörr igensatt. Nytt golv i vapenhuset. Nytt tak i sakristian. Ommålning.
 1971 (ark M Carlman). Plåttaken ersatta med skiffertak. Utvidgat korparti. Ombyggnad av bänkinredningen.

Bänkar borttagna under läktaren.
 1987–88 Omputsning av fasad.

Äldre ritningar

1835 nybyggnad (*S Enander*); 1838 altaranordning och predikstol (*R Brouhn*); 1873 förändring av tornets övre del (*A Törnqvist*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Brunius samling, bd VIII, ATA; Bjärebygden 1960; *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; *Haller, P*, Boken om Hov, Torekov, Båstad och Västra Karup. Hälsingborg 1950; Interiörbild före renoveringen 1923, ATA.

Husie

Uppförd av murmästare Johan Stenberg 1855–57 efter ritningar av Carl Georg Brunius och fogad till den äldre kyrkans torn. Invigd 22 november 1857 av biskop Johan Henrik Thomander.

Plan och material

Kyrkorummet har latinsk korsform med tresidig avslutning i öster. Sakristian vid södra korsarmen är tillbyggd 1974. Huvudingång genom tornet i väster. Separata ingångar finns till sakristian och norra korsarmen.

Murarna är uppförda av gråsten med tegel i gavelrösten, omfattningar och dekorativa detaljer. Tornet byggt

helt av tegel. Putsad och vitkalkad. Taktäckning av tegel, ursprungligen spån. Torntaket belagt med kopparplåt.

Exteriör

Uppförd enligt 1855 års ritning. Kyrkan, som är en typisk Bruniuskyrka, är delvis förändrad genom tillbyggnaden av sakristian samt överputsningen av det gula teglet i korsarmarnas gavelrösten och i friser och omfattningar.

Interiör

Det kryssvälvda kyrkorummet präglas nu av 1973–74 års renovering, då koret utökades och altarplatsen förlades

Fig 160. Husie kyrka från nordöst.
Husie Church from the north-east.

Fig 161. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

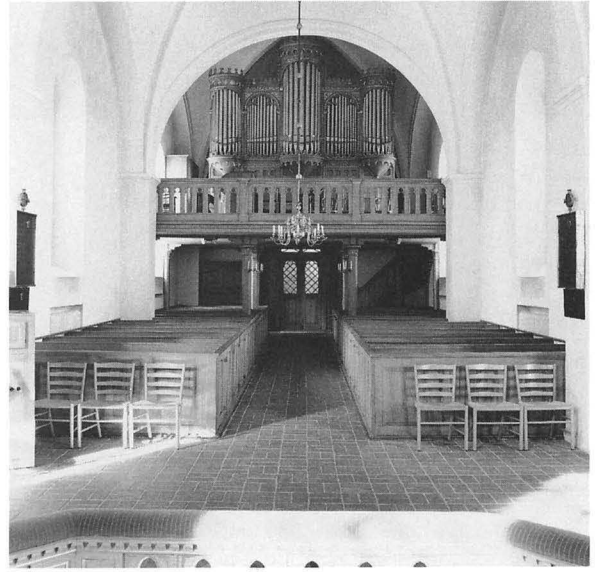

Fig 162. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

Fig 163. Interiör av norra korsarmen.
The interior of the north cross-arm.

till den ursprungliga sakristian, som tidigare avskilt från koret genom en skärmvägg. I samband med denna renovering tillkom även det östra fönstret med glasmålningar av Erik Olsson. Predikstolen är utförd 1870 efter en äldre ritning av C G Brunius men saknar ljudtak. Bänkinredningen är delvis ursprunglig. Orgeln och orgelläktaren tillkom 1883.

Ursprungligen var en altarpopsats från 1642 uppställd mot den skärmvägg, som avgränsade sakristieutrymmet. Likaså övertog man från början som ett provisorium den äldre kyrkans 1600-talspredikstol. Den var placerad intill altarringens södra ände och hade uppgång direkt från sakristian. Delar av altarpopsatsen samt predikstolen är bevarade och uppsatta på väggarna i korsarmarna.

Kända viktiga förändringar

1870 Ny predikstol efter äldre ritning av C G Brunius. Predikstolen liksom bänkinredningen målad ljusgrön.

1883 Orgel och orgelläktare, ritade av C F Ekholm.

1895 (ark S Sörensen). Genomgripande renovering. Utvidgat korparti mot öster med ny altaranordning med gipskopia av Thorvaldsens »Kristus». Ny altarring. Förhöjt korgolv. Koret avgränsat mot långhuset genom gjutna cementbarriärer. Ny trappa till predikstolen. Ny dopfunt. Läktarbarriärens öppningar igenfyllda. Ommålning av interiören med kvadermålning i rödbrun färg på väggar, valvbågar och i valv. Taket i korpartiet målat i blått med stjärnor. Inredningen i ekfärg.

1937–38 Kyrkan omputsad utvändigt och vitkalkad varvid de gula, oputsade tegelpartierna överputsades. Nytt tegelgolv i kyrkorummet. Ommålning. Tak och väggar vitputsade. Inredningen målad i grått. Värmeledning.

1940 Orgelverket ombyggt.

1945 Elektrisk installation.

1961 Nytt gult tegeltak.

1974 (ark E Graebe och L Strömbeck). Tillbyggd sakristia i söder. Förändring av altarpartiet till nuvarande utseende. Den ursprungliga sakristiedörren omvandlad till fönster med glasmålningar efter förslag av Erik Olsson. Ny dopfunt av Stig Ryberg. Läktarbarriären återställd.

Hörröd

Uppförd 1856–58 av byggmästaren Ljunggren, Kristianstad, efter ritningar av Albert Törnqvist. Invigd 17 juli 1859.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd, femsidig sakristia i öster. Torn i väster, delvis indraget i långhuset. Huvudingång genom tornet samt separat sakristieingång i öster.

Uppförd av gråsten och tegel. Putsad och vitkalkad. Taktäckning av tegel, ursprungligen spåntak.

Exteriör

Byggt efter 1846 års ritning men förenklad ifråga om fasaddekor och tornets utformning. Även färre antal fönster.

Interiör

I kyrkorummet återstår det ursprungliga taket med dess ovanliga utformning. I övrigt har ett flertal förändringar skett. På 1950-talet utvidgades korpartiet och bänkkvarterens främre del utformades i konkav form. Samtidigt tillkom den östra väggens figurmålningar och predikstolens målade dekor, vilka utfördes av Pär Siegård. I den nuvarande altaranordningen ingår skulpturer från en äldre altaruppsats. Enligt en gammal interiörbild var tidigare en altarpredikstol placerad mot en rak skärmvägg med treklöverbladsornament.

Kända viktiga förändringar

1893 Ny orgel. Troligen skedde vid denna tid även förändringen av korpartiet.

Äldre inventarier renoverade och uppsatta på korsarmarnas väggar. Ommålning. Inredningen målad i ekfärg.

Äldre ritningar

1855 nybyggnad (*C G Brunius*); uå planritning, fönsterspröjsning, speglar till predikstol (*Brunius samling, ATA*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Brunius samling bd XVII, konv VII, ATA; *Andersson, H*, Husie kyrka. Malmö 1954; *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; *Grandien, B*, Drömmen om medeltiden. Sthlm 1974; Exteriörbild före 1937 års omputsning samt interiörbilder före 1974 års renovering, ATA.

1930 Spåntak ersatta med tak av rött tegel. På sakristian rödmålade plåt.

1953 (ark E Graebe). Utvidgat korparti med konkavt avrundade bänkkvarter mot koret. Nya sittbänkar samt avkortade bänkar under läktaren. Nya dörrar, ny predikstolstrappa, omläggning av golvet med tegel. Ommålning.

1958 Utsmyckning av östra väggen samt predikstolens fält av P Siegård.

Fig 164. Hörröds kyrka från nordöst.
Hörröd Church from the north-east.

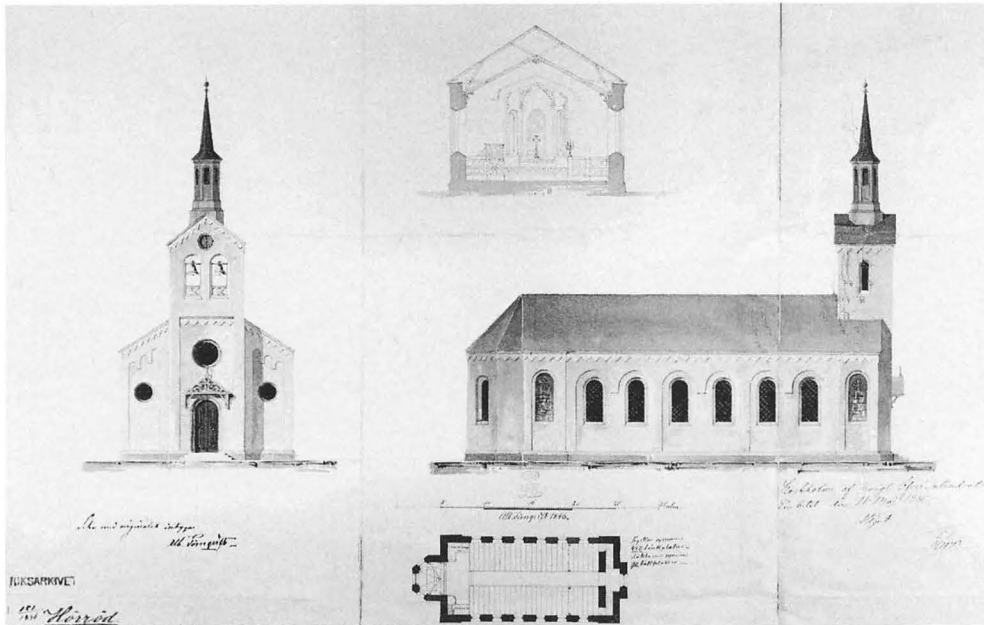

Fig 165. Ritning till ny kyrka av A Törnqvist 1846. RA. Foto RA. Proposal for the new church by A Törnqvist, 1846.

Fig 166–167 Interiörer mot öster och väster. Korväggens målningar utförda av P Siegård 1958.

The interior of the church looking east, and west. The wall-painting by P Siegård, 1958.

Äldre ritningar

1846 nybyggnad (A Törnqvist); 1892 orgelfasad (H Holmgren).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Fernlund, S, Kyrkoritningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; *Gärds Härads Hembygdsförenings årsbok* 1962; *Hedvall, A*, Boken om Hörröd. Stockholm 1922; Foton, exteriör och interiör, troligen från slutet av 1800-talet, Hörröds församlingshem.

Källstorp

Uppförd 1858–60 av byggmästare C T Ljungberg efter ritningar av Carl Georg Brunius. Invigd i maj 1860. Nuvarande tornet samt sakristian tillkomna på 1890-talet efter ritningar av Salmon Sörensen

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med tresidig avslutning i öster, ursprungligen sakristia. Torn i väster med huvudingång. Separat ingång till sakristian på dess östra sida.

Kyrkan är uppförd av handslaget rött tegel, murat i munkförband, på sockel av natursten. Till det yngre tornet har använts maskinslaget tegel på sockel av granitkvadrar. Takfall och tornspira täckta med skiffer.

Exteriör

Ursprungligen utförd helt efter Brunius ritningar med lågt torn med pyramidhuv. Det nuvarande tornet med hög spira och trappgavlar samt trappgavelförsedda sidobyggnader ansluter till byggnadens nygotiska stil.

Interiör

Det kryssvälvda kyrkorummet präglas av 1890-talets renovering. Interiören och inredningen utfördes ursprungligen enligt Brunius intentioner. Församlingen föredrog dock vitkalkning av väggar och valv medan Brunius avsett fogstrukna tegelväggar. Ursprungligen avgränsades dåvarande sakristian från koret genom en skärmvägg dekorerad med kölbågade bågställningar. Altaret pryddes

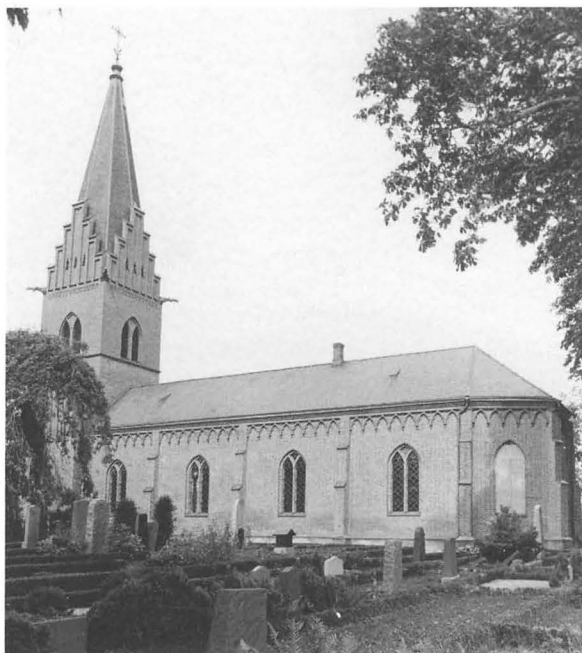

Fig. 168. Källstorps kyrka från sydöst.

Källstorp Church from the south-east.

Fig 169–170. Interiörer mot öster och väster.

The interior of the church looking east, and west.

av ett enkelt kors. Predikstolen i nygotisk stil var placerad vid södra långväggen. På 1860-talet tillkom orgelläktare och orgel. På 1890-talet borttogs skärmväggen mot sakristian och koret utökades. Samtidigt tillkom den nuvarande inredningen liksom dekorationsmålningarna samt korfönstrets glasmålningar av Svante Thulin.

Kända viktiga förändringar

1864 Orgel.

1894–97 (ark S Sörensen). Nytt torn med sidobyggnader, ny sakristia med värmekammare under. Koret utvidgat att omfatta fd sakristian och försett med glasmålningar av S Thulin. Ny predikstol på nordsidan. Orgeln tillbyggd och orgelfasaden ombyggd. Ny läktare. Ombyggnad av bänkar. Dekormålning i valv och kvadermålning på väggar. Nytt golv av viktoriaplattor.

1933 Invändig renovering. Elektrisk belysning.

Landskrona

Byggd under åren 1754–88 under fortifikationens ledning efter Carl Hårlemans ritningar. Invigd 7 dec 1788. Tornen färdiga först 1816. Tornens övre del utförd efter ritningar av Per Södermark 1812.

Plan och material

Korsformad plan med långhus med förhall i väster, brett tvärskepp samt halvrunt kor i öster. Två flankerande torn i väster. Ingång i västpartiet samt i korsarmarna. I skärningen mellan tvärskepp och kor mindre utbyggnader för sakristia och förrådsrum.

Uppförd av gult tegel med sockel och listverk av sandsten. Kopparklädda tak och tornhuvar.

Exteriör

Oförändrad sedan byggnadstiden.

Interiör

Inredningen fullbordades först på 1830-talet. Efter C G Blom Carlssons ritningar utförde då A M Fahlcrantz altare med altarprydnad i form av ett kors med svepduk samt predikstol och orgelfasad. Kyrkorummet har senare genomgått ett flertal renoveringar, som förändrat dess karaktär. Det präglas nu främst av 1880-talets stora omdaning, vilken dock reducerats i samband med 1950-talets och 1980-talets renoveringar. Den nuvarande altarprydnaden utgörs av en målning, »Christus Consolator», av Carl Bloch 1884 i en rik arkitektonisk omramning.

1973 Insättning av toalett i vapenhuset.

1986 Utvändig och invändig renovering.

Äldre ritningar

1845 utvidgning (A Törnqvist); 1855 utvidgning (C G Brunius); 1855 nybyggnad (C G Brunius); 1862 orgelfasad och orgelläktare (J N Söderling); 1863 orgelfasad (osign); 1890 torn och sakristia (S Sörensen); 1897 ny predikstol (osign).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Brunius samling, konv VII, ATA; *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; *Grandien, B*, Drömmen om medeltiden. Sthlm 1974; *Sivenius, B*, Källstorps kyrka i gången tid och i tiden. Trelleborg (1977); Illustrerad Tidning, 1861: 16 (omtryckt i *Ohlén, C-E*, Dagligt liv i Skåne. 1. Gbg 1970; Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap. 1861; Se ovan E Gustafsson fig 18.

(Den ursprungliga altarpuppställningen har överförs till krematoriet). Den öppna bänkinredningen samt takets dekormålningar av S Thulin härrör likaså från 1880-talets renovering. Fönstrens glasmålningar har tillkom-

Fig 171. Landskrona kyrka från sydväst.
Landskrona Church from the south-west.

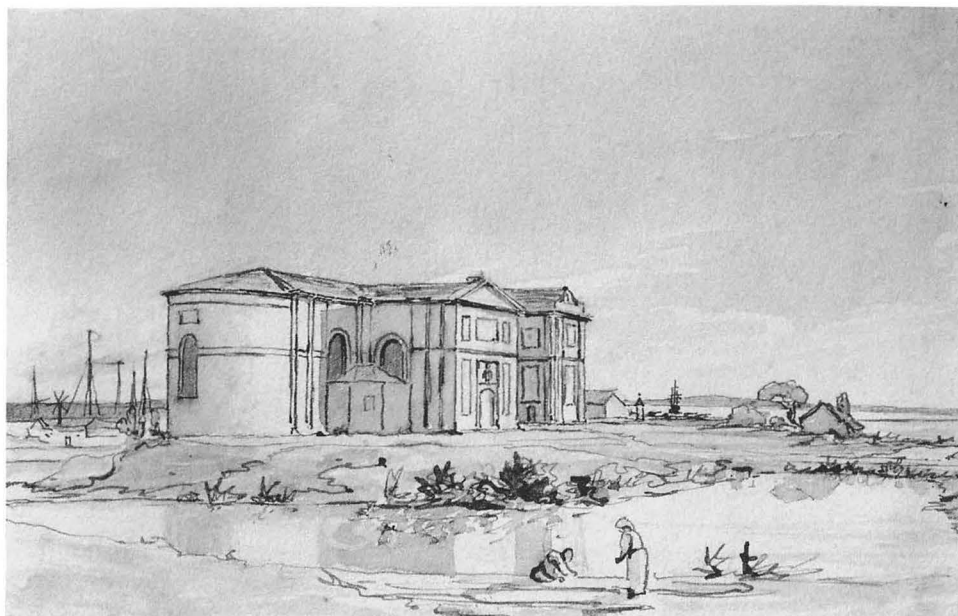

Fig 172. Kyrkan och dess omgivning. Akvarell 1813–14 av J T James. Göteborgs konstmuseum.
View of the church. Water-colour by J T James, 1813–14.

Fig. 173. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Fig 174. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

mit 1923–65. Korets båda glasmålningar är komponerade av Emil Johansson-Thor (1923) respektive Erik Olsson (1965), de två i tvärskeppet av Hugo Gehlin (1931 och 1938) samt långhusets sex av Martin Emond (1943–53).

Kända viktiga förändringar

1814 (ark major Per Södermark). Vindfång vid tvärskeppets ingångar samt fönster i dörrarna.

1816 Tornbygget slutfört. Omputsning och vitkalkning av innerväggarna.

1817 Panelklädsel borttagen på innerväggarna.

1819 (ark major P Södermark?). Läktare uppförda i tvärskeppen.

1831–36 (ark C G Blom Carlsson). Ny altarpuppställning, predikstol och orgel, utförda av A M Fahlcrantz. (Tidigare endast provisorisk altaranordning och predikstol.)

1883–84 (ark O Petersen). Ny altaranordning med altartavla av C Bloch. Korfönstret igensatt. Förändrade läktarbarriärer samt utvidgade läktare. Nya öppna bänkar istället för slutna. Dekormålning i valv och på väggar av S Thulin. Gasbelysning. Ny golvbeläggning.

1904 Nytt orgelverk.

1935 Gavelprydnad i form av ett kors uppsatt på västgaveln efter Härlemans ursprungliga ritning.

1941 Utvidgat korparti.

1955 (ark E Graebe). Väggnas målade dekorationer borttagna. Södra korrummet iordningställt. Ny entré. Ommålning.

1958–60 (ark E Graebe). Förändrad läktarbarriär i samband med att orgeln förses med nytt orgelverk bakom 1832 års fasad och kompletteras med ryggpositiv. Läktarunderbyggnader i tvärskeppet.

1975 Kororgel.

1975–80 (ark L Strömbeck). Kalkstengolv i bänkkvarteren, nya sidogångar, smalare mittgång, glesare placering av bänkarna. Ommålning. Elvärme genom värmeslingor i golvet. Kapprum, förrådsrum och toaletter inredda under läktarna i tvärskeppet.

Äldre ritningar

Om det omfattande ritningsmaterialet se ovan *I Sjöström*.

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Fernlund, S, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; Landskrona forna och nuvarande stadskyrka. Landskrona 1950; Landskrona nuvarande och forna stadskyrka. Landskrona 1975; *Lindholm, Fr*, Landskrona från äldsta till nuvarande tid. Landskrona 1930; *Lovén, N*, Landskrona under svenska tiden. Landskrona 1909; *Nilsson, N P*, Landskrona Kyrka Sofia Albertinas invigning 1888. Landskrona 1888; Lundastiftet 1958:9; *Sjöcrona, C H*, Landskrona 1658–1933. Landskrona 1933; *Sjöström, I*, Sofia Albertina kyrka i Landskrona. En skrift till tvåhundraårsminnet av kyrkans invigning 2:a advent 1788. Landskrona 1988; *Stavenow, Å*, Carl Härleman. En studie i fridhetstidens arkitekturhistoria. Uppsala 1927. Om kyrkan se vidare ovan *I Sjöström*.

Lilla Isie

Uppförd 1856–58 av byggmästare Johan Cederholm efter fadern Magnus Cederholms ritningar. Invigd 8 augusti 1858.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd sakristia i öster, skild från koret med skärmvägg. Torn med huvudingång i väster.

Uppförd av gråsten med omfattningar och dekorativa detaljer i tegel. Spritputsad med slätputsade omfattningar. Avfärgad i vitt.

Exteriör

Utförd efter 1855 års ritningar. Utmärkande för exteriören är de dekorativa detaljerna. Magnus Cederholm var

en av de av C G Brunius anlidade byggmästarna och influenser från Brunius kyrkoarkitektur är tydliga.

Interiör

Kyrkorummet utmärks av de låga kryssvalven. Interiören har delvis förändrats, främst genom öppen bänkinredning och läktarunderbyggnad. Altarpartiet med altaret placerat mot skärmväggen är dock ursprungligt liksom predikstolen. Altartavlan, »Jesus och Martha», är utförd av Märten Eskil Winge 1884 och ersatte då ett kors med svepduk. Orgeln tillkom 1881.

Kända viktiga förändringar

1881 Orgel.

1884 Altartavla, »Jesus och Martha», av M E Winge.

Fig 175. Lilla Isie kyrka från norr.
Lilla Isie Church from the north.

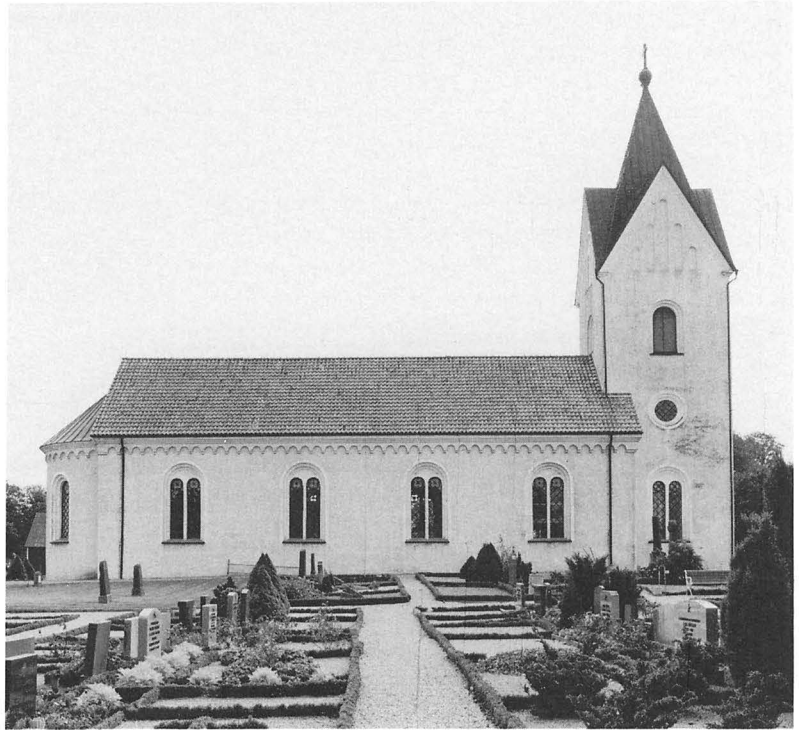

Fig 176. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Fig 177 Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

1910 (ark G Holmdahl). Nytt trägolv, cementplattor i mittgång och kor. Ny öppen bänkinredning istället för sluten.

1949 Elinstallation.

1966 Nytt orgelverk.

1970 Ommålning av interiören.

1982 (ark L Persson). Läktarunderbyggnad, läktartrappan flyttad från vapenhuset. Tegelstensgolvet utbytt mot kalkstensgolv i vapenhuset. Bänkinredningen placerad i två kvarter utan sidogångar i överensstämmelse med 1855 års ritning. Korbänkar i korets norra del i anslutning till dopfontens plats.

Loshult

Den äldre kyrkan från 1591 med senare tillägg ombyggdes kraftigt 1825–27 och försågs med nya korsarmar samt ny sakristia efter ritningar av Johan Abraham Willelius. 1861–63 förlängdes kyrkan åt väster med 20 m och till den tidigare tornlösa kyrkan fogades ett torn efter ritning av Albert Törnquist. Återinvigd 23 september 1827 av biskop V Faxé samt 1863 av biskop J H Thomaner.

Plan och material

T-formad plan med tvärskepp i öster och utbyggd absidial sakristia. Torn i väster med huvudingång. Även separata ingångar till tvärskeppet samt till sakristian.

Uppförd av gråsten samt putsad och vitkalkad. Lanterninen målad i grågrönt med vita detaljer. Taktäckning av kopparplåt.

Exteriör

Exteriören oförändrad sedan tillbyggnaden 1863. De efter 1823 års ritning tillbyggda korsarmarna och sakristian avvek delvis från ritningen. Dels lades korsarmarna i liv med korgaveln istället för en bit nedanför denna, dels blev korsarmarna högre samt något kortare och sakristian betydligt lägre än på ritningen. Dessutom skedde vissa detaljförenklingar. I förhållande till 1858 års ritning skedde avvikelser endast ifråga om fönstrens antal i långhuset.

Interiör

Kyrkorummet domineras av den ursprungliga altarpredikstolen, i vilken ingår en äldre predikstolskorg från

Äldre ritningar

1853 fasadritning (*L J Ljunggren*), LLA; 1855 nybyggnad (*M Cederholm*); 1855 viss omarbetning samt predikstol (*L Hedin*), Skånes hembygdsförbund, Lund; 1855 predikstol (*L Hedin*), även i LLA; 1879 orgelfasad (*A Lundahl*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Fernlund, S, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; *Sivenius, S*, Lilla Isie kyrka förr och nu. [Trelleborg] 1958; Interiörbilder 1909, ATA.

1590-talet, och dess rika ramverk med infällda målningar. Den nuvarande altarringen har föregåtts av en enklare altarring med endast kontursågade balusterdockor. Inertaken utgjordes ursprungligen ej av nuvarande trä-tunnvalv utan av platta trätak med dekormålning i form av skyar. Orgelfasaden härrör från 1867. Bänkinredningen, som nu är öppen mot sidogångarna, är delvis förändrad och kvarteren avkortade. I senare tid har även läktarunderbyggnader skett i korsarmarna. Dessas väggar

Fig 178. Loshults kyrka från nordöst.

Loshult Church from the north-east.

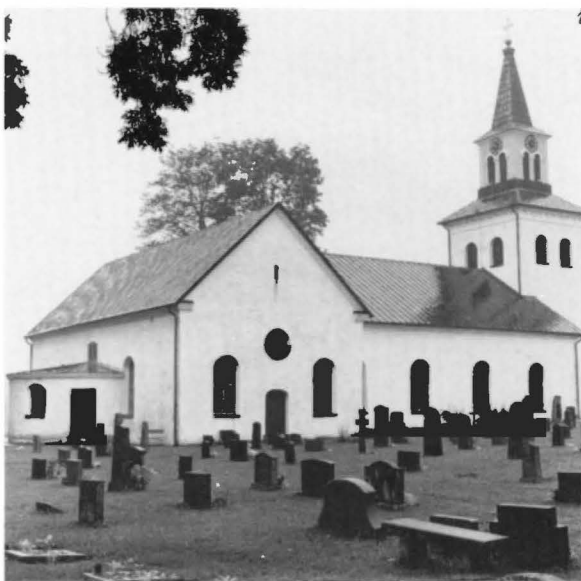

Fig 179. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

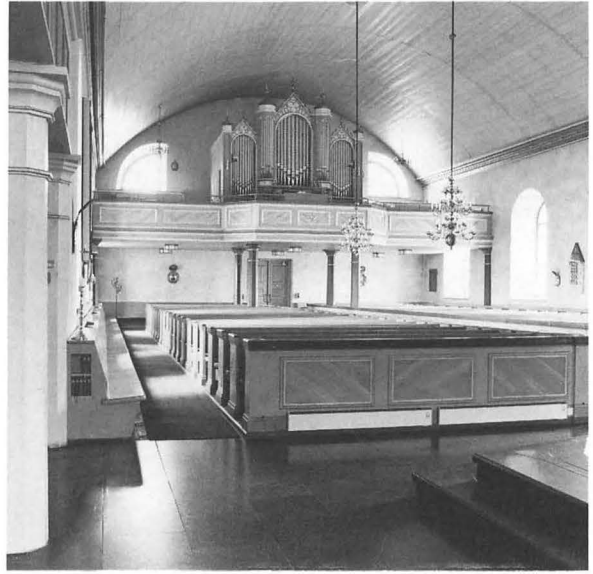

Fig 180. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

Fig 181. Koret med altaranordning från 1827. Predikstolskorgen, från 1590-talet, övertagen från den äldre kyrkan.
Altar from 1827. The pulpit, from the 1590s, was originally in the old church.

Fig 182. Interiör av norra korsarmen.
The interior of the north cross-arm.

är avfärgade i avvikande färg och dörrarna laserade och dekorerade med rutnät av kopparband.

Kända viktiga förändringar

1867 Ny orgel.

Lövestad

Uppförd 1854–56 efter ritningar av Carl Georg Brunius. Byggnaden påbörjades av byggmästare M Cederholm. Då denne avled övertogs ledningen av verkgesällen Björklund under dödsboets ansvar. Arbetet slutfördes av byggmästare Malmgren, Sölvesborg.

Plan och material

T-formad plan med tvärskepp i öster och utbyggd, halvrund sakristia, avskild från koret genom en skärmvägg. Torn med huvudingång i väster Även ingångar till tvärskeppet från norr och söder. På nordsidan i hörnet mellan torn och långhus en separat uppgång till tornets övervåning.

Uppförd av gråsten med tegel i gavelrösten, omfattningar och lister Putsad och vitkalkad. Taktäckning av plåt.

1890-tal Tornur.

1936 Papptak ersatt med kopparplåt. Okänt när papp-taket, som i sin tur ersatte ett spåntak, tillkommit.

1940 Ombyggnad av orgel.

1951–52 (ark G Rudner). Utvändigt omputsning, ny kopparbeklädnad av tornets takfall och spira. Reducering av altarpredikstolen genom vilken två kontursågade trätavlor, »Tron» och »Hoppet», avlägsnades, liksom två större tavlor, föreställande »Korsfästelsen» och »Uppståndelsen», vilka flankerade de förstnämnda. Utvidgat korparti med nytt golv av kalksten. Nya bänkar och utglesning av bänkraderna samt upptagande av sidogångar med längsgående bänkar och bredare mittgång. Korsarmarna avskärmade under läktarna till skrudkammare och förrådsrum. Ommålning. Elvärme.

1962 »Tron» och »Hoppet» återinsatta på ursprunglig plats vid altarpredikstolen.

Äldre ritningar

1823 tillbyggnad (*J A Wilelius*); 1858 torn och utbyggnad (*A Törnquist*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Brunius samling, bd VIII, ATA, *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; Göinge hembygdsförenings årsbok 1976; *Svensson, B*, Loshults kyrka. (En bok om Loshult.) Hässleholm 1973; Interiörbilder, 1920-talet. ATA.

Exteriör

Byggt enligt 1847 års ritningar utom sakristian, som fick halvcirkelformad plan istället för tresidig. Oförändrad sedan byggnadstiden. Fasaddekoren i form av blinde-ringar, rundbåglister m m liksom fönstrens och portaler-nas utformning är typiska stildrag i Brunius kyrkoarkitektur.

Interiör

Utförd efter Brunius intentioner med ett kassetterat tak, skärmvägg och predikstol i nygotik i anslutning till altarringens norra del. Taket, av Brunius kallat »basiliketak», var enligt honom lämpligt för kyrkor med denna planform. Brunius använde sig trots detta framför allt av kryssvalv Det ursprungliga altarkorset har sedermera bytts ut mot den nuvarande Kristusbilden, en kopia efter

Fig 183. Lövestads kyrka. Interiör av södra korsarmen.
Lövestad Church. The interior of the south cross-arm.

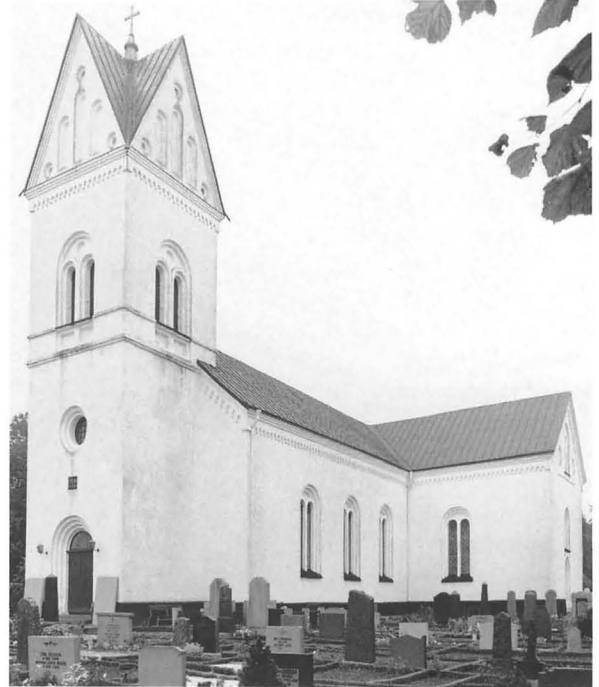

Fig 184. Lövestads kyrka från sydväst.
Lövestad Church from the south-west.

Fig 185. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Fig 186. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

Thorvaldsens skulptur. Den slutna bänkinredningen är delvis ursprunglig. Orgelläktaren liksom orgelfasaden är från slutet av 1870-talet. Moderna inslag i kyrkorummet är glasmålningarna i sakristians och tvärskeppets fönster från 1920- och 30-talen.

Kända viktiga förändringar

1875 Orgel och läktare.

1917 Korset ersatt med gipskopia av Thorvaldsens »Kristus».

1924 (ark Th Wählin). Bekvämare sittbänkar, utglesade bänkrader. Tegelgolvet utbytt mot klinkergolv. Ommålning. Elinstallation.

1925–26 Glasmålningar i sakristians östfönster och i fönstren på östra sidan av korsarmarna av Anders Nilsson, Lund.

1931 Glasmålningar i sakristians sidofönster.

1932 Nytt orgelverk.

1949 (ark S Magnusson). Värmeinstallation.

1958 (ark T Leon Nilson). Utvidgat korparti och förhöjt

korgolv belagt med sandstensplattor. Bänkar borttagna i korsarmarna och ersatta med förrådsutrymmen. Nya innerdörrar i vapenhuset. Alla furudörrar ersatta av ekdörrar. Ommålning.

1959 Ny orgel.

1973 Bänkar borttagna under västläktaren.

1983 (ark T Leon Nilson). Läktarunderbyggnad. Ommålning.

Äldre ritningar

1824 nytt torn (*J O Sirén*); 1841 nybyggnad (*C G Brunius*, *Brunius saml XIX*, ATA); 1847 tre nybyggnadsförslag (*C G Brunius*); 1875 orgel (*J Åbom*); 1875 orgel (*O A Mankell*).

Källor, litteratur och avbildningar

Brunius saml bd XIX, konv XIII, ATA; *Johannesson, P*, Några kyrkor i Sjöbo kommun. Temaarbete i rel. ht 81 (Lärarhögskolan, Malmö); *Församlingsblad för Lövestad och Tolånga*, 1962: 1; *Grandien B*, Drömmen om medeltiden. Sthlm 1974; *Lövestad, I*, Kyrkobyggnaden. Ystad 1857.

Nävlinge

1853 påbörjades en ombyggnad av den gamla kyrkan efter ritningar av Carl Georg Brunius, bearbetade av ÖIÄ. Sedan de gamla valven rasat beslöts om en nybyggnad under ledning av byggmästare S Österberg, vilken utförde nya ritningar 1855. Kyrkan stod färdig 1856.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd sakristia i öster. Torn av samma bredd som långhuset i väster med huvudingång. Separat ingång till sakristian.

Uppförd av gråsten och tegel. Putsad och vitkalkad med oputsade tegeldetaljer i tornets trappgavlar. Tak av kopparplåt.

Exteriör

Exteriören oförändrad sedan byggnadstiden. Utmärkande för exteriören är det breda tornet, som ansluter till Brunius utformning. Tornet blev dock något högre än Brunius avsett.

Interiör

Kraftigt förändrad i och med 1957 års renovering, då skärmväggen mot sakristian revs och altaret med ny al-

Fig 187. Nävlinge kyrka från nordväst.
Nävlinge Church from the north-west.

Fig 188. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

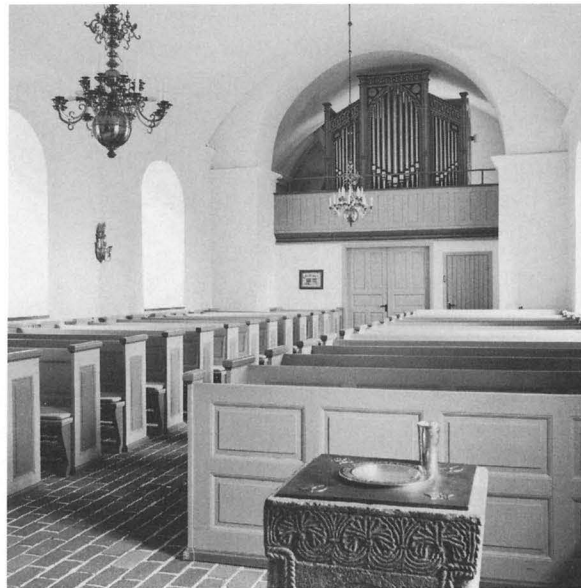

Fig 189. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

taruppsats av Ture Thörn placerades i absiden. Ursprungligen var ett altarkors uppsatt mot skärmväggen. Sakristian flyttades samtidigt till tornets bottenvåning, där även vapenhuset inreddes. Tornrummet var tidigare i princip fyllt med bänkar och ej skilt från kyrkorummet. Den öppna bänkinredningen tillkom 1924. Orgelns fasad, från 1870-talet, är nu den enda äldre inredningsdetaljen.

Kända viktiga förändringar

1876 Orgel.
1924 (ark Th Wåhlin). Plåtbeläggning på tornets tak. Nytt innertak, nya bänkar. Ommålning.
1935 Värmeledning.
1952 Orgeln ombyggd.
1957 (ark T Leon Nilson). Den ursprungliga sakristian omvandlad till kor, ny altaruppsats, ny altarring. Ny predikstol (tidigare rund hög korg med smala halvkolonetter). Nytt golv av tegel. Sakristia och vapenhus förlagda till tornets bottenvåning. Läktartrapporna ersatta med en ny trappa. Ommålning.

1967 Koppartak istället för plåttak.
1977 Nytt orgelverk.

Äldre ritningar

1797 förslag till torn (osign, Brunius saml, ATA); uå torn (*N Billing*, akt ÖiÄ, brev till K Majt 1797; 1797 torn (*P V Palm-rotth?*); 1834 förlängning i väster (*S Österberg*, akt ÖiÄ, brev till K Majt 1834); 1834 tillbyggnad (*F M Bäck*); 1844 utvidgning (*C G Brunius*, LLA); 1849 utvidgning 2 st (osign); 1855 nybyggnad (*S Österberg*, LLA).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Brunius saml, bd XIX, konv VIII, ATA; *Bergquist, P och Ohlsson, B*, Winslöfs och Näflinge socknar. Kristianstad 1894; *Johnson, P*, Ur Vinslövs och Nävlinge krönikeböcker, Kristianstad 1932; *Grandien, B*, Drömmen om medeltiden. Sthlm 1974; *För-samlingsblad för Vinslöv, Nävlinge, Sörby, Gumlösa* 1973: 1, 1973: 7; Kistebrevet från Vinslövs hembygdsförening, 4, 1969; Interiörbilder före renoveringen 1957, ATA.

Oderljunga

Den medeltida kyrkan tillbyggdes med en korsarm i norr omkring år 1799. Denna korsarm ingår i den nuvarande byggnaden, vilken uppfördes 1852–54 efter ritningar av Johan Hawerman.

Plan och material

Latinsk korsform med kor i väster samt torn med sakristia i bottenvåningen, likaså i väster. Huvudingång i öster, separata ingångar även i korsarmar och torn.

Uppförd av gråsten, putsad och vitkalkad. Tegeltak, på tornet kopparplåt.

Exteriör

Byggt enligt 1853 års ritning och oförändrad sedan byggnadstiden. Utmärkande för exteriören är tornets placering i anslutning till koret samt dess åttkantiga övre del med likaså åttkantig, hög lanternin och spira.

Interiör

Ursprungligen i princip utförd efter 1853 års ritning, men senare kraftigt förändrad i samband med 1955 års renovering. Kyrkorummet domineras av korväggens alfrescomålning av Kaj Siesjö. Predikstolen, från 1741,

Fig 191. Interiör mot väster. Väggmålningen utförd av K Siesjö 1955.

The interior of the church looking west. The wall-painting is by K Siesjö, 1955.

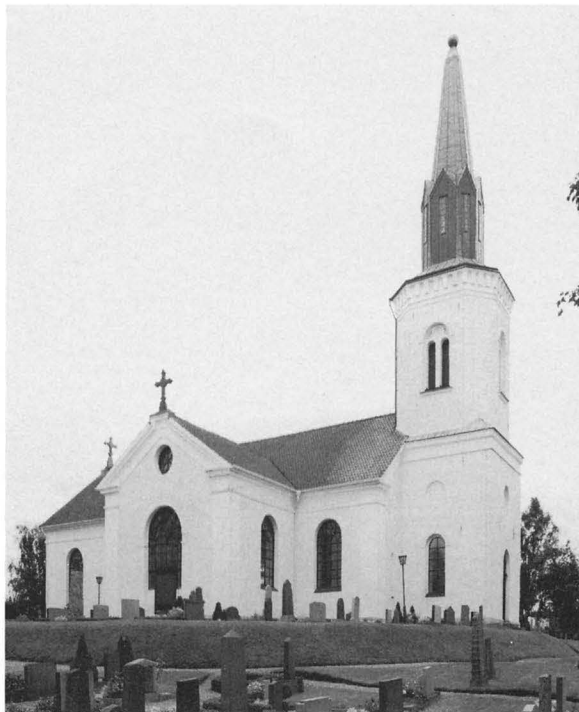

Fig 190. Oderljunga kyrka från nordväst.
Oderljunga Church from the north-west.

Fig 192. Interiör mot öster.

The interior of the church looking east.

Fig 193. Interiör mot väster före restaureringen 1934. Foto ATA.
The interior of the church looking east prior to restoration work in 1934.

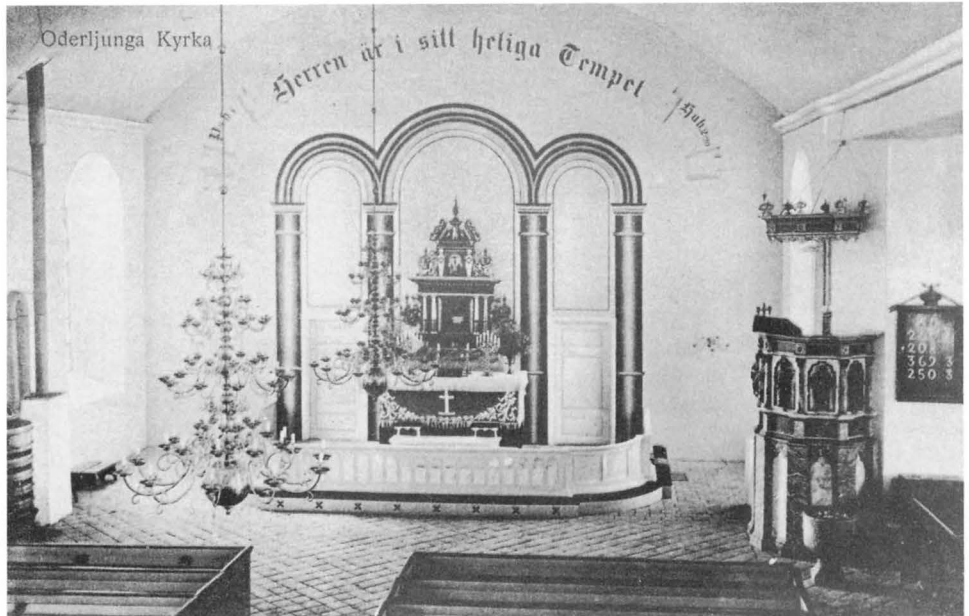

Fig 194. Interiör av norra korsarmen.
The interior of the north cross-arm.

är placerad på ett podium i anslutning till den norra korsarmen, som omgjorts till ett kapell. På kapellets tegelaltare har den gamla altaruppsatsen från 1643 placerats. I södra korsarmen är bänkarna under läktarna borttagna och utrymme berett för den äldre orgeln från 1890. Östläktarens orgel är tillkommen 1952 och försedd med nuvarande fasad 1961. Läktaren, den slutna bänkinredningen samt altarringen är delvis ursprungliga.

Korväggen pryddes före 1955 av fyra halvkolonner med målade bågar. Enligt Hawermans förslag skulle i mellersta bågfältet placeras en altartavla och i sidofälten, ovanför sakristiedörrarna, likaså målningar.

Kända viktiga förändringar

- 1890 Orgel.
- 1900 Nytt golv. I koret tegelplattor.
- 1910 Äldre altaruppsats återinsatt.
- 1925 Papptak ersatt med tegeltak.
- 1934 (ark Ch Elmström). Sittbänkar utmed väggarna. Förhall under orgelläktaren. Värmeledning.
- 1952 Ny orgel. Den äldre placerad på södra läktaren.
- 1955 (ark E Graebe). Norra korsarmen inredd till dopkapell. Alfrescomålning på korväggen av K Siesjö. Om-målning.
- 1961 Ny orgelfasad.
- 1976 (ark T Leon Nilson). Innanfönster med järnbågar.

Förrummet under orgelläktaren i öster omdisponerat och inrett. Förhöjda räcken på läktarna. Ommålning. 1980–81 Omputsning av fasaderna och ommålning. 1983 Invändig ommålning. Avkortning av altarringen. 1985 Restaurering av gamla orgeln och placering i koret.

Äldre ritningar

1779 utvidgning med korsarm (akt ÖIÄ, brev till K Majt); 1828 torn och sakristia (*L Almroth*, akt ÖIÄ, brev till K Majt 1830); u å

nybyggnad (*A Almfeldt*); 1840 utkast till grundplan för tornbyggnad (*C G Brunius*, *Brunius saml*, ATA); 1843 utvidgning, 4 förslag (*J W Gerss*); 1851 nybyggnad (*J Hawerman*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Brunius saml bd VIII, ATA; *Lageson, A*, Oderljunga kyrka – kort beskrivning. Perstorp 1974; *Persson, G*, Oderljunga och Perstorps kyrkor. Ängelholm 1935; *Sundberg, J*, Oderljunga sockens sparbank. Oderljunga 1951; Interiörbilder före 1955 års renovering, ATA.

Osby

Av den medeltida kyrkan återstår östra delen av koret med absid. Den södra korsarmen tillkom år 1701 medan den norra byggdes mellan åren 1769–70 av byggmästaren Henning. 1833–35 uppfördes det nuvarande långhuset med torn av murmästarna T Uppgren och O Borgström, Sölvesborg, efter ritningar av Carl Ståhl. Kyrkan stod färdig 1836 och invigdes 21 augusti 1840 av biskop V Faxe.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorom med korsarmar. Korsarmarna nu avskärmade genom läktarunderbyggnader. Utrymmena används som sakristia och samlingsrum m m. Det kvarstående äldre korpartiet i öster används nu som ka-

pell, tidigare som sakristia. Torn med huvudingång i väster. Separata ingångar till korsarmarna samt kapellet.

Uppförd av gråsten samt putsad och vitkalkad. Portalerna försedda med rusticerande omfattningar. Taktäckning av tegel, på tornet och absiden kopparplåt.

Exteriör

Kyrkan är byggd och ombyggd efter 1832 års ritningar. Taket på korsarmarna kom dock aldrig att valmas. Även vissa förändringar av tornets utformning skedde. Förutom att lanterninen senare har slutits och klätts med kopparplåt samt försetts med tornur är exteriören oförändrad sedan byggnadstiden.

Fig 195. Osby kyrka från nordöst.
Osby Church from the north-east.

Fig 196. Interiör mot öster med ursprunglig altarpredikstol före restaureringen 1925. Foto ATA.

The interior of the church looking east with the original combination of altar and pulpit, prior to restoration work in 1925.

Interiör

Kyrkorummets interiör har genomgått flera förändringar. På den östra väggen fanns ursprungligen en altarpredikstol. Själva predikstolen är nu borttagen och i den klassicerande omramningen har istället placerats en altartavla, »Kristus i Emmaus», utförd av Olle Hjortzberg 1940. Väggens gavelfält pryds sedan 1926 av en grisaille-målning av Yngve Lundström och Torsten Nordberg. Korpartiets glasmålningar är likaså utförda av Lundström. Predikstolen från 1593 är övertagen från gamla

Fig 197. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

kyrkan. Den norra korsarmens läktarbarriär är likaså övertagen från gamla kyrkan och ursprunglig bemålning har framtagits. I läktarunderbyggnadernas panel har infällts äldre bänkdörrar. Den slutna bänkinredningen är delvis ursprunglig. Västläktaren och orgelfasaden härrör från senare delen av 1800-talet.

Kända viktiga förändringar

- 1861 Orgel.
- 1891 En äldre predikstol uppsatt på ena långväggen.

Fig 198. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

1908 Nytt orgelverk.

1920 Spåntak ersatt med tegeltak.

1925–26 Grisaillemålning på korväggen. Glasmålningar i korfönstren. Vindfång och dubbeldörrar i korsarmarna. Äldre målning framtagen på läktarbarriären. Ommålning. Elektrisk belysning.

1934 (ark E Graebe). Utvidgat korparti samt stengolv i kor och gångar. Det medeltida korpartiets, dvs Petrikapellets, interiör restaurerad. Ny uppvärmning. Ommålning.

1940 (ark E Graebe). Altarpredikstolen upplöst och predikstolskorgen ersatt av altartavla. Äldre predikstol, försedd med ny fot och ny trappa, placerad i koret.

1958 (ark E Lundberg). Läktarunderbyggnad i korsarmarna.

1960 Nytt orgelverk.

1971 (ark E Graebe). Nya trappor till orgelläktaren. Två bänkrader borttagna under läktaren. Ommålning.

Äldre ritningar

1832 utvidgning i väster samt nytt torn (*G Swanberg*, akt ÖIÄ, brev till K Majt); 1832 utvidgning i väster samt nytt torn (*C Ståhl*); 1859 orgelfasad (*Söderlund*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Brogårdh, T, Osby kyrka, Markaryd 1984; *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; *Johns-*

Fig 199. Interiör mot norra korsarmen.
The interior of the north cross-arm.

son, P, Ousby-Knislinge. Osby 1923; Osby hembygdsförenings årsbok 1971; *Rosendal, G*, Min käraste kyrka. Stockholm 1962; *Westrup, F*, Altartavlan. Osby 1976. Interiörbilder före 1940 års restaurering, ATA. Om kyrkan se vidare ovan *S Fernlund*.

Skepparslöv

Uppförd 1841–43 efter ritningar av Fredrik Wilhelm Scholander och fogad till den äldre kyrkans torn. Invigd år 1844.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd, absidial sakristia i öster. Torn med huvudingång i väster. Separat ingång till sakristian.

Uppförd av gråsten samt putsad och vitkalkad. I tornets nedre delar återstår äldre murverk. Taken täckta med kopparplåt.

Exteriör

Exteriörens utformning följer 1841 års ritning. Kyrkan är en av Scholanders tidigaste kyrkobyggnader och ansluter

till den traditionella nyklassicistiska kyrkoarkitekturen. Ett utmärkande drag för exteriören är dock att tornet försetts med trappgavlar, vilka placerats i norr och söder.

Interiör

Interiörens arkitektoniska utformning är oförändrad. Rummet, som senare avkortats genom en läktarunderbyggnad, präglas dock numera av den dekorativa målningutsmyckning, som utfördes 1928 av Karl Dahlqvist. Det stora korset ovanför altaret samt predikstolen är utförda efter förslag av C G Brunius. Korset stod ursprungligen på altaret. Predikstolen har senare försetts med figurmålningar och texter i korgens fyllningar. Den slutna bänkinredningen är i princip oförändrad. Orgelfasaden är utförd efter ritning från 1879. Ett modernt tillägg i kyrkorummet är den stora kororgeln från 1981.

Fig 200. Skepparslövs kyrka från nordväst.
Skepparslöv Church from the north-west.

Fig 201–202. Interiör mot öster och väster. Målningsdekoren utförd av K Dahlqvist 1928.

The interior of the church looking east, and west. The paintings are by K Dahlqvist, 1928.

Kända viktiga förändringar

1879 Orgel.

1902 Renovering av okänd omfattning.

1928 (ark Th Wählin). Dekormålning i taket och på östra väggen. Utökat korparti. Bredare bänkar. Framdragnin av läktaren samt underbyggnad med tre dörröppningar mot kyrkorummet. Ommålning.

1950 Nytt orgelverk.

1968 (ark T Leon Nilson). Plåttak utbyta mot koppar-tak. Altarkorset upphängt i korets nisch. Ommålning.

1979 (ark N Gullenberg). Renovering. Förhöjd läktarbar-riär.

1981 Kororgel.

Äldre ritningar

1841 ombyggnad (*F W Scholander*); 1879 orgelfasad (osign).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Brunius saml, bd XXII, ATA; *Grandien, B*, Drömmen om renäs-sansen. Stockholm 1979; Gälds härads hembygdsförenings års-bok 1982.

Slimminge

1807 uppfördes en ny kyrkobyggnad, fogad till ett äldre torn. Kyrkan ombyggdes 1907, då nuvarande torn och sakristia tillkom, efter ritningar av Folke Zettervall.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd sakristia på nordsidan samt torn i väster. Huvudingång genom tornet. Separat ingång till sakristian från norr.

Uppförd av gråsten. Putsad och vitkalkad med detaljer i tegel. Sockel av huggen natursten. Tegeltak.

Exteriör

Den nuvarande exteriören i genomförd jugendstil är ett resultat av 1907 års ombyggnad. Den stora trefönstergruppen i korets östmur är numera igensatt men synlig i fasaden.

Interiör

Interiörens utformning härrör från 1907 års ombyggnad. Korpartiet har dock förändrats 1953, då den nuvarande altartavlan, »Jesus två lärjungarnas fötter», av Gunnar Torhamn med omramning tillkom och korfönstren igensattes. Predikstolen från 1600-talet är övertagen från gamla kyrkan medan övrig inredning tillkom 1907. Altarprydnaden från denna period utgjordes av en altarupp-sats, som i sin tur ersatte ett stort altarkors. Båda dessa äldre altarprydnader är bevarade.

Kända viktiga förändringar

1906–07 (ark F Zettervall). Genomgripande exteriör- och interiörförändring. Nytt torn, ny sakristia, nya fönster i stickbågiga öppningar och bågar markerade med oputsat

Fig 203. Slimminge kyrka från nordöst.
Slimminge Church from the north-east.

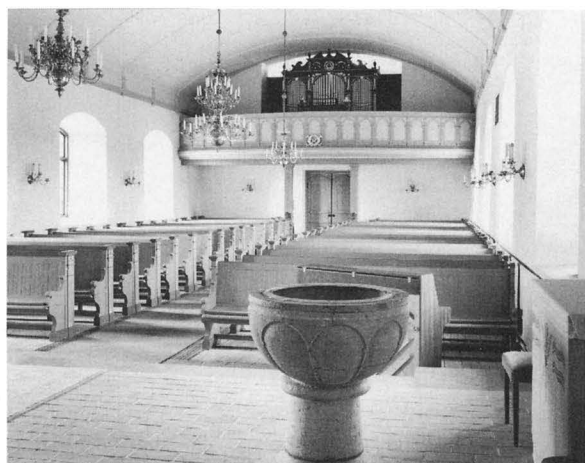
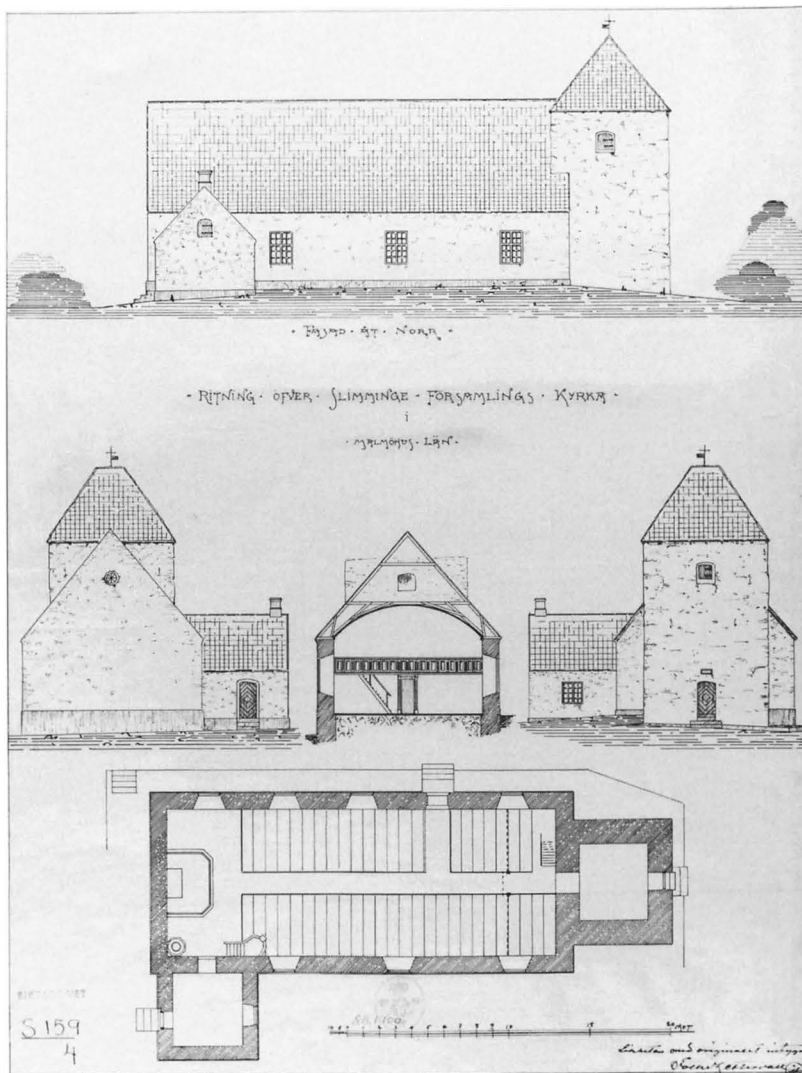

Fig 204–205. Interiörer mot öster och väster.
The interior of the church looking east, and west.

Fig 206. Kyrkans utseende före ombyggnaden 1907. Ritning av F Zettervall, RA.
Foto RA.
The church prior to alteration work in 1907.

tegel, nytt trekopplat fönster på korgaveln, vilken även höjdes. I interiören tillkom tunnvalv av trä. Ny altaranordning med altartavla av Jöns Mårtensson, Lund, nytt altare och altarring, nya bänkar. Ny orgelläktare. En äldre predikstol återinsatt.

1930 Nytt orgelverk.

1953 (ark E Graebe). Förändrat korparti. Korfönstergruppen igenmurad och ersatt av nisch. Korgolv av tegelplattor. Altartavla av G Torhamn. Nya dubbelkopplade fönster av ek med antikglas (tidigare järnspröjsning). Ommålning.

1963 Ommålning.

Äldre ritningar

1832 orgelfasad (osign, akt ÖIÄ, brev till K Majt); 1832 orgelfasad (*C G Blom Carlsson*); 1881 två förslag till utvidgning och ny tornbyggnad (»lika med från orten uppsänd ritning»); u å förslag till ombyggnad (*A Nyström*); u å ritning över befintlig kyrka (osign); 1903–05 ombyggnad, orgelfasad samt ny inredning (*F Zettervall*, bearbetade av *A Arwidius*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Brunius saml, bd VIII, bd XXII, ATA; *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; Interiörbilder före 1953 års renovering, ATA.

Starby

Den medeltida kyrkans torn ombyggdes efter ritningar av Axel Almfeldt 1815. Tornet samt delar av långhusets murar kom att stå kvar, då kyrkan senare utvidgades åt öster efter ritning från ÖIÄ 1848. Ombyggnaden slutförd 1857.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med absidial, utbyggd sakristia i öster och torn med huvudingång i väster. Separat ingång till sakristian.

Uppförd av gråsten, putsad och vitkalkad. Koppartak.

Exteriör

Byggt efter 1815 och 1848 års ritningar. Avviker från dessa endast genom att omfattningen kring tornportalen ej utfördes. Nya ytterdörrar har senare tillkommit och tornur insatts i lanterninen.

Interiör

Det kryssvälvda kyrkorummet präglas främst av 1911 års renovering och den då tillkomna rika dekormålningen på väggar och valv. Altartavlan, »Kristus i Getsemane», är utförd för den gamla kyrkan 1829 av Alexander Malmqvist. Predikstolen från 1681 är likaså övertagen från gamla kyrkan. Läktaren och orgelfasaden är tillkomna

Fig 208. Interiör mot öster. Målningsdekoren från 1911.
The interior of the church looking east. The paintings from 1911.

Fig 207. Starby kyrka från sydöst.
Starby Church from the south-east.

Fig 209. Korpartiet. Altartavlan utförd av A Malmqvist 1829.
The chancel. The altarpiece is by A Malmqvist, 1829.

vid 1800-talets mitt. Den öppna bänkinredningen tillkom 1911.

Kända viktiga förändringar

1862 Orgel.

1911 (ark Th Wåhlin). Nytt koppartak, tornur i lanterninen, nya ytterdörrar. Ny öppen bänkinredning, ny altarring. Nytt golv av öländsk kalksten. Ny rik dekormålning på väggar och valv. Den äldre dekormålningen inskränkte sig till korpartiet.

1934 Nytt orgelverk.

1951 Eluppvärmning.

1953 Ommålning av interiören i samma färger.

1969 Invändig ommålning och renovering. Dekormålningen något reducerad.

1971 Vit betongfärg på fasaden.

1982 Omputsning av fasader samt ommålning av snickerier.

Äldre ritningar

1815 tornbyggnad (osign, akt ÖIÄ, brev till K Majt); 1815 tornbyggnad (*A Almfeldt*); 1831 ny altarpriodnad (*A Malmqvist*, akt ÖIÄ, brev till K Majt); 1831 altarpriodnad (*C G Gerss*); 1848 utvidgning i öster (osign); 1849 orgelfasad med orgelläktare (*A Almfeldt?*).

Stiby

Uppförd 1856 av byggmästare T Ljunggren, Kristianstad, efter ritningar av murmästare Magnus Cederholm, bearbetade av Johan Adolf Hawerman. Invigd Alla Helgons dag 1858 av biskop J H Thomander.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd, halvrund sakristia bakom altaret i öster. Torn med huvudingång i väster. Separat ingång mitt på sydfasaden samt till sakristian.

Uppförd av gråsten och skiffer med omfattningar och listverk av tegel. Putsad och vitkalkad. Tak av tegel, på torn och sakristia kopparplåt.

Exteriör

Utförd efter 1855 års ritningar och oförändrad sedan byggnadstiden. Exteriörens detaljer är influerade av C G Brunius kyrkobyggnader, vilka i flera fall uppfördes med

Fig 210. Interiör mot väster.

The interior of the church looking west.

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Fernlund, S, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; Interiörbilder före renoveringen 1911, ATA.

Cederholm som byggmästare. I såväl exteriören som interiören märks dock att Cederholm och överintendentens ämbetets arkitekt, som bearbetade ritningarna, haft olika intentioner i fråga om byggnadens stil.

Interiör

Det kryssvälvda kyrkorummet avspeglar liksom exteriören inflytande från Bruniuskyrkorna. Altaret är placerat mot den skärmvägg, som avskiljer koret från den bakomliggande sakristian. Altartavlan, »Kristus i Emmaus», är en kopia från 1887 utförd av August Almén efter Carl Blochs målning i Löderups kyrka. Vid samma tid tillkom troligen även skärmväggen. Predikstolen utgörs delvis av en äldre predikstol, övertagen från gamla kyrkan. Till kyrkorummets ursprungliga inredning hör även läktaren samt orgelfasaden från 1835. I övrigt präglas kyrkorummet av 1900-talets renoveringar.

Fig 211. Stiby kyrka från sydöst.
Stiby Church from the south-east.

Fig 212. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Kända viktiga förändringar

1887 Ny altartavla samt sannolikt ny skärmvägg.
1903 (ark Th Thorén). Nytt golv, nya öppna bänkar, nya nummertavlor.

1931 Nytt orgelverk. Predikstolen höjd och försedd med inskriptioner. Ommålning. Dekormålning, bla stjärndekor, i korvalvet.

1948 Värme- och elinstallation.

1951 (ark E Graebe). Nytt altarbord. Inbyggnad under läktaren med vägg av tegel klädd med furupanel. Ommålning.

1980 Nytt orgelverk.

1985 Ommålning. Väggarnas kvadermålning borttagen.

Äldre ritningar

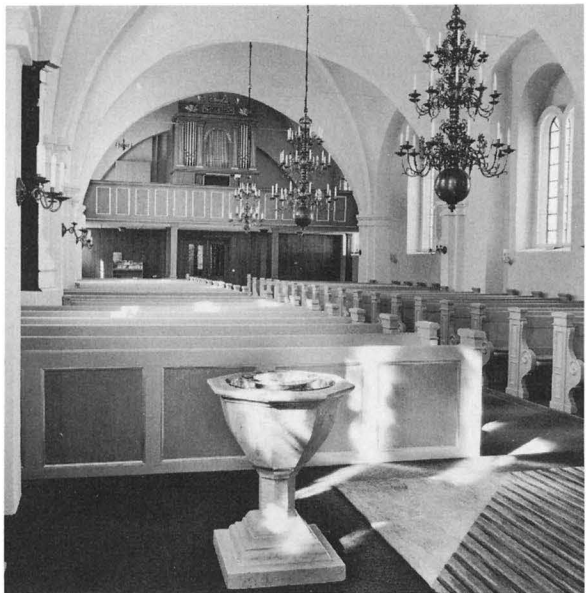
1785 utvidgning (LLA); 1785 utvidgning (akt ÖIÄ, brev till K Majt); 1838 orgelfasad; 1855 nybyggnad (*M Cederholm*, omarbetade av *J Hawerman*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Fernlund, S, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982.

Fig 213. Interiör mot väster.

The interior of the church looking west.

Stora Harrie

Uppförd 1851–52 efter ritningar av Carl Georg Brunius och ansluten till den äldre kyrkans torn, vilket förhöjdes. Byggmästare var akademimurmästaren Johan Stenberg.

Plan och material

Rektangulärt långhus med tvärskepp i öster, tresidigt avslutat korparti samt torn med huvudingång i väster. Separata ingångar även i korsarmarna. På tornets nord-sida dessutom en ingång till tornets övervåning.

Uppförd av gråsten med dekorativa detaljer i tegel. Gråstensmurarna putsade och vitkalkade. Taken täckta med kopparplåt.

Exteriör

Byggt enligt 1849 års ritning och oförändrad frånsett takmaterial och portar. Ingången till korpartiets ursprungliga sakristia är numera igenmurad.

Interiör

Ursprungligen utförd enligt 1849 års ritningar med kryssvalv samt skärmvägg mellan kor och den bakomliggande sakristian. Numera är sakristian flyttad till norra

Fig 214. Stora Harrie kyrka från söder.
Stora Harrie Church from the south.

Fig 215. Interiör mot öster efter 1902 års restaurering. Foto E Graebe, LUHM.

The interior of the church looking east after restoration work in 1902.

Fig 216–217. Interiörer mot öster och väster.
The interior of the church looking east, and west.

Fig 218–219. Interiörer av södra och norra korsarmarna.
The interior of the south cross-arm, and the north cross-arm.

korsarmen och altaret är indraget i östpartiet. Kyrkorummets nuvarande utformning och inredning är resultat av 1900-talets renoveringar (se nedan). Äldre detaljer är det ursprungliga altarkorset, nu placerat mot den nisch, som

utgörs av den igensatta sakristiedörren, samt predikstolen, vilken dock moderniserades 1956, och orgelfasaden från 1865.

Kända viktiga förändringar

1862 Ny orgel utförd av J O Lundahl efter ritning av J F Åbom.

1902 (ark H Sjöström, A V Lindvall). Ändring av orgelläktaren samt troligen läktarunderbyggnad. Ny öppen bänkinredning i nygotik. Golvbeläggning av viktoriaplattor.

1938 (ark E Graebe). Skärmvägg och altarkors borttagna och ersatta med en triptyk av Einar Forseth. Sakristia inrättad bakom avbalkning i norra korsarmen. Ommålning.

1956 (ark G W Widmark). Nytt golv av öländsk kalksten. Predikstolen försedd med lister, evangelistsymboler, inskrifter samt ommålad. Nya raka bänkgavlar. Ny dopfunt. Ommålning av träinredningen i grått, blått och terracotta.

1957 Koppartak.

1973–74 (byggm Nils Persson). Triptyken flyttad till

gravkapellet och ersatt med det ursprungliga Bruniuskorsot i den grunda nischen, uppkommen i och med sakristiedörrens igenmurning. Nytt fristående altare med ny altarring. Sakristian i norra korsarmen förändrad och nyinredd. Nytt golv och nya innanfönster i omålade bågar. Ommålning. Medeltida triumfkrucifix upphängt mot norra korsarmen. Nya portar. Ny läktarunderbyggnad med användande av äldre fasad.

Äldre ritningar

1829 tillbyggnad (*G Soffel*, akt ÖIÄ, brev till K Majt); 1830 tillbyggnad (*C G Blom*); 1849 nybyggnad (*C G Brunius*); 1861 orgelfasad (*J F Åbom*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Brunius saml, bd XV, konv XII, ATA; *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; Interiörbilder före restaureringen 1938 (PÅ); Interiörbilder före 1974 års renovering, ATA.

Svedala

Uppförd 1851–52 efter ritningar av Carl Georg Brunius. Kyrkobygget, som bekostades av kyrkans patronus, greve Kjell Tage Thott på Stora Roslätt, leddes av byggmästare Magnus Cederholm, Hunneberga. Thott avsåg sig efter byggets slutförande sitt patronatsskap. Invigd 17 oktober 1852. Förändrad till nuvarande utseende 1902.

Plan och material

Rektangulärt långhus med tvärskepp och halvrunt, utbyggt kor samt utbyggd halvrund sakristia i sydöst. Vid tvärskeppsingångarna yttre vindfång. Tornet i väster, med huvudingång, har i norr och söder utbyggda trapphus med uppgång till en övre våning. Kyrkans nuvarande planlösning tillkom vid ombyggnaden 1902, då västpartiet m m tillbyggdes (se nedan). Kyrkan hade ursprungligen ett smalt och lågt västtorn, delvis indraget i byggnadskroppen, och sakristian var placerad bakom en skärmvägg i koret.

Byggnadsmaterialet utgörs av sten med tegel i omfattningar och listverk. Vid ombyggnaden användes främst tegel. Putsad och avfärgad i en gråbrun nyans med vita

Fig 220. Svedala kyrka från väster.
Svedala Church from the west.

Fig 221–222. Interiörer mot öster och väster.
The interior of the church looking east, and west.

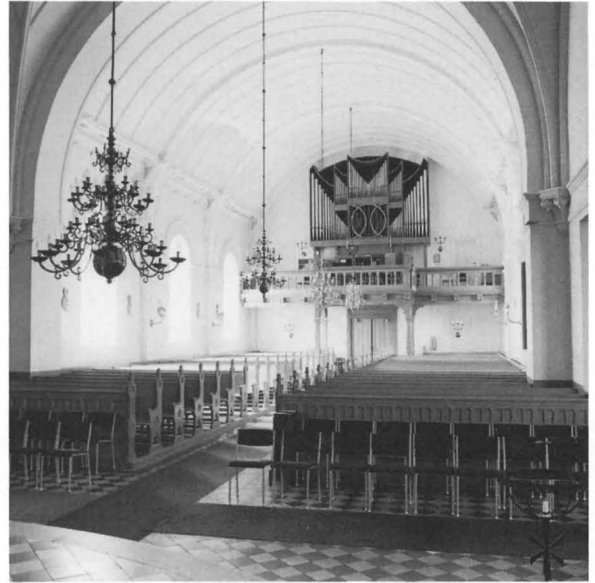

Fig 223. Interiör av norra korsarmen.
The interior of the north cross-arm.

och grå detaljer. Taktäckningen utgörs av kopparplåt, på tornspiran dock skiffer.

Exteriör

Kyrkan är byggd efter ritningar från 1847 men förändrad till nuvarande utseende 1902. Karaktäristiskt för exteriören är västtornet med sina toueller och den likaså tillbyggda takryttaren över korsmitten samt den rika fasad-

dekoren. Den ursprungliga exteriören var enkel. De släta väggarna var vitputsade medan tvärskeppets ornerade gavlar stod oputsade liksom tornet, vilket kröntes av en pyramidhuv.

Interiör

Den nuvarande interiören med tunnvalv av trä skapades 1902 men har senare förändrats i samband med renoveringar (se nedan).

Den ursprungliga interiören bör ha följt Brunius intentioner. Kyrkorummet täcktes av ett plant trätak med synliga bjälkar. Altaret var placerat mot en skärmvägg, som avskilde den bakomliggande sakristian. Bänkinredningen var sluten.

Kända viktiga förändringar

1868 Renovering.

1872 Ny orgel med fasad ritad av H Zettervall.

1883 (ark H Sjöström). Ny altaranordning med en gipskopia av Thorvaldsens »Kristus» i nygotisk omramning. Förminskat sakristieutrymme. Ny altarring.

1900–02 (ark A Lindvall och A Boklund). Genomgripande omdaning exteriört och interiört. Nytt torn med flankerande toueller, takryttare över korsmitten, nya takstolar, små triangulära takkupor på taket, tillbyggd sakristia i sydöst, yttre vindfång vid korsarmarna, fasaddekor i form »strävpelare», lister, omfattningar, bågar m m, nya fönster. I interiören ersattes det plana innertaket av valv av spåntad panel, vilande på pilastrar med konsoler, och väggarna artikulerades genom listverk.

Nytt altare, inflyttat i det f d sakristieutrymmet. Ny altarring, ny predikstol. Nytt orgelverk med förändrad fasad, troligen ny läktare samt ny bänkinredning. Rikdekormålning.

1925 (ark Th Wåhlin). Ommålning, sandstensimitation på väggarna, dekormålning borttagen.

1947 Borttagning av krön på entréutbyggnaden.

1950 (ark E Graebe). Södra korsarmen avskild och omvandlad till samlingsal, den norra gavs möjlighet att genom vikdörrar vid behov kunna avskiljas. Predikstolen framflyttad, nytt altare. Kristusbilden placerad vid dopfunten i sydöst.

1962 Trappa till entrén.

1965 Absidmålning i koret av Erik Lindholm.

1970 Ny orgel.

1983 Mittfönstret igensatt med en träskiva och ett kors placerat mot denna.

1986 Ommålning.

Svenstorp

Uppförd av byggmästaren Magnus Cederholm 1854 och fogad till den äldre kyrkans torn från 1542. Cederholms ritning bearbetad av ÖIÄ beträffande tornets utsmyckning.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med tresidig avslutning i öster vari sakristian är inrymd. Torn med huvudingång i väster, separat ingång till sakristian.

Uppförd av gråsten med tegel i omfattningar och lister. Putsad och vitkalkad. Tegeltak.

Exteriör

Byggt enligt 1853 års ritning. Karaktäristiska drag är de tvådelade fönsteröppningarna i tresprångiga omfattningar samt den rikt artikulerade taklisten, rundbågsfrisen och tornets trappgavlar. Byggnadens »nymedeltida» stil anknyter till C G Brunius kyrkoarkitektur.

Interiör

Det kryssvälvda kyrkorummet och dess inredning har endast genomgått få förändringar sedan byggnadstiden. Sakristian är förlagd bakom en skärmvägg, nygjord på 1890-talet, mot vars förhöjda mittparti placerats en gipskopia av B Thorvaldsens skulptur »Kristus». Korpartiets

Äldre ritningar

1841 utvidgning samt nytt torn (*M Cederholm*, akt ÖIÄ, brev till K Majt); 1845 nybyggnad (*C G Brunius*, Brunius saml, ATA, samt akt, ÖIÄ brev till K Majt); 1846 nybyggnad (*C G Brunius*, i Brunius saml, ATA); 1847 förslag till nybyggnad (*C G Brunius*, i Brunius saml, ATA); 1847 två förslag till nybyggnad (*C G Brunius*, LLA); 1848 nybyggnad (*C G Brunius*, ändrad av *J Hawerman*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Brunius saml, konv XV, ATA; *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; *Fritz, E*, Vår bygd. Svedala 1937; *Grandien, B*, Drömmen om medeltiden. Sthlm 1974; »Hembygden». Svedala Pensionärsförening 1973–74. Svedala (1975); *Ingers, I*, Försvunna eller förändrade byggnadsverk av C G Brunius. Några kommentarer, Ale 1971:2; Svedala genom tiderna. Svedala 1981; Svedala kyrka. Svedala 1972; Exteriörbild före renoveringen 1902 (Svedala bibliotek); Interiörbild före renoveringen 1902 (PÄ). – Om kyrkan se även ovan i *Sjöström*.

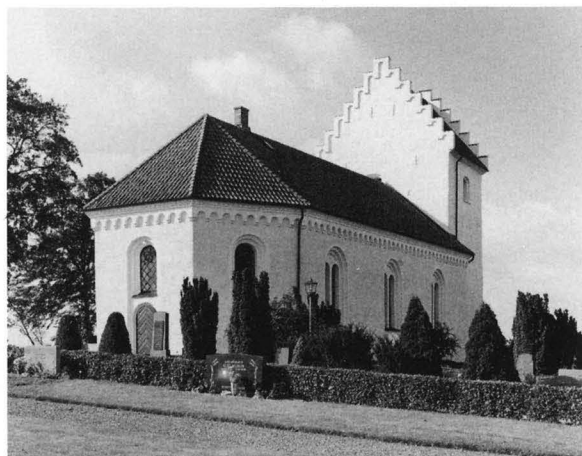

Fig 224. Svenstorps kyrka från nordöst.
Svenstorp Church from the north-east.

golv har ursprunglig nivå, dvs samma nivå som långhusets golv, och ljuskronorna är fortfarande placerade över mittgången. Orgelfasaden är utförd efter ritning av L Hawerman 1860. Inredningens färgsättning härrör från 1979 och utgörs av ekådring med förgyllda detaljer samt

Fig 225. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Fig 226. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

marmorerade fält i ljus grönt. I orgelfasaden även inslag av grått.

Kända viktiga förändringar

1862 Orgel.

1893 ca Nytt sakristieskrank samt altarring. Listverk tillkom på orgelfasaden. Läktarens undersida försedd med ramverk. Ny nummertavla. All inredning målad i ekfärg. Nytt golv av viktoriaplattor. I samband med denna renovering tillkom sannolikt även dekormålning. 1936 (ark E Graebe). Ommålning med borttagande av dekormålning på väggar och predikstol.

- 1951 Nytt tegeltak, elinstallation.
- 1968 Nytt orgelverk.
- 1979 Ommålning av interiör och inredning.

Äldre ritningar

1853 Nybyggnad (osign); 1860 orgelfasad (*L. Hawerman*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Fernlund, S. Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1962; Interiörbilder före 1936 års renovering, ATA.

Säby

1850–51 revs den medeltida kyrkans torn och kyrkan utökades 8,4 m i väster. Samtidigt förstörades och omändrades troligen fönstren och ingången. Som ledare för bygget omtalas byggmästare J P Berglund från Sireköping. Invid 1853. Det nuvarande tornet uppfördes 1877 efter ritningar av Oscar Ericsson, ÖIÄ.

Plan och material

Svagt trapetsformat långhus med utbyggt, rektangulärt kor i öster. Sakristian numera inrymd i läktarunderbyggnaden, ursprungligen bakom korets skärmvägg. Detta utrymme används nu som förberedelserum. Torn i väster, indraget i byggnadskroppen.

Kyrkobyggnaden är uppförd av gråsten samt putsad och vitkalkad. Tak av skiffer på långhus och kor, på tornspiran plåt.

Exteriör

Ritningar saknas till 1851 års ombyggnad. Exteriören troligen oförändrad sedan tornets tillkomst 1877. Nuvarande ytterdörrar dock moderna.

Interiör

Långhuset täcks av ett tunnvalv av trä. I koret återstår det medeltida kryssvalvet. Inredningen härrör i huvudsak från 1800-talets senare del. Interiören präglas dock av 1900-talets renoveringar. Den nuvarande skärmväggen, som ursprungligen avskärmade hela koret från sakristian, samt altaret tillkom på 1870-talet. I mittfältet

Fig 227. Säby kyrka från nordöst.
Säby Church from the north-east.

förekom då endast en inskriftstavla, vilken 1925 ersattes av Georg Hansens målning, »Maria vid Jesu kors». Den första altarprednaden bestod av ett kors, målat på en trätavla, vilken ingick i en provisorisk skärmvägg. Nuvarande altarringen tillkom 1902. Såväl denna som skärmväggen moderniserades dock delvis vid senaste renoveringen. Predikstolen tillkom troligen vid 1870-talets renovering liksom den slutna, men nu ombyggda bänkinredningen. Läktarens nuvarande utformning tillkom

Fig 228–229. Interiörer mot öster och väster.
The interior of the church looking east, and west.

1925, läktarunderbyggnaden i samband med renoveringen 1978.

Kända viktiga förändringar

1862 Orgel och troligen även läktare. Målning av inredningen.

1870-tal Ny skärmvägg med altare samt dörrar till sakristian. Troligen även ny predikstol samt bänkinredning.

1877 Tillbyggnad av torn.

1882 Tegeltak ersatt med skiffertak.

1885 Utvändig renovering.

1891 Innertak och innerväggar vitmenade.

1901–1902 Tornspirans spåntäckning ersatt med galvaniserad plåt. Nya fönsterbågar av gjutjärn. Omläggning av golv med viktoriaplattor. Ny altarring.

1905 Ommålning av interiören samt dekorationsmålningar av Martin Anderson, Landskrona.

1925 (ark N Blanck). Ny altartavla. Golvet mellan altarring och första bänkraden något förhöjt och belagt med kalkstensplattor, ny predikstolstrappa, gotikinspirerade detaljer på skärmväggens krön och predikstolskorgens nederdel borttogs liksom väggarnas dekormålningar från 1905. Istället utfördes ny dekormålning ovanför och i triumfbågen. Ny orgel och något utvidgad läktare med ny barriär. Ommålning av inredningen.

Tirup

1843 nedbröts valven i den medeltida kyrkan och byggnaden förlängdes åt öster samtidigt som nya fönster upptogs. Tornet tillbyggdes på 1860-talet.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med halvrund avslutning i öster för kor och sakristia. Torn med huvudingång i väster. Separat ingång till sakristian.

Uppförd av gråsten, putsad och vitkalkad. Sockel av sandsten. Svartmålat plåttak. På tornets spira kopparplåt. I långhuset återstår medeltida murverk i det västra partiet to m drygt första fönsterparet. I såväl norr som söder återstår här de medeltida portalerna under putsen.

Exteriör

Ritning till ombyggnaden 1843 saknas. Fram till tornets tillkomst på 1860-talet användes den medeltida syd-ingången med tillhörande vapenhus som huvudingång. Tornets utformning följer ritningen från 1864.

1937 Nytt orgelverk.

1947 Eluppvärmning.

1960 Dopaltare i långhusets nordöstra hörn.

1978 (ark C A Acking). Förändring av korets skärmvägg, vars dörrar till sakristian placerades vinkelrätt mot östsidan. Altarringen försågs med plan överliggare och öppnades vid sidorna. Ny trappa och nytt underrede till predikstolen. Förminskat bänkantal samt ombyggnad av bänkarna. Inbyggnader under läktaren. Antikglas i korfönstren samt innanfönster i samtliga fönster. Golv av kalkstensplattor i koret, på dopplatsen, där altaret från 1960 borttogs, och kring predikstolen. Nya ytterdörrar av ek. Ny armatur och omhängning av denna. Ommålning av interiör och inredning. Tunnvalvets målade kassetter från 1905 borttagna.

Äldre ritningar

1876 torn (murare *Brüshaber*); 1876 torn (*O Erikson*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Fernlund, S, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; *Hemby, E*, Säby, sockerbetans socken. Landskrona 1966; *Samuelsson, O*, Härslövs och Säby kyrkors historia. Lund 1982; *Samuelsson, O*, Säby kyrka. Vägledning u å; Interiörbilder före 1925 års renovering, ATA (samt PÅ).

Fig 230. Tirups kyrka från sydöst.
Tirup Church from the south-east.

Fig 231. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Fig 232. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

Interiör

Det tunnvalvda kyrkorummet, som genom att äldre murar återstår i västpartiet fått behålla det medeltida rummets relativt ringa bredd, präglas av det sena 1800-talets restaureringar. Inredningen från denna tid är helt bevarad. Altartavlan, »Herdarnas tillbedjan», är utförd av Carl Bloch på 1870-talet. Orgelfasaden är utförd efter ritning 1864.

Kända viktiga förändringar

1860-talet Nytt torn. På sydsidan borttogs vapenhus med ingång. Troligen igenmurades även nordportalen vid detta tillfälle. Ny orgel med ny fasad.

1890-talet (ark H Sjöström). Ny inredning. Eventuellt hade altartavlans omfattning och skärmväggen mot den bakomliggande sakristian samt predikstolen, dock utan figurskulpturer, tillkommit på 1870-talet efter ritningar av F A Nielsen 1873. Nytt golv av viktoria-plattor, dekor-målning i valv och på väggar, målning av inredningen i ekfärg. Ny ytterdörr till sakristian.

1926 ca (ark Th Wählin). Tak och väggar ommålades. Yttre igenmurning borttogs från de äldre portalerna på nord- och sydsidan.

1936 Plåttäckning av tak.

1937 Elektriska installationer. Belysning i kyrkorummet i form av lampetter. Ombyggnad av orgelverk.

1949 ca Ny dopfunt av skulptör E Sand, Strängnäs.

1950 före Igenmurning av de medeltida portalerna.

1950 ca Elektrisk värmeinstallation.

1981 ca (ark E Wikerståhl). Utvändig omputsning och ommålning. Förstärkning av takkonstruktion.

Äldre ritningar

1864 nytt torn (osign); 1864 orgelfasad (osign).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Fernlund, S, Kyrkoritningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; Interiörbild före renoveringen 1926, ATA.

Fig 233. Torrlösa kyrka från sydöst.
Torrlösa Church from the south-east.

Torrlösa

Byggd mellan åren 1844–49 av akademimurmästare Johan Stenberg från Lund efter ritningar av Carl Georg Brunius. Tornet uppges vara färdigt först 1852. Invigd 7 oktober 1849 av biskop H Reuterdahl.

Plan och material

Plan i form av ett grekiskt kors med halvrunt avslutat kor i öster med sakristia bakom altaret. Torn i väster med huvudingång. Ursprungligen ingångar även i korsarmarna. Dessa nu disponerade som förråd respektive gravkor.

Uppförd av tuktad natursten och oputsad. Gavelrösten, omfattningar och dekorativa detaljer i rött tegel. Tornportalens omfattning dock av huggen sandsten. Taktäckning av tegel. På tornet kopparplåt.

Exteriör

Uppförd efter Brunius ritning från 1839 i nyromansk stil. Byggnaden utgör tillsammans med Tullstorps kyrka Brunius första helt nybyggda kyrkor, båda med den då av Brunius förespråkade korsformen.

Fig 234. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Interiör

Kyrkorummet täcks av tunnvalv, vilket är en ovanlig lösning för en Bruniuskyrka, uppförd i nyromansk stil. Valet av tunnvalv i stället för kryssvalv var en eftergift

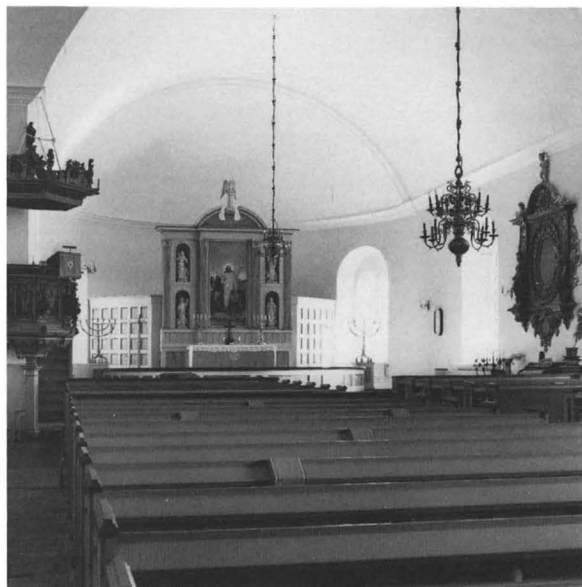

Fig 235. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

Fig 236. Interiör mot norra korsarmen.
The interior of the north cross-arm.

för församlingens önskemål om en mindre kostsam utformning. Kyrkorummets karaktär har senare förändrats genom flera restaureringar. Den nuvarande stora altarpopsatsen med bruten skärmvägg mot den bakomliggande sakristian tillkom 1925. Altartavlan är en kopia efter Carl Blochs målning »Christus Consolator» i Sofia Albertina kyrka i Landskrona, utförd 1929 av Georg Hansen, Landskrona. De skulpterade evangelistfigurerna samt den krönande ängeln med kors är utförda av Ludvig Jönsson, Helsingborg. Altarringen och den öppna bänkinredningen tillkom samma år. Predikstolen, utförd 1628, övertogs däremot redan från början från den gamla kyrkan. Orgeln, troligen från 1641, inköptes 1849 från Mariakyrkan i Helsingborg, liksom den med målningar prydda läktarbarriären, och ombyggdes. De båda korsarmarna är sedan 1942 delvis avskärmade från kyrkorummet och de på så sätt skapade nya utrymmena används som förråd respektive gravkor för Trolleholms ägare.

Kända viktiga förändringar

1860-tal Nytt altare med ett stort krucifix mot svart tygfond.

1894 (ark F Zettervall). Ny altarprydnad, ny altarring, ommålning.

1925–29 (ark A Essen). Omfattande restaurering. I interiören ersatte tegeltak papptaken och tornur uppsattes. Ny altarpopsats och skärmvägg. Nytt altare och altarring,

förhöjt kor med nytt golv, troligen även en förminskning av sakristian. Nya bänkar, ritade av ark H Sjöström, Lund. Ommålning.

1942 (ark E Graebe). Gravkor för Trolleholms ägare samt förråd inredda i korsarmarna.

1946 Elinstallation.

1962 (ark T Leon Nilson). Orgelverket ombyggt och kompletterat med ryggpositiv. Ommålning. Ny ytterdörr till sakristian.

1968 Omfogning av tornets fasad.

1978 Yttertak av koppar på tornet.

1982 (ark Aina Berggren). Ommålning av interiör.

1987 Nytt golv och toalett i vapenhuset.

Äldre ritningar

1838 ombyggnad (*G Soffel*, LLA); 1839 nybyggnad (*C G Brunius*, original i Brunius saml, ATA); 1840 nybyggnad (*C G Brunius*, Brunius saml, ATA); 1841 bearbetning (*C G Blom Carlsson*); 1841 nybyggnad (*C G Brunius*, original i Brunius saml, ATA).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Brunius saml, bd XXI, konv VIII, ATA; *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912, Lund 1982; *Grandien, B*, Drömmen om medeltiden. Sthlm 1974; *Onsjöbygden* 1964; Hälsning från Torrlösa kyrka. 1966:2.

Fig 237. Trolleås kyrka från sydväst.
Trolleås Church from the south-west.

Trolleås

Byggt 1860–61 som gemensam kyrka för de 1860 sammanslagna socknarna Näs och Gullarp. Gullarps kyrka revs i mitten av 1850-talet. Näs kyrka, som ansågs vara för liten för de bägge församlingarna, fick dock stå kvar. Byggherre var friherre Nils Trolle, som även ombesörjde ritningar från den danske arkitekten J J Eckersberg. Kyrkan är ett intressant exempel på ett delvis privat initiativ till kyrkobyggnad under perioden och det är troligen också närheten till godset Trolleås som gjort att kyrkan bevarats så pass intakt.

Plan och material

Rektangulärt långhus med en rektangulär utbyggnad i öster innehållande kor, omgivet av sakristia, och i norr en loge för slottsherren. Torn i väster med huvudingång. På båda sidor om tornet finns i långhuset ingångar genom trapphus till västläktaren. Numera är ena trapphuset omgjort till förråd. Separata ingångar finns även till sakristian och logen från söder respektive norr.

Kyrkan är uppförd av sten samt putsad och vitkalkad. Tak av skiffer. På tornet gråmålad plåt.

Exteriör

Byggt enligt 1855 års ritning med vissa avvikelser ifråga

om fasadmaterial och dekorativa element. Genom att byggnaden är ritad av en dansk arkitekt uppvisar den, inte minst i exteriören, drag som avviker från periodens svenska kyrkoarkitektur. Få senare förändringar har skett; korfönstren är numera endast synliga som nischer i muren och sakristieingången har i senare tid ersatts med en ny, utdragen i fasadlivet.

Interiör

1855 års ritning visar ett plant kassettak, vilket dock ersattes av ett fältindelad tunnvalv. Även väggarna har en dekorativ fältindelning. Förutom de igensatta korfönstren och förvandling av de små trapphusen under läktaren till större enheter samt flyttning av predikstolen från den östra väggen till långhusets sydvägg är kyrkorummet i princip oförändrat. Bakom altaret står en kopia av Thorvaldsens »Kristus». De två främre bänkraderna är slutna samt har vändbänkar, tillkomna 1888. På bänk-dörrarna ätten Trolles vapen.

Kända viktiga förändringar

1861 Orgel.

1888 Predikstolen, med direktuppgång från sakristian, flyttad från kyrkans östvägg till södra långhusväggen. De

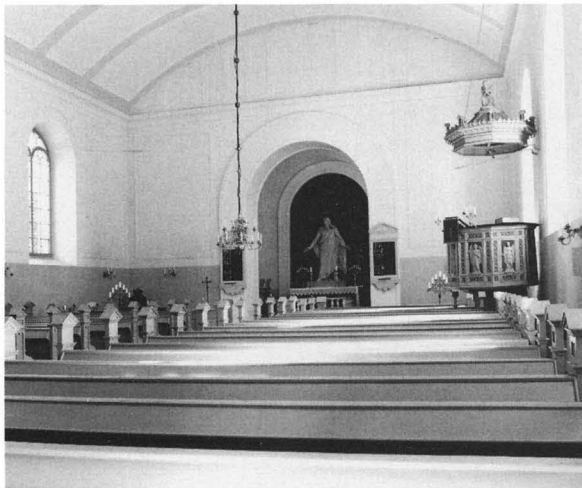

Fig 238. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Fig 239. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

två främre bänkpåren försedda med vändbänkar. Ommålning av interiören. Väggarna och takets listverk målade i mörkare färg, väggarnas nedersta del kvadermönstrad. Runt triumfbågen målad text.

1938 (ark E Graebe). Exteriören omputsad och vitkalkad. Korfönstren igensatta, nytt fönster över sakristieingången. Ny sakristiedörr utdragen i fasadlivet. Nya fönsterbågar, breddat altare och ny klädsel till altarringen. Bekvämare sittbänkar och anordning av sidogångar och bakre gång. Ny läktarunderbyggnad. Ommålning av interiören.

1945 Elektrisk belysning.

1950 Elektrisk uppvärmning.

1958 Nytt orgelverk.

1978 Ommålning av interiören.

Äldre ritningar

1855 nybyggnad (*J J Eckersberg*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Onsjöbygden 1968/69; Interiörbilder före renoveringen 1938, ATA.

Fig 240. Tullstorps kyrka från sydväst.
Tullstorp Church from the south-west.

Tullstorp

Den äldre kyrkan revs 1846 och ersattes med den nuvarande, efter ritningar av Carl Georg Brunius. Som byggmästare anlätades Magnus Cederholm, Hunneberga. Invigd 3 december 1848 av biskop H Reuter Dahl.

Plan och material

Byggnaden har grekisk korsform med kor i öster med utbyggd, tresidig sakristia. Över korsmitten reser sig ett åttkantigt torn. Huvudingången med vapenhus är belägen i västra korsarmen. Separata ingångar finns även till sakristian och södra korsarmen.

Uppförd av rött tegel i kryssförband. Hög cementsockel. Tegeltak, på tornets spira kopparplåt.

Exteriör

Byggt efter 1845 års ritningar i nyromansk stil och med

för Brunius karakteristiska detaljer i fasadutsmyckningen.

Interiör

Det kryssvälvda kyrkorummets väggar artikuleras genom rundbågiga nischer med bågställning och fyrpass. Den välbevarade nygotiska inredningen är tillkommen vid H Sjöströms restaurering på 1890-talet och målad i ekåd-ring och guld. Inredningen ansluter stilmässigt till den av Brunius ritade predikstolen från 1848.

Den ursprungliga skärmväggen mot den bakom altaret belägna sakristian var enligt Brunius ritning enklare och prydd med bågställningar. Altarprydnaden utgjordes av ett kors i för Brunius typisk utformning med klöverbladsformad avslutning på korsarmarna. Orgelfasaden är ritad av L Hedin 1853.

Fig 241. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Kända viktiga förändringar

1875 Dopfunt ritad av H Zettervall och utförd av stenhuggare Grönvall.

1892 (ark H Sjöström). Koret upphöjt, nytt mönstrat golv av stenplattor, ny skärmvägg bakom altaret, ny altarprydnad, nya fönster med rombiskt spröjsverk och färgat glas, nya öppna bänkar.

1925 Nytt orgelverk.

1953 Elinstallation och elvärme.

Äldre ritningar

1844 nybyggnad (*C G Brunius*); 1845 nybyggnad (*C G Brunius*); 1853 orgelfasad (*L Hedin*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Brunius saml, bd VIII, XXI, konv XVI, ATA; *Fernlund, S*, Kyrkoritningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; *Grandien, B*, Drömmen om medeltiden. Sthlm 1974; *Nilsson, H B*, Tullstorps kyrkas tillkomst och senare historia. Lund 1950.

Fig 242–243. Interiör mot väster samt mot södra korsarmen.
The interior of the church looking west, and the interior of the south cross-arm.

Vadensjö

Den äldre kyrkan utvidgades 1848–50 mot öster till nuvarande utsträckning efter ritningar av Carl Georg Brunius. Som byggmästare anlätades troligen N Herrström.

Plan och material

Långhus med halvrunnt kor med sakristia inrymd bakom altaret. Torn i väster med väggar i liv med långhusväggarna samt ett mindre trapphus på nordsidan. Huvudingång genom tornet i väster samt separat ingång till sakristian i öster.

Uppförd av gråsten och tegel. Äldre murar ingår i tornet och i långhusets västra parti fram till tredje travén. Putsad och vitkalkad.

Exteriör

Utförd efter 1846 års ritningar med för Brunius typiska detaljer ifråga om lister och omfattningar. Tornets nuvarande utformning med hög spira och trappgavlar samt korets trappgavel är dock tillkomna vid senaste sekelskiftet. Enligt Brunius ritning hade det låga tornet spetsiga gavelrösten och en låg spira.

Interiör

Det relativt smala, kryssvälvda kyrkorummet präglas av det sena 1800-talets renoveringar. Altartavlan, »Låten barnen komma till mig», av J Z Blackstadius är utförd 1878–79 och omges av en samtida omfattning och skärmvägg med klassicerande stildrag. Målad i vitt och

Fig 244. Vadensjö kyrka från sydöst.
Vadensjö Church from the south-east.

Fig 245–246. Interiörer mot öster och väster.
The interior of the church looking east, and west.

guld. Hela inredningen i övrigt, målad i ekådring och guld, liksom golvet beläggning av viktoriaplattor tillkom vid sekelskiftets renovering. Orgelfasaden är utförd efter ritning från 1867.

Brunius ritningar visar skärmvägg och inredning i sedvanlig goticerande stil med altarpriklad i form av ett kors.

Kända viktiga förändringar

1867 (ark F R Ekberg?) Ny orgel

1878 ca (ark F R Ekberg). Ny altarpriklad med altartavla och skärmvägg.

1898–1900 ca (ark H Sjöström). Tornet förhöjt och försedd med nuvarande spira och trappgavlar. Trappgavel på koret. Ny predikstol ev med återanvändande av en av Brunius ritad predikstolskorg. Ny altarring, nya bänkar,

ny läktarbarriär. Gjutjärnsbarriär mellan kor och långhus. Nytt golv av viktoriaplattor.

1911 Nya korfönster (efter förslag av ark H Sjöström).

1915 Elektrisk belysning.

1928 Elvärme.

1939 Nytt orgelverk.

Äldre ritningar

1846 utvidgning (*C G Brunius*); 1849 predikstol (*C G Brunius*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Brunius saml, bd XXI, konv XVII, VIII, ATA; *Andersson, W*, Vadensjö kyrka. Manuskript till kortfattad kyrkoberivning, SvK; *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982.

Viken

Uppförd 1825 efter ritning av Carl Gustaf Blom Carlsson, invigd den 23 juli 1826 av biskop V Faxé.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd femsidig sakristia, uppförd 1873. Torn i väster med huvudingång. En separat ingång till sakristian på sydsidan.

Byggnadsmaterialet utgörs av gråsten, sakristian dock av tegel. Putsad och vitkalkad. Taken täckta med tegel, tornspiran spåntäckt.

Exteriör

Byggd efter 1822 års ritning men förenklad. Nuvarande sakristian liksom tornspiran är sekundära. Ritningen utvisar en utbyggd sakristia med separat ingång kombinerad med vapenhus på sydsidan, vilken dock ej uppfördes. En mindre sakristia anslöts istället i öster. Tornets lanternin uteslöts likaså, och tornet tycks ha avslutats av enbart en låg huv. 1856 utbyttes denna mot en rikt utformad tornhuv med åttkantig lanternin, vilken dock på grund av skador nedtogs och ersattes 1880 med den nuvarande spiran. Sakristian hade tillkommit 1873.

Interiör

Det tunnvalvda kyrkorummet präglas i hög grad av 1900-talets renoveringar. Så har ändring skett av bänkkvarte-

rens form och altarringens och läktarens utformning. Ny orgel har även tillkommit. De nuvarande sakristieingångarna upptogs vid tillbyggnaden av sakristian 1873. Altaruppsatsen och predikstolen, båda skänkta 1706, har övertagits från det gamla kapellet.

Fig 247. Vikens kyrka från norr.

Viken Church from the north.

Fig 248. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Fig 249. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

Kända viktiga förändringar

- 1856 Ny tornöverbyggnad.
- 1873 (ark L Hawerman). Ny sakristia. Kyrkans tegeltak ersatt med spåntak. På sakristian plåttak.
- 1880 Ny tornspira.
- 1900 Ny orgel (ark G Hermansson), ny läktare.
- 1922 (Byggnadsstyrelsen). Utvidgat korparti. Ändring av bänkar, bredare mittgång och sidogångar tillkommer. Predikstolen flyttades till nuvarande plats och fick ny trappa med barriär. Omläggning av golv. Ommålning.
- 1928 Byggnadens spåntak ersatt med tegeltak.
- 1937 (?) Elektrisk belysning.
- 1942 (ark J Löfquist). Värmeledning.
- 1953–54 (ark F Petersson). Trävalvet putsat. Ny altarring av bildhuggare B H Jönsson, Helsingborg. Inrättande av

dopplats med altare. Omdisponerad sakristia, nya fönster i sakristian. Ny läktartrappa med skrank. Ommålning. Nya dörrar.

- 1957 Ny orgel.
- 1967 Orgeln tillbyggd med ryggpositiv.

Äldre ritningar

1822 nybyggnad (*C G Blom Carlsson*); 1870 ny sakristia (*L Hawerman*); 1879 ny tornspira (*E Jacobsson?*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Fernlund, S, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; *Zerman, S*, Vikens kyrkas historia. Manuskript 1986.

Välinge

Uppförd 1855–56 och ansluten till den medeltida kyrkans torn, ombyggt på 1820-talet efter ritning av Carl Gustaf Blom (Carlsson). Som byggmästare omtalas Anders Haf.

Plan och material

Rektangulärt långhus med utbyggt halvrunnt kor, ursprungligen sakristia, i öster och torn i väster. Nuvarande sakristia i nordöst tillkom 1926. Huvudingång genom tornet.

Uppförd av sten och tegel. Långhusets och korets fasadbeklädnad av huggen sandsten är delvis övertagen från den medeltida kyrkan. Tornet och sakristian putsade och vitkalkade liksom fönster- och dörrromfattningar. Taktäckningen utgörs främst av kopparplåt, ursprungligen tegel.

Exteriör

Byggt efter 1855 års ritning. Det äldre putsade tornet har en senare ifyllnad trälanternin.

Exteriören uppvisar ifråga om omfattningar och fönster influenser från C G Brunius kyrkoarkitektur.

Interiör

Det kryssvälvda kyrkorummet omdanades i och med 1925 års renovering. Den ursprungliga skärmväggen i nygotisk stil, som avskärmade sakristian från koret, har borttagits och det nya altaret är placerat mot östväggen.

Fig 251. Interiör mot öster.

The interior of the church looking east.

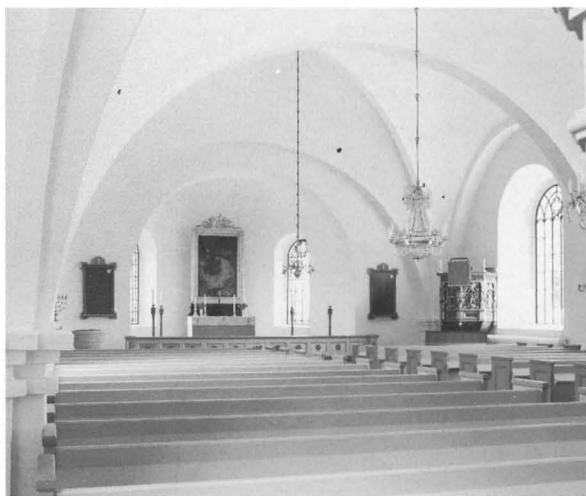

Fig 250. Välinge kyrka från nordöst.

Välinge Church from the north-east.

Altartavlan är en kopia av van Dycks »Gravläggnings», utförd 1851 av Nils Månsson Mandelgren. Predikstolen från 1600-talet, vilken övertagits från gamla kyrkan, försågs vid renoveringen med ny trappa och fick samtidigt nuvarande placering längre mot öster. Altarringen och den öppna bänkinredningen tillkom vid samma tid liksom läktarens nuvarande utformning. Nuvarande orgel tillkom 1873.

Fig 252. Interiör mot väster.

The interior of the church looking west.

Kända viktiga förändringar

1858 Större fönster i vapenhuset i tornets bottenvåning.

1873 Kammarorgel utbytt mot en ny orgel (fasad av F R Ekberg).

1863, 1878 och 1882 Tegeltaket ersatt i omgångar med spån.

1913 Spånen utbytta mot takpapp.

1925–26 (ark Th Wählin). Genomgripande renovering. Ny sakristia med pannrum i källaren. Utvidgat kor med nytt altare, placerat i absiden, dvs det ursprungliga sakristieutrymmet. Predikstolen återfick ursprunglig färgsättning och försågs med ny trappa samt placerades i korpartiet. Ny bänkinredning. Nytt orgelverk samt ombyggnad av orgelläktaren med trappor placerade i långhuset. Glasmålningar i korfönstren. I vapenhuset frilades valvet (tidigare lofttak). Ommålning.

1930 Paptaket ersatt med kopparplåt.

1965 Ommålning.

1978 Ny orgel.

1980 (ark Forsberg och Wikerståhl). Påbyggnad av läktarbarriären med skyddsräcke.

Äldre ritningar

1818 tornförändring (*C G Blom?*); 1820 tornöverbyggnad (*C G Blom*); 1855 utvidgning (osign).

Källor, litteratur och äldre utbildningar

Fernlund, S, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; *Håkansson, B*, Några data om Vålinge kyrka. Vålinge 1962; *Thysell, E*, Från flydda tider. Rögla 1914; Interiörbilder före 1925 års renovering, ATA.

Västra Karaby

Uppförd 1822–26 och fogad till den äldre kyrkobyggnadens torn, vilket hade tillbyggt 1794. Den nya kyrkan uppfördes på entreprenad av mjölnarbröderna Per och Måns Danielsson efter ritning av länsbyggmästaren G Soffel, bearbetad vid ÖIÄ av Axel Almfeldt 1821. Invigd första söndagen i advent av biskop V Faxe. Tornet påbyggdes och fick sin nuvarande utformning med lanternin 1864.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd rektangulär sakristia i öster och torn i väster med huvudingång. Separat ingång till sakristian.

Kyrkobyggnaden är uppförd av tegel, tornets äldre del dock av sten. Putsad och vitkalkad. Tak av kopparplåt. Ursprungligen spåntak, på tornet zinkplåt.

Exteriör

Byggt efter 1821 års ritningar med avvikelse beträffande sakristians form. Även tornpåbyggnaden 1864 följer 1821 års ritning. Fönstrens nuvarande stickbågiga form tillkom 1864.

Genom att man 1864, istället för att tidstypiskt avsluta tornet med en spira, återgick till 1821 års ritning och krönte tornet med en lanternin är kyrkan en av de få kyrkor i Malmöhus län, som har en rent nyklassicistisk exteriör.

Interiör

Kyrkorummet täcks av ett tunnvalv. Den ursprungliga altartavlan, »Kristi uppståndelse», förfärdigad av »Herr konstnär Boström», omgavs av en på väggen målad fond i form av »två joniska kolonner med groft bjelkverk och lågt röste». Redan 1830 byttes denna ut mot den nuvarande altarpopsatsen från gamla kyrkan, utförd 1596, renoverad och försedd med nuvarande målningar av H Lütken 1703. Predikstolen utan ljudtak är samtida med altarpopsatsen och likaså övertagen från den äldre kyrkan. 1830 var predikstolens ljudtak nedtaget och korgen inklädd med i pärlgrått målad brädpanel, vilken borttogs först 1909. Orgeln samt läktaren härrör från 1897. Övrig inredning är från 1900-talet och interiören präglas av detta århundradets renoveringar.

Kända viktiga förändringar

1852 Orgel, troligen även läktare.

1864 Genomgripande restaurering. Tornet påbyggt. Nya fönsterbågar av järn i stickbågiga fönsteröppningar. Inredningen målad i »pärlfärg».

1872–73 Nytt golv av viktoria-plattor. Sju nya bänkar.

1876 Dekormålning på korväggen av »målaren Björnkranz, Stockholm».

1881 Ny dopfont.

1885 Torntakets zinkplåt utbytt mot galvaniserad järnplåt. Två nya ljuskronor.

Fig 253. Västra Karaby kyrka från söder.
Västra Karaby Church from the south.

1890 Ommålning av interiören.
1897 Ny orgel och förändrad läktare.
1899 Utvändig renovering.
1908 Ny värmeledning.
1909 (ark Th Wåhlin). Utvidgat och förhöjt korparti med nytt golv och balustrader mot långhuset, nytt altare, ny altarring samt triangulära dörröverstycken över sakristie-

dörrarna. Nytt golv i långhuset av kalkstensplattor. Nya öppna bänkar, målade i blått.
1910 Nya nummertavlor.
1945 Asfaltpapp ersatt med kopparplåt på taket.
1951 (ark E Graebe). Dopaltare och ny dopfont i korets södra del, förändrad altarring. Ommålning av inredningen samt borttagning av korväggens dekormålningar.

Fig 254. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Fig 255. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

1971 (ark T Leon Nilson). Läktarunderbyggnad. Nya rundbågiga sakristieingångar och nytt golv innanför altarringen. Antikglas i fönstren samt innanfönster. Ommålning av interiören. Bänkarna målade i grått och rött.

Äldre ritningar

1788 torn (osign); 1819 nybyggnad (kh *P Hansson*, LLA); 1820 omarbetning (*G Soffel*, akt ÖIÄ, brev till K Majt 1821); 1821 bearbetning (*A Almfeldt*); 1852 orgelfasad (*L Hedin*); 1892 orgelfasad (*E Josephsson*).

Västra Karup

Kyrkan utgörs av en ursprungligen medeltida kyrkobyggnad som flera gånger förlängts och ombyggts. En sakristia tillbyggdes i öster 1790 (1793?) efter ritning av Per Wilhelm Palmroth. 1818 tillkom en nykyrka i form av en bred korsarm i söder efter ritning av Axel Almfeldt. 1843 uppfördes ett nytt torn efter ritning av Theodor Edberg.

Plan och material

T-formad plan med altaret placerat mot nordväggen mitt för södra korsarmen. Utbyggd sakristia i öster och torn med ingång i väster. Separata ingångar till »nykyrkan» och sakristian.

Uppförd av gråsten, putsad och vitkalkad. Takfallen täckta med tegel, på sakristia och torn kopparplåt. Långhus och torn tidigare blytak.

Exteriör

Trots att stommen utgörs av en medeltida kyrka, som tillbyggts, har kyrkan exteriört sett en enhetlig nyklassicistisk prägel och följer de fastställda ritningarna. Tornets lanternin är dock numera sluten och kopparklädd samt försedd med tornur.

Ritningen från 1805 avsåg en utbyggnad med två korsarmar och koret placerat i öster. Av ekonomiska skäl uppfördes endast den södra korsarmen.

Interiör

Det tunnvalvda kyrkorummet har genom bevarade inredningsdetaljer fortfarande en klassicerande prägel. Altartavlan, »Kristi korsfästelse», är utförd av Martin David Roth år 1800 medan det samtida, rikt utformade ramverket troligen är utfört av Johan Millberg i Lands-

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Brunius samling, bd VIII, ATA; *Cornell, H*, Kyrkoberskrivning. Manuskript från 1942–45, SvK; *Sundnér, B*, Västra Karaby kyrka. Manuskript 1970-tal, SvK; *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; *Sundnér, B*, Kyrkorna i Västra Karaby och Ålstorp. Kävlingebygden nu och då, 1981; Interiörbild 1928, ATA. Om kyrkan se vidare ovan *S Fernlund*.

Fig 256. Västra Karups kyrka från söder.
Västra Karup Church from the south.

krona. Även det tillhörande målningsdekorerade altaret av trä är bevarat. Predikstolen är utförd efter ritning från 1838. Den nuvarande slutna bänkinredningen tillkom 1958 och ansluter till rummets karaktär. Interiören mot söder domineras nu av en modern orgelfasad med ryggpositiv. Läktarens utformning härrör från 1902.

Den ursprungliga läktaren uppges ha haft »13 st rödmålade taflor föreställande Christi lefnadshändelser», målade av Christian Holst 1764. Även i väster omtalas en läktare med fem fält målade av Holst och fyra målade 1826 av »målaren Sjönhult i Ängelholm».

Fig 257. Interiör mot norr.
The interior of the church looking north.

Fig 259. Altarpartiet med altaruppsats, troligen utförd av J Millberg år 1800. Altartavlan av M D Roth.
Altar from 1800, probably designed and built by J Millberg. The altar-piece is by M D Roth.

Fig 258. Målningssdekorerat altarbord från år 1800.
Ornamented communion-table from 1800.

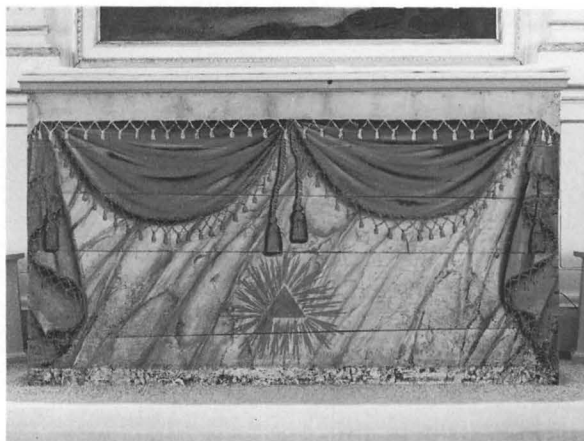

Fig 260. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

Kända viktiga förändringar

1826 Västläktaren, predikstolen och altartavlan »renoverad och prydligen målad».

1840-talet? Ny predikstol och nytt orgelverk.

1900 ca Nya öppna bänkar, nytt golv, pärlspontsnickerier i vapenhuset, ny orgelläktare i söder och ny orgel. Västläktaren borttagen.

1934 Värmeledning.

1937 Lanterninen beklädd med kopparplåt.

1940 Elinstallation.

1953 (ark E Graebe). Nya takstolar, takplåten ersatt med tegel, fasadrenovering, nya dubbelkopplade fönster, nya ekdörrar.

1958 (ark E Graebe). Nytt golv, ny sluten bänkinredning, bänkar borttagna under läktaren. Ny läktartrappa i vapenhuset.

Örkened

Grunden lagd 1784. Kyrkobyggnaden dock uppförd först 1786–88 och invigd 1788. Tornet färdigt 1790. Ledare för bygget var murarmästare Nils Billing (huvudansvarig), Måns Olsson och timmermästarna Måns och Sjunne Holmgren. Eventuellt var Olof Tempelman upphovsman till den 1777 godkända, osignerade ritningen.

Fig 261. Interiör mot söder.
The interior of the church looking south.

1963 Ny orgel. Ytterdörrarna kopparklädda.

1980 Tornur.

Äldre ritningar

1787? sakristia (i akt ÖIÄ brev till K Majt 1788); 1787 sakristia (osign, enl handlingar utförd av *P W Palmroth*); 1804, 1805 (1809?) utvidgning genom korsarmar (*A Almfeldt*); 1836 nytt torn (*Th Edberg*); 1838 predikstol (*Brouhn*); 1845 orgelfasad (*Söderling*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Bjärebygden 1954, 1960; *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982. *Fredholm, D*, Västra Karups kyrka. V Karup 1978; *Haller, P*, Boken om Hov, Torekov, Båstad och Västra Karup. Hälsingborg 1950.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorom med utbyggd sakristia i öster och torn i väster med huvudingång. Ritningen visar emellertid en grundplan i form av ett latinskt kors. Avsikten var att vid behov kunna tillbygga korsarmar och murarna är tunnare där dessa skulle ha placerats. Långhusets tio

Fig 262. Örkeneds kyrka från sydöst.
Örkened Church from the south-east.

fönster är härigenom något oregelbundet grupperade. En relativt oansenlig ingång finns på den tilltänkta södra korsarmens plats.

Uppförd av gråsten, spritputsad och vitkalkad. Takfallen täcks med kopparplåt, ursprungligen spåntak.

Exteriör

Byggd efter 1777 års ritning men utan korsarmar. För övrigt gjordes smärre förenklingar beträffande fasaden. Så slopades taklist, hörnmarkeringar samt omfattningar kring muröppningarna. Tornhuven fick däremot behålla

Fig 263. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Fig 264. Altarpartiet med altaruppsats av J Millberg 1790. Altartavlan målades av J D Roth.

Altar from 1790, designed and built by J Millberg. The altar-piece is by J D Roth.

sin ovanligt rika utformning, men lanterninen gjordes något smalare och takfallet blev därigenom mera accentuerat. Ett för kyrkotypen främmande inslag är att fönsterbågar och portar numera står omålade.

Interiör

Interiören är välbevarad och tidstypisk. Den klassicerande altaruppsättningen tillkom 1790 och utfördes av Johan Millberg i Landskrona medan altartavlan, som visar Korsnedtagandet, målades av Martin David Roth i Lund. Predikstolen av 1600-tals typ överfördes från gamla kyrkan och försågs med ett nytt ljudtak och underrede. Även bänkinredningen tycks delvis vara övertagen, så har ca hälften av bänkdörrarna äldre bemålning med olika trädmotiv medan ett dörrfält är dekorerat med ett motiv i form av ett brinnande hjärta. Läktarbarriärens fyllningar pryds av grisaillemålningar visande Kristus och apostlarna, troligen utförda av Carl Strömberg på 1830-talet. Nuvarande orgelfasad är från 1874.

Kända viktiga förändringar och restaureringar

1842 Nytt golv.

1876 Ny orgel.

1800-talets slut. Ommålning av interiören. Inredningen målades i ekimitation. Läktarfasadens målningar övermålades.

Fig 265. Interiör mot väster.

The interior of the church looking west.

Fig 266. Detalj av läktarens målningar från 1830-talet (?).

Part of the gallery front with paintings from the 1830's (?).

1910 (ark Th Wåhlin). Utvidgat korparti, framflyttning av altarringen. Renovering av predikstolen och ny predikstolstrappa. Inredningen ommålad i grått och vitt.

1936 (ark N Blanck). Spåntak byts mot koppertak, innanfönster med antikglas, framtagning av målningar på läktarbarriär. Ommålning (på bänkdörrar blomsterslingor på svart botten).

1938 »Gråstensgolvet» i vapenhuset ersattes med kalksten.

1941 Elektrisk belysning. Nytt orgelverk.

1958 (ark E Graebe). Nya endast träbehandlade fönsterbågar samt inflyttning av bågar i de tunna murpartierna. Nytt altarbord, förändrad altarring, utvidgat och förhöjt kor. Nya sittbänkar, ursprunglig målning togs fram på bänkdörrarna, vilka omhängdes. Två bänkrader borttag-

na under läktaren, nya läktartrappor med skåp under. Nya dörrar, nytt golv i gångar och kor, panel utmed väggar, ommålning.

1968 Fasadrenovering.

1981 (ark T Leon Nilson). Ommålning av interiör.

1985 Nytt orgelverk.

Äldre ritningar

1777 nybyggnad utan torn (copierad af *N Steenhof*, akt ÖIÄ, brev till K Majt); 1777 nybyggnad, 2 st (osign); 1777 nybyggnad (*O Tempelman?*), i kyrkan; 1874 orgelfasad (osign).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Göingeminnen 1938. Hässleholm 1938; *Tegberg, E*, Örkeneds kyrka. Hässleholm 1958, 1960; Örkeneds kyrkoblad nr 31, 1981.

Östra Kärrstorp

Uppförd och ansluten till den gamla kyrkans torn 1846 efter ritning av Johan Fredrik Åbom. Invigd samma år. 1860–62 förlängd mot väster och det äldre tornet ersatt med ett nytt, ritat av Johan Söderlund.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd, halvrund sakristia i öster. Torn i väster med huvudingång.

Uppförd av gråsten, putsad och vitkalkad. Svartmålat plåttak.

Exteriör

Oförändrad sedan utbyggnaden 1862. Fasaderna artikuleras genom en kraftig rundbågsfris i anslutning till taklisten samt på tornet.

Interiör

Interiören är förändrad. Altartavlet har dock, bortsett från altartavlan, som täcker ett tidigare fönster, kvar en del av sin ursprungliga karaktär. Altartavlan, »Kristus och den rike ynglingen», av Fredrik Krebs från 1914 föregicks av ett förgyllt kors med ett senare påsatt medeltida krucifix. Den öppna bänkinredningen är likaså från

1914. Predikstolen, av 1600-tals typ, är övertagen från den gamla kyrkan och placerad på sydsidan. Orgelläktaren och även orgelfasaden härrör från 1870-talet.

Kända viktiga förändringar

1860–62 Förlängning i väster och nytt torn.

1874 Orgel och orgelläktare. Senare även dekormålning i kyrkorummet.

Fig 267. Östra Kärrstorps kyrka från nordöst.
Östra Kärrstorp Church from the north-east.

Fig 268–269. Interiör mot öster och väster.

The interior of the church looking east, and west.

1914 (ark Th Wåhlin). Förhöjt och utvidgat kor med golv av ölandskalksten. Ny altartavla med förändrad äldre omfattning. Stuckdekorerad båge med bibelspråk på korväggen ersatte en tidigare dekormålad båge. Draperimålning mellan altarpuppställningen och de nya kordörarna. Samtidigt borttogs äldre dekormåleri i kyrkorummet. Renovering av predikstolen samt ny predikstols-trappa. Ny öppen bänkinredning. Ommålning av interiören i vitt och guld. Uppsättning av det medeltida krucifixet i triumfbågen.

1916 Nytt orgelverk.

1935 Värmeledning.

1939 Ommålning av interiören varvid korets draperimålning borttogs och altartavlans omramning marmorerades.

1952 Elinstallation.

1984 (ark Forsberg och Wikerståhl). Läktarunderbyggnad.

Ritningar

1842 utvidgning (*Th Edberg*); 1843 utvidgning (*Th Edberg*); 1843 nybyggnad (*J F Åbom*); 1857 nytt torn och utvidgning (*J Söderlund*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Fernlund, S. Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; Lundastiftet 1946: 10; Våra kyrkor (Församlingsblad för Öveds och Östra Kärrstorps församlingar) 1967: 1; Interiörfoton före 1914 års renovering, ATA.

Östra Ljungby

Uppförd 1857–58 och ansluten till den gamla kyrkans torn, byggt 1841. Som byggmästare omtalas C J Öberg från Övarp. Ritningarna utförda av Anders Haf, något bearbetade av Ludvig Hedin.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd femsidig sakristia i öster och torn med huvudingång i väster samt på nord-sidan en senare utbyggnad för källarnedgång.

Uppförd av gråsten med tegel i omfattningar och taklist. Spritputsad med slätputsade omfattningar och lister. Svartmålad sockel. Taken täckta med kopparplåt liksom lanterninen.

Exteriör

Byggt efter 1838 och 1856 års ritningar. Tornet fick dock i förhållande till ritningen en något förenklad lanternin, som nu är sluten och kopparklädd. Lanterninen var från början gråmålad. I övrigt har endast smärre förändringar skett beträffande exteriören.

Interiör

Kyrkorummet täcks av ett trätunnvalv, sakristian av ett femkappigt valv. Rombisk spröjsning i fönstren. Interiören präglas i övrigt av 1907 års renovering, då skärmväggen mot sakristian, altarpuppställningen, altarringen och bänkinredningen tillkom. Altartavlan är en kopia av Ingeborg Westfelt Eggertz efter Carl Blochs altartavla »Christus Consolator» i Hörups kyrka. Tidiga-

Fig 271. Interiör mot öster.

The interior of the church looking east.

Fig 270. Östra Ljungby kyrka från nordöst.

Östra Ljungby Church from the north-east.

Fig 272. Interiör mot öster före 1907 års restaurering. Foto ATA.

The interior of the church looking east prior to restoration work in 1907.

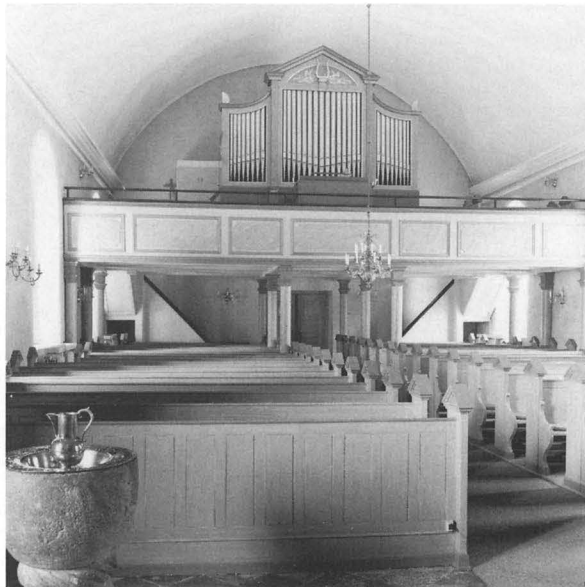

Fig 273. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

re arrangemang utgjordes av en goticerande skärmvägg och en altarprydnad i form av ett kors. Predikstolen, från 1600-talet, överfördes från den äldre kyrkan och är numera placerad vid sydväggen på samma plats som byggnadsritningen utvisar. Ursprungligen var den troligen placerad något längre ner utmed sydväggen. Orgelläktaren tillkom 1861, nuvarande orgel med fasad 1929. Den äldre orgeln från 1707, som är övertagen från Osby kyrka, är numera placerad i koret.

Kända viktiga förändringar

- 1861 Orgelläktare (ark L Hedin).
1900 Plåttak.

1907 ca (ark Th Wählin). Ny väggskärm mot sakristian samt ny altaranordning och förändrad altarring. Ny bänkinredning, flyttning av predikstolen, som även fick nytt underrede och ny trappa. Ommålning med dekor-målning i absidvalv och triumfbåge, kvadermålning på väggarna. Golv av ölandskalksten.

1929 Ny orgel och orgelfasad (ritad av N Blanck).

1965 (ark T Leon Nilson). Viss ommålning och renovering såväl exteriört som interiört. Dekor- och kvadermålning övermålades.

1972 Koppartak.

1978 (ark Forsberg och Wikerståhl). Förhöjning av läktarbarriären genom räcke.

1979 (ark B Ekholm). Sanitära installationer i vapenhuset.

Äldre ritningar

1838 tornbyggnad (*S F Bohm*, även i LLA); 1854 nybyggnad (*J Hallberg*, även i LLA); 1855 nybyggnad (*A Haf*, även i LLA); 1856 nybyggnad (bearbetning av *L Hedin*, även i LLA).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Fernlund, S, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; *Frid, G*, Gottfrid Frids anteckningar från 1935. Ö Ljungby 1981; *Havsjö, M*, Våra kyrkors historia (Ö Ljungby församlingsblad 1981: fastan/påskan); *W Karlsson*, Ett märkligt kyrkoinventarium. Orgeln i Östra Ljungby kyrka. Fornvännen 1933; Interiörfoton före renoveringen 1907, ATA.

Östra Tommarp

Uppförd 1857 och ansluten till den gamla kyrkans torn efter ritningar av Anders Haf. Invigd samma år. Det kvarstående låga tornet med trappgavlar fick 1888 ge plats för det nuvarande betydligt högre tornet, uppfört efter ritning av August (Agi) Lindegren.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med absidformad, utbyggd sakristia i öster. Torn i väster med huvudingången placerad på sydsidan.

Uppförd av tegel. Murarna putsade och vitkalkade förutom tornets gavelrösten. Tegeltak, sakristians tak och tornspiran dock klädda med plåt.

Exteriör

Uppförd efter 1857 och 1888 års ritningar. Oförändrat utseende. Utmärkande detaljer är trappgavlarna, den dekorativt utformade taklisten samt de tvåsprängiga, rundbågiga fönsternischerna med parkopplade fönster med färgat glas i de översta partierna. Äldre tornur senare insatta i tornets gavelrösten.

Interiör

Kryssvälvat kyrkorum. Koret avskiljs från den bakomliggande sakristian av en skärmvägg kombinerad med altar-

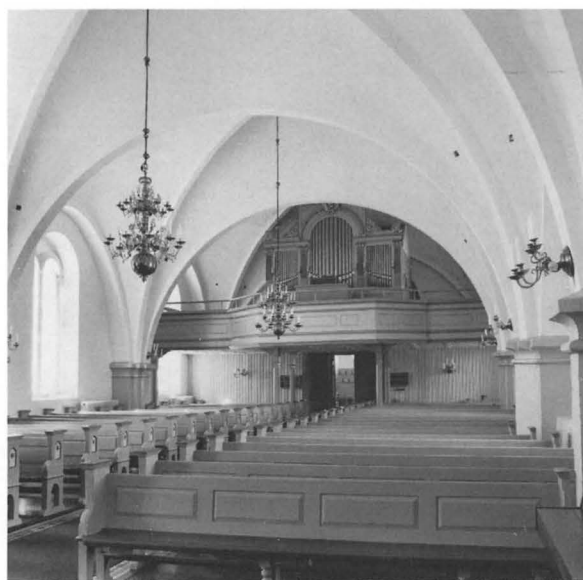

Fig. 274. Östra Tommarps kyrka från nordöst.
Östra Tommarp Church from the north-east.

Fig 275. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Fig 276. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

anordningen. Altartavlan, »Christus Consolator», utförd av Almén 1886, är en kopia efter Carl Blochs altartavla i Hörups kyrka. Omfattning och skärmvägg sannolikt samtida. I predikstolen ingår äldre delar. Nuvarande trappanordning dock från 1894 liksom altarring och bänkinredning. Eventuellt härrör även läktarens utformning från samma tid. Orgelfasaden är däremot från 1863.

Interiören präglas genom inredningen från 1886 och 1894 framför allt av det sena 1800-talets smak. Dekor-målningarna på väggar och valv, fränsett sakristians »stjärnhimmel», har dock avlägsnats. Läktarunderbyggnaden med profilerad träpanel utgör ett sentida inslag i kyrkorummet.

Kända viktiga förändringar

- 1863 Orgel.
- 1886 Ny altartavla.
- 1888 (ark Aug Lindegren). Nytt torn.
- 1889 Ombyggnad av orgel.
- 1894–98 Ny altaranordning, altarring och predikstols-trappa (ev har den äldre predikstolstrappan gått rakt ut i kyrkorummet liksom på byggnadsritningen), nya bänkar.

Dekorationsmålningar på väggar och valv. Viktoriaplat-tor i långhusets mittgång.

- 1933 ca Renovering av torn och uppsättning av tornur.
- 1934 Nytt orgelverk. Elektrisk belysning.
- 1939 Förändring av orgelläktare.
- 1955 (ark T Leon Nilson). Utvidgning och förhöjning av korpartiet med anordnande av dopplats i norra delen. Insättning av antikglas i absidfönstren. Reducering av bänkutrymmet i väster för läktarunderbyggnad. Ommålning varvid dekormålningen borttogs i kyrkorummets valv.
- 1958 (ark T Leon Nilson). Ny dopfunt.

Äldre ritningar

- 1845 utvidgning (*C G Brunius*); 1847 utvidgning (*C G Brunius*); 1856 utvidgning med korsarmar (osign); 1857 nybyggnad (*A Haf*); 1859 orgelfasad (osign); 1888 torn (*Aug Lindegren*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

- Brunius samling, bd XXI, konv XVI, ATA; Bygd i förvandling. Tommarp. Tommarp 1979; *Fernlund, S*, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund 1982; Interiörfoton 1927, ATA.

Fig 277. Öveds kyrka från väster.

Öved Church from the west.

Öved

Byggt 1759–61 efter ritningar, uppgjorda senast 1753 av Carl Hårleman i anslutning till ritningarna till Övedskloster. Uppförandet bekostades av överste Hans Ramel på Övedskloster. Invigd midsommardagen 1761.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med korta korsarmar mitt på långsidorna i norr och söder. Den norra inredd som »herrskapskyrka» för ägarna till Övedskloster, den södra sakristia. Huvudingång i väster. Separata ingångar från väster även till herrskapskyrkan och sakristian.

Uppförd av tegel, putsad och vitkalkad. Västgavelns listverk utfört i röd sandsten. Portalomfattning av grå sandsten. Sockeln avfärgad i rött. Takbeläggning av rödmålad plåt samt svartglaserat tegel.

Exteriör

Exteriören är oförändrad sedan byggnadstiden. Utmärkande är det brutna takfallet och den rika artikuleringen av västfasaden och korpartiet.

Interiör

Det spegelvälvda kyrkorummet och dess inredning är ett tidigt och välbevarat exempel på en klassicerande interiör. Predikstolen kan dateras till slutet av 1700-talet. Orgeln, byggd av Olof Schwan, tillkom 1806 och är bevarad i närmast ursprungligt skick. Läktaren tillkom samtidigt. Bänkinredningen är delvis ursprunglig.

Kyrkorummet bestod ursprungligen av ett enda öppet rum. Vapenhuset och förvaringsrummen vid dess sidor fanns ej utan västpartiet avgränsades av en arkad med tre öppningar, i vilken läktaren var inbyggd. Sakristian liksom herrskapskyrkan skildes från kyrkan endast av bågöppningar. Bänkinredningen uppges ha varit målad i vinrött medan väggarna var avfärgade i rosa.

Kända viktiga förändringar

1806–09 Ny orgel. Läktaren framflyttad och försedd med ny barriär.

1800-talets mitt Ändring av öppningen mot herrskapskyrkan och tillbyggnad av en baldakin med skrank vid

Fig 278. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Fig 279. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

densamma. Enligt inv 1828 var utrymmet då avskilt från kyrkorummet »genom trenne par fönster i halvcirkelform».

1922 (ark Th Wählin). Läktarunderbyggnad och igensättning av arkadöppningarna. Nytt trägolv på betongunderlag. Nya ytterdörrar i korsarmarna. Främre bänkarna borttagna (eventuellt tidigare). Ommålning.

1942 Innanfönster.

1947 (ark E Graebe). Korfönstret igensatt med en träskiva och altarkorset placerat i den uppkomna nischen. Dopaltare på korets norrsida. Sidogångar upptagna. Bänkkvarter avkortade, bänkarna utglesade, nya gavlar och de vändbara sätena borttagna i de främre bänkarna. Nya putsade tegelväggar mot västpartiet.

Värmeledning. Nya ekdörrar. Huvudportalens dörrar klädda med kopparplåt.

1982 Takkupor, tillkomna på 1800-talet, borttagna på sakristian och över korpartiet.

1980-tal Korfönstrets igensättning borttagen och altarkorset åter försett med fot och placerat på altaret.

1989 Utvändig renovering. Invändig renovering förbereds.

Äldre ritningar

U å ritning med påskriften »Ritning på Öfveds Kyrka upbyggd af Öfwerste ok Comendeuren Hans Ramel efter Häfintendent Härlemans ritning» (osign); u å orgelfasad (O Tempelman).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Jenvall, E, Öved, Övedskloster och Öveds kyrka. Ystad 1973; Stavenow, Å, Carl Härleman. En studie i frihetstidens arkitekturhistoria. Uppsala 1927.

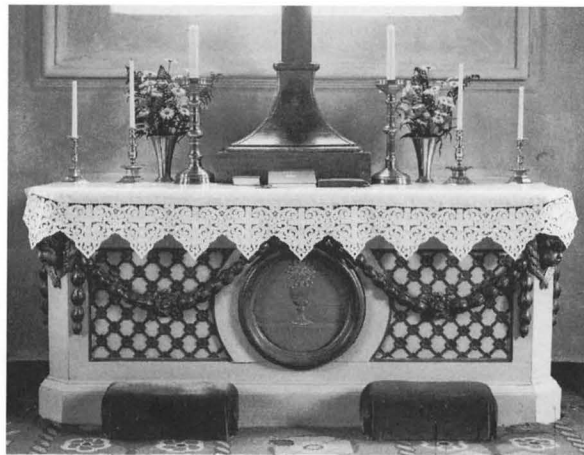

Fig. 280. Detalj visande altarbordet från 1761.
Communion-table from 1761.

Fig 281. Ritning visade Öveds kyrka. RA. Foto RA.

Drawing for Öved Church.

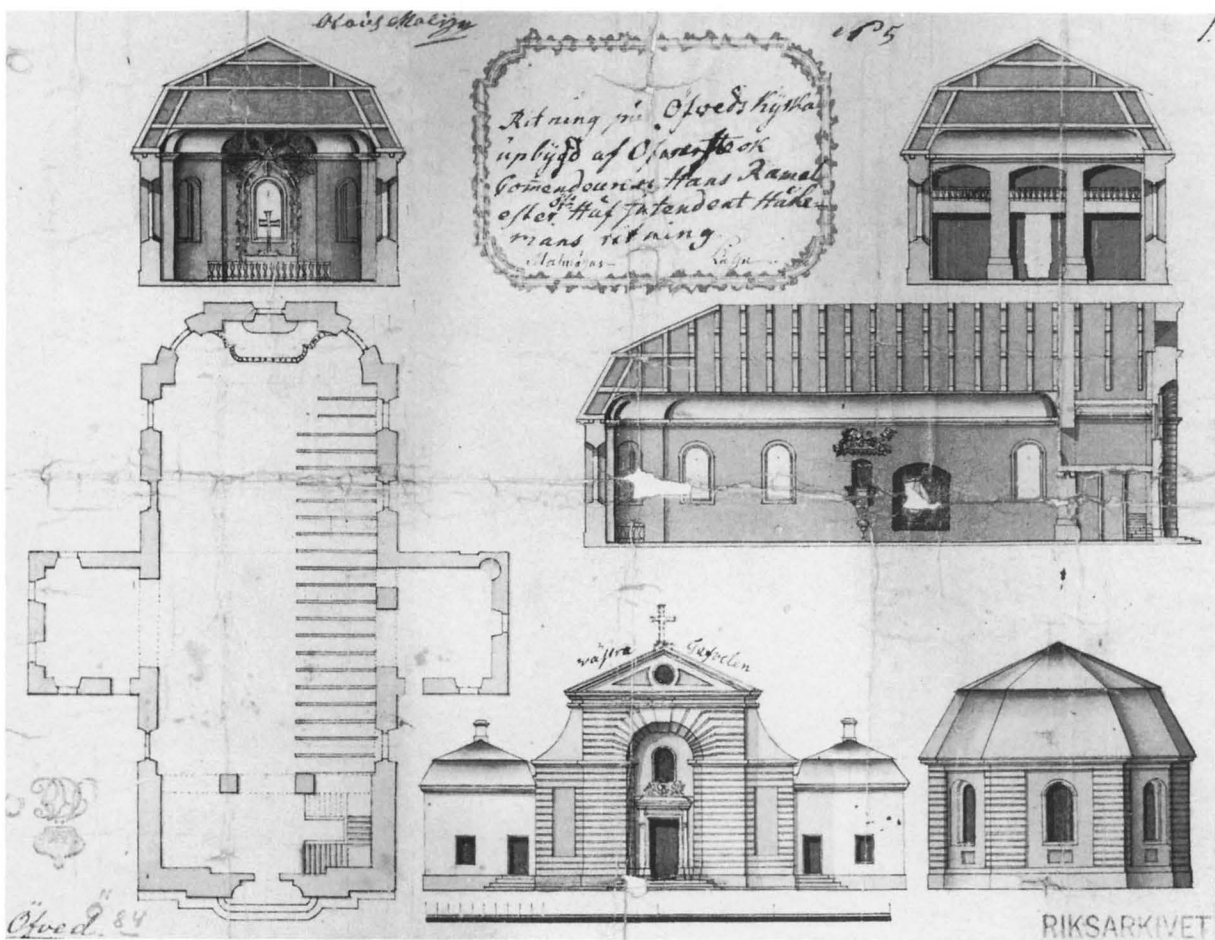
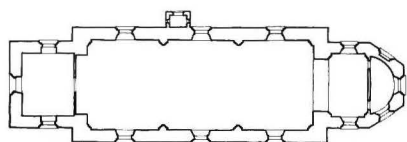
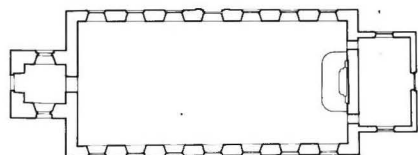

Fig 282. Planritningar, 1 : 800.

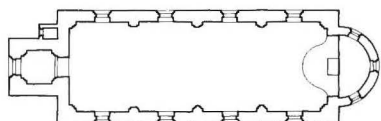
Plans of the churches, scale 1 : 800.

Ausås

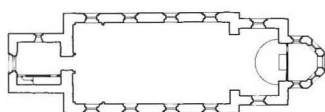
Borrby

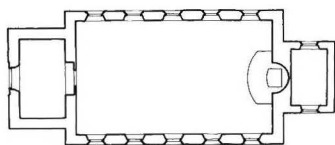
Bårslöv

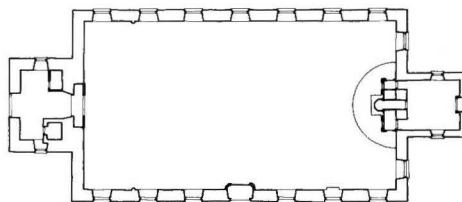
Börringe

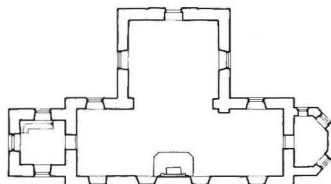
Esarp

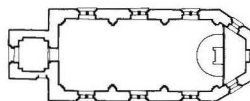
Förslöv

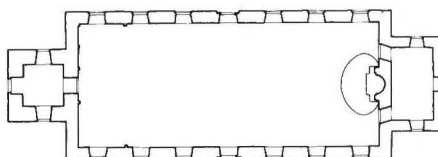
Glimåkra

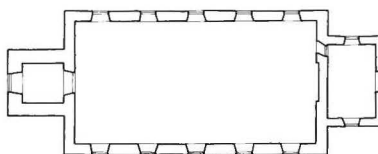
Grevie

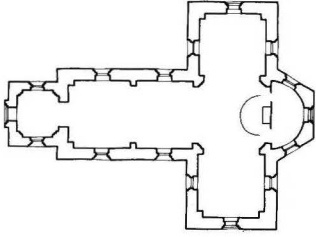
Hammenhög

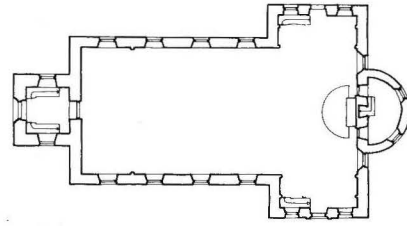
Hjärnarp

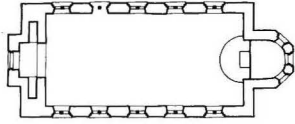
Hov

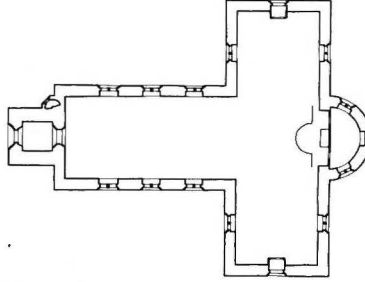
Husie

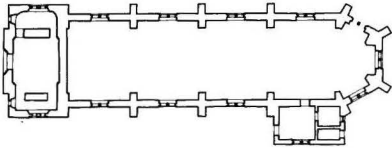
Loshult

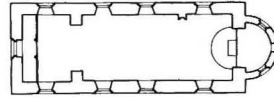
Hörröd

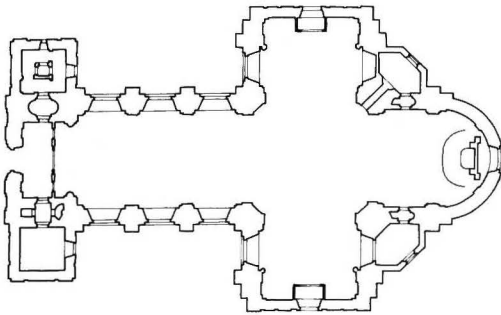
Lövestad

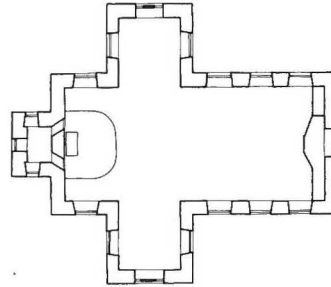
Källstorp

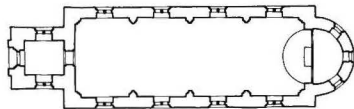
Nävlinge

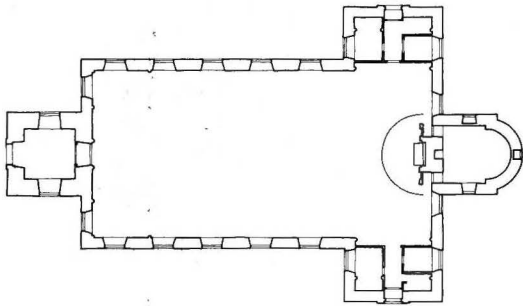
Landskrona

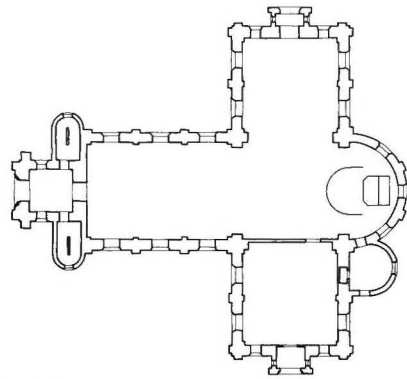
Oderljunga

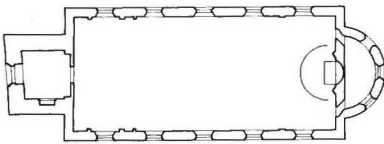
Lilla Isie

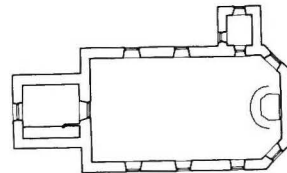
Osby

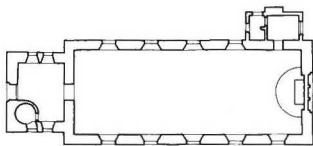
Svedala

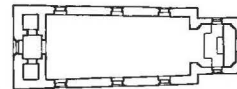
Skepparslöv

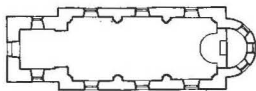
Svenstorp

Slimminge

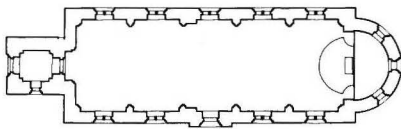
Säby

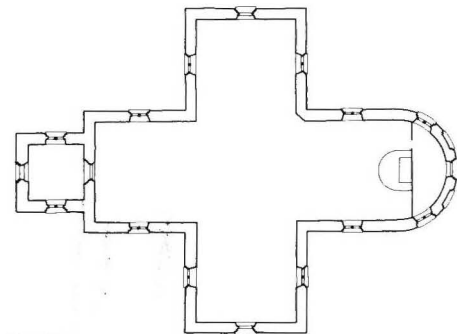
Starby

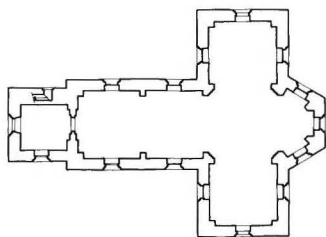
Tirup

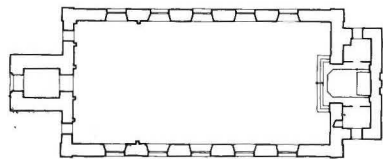
Stiby

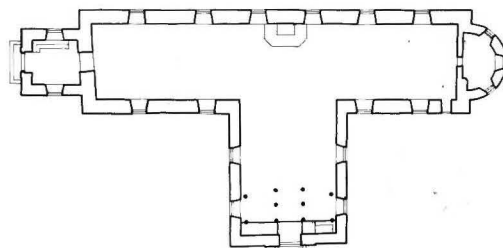
Torrlösa

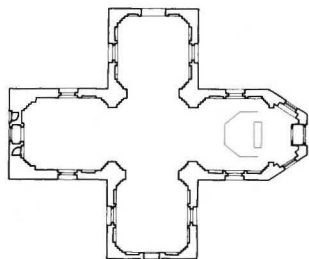
Stora Harrie

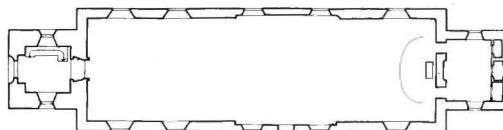
Trollenäs

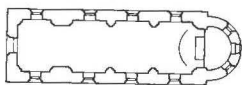
Västra Karup

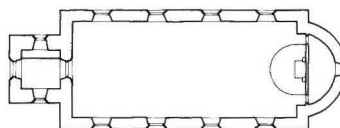
Tullstorp

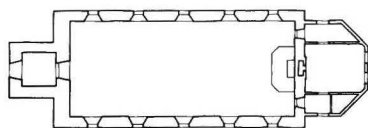
Örkened

Vadensjö

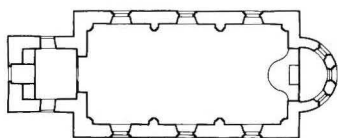
Östra Kärrstorp

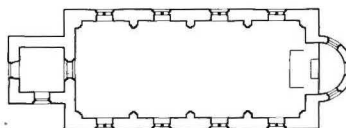
Viken

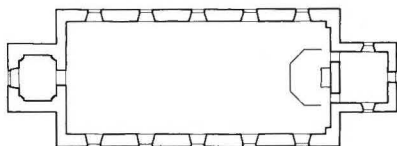
Östra Ljungby

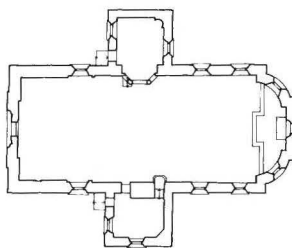
Vålinge

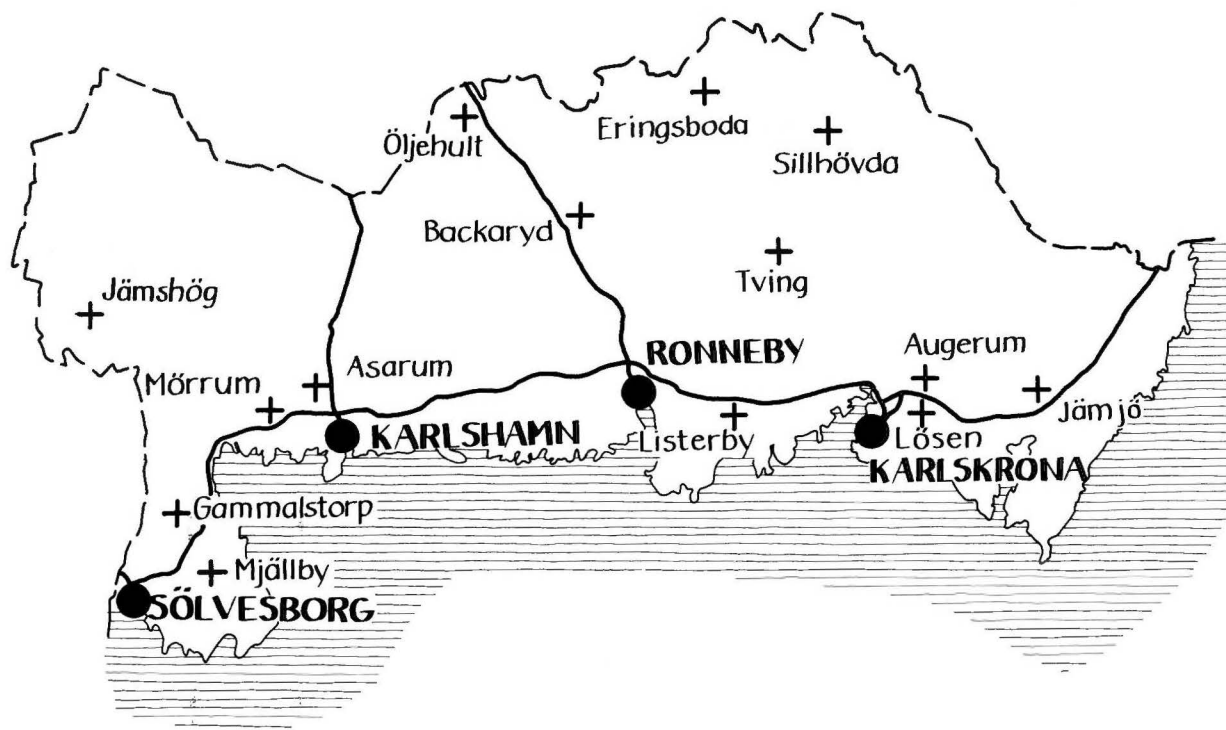
Östra Tommarp

Västra Karaby

Öved

Karta över Blekinge med kyrkobyggnader från perioden 1760–1860 markerade.

The province of Blekinge, the location of the churches built 1760–1860.

BLEKINGE

Asarum

Kyrkan har fått sin nuvarande utformning genom flera om- och tillbyggnader. Den medeltida kyrkan tillbyggdes 1697–1706 med en korsarm i norr av murmästare Johan Pfeifer. 1749–50 tillkom en motsvarande korsarm i söder, uppförd av murmästare Remsell och snickaren Jean Hindrich Danial. 1797–1800 revs återstoden av den medeltida kyrkan och byggnaden fick sin nuvarande plan efter ritningar från 1788 av Jöns Lundsten i Karlshamn, omarbetade av Gustav Pfeffer. Som byggmästare omtalas Ludvig Dymling. Sakristian tillbyggdes 1868.

Plan och material

Grekisk korsform med utbyggd femsidig sakristia i öster. Huvudingång i väster. Separata ingångar till korsarmarna.

Uppförd av gråsten med detaljer i tegel. Putsad och vitkalkad. Koppartak, ursprungligen tegel.

Exteriör

Kyrkan fick genom ombyggnaden 1797–1800 en enhetlig nyklassicistisk prägel. Exteriören följer 1788 års omarbetade ritning. Portalerna och frontonernas fönster har dock förändrats till nuvarande form 1883. Härigenom blev portalerna påfallande låga i förhållande till höjden på fönster och murar. Sannolikt var de också ursprungligen artikulerade genom omfattningar.

Interiör

Interiört sett har kyrkan, trots ett flertal renoveringar, behållit den nyklassicistiska rumskänslan. Ljusflödet har dock minskats genom de målade glasfönstren.

Kyrkorummet täcks av tunnvalv, sedan 1911 putsade och indelade i stora fält genom lister. Även altartavlans arkitektoniskt utformade inramning utbyggdes vid denna restaurering till nuvarande utseende. Altartavlan, »Kristi korsfästelse» av Bengt Nordenberg, tillkom 1866. Bänkinredningen och altarringen är delvis ursprungliga. Läktarnas utformning samt orgelfasaden härrör från 1870-talet. På 1930-talet tillkom de målade glasfönstren av Agda Österberg. 1956 skedde de nuvarande läktarunderbyggnaderna i norra och södra korsarmarna.

Den äldre altartavlan, »Kristi Himmelsfärd» av Per Hörberg, tillkom 1813. Omfattningen var ritad av Per

Fig 283. Asarums kyrka från sydväst.
Asarum Church from the south-west.

Hörberg och utförd av brodern Bengt Hörberg. Altartavlan är numera uppsatt på korets södra sida. Omfattningen var ursprungligen vitmålad och förgylld och försedd med en sol mot blå botten i den brutna frontonen. Predikstolen, förfärdigad år 1813, uppges i inv 1828 som enkel, vitmålad samt med ornament i oäkta förgyllning i form av krucifix med kalk och lagens tavlor. Predikstolsfonden var blåmålad och försedd med en förgylld sol överst samt flankerad på bägge sidor av ett litet nedhängande förgyllt draperi. Över ljudtaket fanns en krona och under en flygande duva. Ett orgelverk på västra läktaren hade förfärdigats av orgelbyggaren Johan Petter Åberg 1828. Sakristian var inrymd i ett avdelat rum bakom altaret. Kyrkorummet hade då, liksom nu, tre läktare.

Kända viktiga förändringar

1813–14 Ny altaranordning med altartavla av Per Hörberg. Ny predikstol och västläktare samt förändring av

Fig 284. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Fig 285. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

läktarna i korsarmarna. Ritningar till altartavlans omfattning och predikstol av Per Hörberg, arbetet utfört av Bengt Hörberg.

1828 Ny orgel av Johan Petter Åberg.

1829 Gamla gravstenar lagda som golv i gångarna istället för trägolv.

1836 Plåttak.

1846 Förhöjning av läktarna, nya golv av ölandsflis och bräder.

1866 Ny altartavla av Bengt Nordenberg.

1868 Ny tillbyggd sakristia efter förebild från Karlshamnns kyrka, varvid utrymmet bakom altaret slopades.

1876–78 (ark O Mankell). Ny orgel, predikstol utan ljudtak samt dopfunt förfärdigade av orgelbyggare C A Jo-

hansson från Broaryd. Ny orgelläktare.

1882 Värmeugnar.

1883 Förändring av portalerna samt frontonernas fönster. Ommålning av inredning. Läktare och bänkinredning målad i ekfärg.

1887 Ny orgel.

1911 (ark Axel Lindegren). Förändring av altaranordningen, förminskning av altarringen. Ljudtak till predikstolen samt ny fot. Nya öppna korbänkar, viss förändring av läktarnas barriärer. Innertaken putsade och försedda med listdekoration samt målad dekor av Axel Lindegren. Ommålning av interiör och inredning, korets väggar målade vita övriga väggar gula. Innanfönster. Elinstallation.

1922 Nytt orgelverk bakom 1876 års fasad.

1936 Målade korfönster efter förslag av Agda Österberg.

1956 (ark E Hedman, Karlshamn). Vapenhuset i västra korsarmen förstorat genom att två bänkrader under läktaren borttogs och väggen framflyttades. De båda läktartrapporna ersatta med en murad trappa i vapenhuset. Kapprum inrymt i vapenhuset. Orgelläktarens sidopar-

tier framflyttade i linje med mittpartiet. Sidoläktarna försedda med underbyggnader. Korbänkarna avkortade. Ommålning av interiör och inredning. Tak och väggar i brutet vitt, bänkinredningen i rosa och duvblått.

1960 Plåttaket ersatt med kopparplåt.

1967 (ark J Egmo). Nya ytterdörrar.

1976 Nytt orgelverk.

Äldre ritningar

1788 utvidgning (*J Lundsten*); 1788 omarbetning (*G Pfeffer*); 1818 (?) orgelverk (osign); u å orgelfasad (osign, akt ÖIÄ, brev till K Majt 1828); 1868 sakristia (*A Nyström*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Elmqvist, A-M, Asarums kyrka ur olika aspekter. 3-betygsuppsats i konstvetenskap 1970 vid Lunds universitet. Stencil; Asarumsdalen, utg av Asarums hembygdsförening. Karlshamn 1975; SvK, Blekinge bd II, vol 51. Sthlm 1941; *Tuulse, A*, Blekinge. En konsthistorisk översikt. SvK, vol 90. Sthlm 1961; Interiörbild före 1911 års renovering, ATA. Se även ovan *B Sandström*.

Augerum

Uppförd 1819–22 av byggmästare Nils Fredrik Wahlqvist, delvis efter ritningar från 1818 av Jacob Wilhelm Gerss. Den äldre kyrkans södra långhusmur ingår i korväggen. Invigd 14 oktober 1821. Tornet uppfört 1860–62 efter ritning av Albert Törnqvist.

Plan och material

Rektangulärt, treskeppigt kyrkorum orienterat i söder-norr samt med tvåvåning sakristia inrymd bakom koret. Torn i norr med huvudingång. Två separata ingångar till utrymmena på ömse sidor om sakristian.

Uppförd av gråsten med tegel i omfattningar. Sakristian uppförd i tegel. Putsad och vitkalkad. Taktäckning av kopparplåt.

Exteriör

Byggt efter 1818 samt 1859 års ritningar. Förenklad genom att fasadernas lisenindelning uteslöts samt att förhallen i väster ej utfördes.

Fig 286. Augerums kyrka från söder.
Augerum Church from the south.

Fig 287. Interiör mot söder.
The interior of the church looking south.

Fig 288. Interiör mot norr.
The interior of the church looking north.

Interiör

Det treskeppiga tunnvalvda kyrkorummet, med förhöjt mitskepp buret av träkolonner, är i princip oförändrat och utgör ett intressant exempel på tidens arkitektoniska

ideal. Även altarpredikstolen från kyrkans byggnadstid har bevarats och är nu en av landets få återstående altarpredikstolar. Som komplement till predikstolen används en flyttbar talarstol. Korväggen artikulerades ursprungligen genom ett ovallt fönster in mot sakristian på vardera sidan om altarpredikstolen. Bänkinredningen är ursprunglig men utglesad och försedd med nya sittbänkar. Obehandlat, troligen ursprungligt trägol. Läktaren samt orgelfasaden tillkom 1860.

Kända viktiga förändringar

- 1860 Orgelläktare och orgel.
- 1860–62 Nytt torn. Ommålning. Inredningen målad i vitt och guld med grå- och grönmarmorerade inslag.
- 1896 Spåntaket ersatt med galvaniserat plåttak.
- 1925 Nytt orgelverk.
- 1929 (ark R Hjorth). Vindfång vid huvudingången. Bekvämare sittbänkar, utglesning av bänkraderna. De ovala korfönstren borttagna och kordörrarna utbytta mot nya. Ommålning. Inredningen målad i en grå färgton. Altarpredikstolens och altarringens färger dock oförändrade. Värmeledning.
- 1952 Elektrisk belysning.
- 1964 Innanfönster.
- 1973 (ark H Victorsson). Läktarunderbyggnad. Ommålning av inredning i gulgrått med fyllningar i blåa nyanser. Även altarpredikstolen ommålad i grågul och guld. Röd heltäckningsmatta. Nytt orgelverk.
- 1980 Plåttaket ersatt med kopparplåt.

Äldre ritningar

1795? 96? nybyggnad, plan och tvärsektion (osign och odad); 1818 nybyggnad (*J W Gerss*); 1856 uppmätning samt ritning till torn (*J G Rosenlund*); 1857 torn, 2 st ritningar (*Alb Törnqvist*); 1859 torn (*Alb Törnqvist*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

SvK, Blekinge bd I, vol 22. Sthlm 1932; Kyrkoberskrivning;

Backaryd

Uppförd 1795–99 efter ritning från 1787 av Erasmus Gabriel Henschen, bearbetad av Olof Tempelman. Som byggmästare omtalas Trued Ekelund. Den äldre träkyrkan från 1630 flyttades till Ronneby brunn 1798.

Plan och material

Rektangulärt, treskeppigt kyrkorum med korta korsarmar mitt på långsidorna i norr och söder. Korsarmarna hade på byggnadsritningen ej avsetts vara öppna mot kyrkorummet utan skulle förmodligen fungera som sakristia respektive vapenhus. Rektangulär sakristia tillbyggd i öster bakom koret. Huvudingång i väster. Separata ingångar till korsarmar och sakristia.

Väggarna är uppförda av liggande timmer på stengrund, den tillbyggda sakristian dock av tegel. Kyrkan är utvändigt reveterad och vitmålad. Taken är täckta med spån.

Exteriör

Exteriören är oförändrad frånsett revetering och den tillbyggda sakristian. Byggnaden uppfördes efter 1787 års ritning. Takresningen är dock högre och den som entablement utformade taklisten lägre. Vidare har fönster tillagts i frontonerna och vissa avvikelser finns också i fråga om fönstren ovanför portalerna.

Interiör

Kyrkan är den äldsta treskeppiga kyrkobyggnaden i landskapet från den aktuella perioden. Interiören har fortfarande en nyklassicistisk prägel trots senare förändringar. Det högre mittskeppet täcks av ett tryckt tunnvalv vilande på ett kraftigt entablement buret av träkolonner. I sidoskeppen plana tak. Inredningen härrör främst från 1880-talets renovering. Altarpuppställningens altartavla är en kopia av C Blochs målning »Christus Consolator» i Hörups kyrka, utförd av Ludvig Frid 1887. Predikstolen, utan ljudtak, är från samma tid liksom altarringen och kordörrarna. Bänkinredningens nuvarande utform-

Grönqvist, G, Om Augerums kyrka och kyrkogård. Malmö 1931; *Offerman, O*, Augerum ett sockennamn som försvinner; *Tuulse, A*, Kyrkor i Blekinge. En konsthistorisk översikt. SvK, vol 90. Sthlm 1961. Om kyrkan se vidare ovan *M Ebeling* och *B Sandström*.

Fig 289. Backaryds kyrka från nordöst.
Backaryd Church from the north-east.

ning är från 1938. Orgelläktaren ombyggdes 1903 då orgeln tillkom.

Altarprydnaden utgjordes från början av ett stort kors framför korväggens nu igensatta fönster, medan predikstolen var en endast provisorisk predikstol, klädd med rött kläde. I den ursprungliga inredningen ingick även läktare i korsarmarna.

Kända viktiga förändringar

1825 Spåntak ersatte brådtak.
1833 Kyrkan reveterad, tidigare rödmålad.
1838 Orgel och orgelläktare.
1842 Interiören målad, tidigare omålad.
1885–87 (byggm N J Modig). Nya fönsterbågar. Tillbyggnad av sakristia. Igensättning av korväggens fönster. Två dörrar upptagna i korväggen till sakristian. Ny altaranordning med altartavla av L Frid, ny altarring. Ny predikstol. Korsarmarnas läktare och de inbyggda utrymna för sakristia och vapenhus borttagna. Två par ko-

Fig 290. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Fig 291. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

lonner borttagna. Ny öppen bänkinredning. Nya nummertavlor. Uppvärmning genom kaminer. Ommålning samt dekormålning.

1903 (ark F Eckert). Orgel och ombyggnad av orgelläktare.

1916 En äldre altaruppsats från 1713 restaurerad och placerad i södra tvärskeppet.

1932 Nytt orgelverk.

1938 (ark S Ullén). Nytt spåntak, nya fönsterbågar med smårutig spröjsning. Lunettfönstret över altaruppställningen igensatt och ett strålomgivet ur borttaget från taklisten. Korpartiet utvidgat mot väster och upphöjt ett trappsteg. Ny predikstolstrappa. Sluten bänkinredning. Läktarunderbyggnad. Den äldre altaruppsatsen placerad över norra ingången. Ommålning av interiören och övermålning av dekormålning. De 1885 borttagna kolonnerna framför korsarmarna återuppsatta.

Eringsboda

En äldre träkyrka, byggd 1736–38, revs när den nuvarande kyrkan uppfördes 1847–49 av Peter Gummeson, Eringsboda, efter ritningar av arkitekt Johan Adolf Hawerman, 1840. Invigd 8 juli 1849.

1973 (Arkitektgruppen i Karlshamn). Omflyttning av armatur, ny armatur, elinstallation. Förändring av dörrarna under orgelläktaren. Ommålning i ny färgskala med inslag av blågrönt och tegelrött.

1988 Nytt orgelverk.

Äldre ritningar

1787 nybyggnad (*E G Henschen*, akt ÖIÄ, brev till K Majt 1787); 1787 nybyggnad (bearbetad ritning av *O Tempelman*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Backaryds kyrka 1799–1949. Karlshamn 1950; SvK, Blekinge bd I, vol 36. Sthlm 1932; *Tuulse, A*, Kyrkor i Blekinge. En konsthistorisk översikt. SvK, vol 90. Sthlm 1961; Trämodell av kyrkan, troligen från byggnadstiden. Blekinge länsmuseum, Karlskrona; Interiörbilder före renoveringen 1938, ATA. Om Kyrkan se vidare ovan *M Ebeling* och *B Sandström*.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd sakristia mitt på nordväggen. Ingångar i väster och söder. Separat ingång till sakristian.

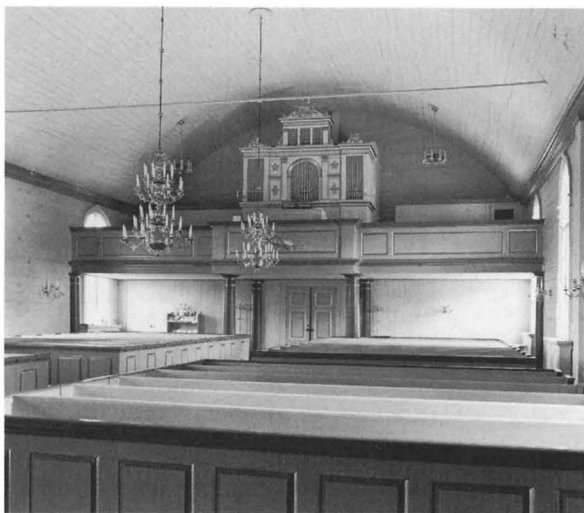

Fig 292. Eringsboda kyrka från sydväst.
Eringsboda Church from the south-west.

Fig 293. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Fig 294. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

Uppförd av liggande timmer på stengrund. Fasaderna klädda med stående panel och vitmålade. Svartmålat plåttak, ursprungligen spån.

Exteriör

Uppförd enligt 1840 års ritning och oförändrad. Fasaderna artikuleras genom pilastrar och en som entablement

utformad taklist. Ingångarna är försedda med arkitektoniskt utformade omfattningar. I gavelfrontonen ovanför sydingången ses ett strålomgivet Gudsöga och som krönornament ett kors vilande på moln.

Interiör

Det tunnvalvda kyrkorummet är utfört enligt 1840 års ritning och har trots vissa senare förändringar en nyklassicistisk prägel med rikligt ljusflöde genom rutor av klarglas. I den bågställning, som ursprungligen omramade korfönstret, finns numera en altartavla, »Kristi Himmelsfärd», målad av Ernst Söderberg 1932. Inredningen är i huvudsak oförändrad. Orgeln tillkom 1874.

Ursprungligen bestod altarprydnaden av ett kors framför det inramade korfönstret. Predikstolen var placerad mitt på norra långväggen med uppgång direkt från sakristian. På ömse sidor om predikstolen fanns två dörrar mot sakristian. Väggarna bakom predikstolen pryddes av draperimålning.

Kända viktiga förändringar

1874 Orgel.

1896 Ommålning av interiören: bänkinredningen ekådrad, orgelläktaren och predikstolen i vitt och guld, draperimålningen i blått och gult.

1924–25 Spåntak ersatt med plåttak. Ommålning av exteriör.

1932 (ark E Graebe, P Boberg). En mindre tillbyggnad

borttagen på nordsidan. Korfönstret igensatt med en altartavla. Utvidgning av korpartiet genom att första bänkraden borttogs och korgolvet upphöjdes ett trappsteg. Predikstolen framflyttad mot öster och försedd med ny uppgång från kyrkorummet. En ny sakristieingång med pardörrar ersatte de två ursprungliga ingångarna. Bekvämare sittbänkar. Inbyggnad av läktartrappor. Nytt golv. Nytt fönsterglas och innanfönster. Ommålning. Väggar-
na i gråblått, taket brutet i grönt, taklisten mörkblå. Värmeledning.

1947 Nytt orgelverk.

1948 Elinstallation.

1967 (ark B Jörgen Jörgensen). Sidogångar upptagna.

Gammalstorp

Uppförd 1790–93 av byggmästare Ludvig Dympling, Kristianstad, efter ritningar från 1787 av murmästare Jon (Jöns) Haraldsson, omarbetade av Gustaf Pfeffer 1788. Invigd i oktober 1793 av kontraktsprost J B Santesson. Tornet dock fullbordat först 1823.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd sakristia i öster. Torn med huvudingång i väster. Även ingång mitt på sydsidan samt separat ingång till sakristian.

Uppförd av gråsten och tegel. Murverk från den äldre kyrkan ingår i syd- och västväggar. Putsad och vitkalkad. Takbeläggning av tegel. På tornet dock skiffer, tidigare spån.

Exteriör

Uppförd efter en kombination av 1787 och 1788 års ritningar. Takform, sakristia och fönsterutformning återgår på den förra. Lunettfönstren på västgaveln upptagna i samband med tornets fullbordande.

Interiör

Det tunnvalvda kyrkorummet är försett med troligen ursprungliga bänkkvarter i fyra rader. Den stora nyklassicistiska altaranordningen med en inkomponerad, något reducerad, äldre altaruppsats tillkom 1826. I övrigt präglas inredningen av renoveringarna under 1800-talets senare del. I predikstolen ingår delar från den gamla kyrkans predikstol, förfärdigad 1665. Orgelfasad från 1893.

Läktarunderbyggnad. Delvis ny armatur. Bänkinredningen målad i blått.

Äldre ritningar

1838 nybyggnad (byggm *S Nilsson*, akt ÖIÄ, brev till K Majt 1840); 1840 nybyggnad (*J A Hawerman*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Mellander, A, Eringsboda kyrka 1848–1948. Karlskrona 1948; SvK, Blekinge bd I, vol 36. Sthlm 1932; *Tuulse, A*, Kyrkor i Blekinge. En konsthistorisk översikt. SvK, vol 90. Sthlm 1968; Interiörbilder före 1932 års renovering, ATA. Se även *B Sandström*.

Fig 295. Gammalstorps kyrka från sydöst.
Gammalstorp Church from the south-east.

Ursprungligen fanns draperimålningar kring fönstren. De är nu åter framtagna runt de västligaste fönstrens övre del. 1826 var bänkinredningen vitmålad med svarta fält (livet och dödens färg enligt invigningstalet 1793), medan predikstolen var blåmålad och försedd med 52 st försilvrade och fastsatta stjärnor, karyatider i de fem hörnen samt för övrigt slät. Predikstolstrappan saknade barriär.

Fig 296. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Kända viktiga förändringar

1823 Tornet fullbordat. Lunettfönster i långhusets västgavel.

1826 Predikstolen förenklad, gamla altaruppsatsen inkomponerad i arkitektonisk inramning av mästare Österström, Sölvesborg. Ommålning.

1872 Renovering. Ev tillkom nu läktare, altarring, predikstolstrappa.

1893 Orgel.

1933–35 (ark E Graebe). Utvidgat korparti genom borttagande av bänkar. En gravsten placerad i korgolvet. Ommålning. Värme- och elinstallation. Ny trappa i vapenhuset.

1948 Nytt orgelverk.

1970 Spån ersatt med skiffer på torntaket.

Fig 297. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

1973 (ark E Graebe). Vindfång vid huvudingången, läktartartrapporna inbyggda. Nya dubbelkopplade fönster med antikglas. Ommålning. Draperimålning framtagen kring de västra fönstrens överdel. Ny sakristiedörr.

Äldre ritningar

1787 utvidgning utan torn (*J Haraldsson*, akt ÖIÄ, brev till K Majt 1788); 1788 utvidgning med torn (*G Pfeffer*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Blekinge Hembygdsförbunds Årsbok 1928, Karlskrona 1928; SvK, Blekinge bd II, vol 51. Sthlm 1941; *Tuulse, A*, Blekinge. En konsthistorisk översikt. SvK, vol 90. Sthlm 1961. Se även ovan *B Sandström*.

Jämjö

Uppförd 1820–26 av byggmästare Nils Fredrik Wahlqvist efter ritning av Jakob Wilhelm Gerss. Som timmerman omtalas kronobåtsman Påhl Stadig från Binga. Invigd 22 oktober 1826 av biskop V Faxe.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum, orienterat i väster–öster, med inbyggd absidial koravslutning omgiven av sidorum samt i byggnadskroppen indraget torn i väster. Huvudingång i öster med förhall. Separata ingångar till smårummen i väster.

Uppförd av gråsten med tegel i omfattningar, lister och gavelrösten.

Exteriör

Kyrkan uppförd i förenklad form efter 1821 och 1825 års ritningar. Tornet kom att avslutas med en låg huv istället för med sadeltak med lanternin och räcke. Likaså utslöts den tredelade palladianska bågformen på ljudgluggarna samt rusticeringen nedtill på byggnaden. Även västväggen förenklades.

Interiör

Det breda tunnvalvda rummet har kvar den ursprungliga altarpredikstolen, utförd enligt ritningen från 1818. På altarpredikstolen är dock sedan 1926 en skulpturgrupp placerad. Samtidigt tillkom den nuvarande predikstolen.

Fig 298. Jämjö kyrka från sydöst.
Jämjö Church from the south-west.

På altarpredikstolens korg placerades 1952 som altarprydnad en målning av Olle Hjortzberg. Bänkinredningen och läktaren är i princip ursprungliga, orgelfasaden däremot från 1882. Den ursprungliga inredningen i kyrkan utfördes av Abraham Larsson från Torsås.

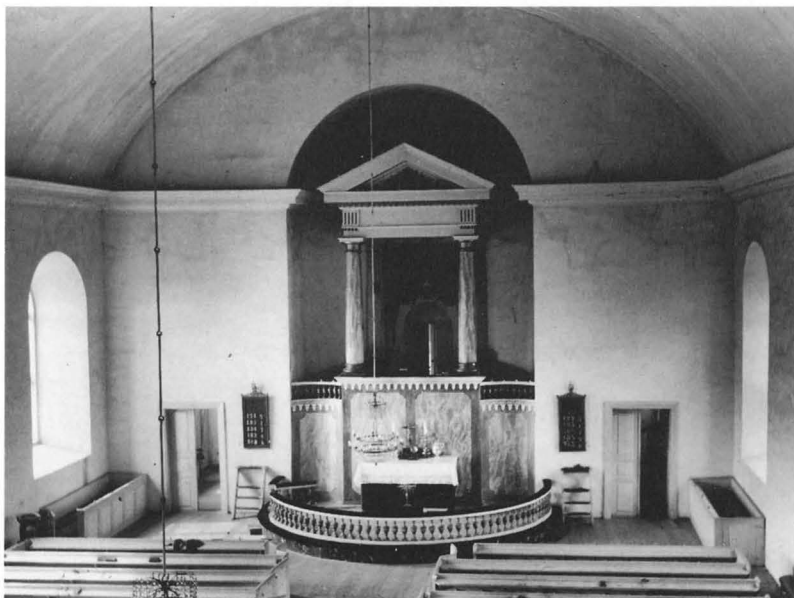

Fig 299. Interiör mot väster före restaureringen 1926.
The interior of the church looking west prior to restoration work in 1926.

Fig 300. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

Kända viktiga förändringar

1882 Orgel. Förändrad fönsterspröjsning, av trä istället för bly. Ommålning. Värmeugnar.

1890 Plåt istället för spån på torntaket.

1926 (ark M Wernstedt, Gbg och artisten Y Lundström, Sthlm). Ny predikstol på nordsidan. Altarpredikstolen försedd med skulpturgrupp visande Kristi uppståndelse. Bekvämare sittbänkar. Ommålning.

1941 Nytt orgelverk.

1951 (Länsarkitektgruppen, Karlskrona). Läktarunderbyggnaden utökad, ny läktartrappa. Elinstallation. Ommålning.

1952 Altartavla på altarpredikstolen av O Hjortzberg.

1972 Nytt orgelverk.

Fig 301. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

1976 (Karlskrona byggkonsult). Inredning av separata utrymmen i förhallen.

Äldre ritningar

1818 nybyggnad utan torn (*J W Gerss*); 1821 nybyggnad utan torn (*J W Gerss*); 1825 nybyggnad med torn (*J W Gerss*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Brunius, C G, Korta anteckningar på en genomresa af Blekinge till Kalmar, 1854. Lund 1859; *Gustavsson, I*, Jämjö kyrkor före och efter 1824. Karlskrona 1978; SvK, Blekinge bd I, vol 22. Sthlm 1932; *Tuulse, A*, Blekinge. En konsthistorisk översikt. SvK, vol 90. Sthlm 1961. Om kyrkan se vidare *M Ebeling* och *B Sandström*.

Jämshög

Kyrkan, som brann 1803, är med begagnande av äldre murdelar byggd huvudsakligen 1804 samt 1832–33 efter ritningar av Olof Tempelman.

Plan och material

Rektangulärt långhus med något smalare men lika högt kor med sakristia. Pannrum i anslutning till sakristian i nordost. Mitt på nordsidan en utbyggnad av sakristians storlek, ett sk gudmorhus, dvs ett väntrum för kvinnorna vid kyrktagning och barndop.

Torn i väster med huvudingång. Ingångar i söder till långhuset samt sakristian. Tidigare även separat ingång till gudmorshuset.

Uppförd av gråsten med tegel i omfattningar. Taktäckning av kopparplåt. Putsad och vitkalkad.

Exteriör

Exteriören följer 1804 års ritningar med några smärre avvikelser. Så har ritningens sadeltak ersatts med ett brutet tak och tornets kraftiga taklist med tandsnitt har reducerats. Lanterninens tornur tillkom under 1800-talets senare del. Den ursprungliga ingången till gudmorshuset, som uppfördes 1832, har senare igensatts.

Fig 302. Jämshögs kyrka från sydöst.
Jämshög Church from the south-east.

Interiör

Kyrkorummet har till största delen kvar sin ursprungliga karaktär. Korväggens rika artikulering och altartavlan, »Kristi förklaring», med dess ramverk i empire herrör liksom predikstolen från 1830-talet. Altaruppställningen

Fig 303. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

och predikstolen utfördes efter ritningar av J A Hawerman. Altartavlan och målningen utfördes av C Strömberg. Den ursprungliga färgsättningen på dessa inredningsdetaljer är åter framtagen. Sannolikt är i princip även altarringen, bänkinredningen och läktaren från 1830-talet. Orgelfasadens utformning härrör från 1865. Genom den på 1980-talet tillkomna läktarunderbyggnaden har ljusflödet i kyrkorummets västra del reducerats.

Kända viktiga förändringar

1863 Renovering av murmästare S Tholander.

1865 Orgel.

1903–04 Förändring av tornets lanternin.

1914 Värmeledning.

1925–26 (ark M Wernstedt, Gbg, artisten Y Lundström, Sthlm). Återställande av lanterninens tidigare utseende. Taktäckning med tjärade tegelpannor. Förändring av portarna. Målade hörnkedjor och fönsteromfattningar samt en svart sol framtagna i det äldre murverket. Altaret framflyttat, altarringen omgjord genom att nya målade fält infogats. Läktartrapporna inflyttade. Nytt orgelverk och orgelfasaden frigjord från läktarbarriären. Utglesning av bänkraderna. Bänkgavlar och bänkdörrar dekorerade med pilastrar och listverk. Gallergrind för gudmorhuset. Ommålning, dekorationsmålning i triumfbågen borttagen.

1962–63 (ark N E Henström, Sölvesborg). Takbeläggning av kopparplåt. Nya tornur. Äldre fasaddekor överputsad. Nya innertak. Nya ekdörrar mellan kyrkorummet och vapenhuset. Tre bänkrader borttagna under läktaren. Framtagning av målningar i predikstolens fält och ursprunglig målning i korpartiet. Sidobänkarna borttagna. Listverket på bänkdörrarna ändrat. Ommålning. Nytt golv i gudmorhuset.

1966 Nytt orgelverk.

1971 Målning av B Lundelius över huvudingången till kyrkorummet.

1977 Exteriör renovering. Äldre murverk markerat i putsen.

Fig 304. Interiör mot väster.

The interior of the church looking west.

1984–85 Läktarunderbyggnad med klädkammare, väntrum, toaletter m m.

Äldre ritningar

1737–39 ombyggnad (kh *P Estenberg*); 1804 iståndsättande efter branden, utvidgning och torn (*O Tempelman*); 1834 utformning av östra korväggen med altarpuppställning och nummertavlor (*C Strömberg?*, akt ÖIÄ, brev till K Majt 1834); 1834 altarpuppställning och predikstol (*J A Hawerman*); 1836 längdsektion (*J W Gerss*); 1844 orgelfasad (*C G Blom Carlsson*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Hahne, O, Jämshögs kyrka. Karlshamn u å; *Kronsjö, O*, Jämshögs församling. Sölvesborg 1927; *Kronsjö, O*, Jämshögs kyrka. Sölvesborg 1949; Lunds Stifts Julbok 1930. Lund 1930; SvK, Blekinge bd II, vol 51. Sthlm 1941; *Tuulse, A*, Blekinge. En konsthistorisk översikt. SvK, vol 90. Sthlm 1961. Se även ovan *B Sandström*.

Listerby

Den äldre kyrkan planerades från början att ombyggas och utvidgas i väster efter en ritning av Johan Åbom. Murarna visade sig dock vara allt för svaga och kvar blev endast en del av norra muren samt sakristian, som kom att ingå i den nya tornlösa kyrka, som byggdes 1845–49. För murningsarbetet svarade kantorn och byggmästaren J Rosenlund i Tving och för snickeriarbetet Swen Petersson. Tornet uppfördes 1871 efter ritning av Johan Adolf Hawerman.

Plan och material

Rektangulärt långhus med invändigt smalare korparti med absid samt äldre sakristia i norr, uppförd 1738. Torn med huvudingång i väster. Separat ingång till sakristian.

Uppförd av gråsten med tegel i omfattningar och listverk samt sockel av granit. Putsad och vitkalkad. Tegeltak, ursprungligen troligen spåntak. Tornets tak och spira klädda med kopparplåt.

Exteriör

Utförd efter 1843 och 1869 års ritningar fränsett att koret utvändigt lades i liv med långhusmurarna och att absiden gjordes lägre. Absidens glasade dörrar igensatta 1947–50. I övrigt oförändrad sedan 1871. Det av Hawerman ritade tornet utmärks av en rik fasadartikulering samt en smal, åttkantig lanternin med hög spira.

Interiör

Kyrkorummet täcks av reveterade och vitkalkade

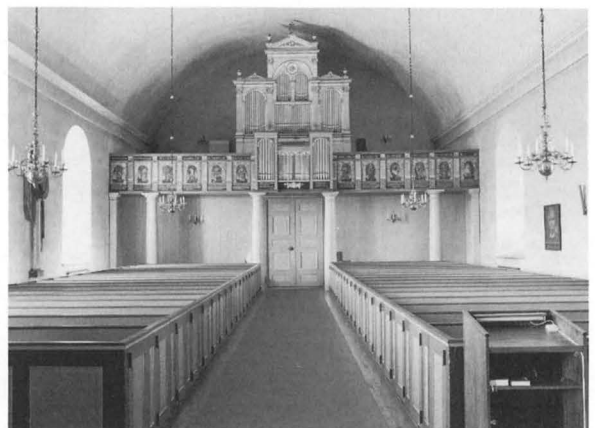
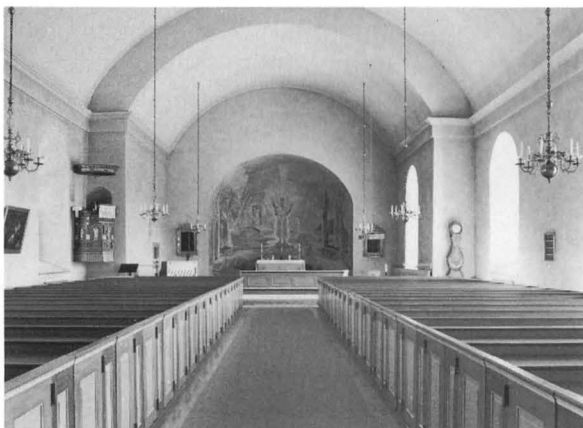
Fig 305. Listerby kyrka från sydöst.
Listerby Church from the south-east.

tunnvalv. Absidingången är nu igenmurad och absiden pryds av en al secco-målning »Kristi uppståndelse» av Gunnar Torhamn från 1950. Predikstolen från 1693 överfördes från den äldre kyrkan. Korgens evangelistfigurer är utförda av Torhamn i samband med restaureringen 1947–50, då även det ursprungliga ljudtaket uppsattes. I läktarbarriären ingår fyllningar från en äldre barriär med målningar av Jöns Åkesson Wulf från år 1700. Orgelfasaden härrör från 1882. Ryggpositivet tillkom 1952. Bänkinredningen är i princip från byggnadstiden.

Ursprungligen bestod altarprydnaden på det fristående altaret av ett kors med svep förfärdigat av bildhuggare

Fig. 306–307. Interiör mot öster och väster. Kormålningen utförd 1950 av G Torhamn.

The interior of the church looking east, and west. The wall-painting is by G Torhamn, 1950.

Lorentz Nordin i Karlskrona. Korset är nu uppsatt på den södra långhusväggen. Bakgrunden utgjordes av en i absiden målad Golgataframställning samt skyar med änglahuvuden. Altaret omgavs av en rund altarring. Predikstolen, som saknade ljudtak, hade målats i gråvitt och försetts med målade emblem i fälten samt ett nytt underrede med målat draperi. På väggen ovanför predikstolsingången fanns ett målat gult draperi. Även de båda fönstren på läktaren omgavs av röda målade draperier. Den gamla läktarbarriärens fält med apostlabilder hade bibehållits, däremot hade lister och bågställningar om-målats i svart, vitt och marmorerat grått med förgyllning. Det nytillverkade mittpartiets släta fyllningar var blå-målade och försedda med emblem i form av hjärta, kors, bibel med kalk samt ankare. Dekorationsmålningen på-börjades av målarmästare August Enegren men slutför-des av målarmästare W Rundquist, båda från Karlskro-na. Inredningen i övrigt var målad i »perleferg» förutom altarringen och läktarpelarna som var »kolmårdsmarmo- rerade».

Kända viktiga förändringar

- 1871 Torn. Läktarfönstren igenmurade. Ommålning.
 1882 Orgel.
 1920 ca Tornspiran, gesimserna och listerna avtäckta med galvaniserad plåt.
 1947–50 (ark S Ullén). Takens skifferbeläggning ersatt med tegel. Absidens ingång igensatt. Altarkorset bortta- get, ny absidmålning av G Torhamn, nytt altare, ny

altarring. Senare målade tillägg borttagna på prediksto- len, som återfick ursprunglig färgsättning samt ljudtak. I korgens fyllningar skulpterade evangelistbilder av G Tor- hamn. Korbänkarna borttagna. På läktarbarriärens äldre delar framtogs 1700-talets färgsättning och 1800-talets emblemmålning borttogs från mittutsprånget. Vidare tillkom bekvämare sittbänkar, nytt golv, elinstallation med nya ljuskronor, omhängda över bänkkvarteren, samt ommålning av inredningen. Den östra väggens strålsol samt draperimålningen vid predikstolen bort- tagna.

1952 Orgelverket ombyggt och kompletterat med rygg- positiv.

1962 (ark S Fränne). Torntaket beklätt med kopparplåt. Ommålning av ytterportar.

1985 Nytt orgelverk, ryggpositiv borttaget.

Äldre ritningar

1838 (tillbyggnadsritning uppvisades vid en sockenstämma av byggmästare *J Forsäll*, Karlskrona; nu försvunnen); u å föränd- ring och tillbyggnad (*O E Ödman*, akt ÖLÄ, brev till K Majt 1843); 1843 omarbetad ritning (*F Åbom*); 1869 torn (*J A Hawer- man*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Hartler, H-L, Kort historik över Listerby kyrka, u å; *Ödman, O E*, Listerby. Blekingebygder 1925. Sölvesborg 1925; SvK, Blekinge bd I, vol 36, Stockholm 1932; *Tuulse, A*, Blekinge. En konsthisto- risk översikt. SvK, vol 90. Sthlm 1961. Interiörbild före renove- ringen 1947–50, ATA. Se även ovan *B Sandström*.

Lösen

Uppförd 1858–60 av kantorn och byggmästaren J Rosenlund i Tving efter ritningar av Johan Fredrik Åbom. I byggnaden ingår i öster och söder murar från den äldre kyrkan. Invid Allhelgonadagen 1860 av hovpredikant O W Eklundh.

Plan och material

Rektangulärt långhus med smalare kor med sakristia. Torn med huvudingång i väster. Separat ingång från söder till sakristian.

Uppförd av gråsten med tegel i omfattningar, pilastrar och listverk. Putsad och vitkalkad. Skiffertak. På tornets tak och lanterninhuv plåt.

Exteriör

Utförd enligt 1857 års ritning med smärre avvikelser. Så har tornets ljudgluggar fått en rikare utformning medan långhusets sydingång slopats och sakristieingången flyttats från öster till söder. Sakristians nuvarande trefönstergrupp ingår i återstående murverk från det medeltida koret.

Interiör

Det tunnvalvda kyrkorummet domineras nu av den al secco målning, som sedan 1936 pryder den östra korbväggen. Målningen, som skildrar »Korsbärandet», är utförd av Gunnar Torhamn. Inredningen är i princip

Fig 309. Interiör mot öster. Kormålningen utförd 1936 av G Torhamn.

The interior of the church looking east. The wall-painting is by G Torhamn, 1936.

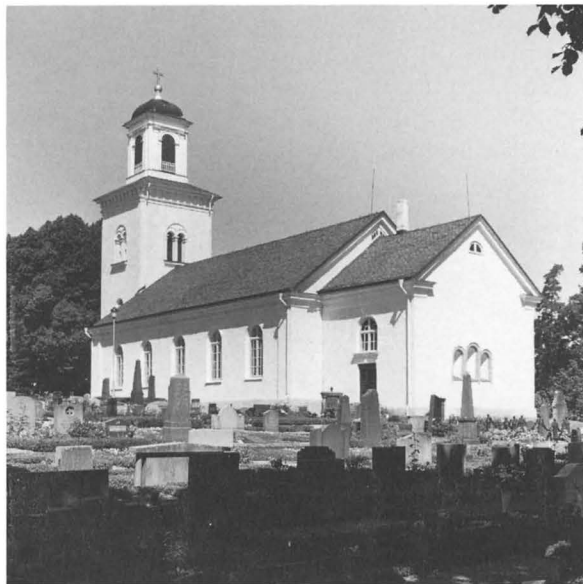

Fig 308. Lösens kyrka från sydöst.
Lösen Church from the south-east.

Fig 310. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

samtida med kyrkan. Predikstolen, från 1636, övertogs från den gamla kyrkan.

Ursprungligen bestod altarprydnaden av ett kors med svep och törnekrans, placerat mot en tygfond i en snidad inramning, utförd efter Åboms ritning, där den dock är inkomponerad i en skärmvägg.

Kända viktiga förändringar

1862 Orgel.

1912 Orgelverket ombyggt. Läktarbarriären utflyttad. 1936 (ark A Ruben). Den ursprungliga altarprydnaden borttagen. Al seccomålning av G Torhamn på östra korväggen. Utvidgat korparti med dopplats i södra delen. Bekvämare sittbänkar. Ommålning. Medeltida fönsteröppning framtagna i sakristians östvägg. Värmeinstallation. Nytt orgelverk.

1951 Elinstallation.

Mjällby

Uppförd 1788–92, troligen efter ritningar av Jacob Wulff. Invigd 27 oktober 1793.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd sakristia. Torn med huvudingång i väster. Ingång även mitt på sydsidan. Senare upptagen ingång till sakristian från söder.

Uppförd av gråsten. Putsad och vitkalkad. Tegeltak, ursprungligen munktegel. På tornhuv och lanternin spån.

Exteriör

Byggt efter 1783 års ritning med vissa avvikelser: lägre sakristia med separat tak, förenklad tornhuv och lanternin, gördel- och takgesims ej utförda på tornet, stickbågiga fönster istället för rundbågiga, mindre fönster på tornet. Lanterninens öppningar är nu igensatta. I senare tid har korväggens runda fönster igenmurats och sakristian försetts med ingång i söder samt fönster i öster.

Interiör

Det breda kyrkorummet täcks av ett kassetterat tunnvalv från 1896. Den från gamla kyrkan övertagna altaruppsatsen från 1621 renoverades och förminskades en våning 1839 i samband med att den infogades i den av Carl Strömberg utförda stora grisailledekorationen på korväggen. Även altarets antemensale är övertaget från gamla kyrkans rika inredning från tidigt 1600-tal liksom predik-

1976 (Arkitektgruppen i Karlskrona). Nytt skiffertak. Läktarunderbyggnad. Ommålning. Nya ljuskronor över bänkkvarteren.

1979 Kororgel.

Äldre ritningar

1840 utvidgning och torn samt tvärsnitt (C E Wallerstrand); 1840 utvidgning och torn (G Westerling); 1841 utvidgning och torn (J F Åbom); 1857 utvidgning och torn (osign, Åbom?); 1860 orgelfasad (Th Medelplan?).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

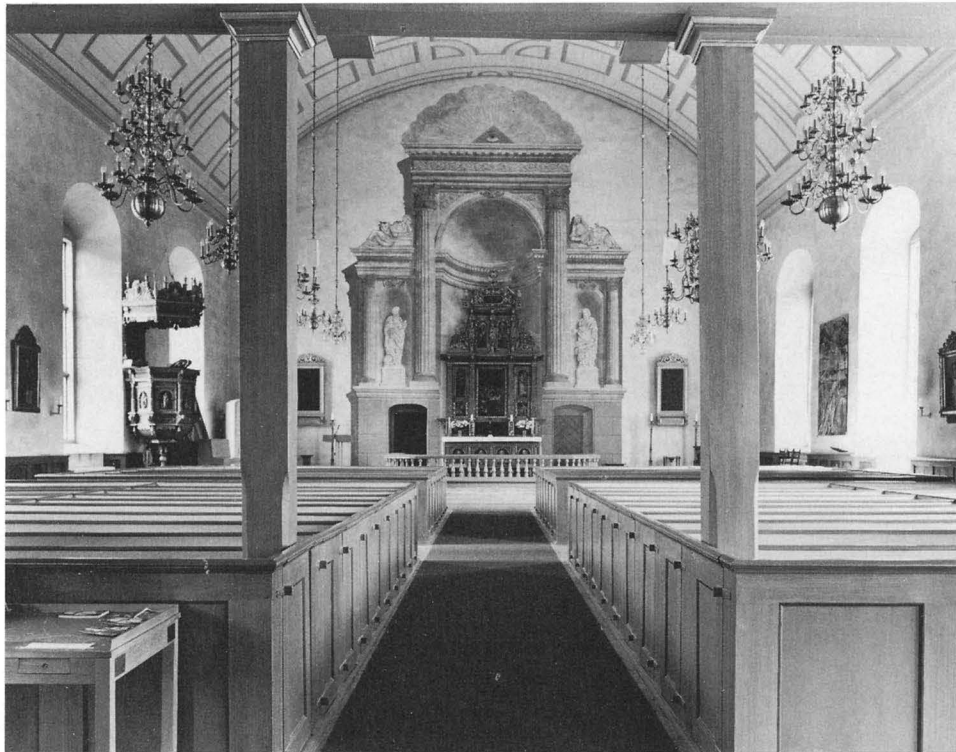
SvK, Blekinge bd I, vol 22. Sthlm 1932; Tuulse, A, Blekinge. En konsthistorisk översikt. SvK, vol 90. Sthlm 1961; Interiörbilder före renoveringen 1936, ATA. Se även ovan B Sandström.

Fig 311. Mjällby kyrka från sydöst.
Mjällby Church from the south-east.

stolen och dopfunten. Bänkinredningen, som från början var placerad i fyra rader, är i princip samtida med kyrkan liksom troligen även läktaren. I läktarbarriären har 1953 infogats ett ryggpositiv. Orgelfasaden härrör från 1885.

Fig 312. Interiör mot öster. Korbvåggens målning av C Strömberg 1839.
The interior of the church looking east. The wall-painting is by C Strömberg, 1839.

Kända viktiga förändringar

1835–40 Ommålning. Inredningen målad i »perleferg» samt blågrå marmorering. Dekormålning av C Strömberg i koret runt altaruppsatsen, som renoverats och gråmålat (tidigare blå).

1850 Predikstolens, altarets, altaruppsatsens och dopfuntens ramverk målat i mörkbrun ekfärg.

1872 Bänkinredningen ekådrad och väggdekorationen kring altaret renoverad. För arbetet svarade målarmästare J Lönblad, Kristianstad.

1885 Orgel.

1896–97 (ark Aug Lindegren). De runda fönstren på korbvåggens igenmurade, södra fönstret på sakristian förändrad till ingång. Predikstolen nedflyttad utmed nordväggen. Troligen ny altarring. Ommålning av interiören med kassettindelning av taket samt dekormålning kring fönstren och kvadermålning på väggarna upp till brösthöjd. Korgolvet belagt med viktoriaplattor.

1920 (ark Th Wåhlin). Nytt fönster upptaget i sakristians östvägg. De igenmurade rundfönstren markerade som nischer i östra korbvåggens fasad. Utvidgat korparti, predikstolen åter framflyttad. Bänkkvarteren ihopflyttade. Bekvämare sittbänkar. Målningarna framtagna i sidobänkarnas fyllningar, som delvis övertagits från gamla kyrkans bänkinredning, samt överflyttade till en väggpa-

Fig 313. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

nel och kompletterade med nya målningar av N Molin från Lister-Mjällby. Ny dörr mellan vapenhus och kyrkorum samt vid södra ingången. Ommålning.

1940–46 (ark S Ullén). Nytt tegeltak. Pannrum under sakristian. Ommålning. Ursprungliga färger framtagna på altaret, altaruppsatsen, predikstolen och dopfuntens.

Förändring av altarringens form. Utvidgat korparti. El- och värmeinstallation. Ljuskronorna utflyttade över bänkkvarteren.

1953 Orgeln ombyggd. Nytt ryggspositiv.

1972 (ark Hanna Victorsson). Delar av bänkinredningen borttagen under läktaren. Västra väggen under läktaren försedd med panel liknande långsidornas. Nytt golv, förhöjt korparti, nya fönster med antikglas i ytterbågarna. Ommålning. Ursprungliga färger framtagna på kordekorationen. Nytt orgelverk.

Mörrum

Den äldre kyrkan utvidgades 1774 till dubbel bredd åt norr. Vid ombyggnaden 1844–47, efter ritning av Johan Fredrik Åbom, bibehölls äldre murpartier i kyrkans mellersta och östra delar. Som byggmästare omtalas murmästare Weste Westesson från Sölvesborg. Invigd 17 oktober 1847.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med utbyggd, halvrund sakristia i öster samt torn i väster. Huvudingång genom tornet. Ingångar även i norr och söder samt till sakristian från öster.

Uppförd av gråsten med tegel i omfattningar och friser. Putsad och vitkalkad. Tornportalen försedd med omfattning av huggen granit. Takbeläggning av kopparplåt.

Exteriör

Uppförd efter 1845 års ritning med smärre avvikelser. Så har fönstren gjorts något högre och tornets balustrad ersatts av järnräcke.

Interiör

Det breda kyrkorummet täcks av ett tunnvalv, indelat med listverk och försett med dekorationsmålningar av Svante Thulin 1898. Den breda taklisten har kvar målad dekor från samma tid och även väggarnas kvadermålning återstår. Kyrkorummets inredning är till stora delar ursprunglig. Altarväggens utformning återgår på Åboms ritning från 1845 med smärre avvikelser beträffande den

Äldre ritningar

1783 nybyggnad (osign, akt ÖIÄ, brev till KMajt 1783); 1783 nybyggnad (osign, J Wulff?).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

Adrian, C, Mjällby kyrkas 150-års jubileum, Lund 1941; SvK, Blekinge bd II, vol 51. Sthlm 1941; *Tuulse, A*, Blekinge. En konsthistorisk översikt. SvK, vol 90. Sthlm 1961; Interiörbild 1919, ATA. Se även ovan *B Sandström*.

Fig 314. Mörrums kyrka från sydöst.
Mörrum Church from the south-east.

kolonnställning, som inramar altartavlan. Målningen, »Kristus välsignar barnen», utfördes 1861 av Johan Ulrik Lönblad. Även predikstolen, utförd av »snickaren Palm från Småland», utfördes efter ritning av Åbom. 1800-talsorgeln ersattes 1961 av en helt ny orgel.

Kända viktiga förändringar

1861 Altartavla av J U Lönblad, Kristianstad.

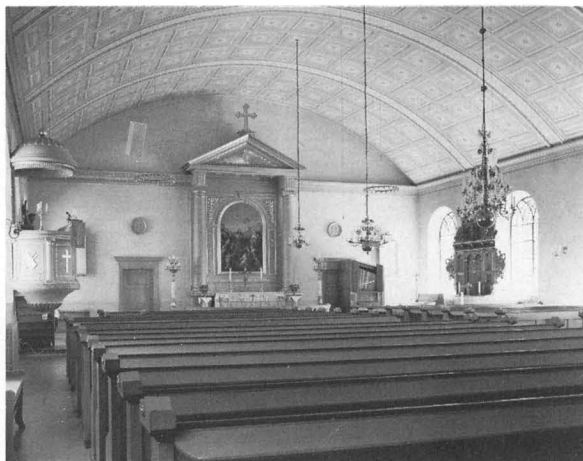

Fig 315. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

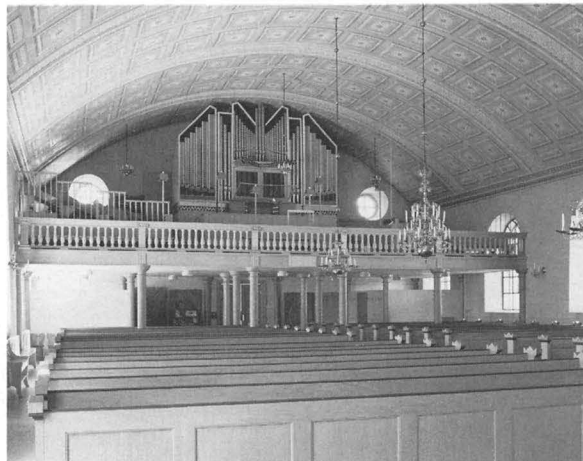

Fig 316. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

1874 Orgel.

1898 Genomgripande renovering. Ommålning av interiören. Dekormålning av S Thulin, bla på det pappspända innertaket.

1912 Äldre altarpupp restaurerad och placerad i kyrkorummets.

1931 Utvidgat korparti.

1934 Orgelverket ombyggt.

1936 (ark E Graebe). Ommålning. Altarringen avkortad. Förändring av läktartrappor. Elinstallation.

1961 Ny orgel.

1964 Taktäckning med kopparplåt, tidigare tjärat plåttak.

1970 (ark Hanna Victorsson). Kalkstensgolv. Läktarunderbyggnad genom skärmvägg av trä. Dopplats i koret. Draperimålning framtagen vid predikstolen. Ommålning.

1973 Kororgel.

1982 Två ljusringar i koret.

1987 (ark L Holmer). Förändrad läktarunderbyggnad.

Äldre ritningar

1838 Två ritningar, utvidgning och torn (*L W Sifwerz*); 1839 utvidgning och torn (*J W Gerss*); 1840 utvidgning och torn (*J W Gerss*); 1845 omarbetning av förslaget 1840 (*J F Åbom*); 1846 predikstol (*J F Åbom*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

SvK, Blekinge bd II, vol 51. Sthlm 1941; *Tuulse, A*, Blekinge. En konsthistorisk översikt. SvK, vol 90. Sthlm 1961; Interiörbilder före renoveringen 1936, ATA. Se även ovan *B Sandström*.

Fig 317. Predikstol, utförd efter ritning av J F Åbom, 1846.
Pulpit, designed by J F Åbom, 1846.

Sillhövda

Uppförd 1766–68. Någon föregångare tycks ej ha funnits på platsen. Invigd i november 1768. Förstörd 1940 genom eldsvåda och ersatt av en helt ny kyrkobyggnad.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum med sakristia i norr och vapenhus i väster med ingång från söder. Separat ingång även till koret. Sakristieutrymmet ursprungligen placerat bakom altaret.

Uppförd av liggande timmer samt utvändigt panelad. Tak och gavelrösten spånklädda.

Exteriör

Ritningar saknas. Kyrkans ursprungliga utseende finns återgivet av N I Löfgren 1819.

Interiör

Kyrkorummets interiör var mycket enkel och i princip oförändrad vid branden 1940. 1842 hade som altarprydnad anskaffats ett kors med svep och strålkran, inplacerat i ett antikiserande ramverk. Orgel tillkom 1870.

Källor, litteratur och äldre avbildningar

N I Löfgren, vol X, ATA; SvK, Blekinge bd I:2, vol 36. Sthlm 1932; Exteriör- och interiörbilder samt uppmättningsritningar, ATA. Om kyrkan se vidare ovan *M Ebeling* och *B Sandström*.

Fig. 318. Sillhövda kyrka från sydöst. Nedbrunnen 1940. Foto ATA.

Sillhövda Church from the south-east. Destroyed by fire in 1940.

Fig 319. Tvings kyrka från väster.
Tving Church from the west.

Tving

Uppförd 1841–43 efter ritningar av Carl Ståhl. För arbetet svarade kantorn och byggmästaren J Rosenlund i Tving. Invigd 17 september 1843.

Plan och material

Rektangulärt kyrkorum, orienterat i söder–norr, med utbyggd sakristia i söder samt torn i norr. Ingång genom tornet. Ingångar även i öster och väster. Separat ingång till sakristian.

Uppförd av gråsten med tegel i omfattningar och lister. Tornportalens omfattning av huggen granit. Putsad och vitkalkad. Tegeltak, ursprungligen spån.

Exteriör

Byggd enligt 1838 års ritning med rikt artikulerade långhusportaler i öster och väster. Även tornet och lanterninen har påfallande rik utformning. Förutom takmaterial och igensatta fönster i tornets bottenvåning oförändrad sedan uppförandet.

Interiör

Stort, nyklassicistiskt, tunnvalvt kyrkorum. Förutom fönsterglasen och läktarunderbyggnaden, vilken tillkom 1984, är interiören oförändrad sedan byggnadstiden. Altarväggens utformning följer Ståhls ritning. Altartavlan, »Nattvarden», utfördes 1842 av S Andersson. Mitt- och sidogångarna kan avgränsas mot kortet av skjutbara

Fig 320. Interiör mot norr.
The interior of the church looking north.

spjälgrindar. Predikstolen är utförd av bildsnidaren och spegelfabrikören Peter Lindh i Karlskrona 1842. Orgelns fasad är utförd 1847 efter ritning av J F Åbom.

Kända viktiga förändringar

1847 Orgel.

1915 Ny dopfunt.

1932 (ark E Graebe). Nya dörrar mellan kyrkorum och vapenhus. Innanfönster med katedralglas. Bekvämare

Fig 321. Interiör mot söder.
The interior of the church looking south.

sittbänkar. Två nya nummertavlor. Ommålning. Värmeledning.

1954 Elinstallation.

1967 Nytt orgelverk.

1984 (K-Konsult). Läktarunderbyggnad.

Öljeholt

Ursprungligen byggd 1754, nedtagen och återuppbyggd 1840–42. Vid återuppförandet utökades kyrkan i mittpartiet och försågs med ny sakristia samt vapenhus med tornöverbyggnad.

Plan och material

Oktogonal form med utbyggd sakristia i öster. Tornförsatt vapenhus med huvudingång i väster. Separat ingång till sakristian från norr.

Uppförd till större delen av liggande timmer. Reve-terad och vitkalkad, ursprungligen endast rödmålad. Taket täckt med kopparplåt, från början spåntak.

Exteriör

Trots den för tiden unika oktagonala planen, vilken går tillbaka på en äldre träkyrkotradition, uppvisar kyrkan en nyklassicistisk exteriör, som efter renoveringen 1865–66 troligen är oförändrad. Vid återuppförandet frångick man ÖIÄ:s ritningar, som förutsatte en nybyggnad, och återuppförde istället kyrkan efter församlingens egna intentioner. Tornet, som tillkom samtidigt, är troligen ritat av en löjtnant Petterson i Karlskrona.

Interiör

Interiört sett har kyrkan en ljus och nyklassicistisk prägel, trots det lågt placerade spegelvalvet. Bengt Nordenbergs altartavla, »Jesus vid 12 års ålder i templet», inplacerad i en rik arkitektonisk inramning, tillkom 1884. Predikstolen, som ursprungligen har ingått i en altarpredikstol, härrör från ombyggnadstiden, liksom bänkinredningen och delvis läktaren. Orgelfasaden är däremot från 1883.

Kända viktiga förändringar

1865–66 Exteriören reve-terad och avfärgad i vitt.

1883 Orgel.

1884 Nytt innertak. Altarpredikstolen upplöst och pre-

Äldre ritningar

1837 nybyggnad (osign, akt ÖIÄ, brev till K Majt 1838); 1838 nybyggnad (*C Ståhl*); 1844 orgelfasad (*J F Åbom*).

Källor, litteratur och äldre avbildningar

SvK, Blekinge bd I, vol 36. Sthlm 1932; *Tuulse, A*, Blekinge. En konsthistorisk översikt. SvK, vol 90. Sthlm 1961. Se även ovan *B Sandström*.

Fig 322. Öljeholts kyrka från nordöst.
Öljeholt Church from the north-east.

dikstolen flyttad till nordväggen. Ny altartavla av Bengt Nordenberg. Värmeugn.

1913 Spåntak ersatt med svartmålat plåttak.

1922 Nytt orgelverk.

1924 Ommålning av interiören i ungefär samma färgsättning som tidigare med väggar i gul ton, tak i vitt, bänkinredning och läktare i mörkbrunt, altarpredikstol och predikstol i vitt och guld.

1938–39 (ark Å Seberg). Förhöjt och något utvidgat korparti genom avkortning av de främsta bänkarna. Bekvämare sittbänkar. Ommålning av interiören med väggar i vitt och grått, tak i ljusblått, bänkinredning i en ljus blågrön färg. Värmeledning.

1957 (ark S Ullén). Träfiberplattor klädda med juteväv ersatte papp på korväggen. Ommålning. Ny yttertrappa.

1959 Nytt orgelverk.

1964 Delvis ny armatur över bänkkvarteren.

1974 Tornur med urtavla på västfasaden.

Fig 323. Interiör mot öster.
The interior of the church looking east.

Fig 324. Interiör mot väster.
The interior of the church looking west.

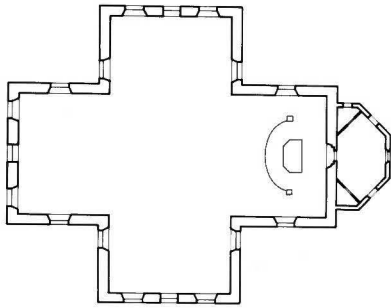
Äldre ritningar

1840 nybyggnad (centralkyrka, *Th Edberg*); 1842 nybyggnad (långhuskyrka, *Th Edberg*).

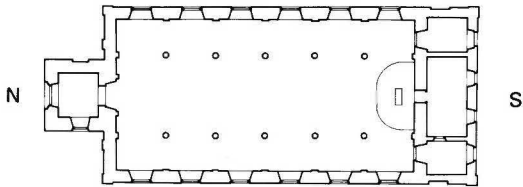
Källor, litteratur och äldre avbildningar

SvK, Blekinge bd II, vol 51. Sthlm 1941; [*Olsson, G*] Ölgehults kyrka, en kort beskrivning, u.å. Se även ovan *B Sandström*.

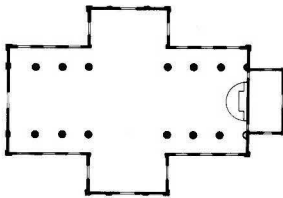
Fig 325. Planritningar, 1:800.
Plans of the churches, scale 1:800.

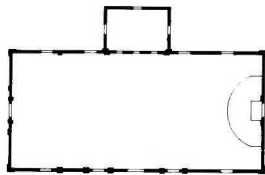
Asarum

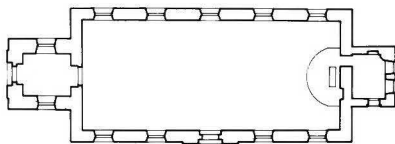
Augerum

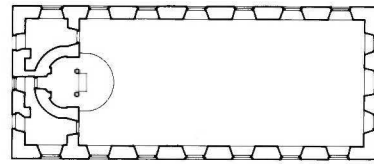
Backaryd

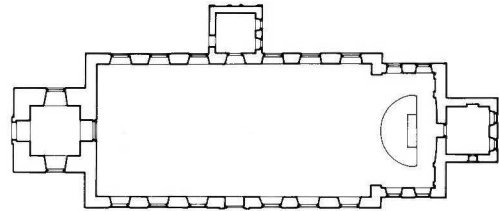
Eringsboda

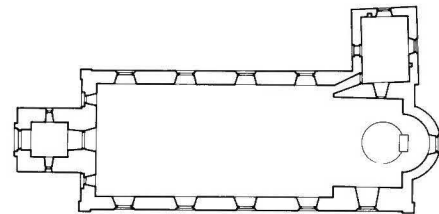
Gammalstorp

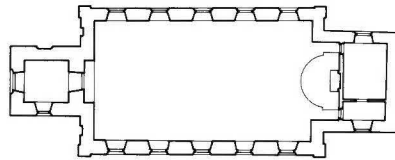
Jämjö

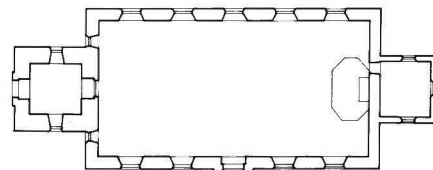
Jämshög

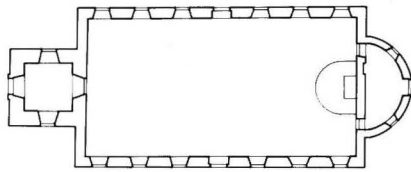
Listerby

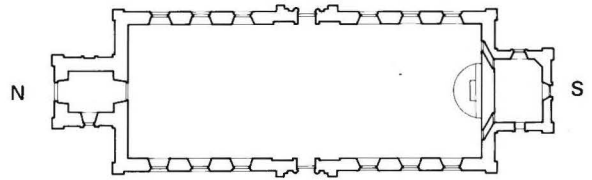
Lösen

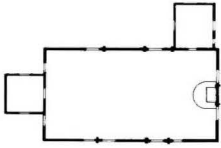
Mjällby

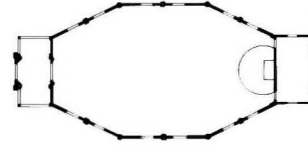
Mörrum

Tving

Sillhövda

Ölgehult

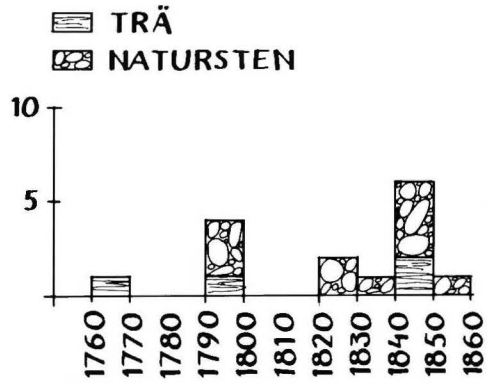
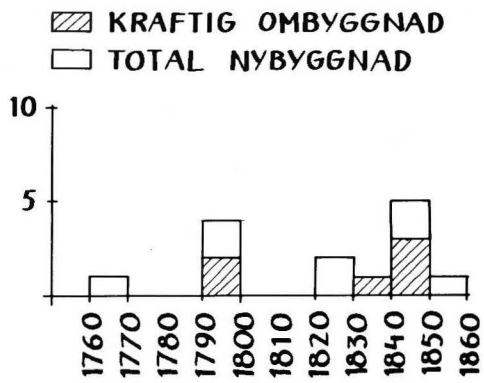

Fig 326. Diagram visande kyrkobyggen i Blekinge 1760–1860. Jfr fig 5 och 6.

Diagram showing churches in Blekinge built 1760–1860. See Figs 5 and 6.

Kyrkorna från perioden 1760–1860 i Skåne och Blekinge

En sammanfattande översikt

av INGRID SJÖSTRÖM

Under de hundra åren 1760–1860 tillkom 43 kyrkor i Skåne och 14 i Blekinge, nybyggnader eller radikala om- och tillbyggnader av äldre kyrkor. Blekingekyrkorna är alla nyklassicistiska, medan de skånska uppvisar ett brett spektrum av stilar, där de nyklassicistiska utgör en minoritet medan Brunius-kyrkor och variationer på medeltida nystilar dominerar.

Var och en av dessa kyrkor är ett unikt dokument över sin sockens historia, likaväl som en samlingspunkt för församlingens liv. De flesta har genomgått många små och stora förändringar, ibland så genomgripande att de helt präglas av den tid då renoveringen utfördes. Från kulturhistorisk synpunkt är både förändrade och oförändrade kyrkor av stort intresse. De ofta förändrade berättar om olika tiders växlande behov, resurser och ideal, medan de välbevarade vittnar om vad man ville och kunde åstadkomma vid *en* bestämd tidpunkt.

De kyrkor som in i våra dagar bibehållit sitt ursprungliga utseende är mycket sällsynta. Det är därför särskilt viktigt att värna om dem. Exempelvis har vi idag inte kvar en enda orörd Bruniusinteriör.

I de välbevarade kyrkorna möter vi speglingar av de två huvudströmningarna i 1700- och 1800-talens idé- och kulturhistoria, uttryck för två sidor i människans natur, två skilda former för religiositet: upplysning och romantik, tankens och känslans värld. I den nyklassicistiska kyrkan hyllas intellektets klarhet och skapelsens ordning, medan den medeltidsinspirerade ger näring åt fantasi och stämningsbehov genom historiska associationer och en rik formvärld. Bägge riktningarna har stora skönhetsvärden att bjuda oss. En renovering kan spoliера mycket av de ursprungliga kvaliteterna genom okänsliga ingrepp, men förändringar kan också vara acceptabla, om de görs med respekt och lyhördhet för kyrkans grundkaraktär.

Särskilt ömtåliga för ingrepp är de nyklassicistiska kyrkorna, som utformats med så estetiskt sparsmakade och precisa uttrycksmedel. Exteriörens välavvägda proportioner och strikta geometri svarar mot interiörens klarhet och ordning. Dess verkan bygger på en rad samverkande faktorer, där även smärre förändringar kan rubba balan-

sen. Kyrkorummets ger ett intryck av rymd och lätthet, genomströmmat av det rika ljusflödet från stora fönster med klara glas. Rena valv- och väggytor i ljusa färger bildar en lugn fond för altare och predikstol, vackert arbetade i tidens smak. Den betonade axialiteten, symmetrin och den jämna upprepningen av fönster och bänkmotiv bidrar till den rofyllda och högtidliga stämningen i salen, lika väl ägnad för enskild andakt som för folkrika gudstjänster.

Mot denna bakgrund är det angeläget att i en sammanfattande översikt särskilt uppmärksamma de relativt få välbevarade kyrkorna från perioden, inte minst som vägledning för de församlingar, arkitekter och antikvarier som har ett ansvar för vården av kyrkorna och deras inredning. Tonvikten har lagts på vad som är sällsynt och representativt i de bägge landskapen. Materialet har även sammanställts för att klargöra den kronologiska utvecklingen (fig 328 a–b). En fördjupad konstvetenskaplig och kulturhistorisk analys av materialet genomförs dock inte här; den får anstå till projektets slutfas, då periodens kyrkor i hela riket har bearbetats. Tills vidare hänvisas för Blekinge till Armin Tuulse: *Kyrkor i Blekinge, en konsthistorisk översikt* (SvK, Blekinge V, vol 90, s 116 ff).

Det stora antal arkitekter, byggmästare, konstnärer och hantverkare som genom åren skapat, utsmyckat och renoverat de här behandlade kyrkorna finns förtecknade i personregistret (s 282). Påfallande är att flertalet arkitektnamn endast är knutna till ett eller ett par projekt vardera. Till de namnkunnigaste i det inledande skedet hör Carl Hårleman (Öved, Landskrona) och Olof Tempelman (Böringe och Örkened i Skåne samt i Blekinge Backaryd, Jämshög och Trefaldighetskyrkan i Karlskrona). I Skåne förekommer 48 olika arkitektnamn som upphovsmän till ritningar för ny- och ombyggnader (inklusive ej utförda förslag), i Blekinge 25 namn. Av dessa arkitekter är det endast C G Brunius som kan knytas till mer än 20 ritningar, för 13 olika kyrkor, alla i Skåne. Han följs närmast av överintendentensämbetets arkitekter J F Åbom (fyra kyrkor i Skåne, tre i Blekinge), C G Blom Carlsson (sex i Skåne), J W Gerss (två i Skåne, fyra i

Fig 327. Öveds kyrka, byggd 1760–61, har en välbevarad klassicerande interiör. Här finns ännu östfönstret kvar i koret, med ett kors som enda altarpriklad på det gustavianska altarbordet. Den praktfulla snidade strålsolen med Gudssymbol kontrasterar effektivt mot de osmyckade ljusa vägg- och valvytorna. Foto R A Unnerbäck.

Öved Church, built 1760–61. The early neo-classical interior.

Blekinge) och A Törnquist (tre i Skåne, en i Blekinge). Det finns anledning att i projektets slutskede återkomma till de olika arkitektinsatserna och till ämbetets roll visavi lokala förmågor.

Samma tendens kan noteras beträffande restaureringsarkitekter verksamma efter 1860 intill nutid. Av 51 restaureringsarkitekter eller firmor som medverkat i renoveringar i skånska kyrkor från perioden är det tolv som haft uppdrag i fler än en kyrka. Bland dessa dominerar Eiler Graebe med 23 kyrkor, följd av Theodor Wåhlin (14 st) och T Leon Nilson (11 st). I Blekinge har 25 olika arkitekter/firmor utfört renoveringar, varav fem arbetat i fler än en kyrka (Graebe fyra st, Hanna Victorsson och S

Ullén tre st). Det är tydligt att vissa arkitekter når en stark och väletablerad ställning som restaureringsexperten, inte minst domkyrkoarkitekten, och att man i övrigt, särskilt för enklare underhållsåtgärder, utnyttjar lokala krafter.

Skåne

De 43 skånska kyrkor som byggdes, eller kraftigt ombyggdes, under hundraårsperioden 1760–1860 tillkom till övervägande delen under periodens tre sista decennier; endast fyra kyrkor byggdes före 1800 och ytterligare en handfull 1800–1830 (se fig 5). Kyrkorna är geografiskt relativt jämnt fördelade i landskapet, dock med viss kon-

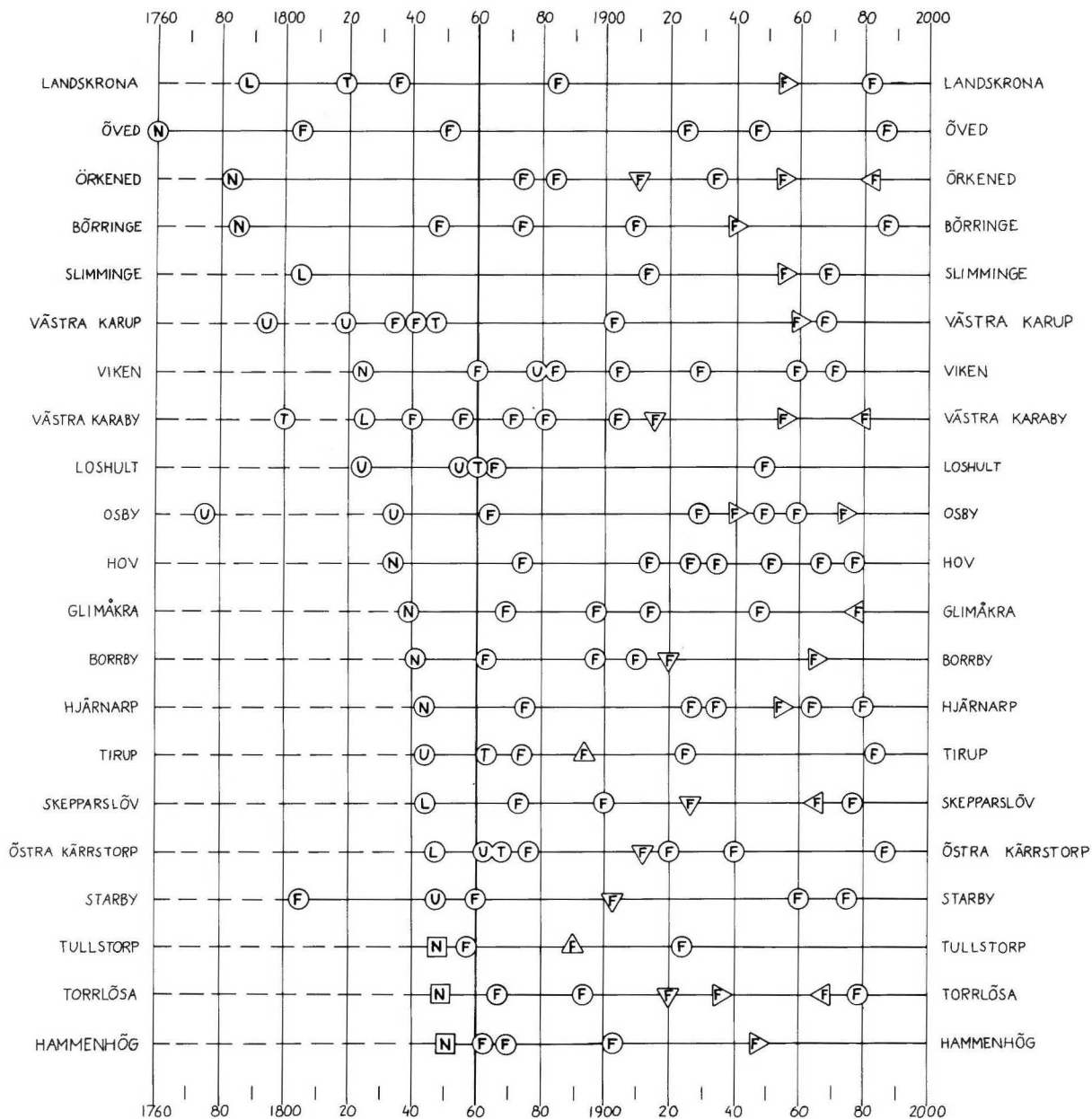
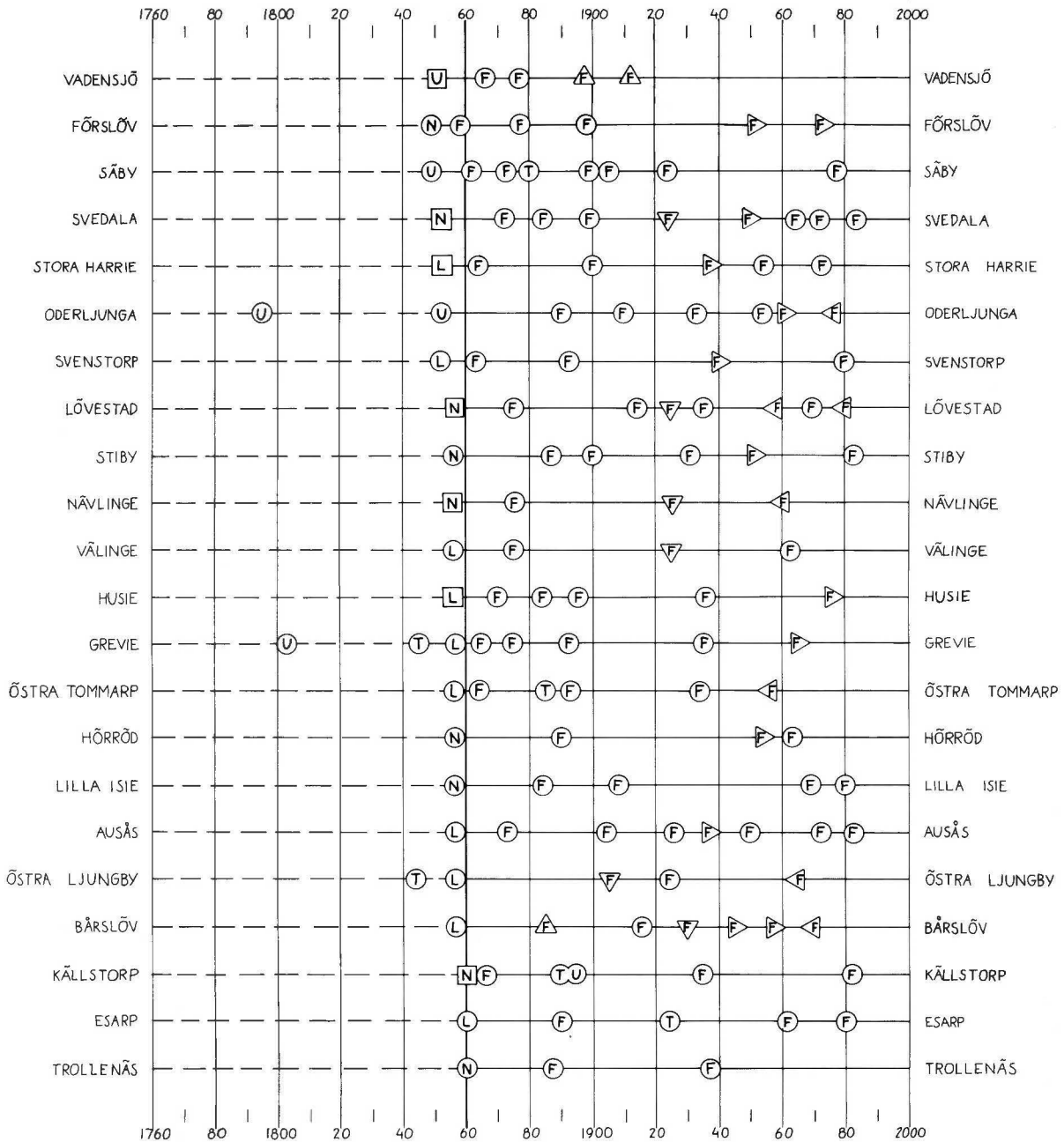

Fig 328a. Byggnads- och renoveringshistoria för de i Skåne uppförda kyrkorna 1760–1860. Kyrkorna är förtecknade kronologiskt efter nybyggnad av hela kyrkan (N) eller nytt kyrkorum fogat till ett äldre, kvarstående torn (L). Nybyggnad av torn efter 1760 är markerat med (T), utvidgning av kyrkobyggnaden med (U). Omfattande förändringar, dels genomgripande renoveringar, dels nyttillskott i inredning och utsmyckning, är markerat med (F). Renoveringsåtgärder av karaktären löpande underhåll,

t.ex. ommålning och byte av takmaterial, har ej markerats. Endast säkert tidfästa data anges. Några av de i Skåne mest verkamma arkitekterna har markerats i samband med nybyggnads- och renoveringsinsatser enligt följande: C G Brunius □, Theodor Wählin ▽, Henrik Sjöström △, Eiler Graebe ▷, T Leon Nilson ◁.

Building history and renovation and alteration history of the churches built in the province of Skåne during the period 1760–1860. The history is in chronological order, and the following abbreviations are used: (N) the new building of the entire church, (L) the building of a new church attached to an older, existing tower, (T) the construction of a new tower after 1760, (U) the extension of the church, (F) extensive alterations, in the form of major renovation work and/or new furnishings and decorations.

Renovation work in the form of repair and maintenance work has not been indicated. The table contains only information regarding work which can be reliably dated. The names of some of the most active architects in Skåne are indicated as follows in connection with new building, renovation work and alteration work: C G Brunius □, Theodor Wählin ▽, Henrik Sjöström △, Eiler Graebe ▷, T Leon Nilson ◁.

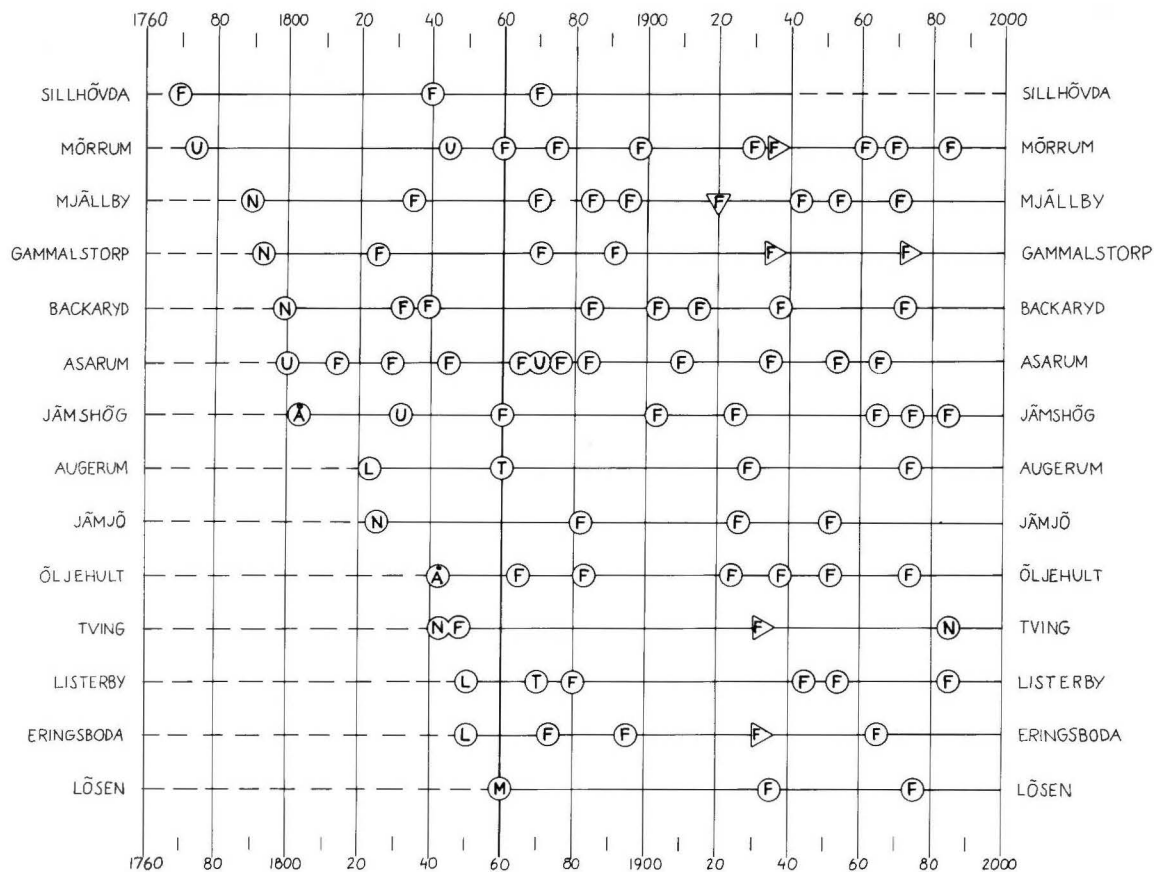

Fig 328 b. Byggnads- och renoveringshistoria för de i Blekinge uppförda kyrkorna 1760–1860. Markeringarna förklaras i motsvarande översikt över de skånska kyrkorna i fig 328 a. (Å) betecknar återuppbyggd.

Building history and renovation and alteration history of the churches built in the province of Blekinge during the period 1760–1860. See also Fig 328 a.

centration till den västra delen, särskilt Bjärehalvön och landskronatrakten (s 142). Även sydkustens mellanparti och Skånes sydöstra hörn har många kyrkor från tiden, medan de nästan helt saknas i de skogrika norra delarna och i centrala Skåne. Genomgående är det folkrika socknar som byggt. Landskrona är den enda stadskyrkan. 23 av kyrkorna ligger i Malmöhus län, 20 i Kristianstads.

Som belysts i de inledande artiklarna av Siegrun Fernlund och Evald Gustafsson är periodens skånska sockenkyrkor en stilmässigt brokig samling, där de rena nyklassicistiska exemplen är förhållandevis få och där Brunius' medeltidsinspirerade kyrkor utgör en särpräglad och inflytelserik grupp. Därtill kommer en rad blandformer där olika stildrag uppfinningsrikt kombinerats (jfr Fernlund s 26 f).

15 kyrkor är nybyggnader där inga delar av äldre kyrkor ingår. I tolv kyrkor kvarstår ett äldre torn. Tre av

kyrkorna är så radikalt ombyggda att de idag mer representerar den tid – sekelskiftet – då de renoverades: Borrby, Svedala och Slimminge. Flertalet kyrkor, 30 st, är enskeppiga långhuskyrkor utan tvärskepp och med torn. Sex kyrkor har T-plan, två har endast en korsarm, två har grekisk korsplan medan Öved är tornlös och har korta tvärskeppsarmar mitt på långhuset (se fig 281).

Av långhus- och T-planskyrkorna har 20 tunnvalv, mer eller mindre flacka, oftast av trä. Två har helt plana tak, medan så många som 14 kyrkor är kryssvälvda, alla tillkomna efter 1840. En till det yttre klassicistiska kyrka kan ha en nygotiskt präglad interiör, med låga kryssvalv och inventarier i nygotik, eller återanvända äldre inventarier. De skånska kyrkorna hade inte minst under tidigt 1600-tal fått nya inredningar av hög kvalitet.

Ett utmärkande drag för periodens skånska kyrkor är trappgaveltornen – hela 16 kyrkor har sådana torn. Av

Fig 329. Den elegant svängda huvan från 1790 på Örkeneds kyrka pryds av fint proportionerade klassiska tempelgavlar. Det uttrycksfulla formspråket framhävs av ett skickligt plåtslageriarbete.

Örkened Church. The tower spire from 1790.

dessa torn är dock endast fem byggda samtidigt med kyrkan i övrigt, medan sex är äldre (medeltid – 1600-tal) och fem yngre (1870–1900-tal), Esarps så sent som 1927. Trappgaveln har lång hävd i Skåne och har betraktats

som ett genuint skånskt drag, som återupptogs på 1840-talet efter ett uppehåll under det nyklassicistiska skedet, då man föredrog att avsluta tornen med lanternin.

Tornspiror tilläts först på 1850-talet och är därför fåta-

Fig 330. Det vita tornet med lanternin är den nyklassicistiska kyrkans signum. Ett av de fåtaliga tornen av denna typ i Skåne är tornet i Västra Karup, uppfört 1843.

Västra Karup Church. The white tower crowned by a lantern, like this one from 1843, is characteristic of the neo-classical church.

liga. Oderljungas höga åttkantiga torn med spira är ensamt i sitt slag. Enklare tornspiror har bl a Östra Kärrtorp och Tirup. Loshults torn med lanternin kombinerad med kort spira restes 1858. Övriga spiror tillkom under decennierna 1880–1910.

Det är som nämnts få av de skånska kyrkorna från perioden som kan kallas typiska nyklassicistiska byggnader. I särklass står Härlemans Öveds kyrka vid Övedskloster (fig 277 ff), till det yttre och inre av högsta konstnärliga halt och ytterst välbevarad. Den utgör inledningen till periodens kyrkobyggnade men har dock knappast satt avgörande spår i landsbygdens fortsatta kyrkobyggnade.

Till den lilla grupp kyrkor som är genomfört nyklassicistiska hör vidare Börringe, Örkened, Västra Karaby och Västra Karup. Börringe (fig 126 ff) i södra Skåne, öster om Svedala, och Örkened (fig 262 ff) i nordöstra Skåne, nära gränsen till Blekinge, är de enda skånska sockenkyrkor som bevarar en sengustaviansk karaktär. Olof Tempelman är förknippad med dem bägge. Börringe hade från början en svängd tornhuv, den nuvaran-

de pyramidhuv tillkom 1870. Kyrkorummet med den fasta inredningen och samtliga inventarier utgör en sammanhållen och välbevarad enhet. Örkeneds välproportionerade långhus, tornet med sin eleganta tornhuv, den rymliga interiören med sin praktfulla altarpuppställning är från samma tid. Senare tillägg och restaureringar har i stort sett respekterat den ursprungliga stilen.

Västra Karup på Bjärehalvön och Västra Karaby söder om Landskrona uppfördes bägge kring 1820. Västra Karabys harmoniska exteriör (fig 253) har tillkommit i ett samlat grepp, trots att tornet från 1790-talet fick sin slutliga form först 1864, då man följde en ritning från 1821. Västra Karups märkliga T-formade anläggning (fig 256) med delar från medeltiden, 1790, 1818, och torn från 1843 är också väl sammanhållen exteriört. Interiören med inventarier från tiden av hög kvalitet är väl bibehållen tack vare lyhört genomförda restaureringar. Endast orgeln från 1963 bryter enhetligheten.

Andra kyrkor med nyklassicistisk exteriör är bjärekyrkorna Hjärnarp (1843) och Grevie (1845, 1857), bägge med klassicerande kyrkorum som numera dock domine-

Fig 331. Hela altaranordningen i Västra Karup från ca 1800 är bevarad. Martin David Roth har målat altartavlans korsfästelsescen. Ramverket med joniska pilastrar och urnor, krönande förgylld strålsol och flankerande änglar utfördes troligen av bildhuggaren Johan Millberg i Landskrona.

Västra Karup Church. The altar, from around the year 1800.

ras av Pär Siegårds stora muralmålningar. Starby är ett gott exempel på hur en klassicerande exteriör (tillkommen i etapper 1815–57) kombineras med en kryssvälvd interiör.

Det klassicistiska formspråket kunde anses gångbart långt efter det att Brunius lanserat medeltidsstilarna på 1840-talet. Det kan exemplifieras av Östra Ljungby, öster om Ängelholm, och Loshult nära smålandsgränsen. I bägge fallen rör det sig om tillbyggnader som anpassats till äldre nyklassicistiska delar: i Östra Ljungby rättade man sig efter tornet från 1841 när långhuset uppfördes 1856, i Loshult utformades torn och förlängning 1861–63 i anslutning till en tornlös byggnadskropp från 1827.

De nyromanska och nygotiska stilar, som Brunius med

sådan genomslagskraft började praktisera från slutet av 1830-talet i Skåne, hade något tidigare funnit vägen även till Stockholm och togs tidigast upp av Fredrik Blom. Det dröjde innan medeltidsstilarna bröt nyklassicismens hegemoni, men det finns exempel på att arkitekterna vid överintendentsämbetet då och då prövade dem redan på 1840-talet. J W Gerss lämnade tex 1843 ett nygotiskt förslag till Oderlunga, som sedan 1853 byggdes efter ett likaledes nygotiskt förslag av J Hawerman. J F Åbom använde sig av nyromanska rundbågsfriser i Östra Kärrstorp (1846) och i Ausås (ritad 1848) och försåg gärna sina torn med trappgavlar (Ausås, Esarp). Det som är kvar av dessa tre åbomkyrkors inredningar är också nygotiskt. På samma sätt arbetade den unge F W Scholander i sina två

Fig 332. Orgelfasadens arkitektur med sina symmetriskt grupperade pipor samkomponeras med läktaren och balanserar altaranordningen i koret. Under den breda läktaren i Osby kyrka, invigd 1840, står ännu kolonnerna fria, och ljuset strömmar in genom dubbla fönster. Läktarunderbyggnader har i stället skett i korsarmarna.

Osby Church, consecrated 1840. The organ gallery.

Fig 333. Trappgavlar och rundbågefriser är typiska drag i de skånska medeltidsinspirerade kyrkorna, som blir vanliga efter 1840, främst genom C G Brunius' verksamhet. Hammenhög kyrka ritade Brunius 1848.

Hammenhög Church, designed by C G Brunius in 1848. Stepped gables and round-headed frieze mouldings are typical of the neo-mediaeval churches in Skåne after 1840.

Fig 334. Brunius' gedigna kunskaper om medeltidens konst kom väl till pass när han komponerade ornament för sina kyrkor. För kyrkan i Bärslöv ritade Brunius 1852 portar i trä med nygotiska mönster. Portarnas ramverk förnyades av E Graebe vid en renovering 1955.

Bärslöv church, designed by C G Brunius in 1852. Gothic-revival patterns on the doors.

Fig 335. När det gäller kyrkornas inredning är årtalet 1860 inte någon markant gräns. Nygotik och nyrenässans förekommer ända fram till sekelskiftet. Vadensjö, en Bruniuskyrka byggd 1848–50, fick sin altaranordning 1879 och resten av inredningen i rik nyrenässans vid Henrik Sjöströms renovering 1898–1900.

The interior of Vadensjö church, designed by Brunius. Built 1848–50, altered 1898–1900.

skånska kyrkoupdrag på 1840-talet, Förslöv och Skepparslöv. I Skepparslöv utfördes altare och predikstol till yttermera visso efter Brunius' ritningar.

Brunius' egna kyrkor från 1840- och 50-talen (se ovan Evald Gustafsson) är alla ganska väl bevarade till det yttre, men endast tre ger ännu en uppfattning om Brunius' idéer i det inre: Tullstorp, Hammenhög och Lövestad. Tullstorp (fig 240), den lätt bysantiniserande tegelkyrkan med åttkantigt torn över korsmitten och det karakteristiska arrangemanget i det ljusa koret med skärmaltare och skrank framför sakristian, har behandlats i Brunius' anda i en känslig restaurering på 1890-talet.

Hammenhög (fig 147–49) exemplifierar en annan bruniuslösning, den vitputsade långhuskyrkan med lågt trappgavelprytt torn, kryssvälvd interiör och samma anordning i koret som Tullstorp. Markant är också den originella kölbågen över tornentrén. Lövestad (fig

183–86) är också vitputsad, med ett resligt torn (justerat av Scholander på ÖIÄ), T-plan och för Brunius typiska flersprångiga fönster- och portalomfattningar. Kyrkorummet har plant trätak med målad kassettdekor, korskrank och predikstol i nygotik, allt efter Brunius' förslag.

Brunius' inflytande är tydligt märkbart i många andra kyrkor från tiden. Byggmästaren Magnus Cederholm, som svarade för många av Brunius' byggen, ritade själv ett par kyrkor i Brunius' anda. Lilla Isie från 1858 bibehåller ännu i stort sett denna karaktär, liksom Svenstorp (1854) och Stiby (1856). Ritningarna till de två senare kyrkorna bearbetades något av överintendentensämbetets arkitekter. Alla tre är vitputsade långhuskyrkor med västtorn och låga kryssvälvda kyrkorum, med arrangemanget i koren utförda enligt Brunius' idéer, även om enskildheter bytts ut senare.

Även byggmästaren Anders Haf var starkt påverkad av Brunius. För Bårslöv ritade domkyrkoarkitekten ett förslag 1852 som Haf utgick ifrån i de slutliga ritningarna 1858. Hafs egenhändiga Östra Tommarp 1857 ligger också nära Brunius, liksom Välinge. Hafs Östra Ljungby (1857–58), som ovan anförts som exempel på nyklassicismens sena fas, kan även belysa hur nära Brunius' enkla vita långhuskyrka ligger den nyklassiska. Skillnaden kan markeras av takfrisen: en profilerad list gör byggnaden klassisk, en rundbågefris nyromansk.

Trollenäs (fig 237) byggdes för Nils Trolle efter ritningar från 1855 av den danske arkitekten J Eckersberg. Kyrkan är en intressant hybrid mellan klassiskt och medeltidsromantiskt, med säker hand gestaltat till en helhet. Speciella för kyrkan är de smala, precis placerade tornfönstren, de stråvpelarliska hörnmarkeringarna med

små gavelkrön och den filigranlika taklisten på det i övrigt odekorerade långhuset. Ovanligt för tiden är också att koret avskilts från långhuset med en valvbåge, innanför vilken Thorvaldsens »Kristus» dominerar altaret. På ömse sidor om altaret, som tidigare belystes av fönster i öst, ligger sakristian i söder och herrskapslogen i norr.

Ytterligare några udda lösningar bevarade från tiden ska nämnas. Hörröd (fig 165–67) har ett innertak i trä, ett sadeltak med tvärgående lister burna av dekorativt utformade konsoler. Det utformades av A Törnqvist 1846 och är orört idag, till skillnad från det originella torn med spira som Törnqvist tänkt sig, men som vid byggandet 1856 ersattes av ett lägre trappgaveltorn. En annan ovanlig innertaksform använde Scholander i sin ovan nämnda kyrka i Förslöv (fig 136–38): ett tredingstak i trä. Scholander anslöt nybygget till ett torn från

Fig 336. En kopia av den danske skulptören Bertel Thorvaldsens berömda Kristusgestalt (jfr fig 11) smyckar altaret i Trollenäs kyrka, ritad 1855 av den danske arkitekten J J Eckersberg. Statyn stod ursprungligen i motljus, belyst av två korfönster, som sattes igen 1938 av E Graebe. Familjen Trolles korbänk skymtar t v om altaret, sakristian t h.

Trollenäs Church, built 1855. A replica of »Christ» by the Danish sculptor B Thorvaldsen (see Fig 11).

Fig 337. Bruniuseleven och byggmästaren Anders Haf ritade och byggde Östra Ljungby kyrka, klar 1858. Den femsidiga sakristian i korets förlängning har dock, liksom kyrkan i övrigt, klassicerande listverk vid takfoten men Bruniusinspirerade omfattningar kring fönster och portal.

Östra Ljungby church, built 1858 by Anders Haf, a follower of C G Brunius. The vestry.

1775 i oregelbundet gråstensmurverk. Enligt ritningen av byggmästare Westesson, justerad av Scholander, skulle murverket putsas men lämnades bart vid bygget 1850. Säkert var man då mottaglig för murens uttrycksfullt romantiska ytstruktur.

Det utrymme som bildas under orgelläktaren utgör ett naturligt, lägre förрум till kyrkosalen, ofta förskönat av vackert arbetade kolonner eller pelare och trappor upp till läktaren. Endast ett tjugotal skånska kyrkor från perioden har kvar detta rum mer eller mindre orört, utan läktarunderbyggnader. Ett exempel är Osby, där även det rika ljusflödet från väst har kunnat sparas. Där har emellertid istället korarmarnas läktare fått underbyggnader.

Inredning

Som framgår av den följande förteckningen över bevarade inredningsdetaljer från 1760–1860 är det relativt få av kyrkorna som idag äger altaranordningar från perioden; särskilt sparsamt företrädda är de nyklassicistiska. Det ensamma korset, så omtyckt som altarpnydd vid 1800-talets början, finns endast i Öved kvar intakt. I Bårslöv finns det kvar i koret men ej på altaret, i Hjärnarp sitter korset kvar i sin ståtliga arkitektoniska inramning men med ändrad färgsättning, i Skepparslöv är det höjt, i Stora Harrie flyttat. Flera andra kyrkor har bevarat sådana kors, flyttade från altaret till kapell eller tornvind.

Välbevarade nyklassicistiska altaranordningar med

samtida altartavla finns i Börringe, Västra Karup och Örkened, medan man i Trollenäs har bibehållit arrangementet med Thorvaldsens »Kristus» som centralmotiv. Kopior av den populära skulpturen finns även i Svens-
torp och Svedala. I två kyrkor har altarpredikstolar bevarats, Glimåkra och Loshult. Utsökt arbetade nyklassicistiska predikstolar finns kvar i Börringe, Hov och Landskrona.

Bevarad inredning finns i: *Ausås*. Altaruppställning, predikstol, orgelläktare. – *Bårslöv*. Altare, altarring, altarkors (ej på ursprunglig plats), skärmvägg, bänkinredning. – *Börringe*. Altaruppställning, predikstol, orgelfasad, orgelläktare, bänkinredning, färgsättning. – *Förslöv*. Predikstol, orgelfasad, orgelläktare. – *Glimåkra*. Altarpredikstol, orgelläktare, bänkinredning. – *Grevie*. Orgelfasad. – *Hammenhög*. Predikstol, läktare, fönster. – *Hjärnarp*. Altaruppställning med altarkors, orgelfasad, bänkinredning. – *Hov*. Predikstol. – *Husie*. Bänkinredning. – *Källstorp*. Orgelfasad, orgelläktare. – *Landskrona*. Predikstol, orgelfasad. – *Lilla Isie*. Altaruppställning, predikstol. – *Loshult*. Altarpredikstol. – *Lövestad*. Skärmvägg, predikstol, orgelläktare. – *Osby*. Delvis altaruppställning (fd altarpredikstolen upplöst), orgelfasad, bänkinredning. – *Skepparslöv*. Altarkors, predikstol, bänkinredning. – *Starby*. Altartavla, skärmvägg, orgelfasad, orgelläktare. – *Stiby*. Predikstol, orgelläktare. – *Stora Harrie*. Altarkors (ej på ursprunglig plats). – *Svenstorp*. Orgelfasad, läktare. – *Tirup*. Orgelfasad. – *Trollenäs*. Altaruppställning, predikstol. – *Tullstorp*. Predikstol, orgelfasad, orgelläktare. – *Välinge*. Altartavla. – *Västra Karup*. Altaruppställning med altartavla, predikstol. – *Örkened*. Altaruppställning med altartavla, predikstol, orgelläktare. – *Östra Kärrstorp*. Altaruppställning (med undantag av altartavlan). – *Öved*. Altaruppställning med altarkors, predikstol, orgelfasad, orgelläktare, bänkinredning.

Renoveringar

Som inledningsvis nämnts är det inte bara de kyrkor som bevarat sitt ursprungliga utseende som har ett speciellt kulturhistoriskt intresse utan även de kyrkor som bevarats i det skick de fått vid en bestämd renovering. Mycket få sådana prov på äldre renoveringar finns kvar idag. Två av dem har närmare presenterats i en inledande artikel (s 76); Borrby, som fick en rik nyrenässansdekor 1894, och Svedala, som kläddes i nyromanik av amerikanskt snitt 1902. Även om senare förändringar delvis överlagrat dessa renoveringar – det gäller särskilt Svedalas interiör – kan vi idag bilda oss en klar uppfattning om hur man kring sekelskiftet kunde omgestalta en nyklassicistisk kyrka enligt sin tids värderingar.

En tredje kyrka, som särskilt i det yttre ännu bibehåller

huvuddragen av en äldre renovering, är Slimminge (fig 203), som Folke Zettervall fick om hand 1907. Då var jugendstilen aktuell och den oansenliga sockenkyrkan med sitt låga torn förvandlades till en mycket medvetet formgiven jugendskapelse. Tornet höjdes och fick tidsty-pisk dekor i tegel, fönster och gavlar gavs karakteristiska accenter. I interiören har Zettervall mer anpassat sig till det nyklassicistiska.

Normalt är det i de förändrade kyrkorna inte en utan flera olika renoveringar som präglar dagens kyrka, summan av många viljor och åtgärder, retuscheringar av tidigare ingrepp, som tex i Sofia Albertina i Landskrona (s 47). Det är därför inte så lätt att studera effekterna av de äldre restaureringsarkitekternas insatser. Som exempel kan väljas lundaarkitekten Henrik Sjöström (1856–1934), som lärts upp av Helgo Zettervall och 1881 övertog dennes kontor i Lund, då Zettervall lämnade staden. Sjöström anlätades i Bårslöv 1884, i Tirup på 1890-talet, i Tullstorp 1892, i Vadensjö 1898 och 1911 samt i Stora Harrie 1902.

I Bårslöv, Tirup och Stora Harrie återstår endast fragment av Sjöströms renoveringar, medan Tullstorp (fig 241–43) och Vadensjö (fig 244–46) ännu ger en god bild av hans ambitioner. I bägge dessa bruniuskyrkor visar Sjöström en lyhörd respekt för upphovsmannen och ansluter nära till dennes formspråk. Vadensjö fick trappgavelmotiv både på kor och torn. Inredningen i bägge kyrkorna kompletterades med inventarier i nygotik- och renässansmotiv i Brunius' art.

I dessa och flera av de andra kyrkorna lät Sjöström lägga in nytt golv av de då populära olikfärgade och mönstrade sk viktoria-plattorna i keramik, som i interiören gav den eftersträfvade varma och ombonade atmosfären, tillsammans med målade dekor på väggar och i valv och bänkinredning i ekådring. Medan den målade dekoren senare ofta tagits bort ligger golvplattorna ännu kvar. Theodor Wählin och Eiler Graebes verksamhet har berörts i de inledande artiklarna (bl a av Siegrun Fernlund s 29 ff). Av de 14 skånekyrkor från perioden som Theodor Wählin verkat i mellan 1907 och 1930 vittnar idag Östra Ljungby 1907, Starby 1911, Östra Kärrstorp 1914 samt Välinge 1925 värtaligast om Wählins arbete och historiesyn. I Starbys kryssvalv finns ännu det mesta kvar av de dekorationsmålningar i goticerande stil som Wählin lät utföra (fig 208–210). I andra fall, som tex Östra Kärrstorp och Borrby, avlägsnade Wählin istället äldre dekor-målningar (s 83 ff). På 1920-talet arbetade han helst med en enhetlig färgsättning i grå eller beige toner. Ett undantag är Skepparslöv (fig 201–02) där figurmålningar ovan taklisten utfördes 1928 av Karl Dahlquist. Liksom Sjöström kände Wählin varmt för medeltid och renässans,

Fig 338. Eringsboda kyrka i Blekinge, även den en träkyrka, uppfördes 1847–49 som ett litet tornlöst tempel efter ritning av J A Hawerman. Timmerkonstruktionen döljs bakom en vitmålad slätpanel och smäckra pilastrar i fulländat symmetrisk komposition.

Eringsboda wooden church was designed in 1847 as a classical temple without tower.

men han har i flera av periodens kyrkor låtit den ursprungliga, svala och luftiga rumskänslan råda (ex Östra Kärrstorp, Välinge, Örkened).

Eiler Graebe har som nämnts haft större och mindre renoveringsuppdrag i 23 av de skånska kyrkorna från perioden mellan åren 1933 och 1974. Hans ofta praktiskt betingade åtgärder, inte minst de många arrangemang som inneburit att utrymmet i koret ökats genom att de främre bänkarna tagits bort och att delar av kyrkan avdelats som samlingsrum eller förråd, består i allmänhet än idag. Stora förändringar genomförde Graebe tex i Osby (s 34, fig 196–98), Stora Harrie, Trollenäs och Husie. Hans arbeten i Svedala, Landskrona och Borrby har berörts ovan (s 71, 85). Graebes renoveringar kunde leda både till drastisk omvandling av det befintliga och till rekonstruktion och framhävande av äldre skedens uttryck, som tex i Borrby och Västra Karup.

Visuellt mest påtagliga effekter av Graebes renoveringar är kanske de monumentalmålningar och glasmålningar som efter församlingarnas önskemål utfördes i några kyrkor. Så tillkom exempelvis tre av Pär Siegårds stora skånska väggmålningar i samband med Graebes åtaganden, i Hörröd och Hjärnarp på 1950-talet och i Förslöv 1960. Siegårds första fresk i Skåne tillkom redan 1937 i Grevie, utan Graebes förmedling.

Siegårds figurrika bildberättelser, från den tidiga »Bergspredikan» i Grevie med sin fasta realism, till de sena verken där stilisering och schematisering drivits långt, ansluter till en lång tradition i det dekorativa muralmaleriet. Genom sin ytmässighet och fast uppbyggda komposition betonar de väggens slutenhet. Men genom sin blotta storlek och dominant placering kan de samtidigt synas överrösta alla övriga enskilda komponenter från skilda tider i interiören och rubba balansen mellan

rummets olika delar. Graebe har dock säkert medvetet eftersträvat en sådan kraftkoncentration till koret. Andra exempel på stora korväggs- och absidmålningar tillkomna vid Graebes renoveringar är Kaj Siesjö i Oderljunga 1955 och Erik Lindholms i Svedala 1965.

Den arkitekt som de senaste decennierna varit mest anlitad för renoveringar i skånekyrkorna är Torsten Leon Nilsson, f 1920, med kontor i Malmö. Han har sedan 1955 haft uppdrag i elva av kyrkorna. De mest omfattande förändringarna, av liknande slag som dem Graebe genomförde, vidtogs under 1950–60-talen, tex i Östra Tommarp där koret höjdes och bänkar avlägsnades, läk-taren underbyggdes, antikglas sattes in och äldre dekora-tionsmålning togs bort. Liknande större renoveringar ut-fördes i Lövestad och Västra Karaby. I övriga kyrkor är ingreppen mer begränsade till punktinsatser som att nya inventarier införskaffats. I Bårslöv insattes ny dopfunt och ny orgel. Samtidigt förändrades ofta färgsättningen.

Blekinge

Kyrkorna från perioden 1760–1860 består i Blekinge av 14 sockenkyrkor. Även en av stadskyrkorna, Trefaldig-hetskyrkan i Karlskrona, har dock påtagligt präglats av nyklassicismens ideal (se Marian Ullén, s 116). I denna kyrka äger Blekinge en klenod av riksintresse, med ett av landets vackraste kuporum, gestaltat av Olof Tempel-man på 1790-talet. Inredningen, utförd av amiralitets-bildhuggaren Johan Törnström, är bevarad och varsamt och kunnigt vårdad genom tiderna, även vid 1950-talets stora renovering, då den ursprungliga färgållningen återställdes.

Som Monica Ebeling (s 97) och Birgitta Sandström (s 129) framhållit är de blekingska sockenkyrkorna en enhetligare grupp än de skånska, och även välbevarade. Trots att kyrkorna tillkommit under hela hundraårs-perioden (se fig 326) präglas de genomgående av den ny-klassicistiska stilen. Endast i ett par sent tillbyggda torn – Augerum 1860 och Listerby 1871 – anas nygotiska drag i exteriören. Interiörerna ger också, trots många sentida inslag, ett klassicerande huvudintryck. C G Brunius' in-flytande nådde inte Blekinge.

Kyrkorna ligger jämnt fördelade i landskapet, sex i inlandet och åtta i kustregionen (se s 230). Flertalet, tio kyrkor, ersatte äldre byggnader, och tillvaratog oftast delar av grund eller murverk i nybygget. Fyra kyrkor, Sillhövda, Mjällby, Jämjö och Tving, uppfördes utan föregångare på platsen.

Nio av kyrkorna har torn och långhusplan (se fig 325). Sakristian ligger i mittaxeln vanligen öster om koret, i en kvadratisk eller absidial utbyggnad eller inom långhusets rektangel. Träkyrkan i Ölgehult har en ovanlig oktogon-

planform, som utgår från den äldre kyrkans sexkantiga planform från 1754. Församlingen avvek därmed från överintendentsämbetets förslag, dels en centralkyrka, dels en normal långhuskyrka.

Tre kyrkor är tornlösa; Asarum, Backaryd och Erings-boda. Asarum och Backaryd har korsarmar. Augerum och Backaryd är treskeppiga, övriga enskeppiga. Samtli-ga kyrkor har tunn- eller spegelvalv.

Yttertaksformerna är som Monica Ebeling visar myc-ket karakteristiska för blekingekyrkorna. Tre av kyrkor-na har rokokomässigt brutna tak: Mjällby (fig 311) och Gammalstorp (fig 295) från 1780–90-talen och Jämshög (fig 302) från 1804. I Jämshög innebar det i trubbig vinkel brutna taket en avvikelse från Tempelmans rit-ning från 1804, som visar sadeltak. Rokokodraget för-stärks i Mjällby och Gammalstorp av de svängda torn-huvarna, medan Jämshögs torn fick lanternin enligt Tempelmans intentioner (dock delvis ändrad senare). Torn med klassicistisk lanternin fick även Mörrum, Jämshög, Ölgehult, Tving och Lösen, medan Augerum och Listerby som nämnts fick goticerande torn med spi-
ra.

Övriga kyrkor har sadeltak. Nyklassicismens låga tak-fall, betingat av den antika tempelgavelns proportioner, kunde man som Ebeling påpekat, sällan tillämpa, dels därför att det krävde en kostsam plåtavtäckning, dels på grund av ovanan vid den typen av takstolskonstruk-tioner. Höga sadeltak har Backaryd, Mörrum, Augerum, Jämjö och Ölgehult. Med tiden lärde man sig bättre be-härska tekniken, och de senare kyrkorna, som Tving, Listerby och Eringsboda från 1840-talet har något lägre takfall än de äldre. Den klassiska tempelfrontonens spet-siga takvinkel tillämpades dock inte i något av kyrkornas långhustak. Den finns som motiv i två kyrkor i form av frontoner: i Asarums korskyrka (fig 283) har varje kors-arm försetts med tempelgavlar framför det valmade, hög-re sadeltaket, helt enligt ritningen, och i Eringsboda (fig 292) pryds långsidornas mittparti av en frontespis, mer klassiskt spetsvinklig än öst- och västgavlarna.

Samtliga blekingekyrkor är välbevarade till exteriören. Som mest »renlärt» nyklassicistiska framstår Backaryd, Mörrum, Asarum, Tving och Lösen, medan de övriga utgör originella lokala variationer på det klassiska temat.

Även interiörerna är väl bibehållna, med ljusa, rena kyrkorum. I några få fall har det klara ljusinfallet bes-löjats av färgade glasfönster (Asarum) eller tonade an-tikglas (Mjällby). De för nyklassicismen typiska välbelys-ta koren har i några kyrkor (Backaryd, Eringsboda, Mjäll-by) fördunklats genom att fönster satts igen. Kolonnra-derna i de två treskeppiga kyrkorna, Backaryd och Auge-rum, ger en speciell resning åt dessa interiörer.

Fig 339. I de flesta nyklassicistiska kyrkorum korsas långhusets mittaxel av en tväraxel i salens mitt, ofta mellan två motstående portaler. I Backaryds treskeppiga träkyrka, ritad 1787 av E G Henschen (med O Tempelmans hjälp), markeras tväraxeln också av korta korsarmar. De blankmålade träkolonnerna förstärker känslan av klassiskt rum i denna blekingekyrka.

The wooden church of Backaryd, designed in 1787. As is the case here, the nave in most neo-classical churches is crossed by a transversal passage.

Inredning

Den fasta inredningen är till övervägande delen från perioden (se Birgitta Sandström). Till de mest konsekvent genomförda och välbevarade inredningarna hör Augerums (fig 287–288) och Jämshögs (fig 303–304), där samtliga delar av den fasta inredningen härrör från det nyklassicistiska skedet. Även i Backaryd, Mörrum, Mjällby, Gammalstorp, Jämjö, Öljuhult och Eringsboda utgör inredningarna en väl sammanhållen ensemble, trots att vissa delar har tillkommit under 1860–80-talen, eller har övertagits från 1600-talsinredningar (ex predikstolarna i Mjällby, Gammalstorp, Listerby och Lösen). Av särskilt intresse är altarpredikstolarna i Augerum och Jämjö.

Bevarad inredning finns i: *Asarum*. Altarring, altartavla (flyttad), bänkinredning (den klassicerande inramning-

vis förändrad), läktare, bänkinredning. – *Jämshög*. Altaranordning med altartavla, predikstol, läktare, bänkinredning (orgelfasad från 1860-talet). – *Listerby*. Bänkinredning. – *Lösen*. Orgelfasad (1862). – *Mjällby*. Altaromramning målad på korväggen, läktare, bänkinredning. – *Mörrum*. Altaranordning, predikstol. – *Tving*. Altaruppställning med altartavla, predikstol, orgelfasad. – *Öljuhult*. (Inredning i nyklassicistisk stil från 1880-talet.)

Renoveringar

Inga av blekingekyrkorna har genomgått så omvälvande förändringar som en del av de skånska. Få större restaureringar skedde kring sekelskiftet, men den tidstypiska ambitionen att göra det nyklassicistiska rummet mer stämningsmättat kan förmärkas tex i Mjällby (fig 312–313), där den kände stockholmsarkitekten Agi Lin-

I Mörrum (fig 315–316) har bevarats en av de få kompletta vägg- och valvdekorationerna av den produktive och skicklige skånemålaren Svante Thulin 1898. Ännu så sent som 1911 försågs det släta tunnvalvet i Asarums kyrka med listverk, utfört av Axel Lindegren. Under 1920-talet reagerade man mot sekelskiftets dekor, som i flera fall målades över (ex Mjällby, Jämshög). På 1930-talet kom här, liksom i landet i övrigt, ökade krav på värme, belysning, bekvämare bänkar, mer utrymme i koret, tätare fönster och förråds- och samlingsutrymmen. Eiler Graebe, som verkade i fyra av blekingekyrkorna på 1930-talet (Tving, Eringsboda, Gammalstorp och Mörrum), genomförde många sådana renoveringar, mest omfattande i Eringsboda 1932. Utöver praktiskt betingade åtgärder sattes där korfönstret igen med en altartavla och interiören fick ny färgsättning, i huvudsak bevarad idag.

Några stora korväggsmålningar av Siegårds typ tillkom inte vid dessa Graebe-renoveringar. Två andra kyrkor, Lösen och Listerby, har dock försetts med sådana av den produktive blekingekonstnären Gunnar Torhamn. »Gol-gatavandringen» i Lösen från 1936 utfördes i al secco i samband med en renovering av A Ruben, och fick ersätta den äldre altaranordningen med kors och svepduk. Mål-

ningen domineras av grå och ljusbruna toner med inslag av blekblått och hör till Torhamns stramast komponerade verk. I Listerby målade Torhamn 1950–51 »Kristus visar sig för Maria Magdalena».

Torhamn anlätades i Listerby i samband med en renovering utförd av Sigge Ullén, stadsarkitekt i Karlskrona, som även renoverade Backaryd, Mjällby och Öljuhult. Ullén arbetade liksom Graebe med en för tiden karaktäristisk blandning av pietet och estetisk ambition, avlägsnade sådant som han ansåg vanprydande och rekonstruerade i gengäld annat från äldre skeden som tilltalade honom. Hans insatser är tydligast skönjbara i Listerby, där koret helt förändrades genom Torhamns målning, medan ursprunglig färg och dekor togs fram på predikstol och läktarbarriär. Också i Backaryd och Mjällby återställde Ullén äldre färgsättning.

Även 1960- och 70-talens renoveringar har i flera fall inneburit framtagning av äldre färg och dekor (tex i Jämshög, Mörrum, Mjällby, Gammalstorp), men också en ofta fri och kontrastrik färgsättning utan förankring i kyrkans stil och historia. Särskilt bänkarna har erhållit sådan nymålning. En rad olika typer av läktarunderbyggnader tillkom också under dessa decennier.

Bilagor

1. Kungliga förordningar 1759, 1764 och 1776.

1759

Den 22 Martii. Kongl. Maj:ts Bref til Landshöfdingarne och Consistorierne, angående ansökningar om Collecter til Kyrkors byggande och reparerande.

Som wid ansökningar om Collecter til Kyrkors nybyggande, reparerande eller utwidgande ej alltid blifwit i akt tagit, hwad uti Kongl. Ciculaire-Brefwet af d 8 Martii 1728, så wäl som i Kongl. Resolutionerne på Prästerskapets Allmänna Beswär af åren 1731 och 1739, härom är förordnat; Altså, och på det Församlingarne ej för ofta med Collecter måga beswäras, och Kongl Maj:t icke heller i oträngt mål må med slike ansökningar warda öfwerhopad, wil Kongl. Maj:t härmed i nåder förordna:

1. Innan hos Kongl. Maj:t någon sådan ansökning anmäles, bör, efter föregången allmän Socknestämman, samt Församlingens och Socknemännens samråd om Collectens nödwändighet, syn och besiktning å Kyrkan ske af Domaren i orten, i närvaro af Probsten eller någon annan af Consistorio dertil förordnad Prästman, Församlingens Kyrkoherde eller den dess sysla förestår, Församlingens Kyrko-Råd, Föreståndare och Äldste, Kyrko-wärदार och andre dertil utsedde Socknemän, jemte en skickelig och godkänd Byggmästare samt förfarne och tillförlätelige Handwärfkare; då 1:o Kyrkans beskaffenhet och bristfälligheter noga skärskådas och omständeligen beskrifwas, och, sedan om sättet til förbättringen är öfwerenskommit, utsattes kostnaden dertil styckewis, i penningar uträknad; hwarwid, i fall nybyggnad eller så ansenlig reparation, som ändrar Kyrkans förra skick, fordras, bör den af Byggmästaren författade ritning derå, jemte omkostnads-förslaget, äfwen som wid andre publique byggnader sker, til Kongl. Byggnings-ämbetets öfwerseende insändas, eller ock med samma Ämbete förut rådgöras. 2:o, Efterses, hwad medel och penningar Kyrkan hafwer, efter räkenskaperne, at tilgå. 3:o, Om Kyrkan innehafwer några wissa inkomster af donerade eller testamenterade Hemman, Ägor, Spannemål och Capitaler, bör sådant upgifwas jemte de ständige utgifter, som torde deraf kunna anordnas. 4:o, Antecknas Församlingens eller Socknens storlek och hemmantalet af de der belagne Säterier, Frälse- Skatte- och Krono-hemman, samt antalet af Torp och Matlag;

Och, i fall Collect sökes til någon Stads Kyrka, eller om uti Församlingen ligger någon Stad, som i Kyrkans byggnad och underhållande tager någon del, bör äfwen utsättas antalet af Stadens Borgare och Matlag, som til Församlingen höra. 5:o, Om, och hwad kostnad Församlingens Inwånare igenom sammanskott och af egna medel hafwa i de senare åren ifrån 1720 sielfwe gjordt til Kyrkans byggnad, underhåll eller reparation. 6:o, Om Församlingen redan någon gång i senare åren ifrån 1720 undfått en eller flera Collecter inom Stiftet eller omkring hela Riket, och til hwad summa de sig bestigit.

2. Ej bör någon Församling, eller något Consistorium, til Kongl Maj:t inkomma med ansökning om Collect på annat sätt, än at, sedan Församlingen hos Consistorium begärt, at til Collects undfående warda i underdånighet anmäld, Consistorium öfwerwägar de wid synen och besiktningen befundne omständigheter och deröfwer författar sit til Kongl. Maj:t ställte underdåniga utlåtande, samt det, tillika med besiktningen och den i 1§. omnämde ritningen, sänder til Konungens Befallningshafwande i orten, som det ena med det andra, jemte sit eget underdåniga betänkande, til Kongl. Maj:t öfwerlämnar: Och bör Consistorium så wäl som Konungens Befallningshafwande icke blott hemställa Församlingens ansökning til Kongl. Maj:ts nådiga godtfinnande, utan tydeligen styrka antingen til afslag, eller ock til en enda eller så många Collecter inom Stiftet eller omkring hela Riket, som Församlingen tyckes wärkeligen förtiena; Hwarwid til efterrättelse lända bör, hwad uti Kongl. Resolutionerne på Prästerskapets Beswär af d 24 Septembris 1731 §. 5, och d 6 Junii 1739 §. 2 i detta mål är stadgat, och måga owilkorlige Collecter ingalunda, utan för besynnerlige ordsaker, tilstyrkas, emedan Församlingar, hwilkas egne Kyrkor stå under swåra reparationer och byggnader, böra ej beswäras med Collecter til andre Kyrkor.

3. I fall byggnaden eller reparationen, som Församlingen åstundar, finnes wara mindre nödwändig, eller på et icke nog sparsamt och tillika waraktigt sätt tilärd: Eller ock, om den nödige kostnaden icke är större, än at Församlingen, igenom egne sammanskott, kan och bör den ås-

tadkomma, så bör Consistorium först, och Konungens Befallningshafwande sedan låta derom göra Församlingen behörige föreställningar: Och, om Församlingen sig icke derwid finner, utan lika fullt yrkar på ansöknings anmälande om Collect, bör ock sådant alt af Consistorio och Landshöfdingen i underdånighet tilkänna gifwits och andragas. Skulle ansökning om Collect annorlunda inkomma, än i föregående 1, 2 och 3 Puncterne föreskrifwit är, får den icke til Communication och anmälande antagas.

4. Som wäl en del Församlingars Inwånare wisat sig williga och beredde at, med samlad magt, både i penningar och arbete gripa sig an til at i rättan tid underhålla och förbättra deras Kyrka, men ändå, för en deras förmåga öfvergående dryg kostnad skull, särdeles, när det ankommer på Kyrkans ansefliga utbyggnad eller annan swår reparation i en liten och swag Församling, ej mägta sådant fullborda utan hjelp och understöd af Collectemedel; hwaremot åter hos andre, jemwäl större och förmögnare Församlingars Inwånare förnimmes understundom en så stor tredska och hoglöshet, at de, på många år, hwarken med penningar eller arbete bekymrat sig om Kyrkans wid magt hållande; utan låtit den så illa förfalla, at när reparation oundwikligen ske måste, kostnaden stiger högre, än Inwånarena förmå utgöra; då äfwen de söka hjelp af Collecter, hwilket likwäl kunnat undgås, om Inwånarena småningom och efterhanden med årliga sammanskotter i penningar och materialier sig til arbetet i tid beredt hade; Altså åligger Consistorierne hädanefter, så ofta någon Församling til Collect anmäles, at då tillika omständeligen berätta, huru och med hwad upmärksamhet och alfware Kyrkans nödortft och byggnad blifwit wid de i Församlingen skedde Biskops- och Probste-Visitationerne efterfrågad och besedd, efter Kyrko-Lagens 24 Cap 8§. 6 Puncten och 19§. 6 Puncten; I anledning hwaraf Biskoparne och Probstarne hädanefter ock böra, wid Visitationerne, alfwarligen upmuntra och anmana Församlingarnes Inwånare, innan någon Kyrko-byggnad och reparation tilstundar, at förut, igenom enhällige sammanskott efter Hemmantalet, i flere år samla hwad til framdeles förestående byggnad kan i materialier och penningar tarfwas, då både utgiften för hwar och en Jordägare eller Åbo blifwer lätt och drägelig, och jemwäl tilgången säker och tilräckelig. Enär Inwånarena enhälligen eller efter fläste rösterna i sådant sammanskott ingå, bör det likaledes på deras egen förening ankomma, huru mycket efter hemmantalet må härtil på längre eller kortare tid årligen utgöras; Hwar efter och i fall någre af Sockneboerne skulle ej i rättan tid afbördas sig och betala det öfwerenskomne sammanskot-

tet, må Församlingen ej wara skyldig, at anlita Konungens Befallningshafwande om handräckning til utmätning, utan, efter Sockne-stämmobeslut, låta genom 2:ne owälduge utsockne Nämde män eller en Nämde man och en annan bofast man, under lika myndighet och hägn, som andre Kronobetjente, indrifwa och utmäta det inestående sammanskottet, dock ej för längre tid tillbaka, än 3 år, på sätt, som 17 Cap. 3. §. Jorda Balk innehåller. Eljest, hwad Kyrkans byggnad och reparation angår, böra följande i akt tagas, nemligen: At, innan kostnad göres på prydnaden af Altartafla, Predikestol, klockor eller hwarjehanda innanrede, böra Kyrkans murar, wäggar och hwalf först botas och i stånd sättjas: At särskille Klockstaplar af trä undwikas och besparas, och i det stället Klockorne, der det sig göra låter och utan Kyrko-hwalfwens fara ske kan, flyttas uti stentorn, hwilka ej böra wara högre och spitsige, utan med medelmåttige hufwar: At likmätigt 4§. af 1731 års Kongl. Resolution på Prästerskapets Allmänna Beswär, Annexe-Församlingar ej böra beswäras med deltagande i Moder-Kyrkans byggnad och reparationer, så framt ej Moder-kyrko-socknen tillika hjälper Annexet: Och, för öfrigt, at wid Biskops- och Probste-Visitationerne tilses bör, det de undfångne Collecter ej användas til annat, än det behof, hwartil de egenteligen bewiljade blifwit: Hwilket alt Landshöfdingarne och Consistorierne hafwa at ställa sig til efterrättelse, samt låta komma til de Församlingars kunskap, hwilka någon Collect söka.

1764

Den 28 Aug. Kongl. Circulaire Bref, angående ansökningar om Collecter til Kyrko-Byggnader och Reparationer.

Ehuru Kongl. Maj:t skäligen hade förmodat, det Dess igenom trycket utgångne Nådige Circulaire-Bref af den 22 Martii 1759, angående ansökningar om Collecter til Kyrkobyggnader och reparationer, skulle förekomma de wid slike ansökningar förut försporde missbruk, i det, at många Församlingar, dels utan trängande nöd, fallit Kongl. Maj:t dermed beswärlige, dels ock ej anskaffat och bestyrkt de underrättelser och uplysningar, som nådige warit; men likafullt blifwit af wederbörande hos K:gl. Maj:t med underdånige föreskrifter ofta understödde, har Kongl. Maj:t likwäl af de många sedermera inkomne och nu af Kongl. Maj:t granskade collecte-ansökningar måst förnimma, det ofwanberörde Dess Nådige Bref hwarken af Församlingarne eller Dess Embetsmän blifwit altid så noga i akt tagit och efterfölgt, som wederbordt, och at det samma jemwäl i sig sielft behöfwer ökas uti åtskillige delar och omständigheter; I

anledning hwaraf Kongl. Maj:t ytterligare i detta ämne förordnat följande:

1:o, Såsom alle Socknar i en och samma Församling böra, likmätigt Förordningarne, i så måtto räcka hwarandra hjälpsam hand och deltaga med hwarandra i Kyrkornes nybyggnader, utwidgningar, förlängningar och swåra reparationer, at uppå de ställen, der Moder-Kyrko-Församlingarne äro deras Annexe-Församlingar, i slike mål, til hjelp, böra de tilbakars utaf desse, wid förefallande tilfällen, understödjas, men, at Capell-Socknarne altid deltaga i deras Moder-Kyrkors byggnader och reparationer, derest ej, igenom särskilde föreningar, annorlunda är öfwerenskommit; Altså bör ock wid den uti 1 §. 4. Momentet af 1759 års Circulair-Bref påbudne syn- och besiktning noga antecknas och beskrifwas Hemmantalet, Torpen och Matlagen ej allenast uti den Sockn, som ärnar för sin Kyrka söka Collect, utan ock uti de öfrige til samma Pastorat hörande Moder- eller Annexe-Socknar och Capeller.

2:o, At alt hwad en Församlings Inwånare och Socknemän uti Materialier, Körslor, Foror, Frackter, Dagswärken och Handlangare syslor wid Mur- Timmer-Snickare- eller Smeds arbete kunna och böra, innom sig sielfwe, sammanskjuta och åstadkomma, ej må hädanefter uti omkostnads förslaget upföras och til summan beräknas, utan endast sådant, som oundwikeligen måste med penningar betalas.

3:o, At, emedan fem år nu woro förflutne, sedan Församlingarne, enligt 4 §. af förberörde 1759 års Bref, blifwit anmanade til at, innan Kyrkobyggnad eller Reparation tilstunda, förut, igenom enhällige sammanskotter i flere år, hwar för sig, samla hwad framdeles förestående Byggnad kan i Materialier och Penningar tarfwa, på det både utgiften för hwar och en Jordägare eller Åbo måtte blifwa lätt och drägelig och jemwäl tilgången säker och tilräckelig; Ty bör ock ej någon Collecte-ansökning hädanefter hos Kongl. Maj:t i underdånighet anmälas, innan Församlingen, som derom anhåller, wid undersökningen, wist sig, igenom werkelige och betydande sammanskott i flere år, wara til andre Församlingars medlidande och understöd af Collect förtjent, til hwilken ända Kongl. Maj:ts Befallningshafwande hafwa, hwar i sit Län, at, igenom Publicationer å Predikestolarne, allmänneligen kungöra; det de Församlingar, som försummat i rättan tid bota, bättra och förwara sina Kyrkor til Murar eller Wäggar, Tak, Hwalf, Torn och Fönster, och jemwäl finnas hoglöse och förgätne af den försicktiga omtanka och sorgfällighet at småningom och efter handen samla hwad

eljest, på en kort tid och i hastighet, ej kan aflöpa utan dryg kostnad och känning, göra sig sielfwe dymedelst förlustige af alt vidare hopp at hädanefter njuta någon Collect, men skola ändock blifwa alfwarligen tilhåldne at, på egen bekostnad, fullgöra sin skyldighet med Kyrkornes behöriga widmagthållande, om hwilket senare Probstarne, hwar och en i sit Contract, skola, wid ansvar til görande, wara förpliktade at sielfwe och igenom Kyrkoherdarne tidigt påminna Församlingarne, samt, så snart någon Sockn wisar härutinnan tröghet sådant icke förtiga, utan i tid angifwa hos Biskopen och Consistorium, som då hafwa at begära handräckning af wederbörande Kongl. Befallningshafwande, hwilken det åter skal tilhöra at, sedan den angifne Socknen blifwit hörd, föreskrifwa den samma wiss tid, innom hwilken Byggnaden eller Reparationen bör wara färdig och fullbordad, och det wid wicens föreläggande, efter Församlingens storlek, ifrån 50 til 200 Dal. Silfwermynt, som Socknens fattig-Cassa tillfalla skola.

4:o, Aldenstund, på de flesta orter, Församlingarne äro mycket betungade af en inritad gammal osed at hålla tak öfwer Kyrkobalkar, som antingen äro af träd timrade eller ock wäl bestå af gråstens murar, men ändock äro med bräder eller spån täckte, hwilka tak hysa det dubbla fel, at de dels äro owaraktige och beswära Socknens Inwånare med arbete och kostnad til deras underhållande och dels fräta Skog och träwärke, som derigenom, på et oträngt och emot sielfwa naturen stridande sätt, warder användt til bestånd och förwar af Gråsten, som ifrån förwandling nogsam och bäst förwarar sig sielf; Förden-skull och på det, en så stadelig quarlefwa utaf ålderdomen ifrån Påfwedömet måtte hädanefter aldeles warda afskaffad, skal det åligga Probstar, Kyrkoherdar och Presterskap at påminna och wara, samt Kronobetjeningen at med eftertryck tilhålla alla Sockneboer at, efter handen och så fort större eller mindre del af de nu utaf träwirke eller gråsten upsatte Kyrkobalkar förfalla, dem hädanefter ej annorlunda reparera, förbättra eller upbygga, än endast med Kalkstensmur utan något bruk, kalkband, hwitlimning eller täckning, och det wid 100:de Dal. Silfwermynts wite til Socknens fattig-Cassa för den Socknebo hög eller låg, rik eller fattig, som häremot bryter; Men wid de Kyrkor, der någorlunda dertil tjenlig gråsten, sprängd eller osprängd, icke kan wara at tilgå, eller icke, utan alt för dryg kostnad, kan framskaffas, måge Balkarne äfwen hädanefter blifwa af träd, dock med minsta kostnad inrättade och utan all täckning.

5:o, Som mycken kostnad, hwarutaf anledning til Collectansökningar tages, ofta härrörer af de mäst öfwer

alt brukbare Wapnehus, som til grunden, murar och tak äro i mon emot storleken lika dyre at bygga och underhålla som sielfwa Kyrkan, men likwäl i sig sielfwe äro så onödige, at de kunna, såsom på några ställen sker, aldeles umbäras, eller ock at en Huf af bräder kan göra Socknen lika tjenst; Så böra tjenlige föreställningar, til afskaffande af slike Wapne-hus, göras Församlingarnes Inwånare wid de tilfällen, då deras Kyrkor antingen skola å nyo byggas eller ock utwidgas på Södra sidan.

Detta alt blef wederbörande härmed tilkänna gifwit, med Nådig Befallning, at de, wid förefallande tilfällen, ställa sig det, tillika med Kongl. Maj:ts förra i detta ämne under den 22 Martii 1759 aflätne Circulair-Bref, i alla delar til noga efterrättelse, och om wärkställigheten häraf draga behörig försorg i hwad på dem ankommer.

1776

Den 31 Julii. Kongl. Maj:ts Förordning, angående hwad hädanefter wid Publique bygnader kommer at i akt tagas.

Wi Gustaf &c. Göre weterligit, at såsom Wi med missnöje förnummit, huruledes, oaktadt de skyldigheter, som wid Publique bygnaders upförande uti Wårt Rike böra i akt tagas, genom flera Förordningar tilförene blifwit utstakade, men i synnerhet medelst Rescriptet til Wår Öfwer-Ståthållare uti Stockholm och samtelige Landshöfdingarne af den 8 September 1752, samt 1. §. uti Förordningen om Kyrko-bygnader af den 22 Martii 1759 påbudits, at inga Kyrkor eller andre almänne bygnader få upbyggas å nyo, eller til någon betydande del repareras, innan desseinerne tillika med kostnads-förslagen blifwit til Oss i underdånighet ingifne, och, sedan de genom Wårt Öfwer-Intendents Embetes åtgärd äro granskade och rättade, af Oss Sjelfwe i nåder gillas: så har likwäl denne Wår nådige wilje icke alltid blifwit i akt tagen, och thymedelst bygnader ofta tilkommit, som sakna både waraktighet, beqwämlighet och anständigt utseende, utom det, at genom Handtwerkares okunnighet, wederbörande blifwit inledde i öfwerflödige och illa använda utgifter; altså och til förekommande af dylika missbruk i framtiden, wele Wi icke allenast härmed å nyo bekräfta förenämde Wåre nådiga Påbud af den 8 September, 1752 och 22 Martii 1759, utan ock ytterligare stadga och förordna, som följder:

1. §.

Alle Kyrkor, Hus, Broar och flere Publique bygnader i städerne och på landet, som antingen för Wår och Kronans räkning, eller ock af andre almänna medel byggas, böra icke werkställas, innan ordenteligen författade Desseiner, så wäl som kostnads-förslager blifwit af Wåra

Befalningshafwande til Oss i underdånighet insände, at, sedan de genom Wårt Öfwer-Intendents Embete äro öfwersedde, gillade eller omgiorde, af Oss Sielfwe i nåder approberas och stadfästas. Hwilket äfwen bör i akt tagas wid betydliga Reparationer, som göra någon ändring uti dessa bygnaders indelning eller utwärtse anseende.

På de orter, der förfarne Byggmästare icke äro at tilgå, må wederbörande hafwa frihet, at directe wända sig til Wårt Öfwer-Intendents Embete om Desseiner, sedan alle de omständigheter blifwit upgifne, hwarpå sådane Desseiner böra sig grunda.

2. §.

Inga Kyrkor, Residence-hus, Rådstufwor, Förråds-hus, Hospitaler, Broar eller andre bygnader, som för publike medel upföras, må hädanefter byggas af träd, utan böra de efter tilgången på orterne, werkställas af murtegel, marmor, sandsten, tålgsten eller gråsten. Skulle någon gång omständigheter sig förete, som göra träbyggnad oundwikelig, wele Wi, uppå underdånig anmälan, Oss särskilt i nåder utlåta, huruwida ändring eller inskränkning uti denna Wår almänna författning må kunna bewiljas.

3. §.

Wid Kyrkors inredning med Altare, Predikstolar, Orgwerk och andra hufwudsakeliga prydnader, hwartil ofta betydelige penninge-summor i brist af kunskap illa användas, bör hädanefter i akt tagas, at inga sådane Kyrkoprydnader förfärdigas, innan Desseinerne blifwit hos Oss i underdånighet företedde, at på sätt, som förut om bygnader stadgadt är, af Wårt Öfwer-Intendents Embete öfwerses, och sedermera med Wår Egen nådiga approbation til werkställighet befordras.

4. §.

Enär Grafwårdar eller andre Minnes-märken i Kyrkorne af enskilta personer upresas, wele Wi äfwen i nåder hafwa förordnat, at ritningarne deröfwer til Wår approbation i underdånighet upwisas, på det at sådane monumenter icke må, som ofta skedt, wanställa Kyrkorne, i stället för at pryda de samma, utan fast heldre wara et minne för efterwerlden om Wårt tidehwarfs insigt i Konster och Handaslögder.

Och på det denne nyttige författning icke må vara Wåra trogna Undersätare til tunga, wele Wi i nåder tilllåta, at Wårt Öfwer-Intendents Embete med Desseiner och goda råd, utan någon afgift, går Private til handa, som sig anmäla, då de wid handen gifwa omständigheterna, hwilka derwid komma at i akt tagas, och kostnaden, som de wilja använda.

5. §.

Om det af Oss i nåder påsyftade ändamålet, at förse Riket med beständiga och prydlige byggnader, skal winnas, så är det icke nog, at behörige goda Dessenier dertil författas; de måste äfwen af skickeliga och förfarne mästare verkställas. Wår nådige wilje är derföre, at til förfärdigande af de prydnader uti Architecture, måleri och bilthuggeri, som til Publique byggnader göras för Wår och Kronans räkning, icke andre Konstnärer måge antagas och nyttjas, än de, som äro Ledamöter af Wår Målare- och Bildthuggare-Academie, eller åtminstane af bemälte Academie agreéerade och godkände: hwilket äfwen bör iakt tagas wid de ornamenters och målningars exequerande, hwarmed Wåre Örlogs-Fartyg decoreras.

Hwad Epitaphier och flere Kyrko-prydnader widkommer, som på Privatorum kostnad beställas, wele Wi wäl icke hafwa någon betagit, at efter behag använda des dertil ämnade medel; men som Wi förmode, at en hwar lärer finna nyttan af ofwanbemälte Wårt nådiga Förordnande, och Wi jemwäl förunne alle som det åstunda, at genom Wårt Öfwer-Intendents Embete, utan wedergällning bekomma wackra Dessenier; så förmode Wi ock, at de, som i så måtto gagnat sig af denna förmon, äfwen lära för egen heder och båtad skul nyttja de skickeliga Mästare, som dem af bemälte Wårt Öfwer-Intendents Embete warda anwiste.

2. Överintendenter vid K Överintendentsämbetet (ÖIÄ)

Statens byggnadsväsen anförtroddes 1697 åt en överintendent. 1772 blev överintendentsämbetet ett »kontor» inom de sk slottsbyggnadsstaterna och 1810 ett självständigt ämbetsverk. Verket omorganiserades 1917 till nuvarande byggnadsstyrelsen. Överintendentsämbetet bestod av en överintendent som chef, intendenter samt 1:e och 2:e arkitekter. De sistnämnda hade fram till 1864 titeln konduktör.

Nicodemus Tessin d y	1697–1728
Carl Gustaf Tessin	1728–1741
Carl Hårleman	1741–1753
Carl Johan Cronstedt	1753–1767
Carl Fredrik Adelcrantz (överintendents titel 1757)	1767–1795

Carl Fredrik Fredenheim	1795–1803
Fredrik Magnus Piper (tillförordnad)	1803–1805
Abraham Niclas Edelcrantz	1805–1813
Fredrik Samuel Silverstolpe	1813–1836
Fredrik Blom (tillförordnad)	1836–1844
Michael Gustaf Anckarsvård	1844–1858
Gustaf Söderberg	1858–1864
Fritz von Dardel	1864–1882
Helgo Zettervall	1882–1897
Albert Theodor Gellerstedt	1897–1904
Carl Möller (byggnadsstyrelsens generaldirektör 1918–24)	1904–1917

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, Stockholm
KB	Kungliga biblioteket, Stockholm
kr prot	kyrkorådsprotokoll
KrA	krigsarkivet, Stockholm
LLA	Lunds landsarkiv, Lund
LUB	Lunds universitetsbibliotek, Lund
LUHM	Lunds Universitets Historiska Museum, Lund

Nat M	Nationalmuseum, Stockholm
PÄ	pastorsämbetet
RA	riksarkivet, Stockholm
raä	riksantikvarieämbetet
st prot	sockenstämmoprotokoll
SvK	Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium
vis prot	visitationsprotokoll
ÖIÄ	överintendentsämbetet (efter 1918 byggnadsstyrelsen), Stockholm

eraturförteckning

LMÄN ARKITEKTURHISTORIA

- Collins, P.* Changing Ideals in Modern Architecture 1750–1950. London 1965.
- Döhmer, K.* In welchem Style sollen wir bauen? Architekturtheorie zwischen Klassizismus und Jugendstil. München 1976.
- Hitchcock, H R.* Architecture, 19th and 20th century. Pelican History of World Art. Harmondsworth 1958.
- Honour, H.* Neo-Classicism. Style and Civilization. London 1981 (1968). – *Densamme*, Romanticism. Style and Civilization. London 1981 (1979).
- Kaufmann, E.* Architecture in the Age of Reason. Cambr. Mass. 1955.
- Klassizismus–Epoche und Probleme. Festschrift für *Erik Forsman* zum 70. Geburtstag. Hildesheim 1987.
- McCarthy, M.* The Origins of the Gothic Revival. London 1987.
- Meeks, C.* Italian Architecture 1750–1914. New Haven London 1966.
- Middleton, R* (ed.). The Beaux-Arts and 19th century French Architecture. London 1982.
- Middleton, R* och *Watkin, D.* Neoclassical and 19th century Architecture. New York 1980.
- Nerdinger, W.* Historismus oder: von der Wahrheit der Kunst zum richtigen Stil, i: Das Abenteuer der Ideen, Architektur und Philosophie seit der industrielle Revolution. Berlin 1987.
- Rykwert, J.* The first Moderns: the Architects of the 18th century. Cambr. Mass. 1980.
- Summerson, J.* Architecture in Britain 1530–1830. Harmondsworth 1963.
- Watkin, D.* Morality and Architecture. The development of a theme in architectural history and theory from the Gothic Revival to the Modern Movement. Chicago London 1984.
- Watkin, D* och *Mellinghoff, T.* German Architecture and the Classical Ideal 1740–1840. London 1987.
- Zeitler, R.* Die Kunst des 19. Jahrhunderts. Propyläen Kunstgeschichte. Berlin 1966.

NORDISK ARKITEKTURHISTORIA

- Ahnlund, H.* J. E. Carlberg, Stockholms stads arkitekt 1727–1773. Diss. Borås 1984.
- Alm, G.* Wiesbadener Programm. Några reflexioner kring ett tyskt kyrkobyggnadsprogram och dess inflytande i Sverige. Konsthistorisk tidskrift 1–2 1973. – *Densamme*, Svensk klassicism. Lund 1986.
- Ad patriam illustrandam. Hyllningskrift till *Sigurd Curman*. Uppsala 1946.
- »at förse riket med beständige och prydliga byggnader...». Byggnadsstyrelsen och dess föregångare. Sthlm 1969.
- Brodd, S-E.* Upplysningstidens gudstjänst. Svenska kyrkans pastoratsförbunds medlemstidskrift. 1985.
- Edling, B.* Överintendentensämbetets organisation och arbetsuppgifter. Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 17, 1989.

- Fernlund, S.* »ett Herranom värdigt tempel». Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Diss. Lund 1982. – *Densamme*, Kyrkor i Skåne, en kulturhistoria. Lund 1980.
- Fogelmarck, S.* Carl Fredrik Adelcrantz, arkitekt. Diss. Sthlm 1957.
- von Folsach, K.* Fra Nyklassicisme til Historicisme. Arkitekten G F Hetsch. Diss. Köpenhamn 1988.
- Forblommet antik. Klassicismen i dansk arkitektur og havekunst. Studier tilegnede *Hakon Lund* 18 okt 1988. Köpenhamn 1988.
- Grandien, B.* Drömmen om medeltiden. C G Brunius som byggmästare och idéförmedlare. Diss. Sthlm 1974. – *Densamme*, Drömmen om renässansen. F W Scholander som arkitekt och mångfrestare. Sthlm 1979.
- Gustavianskt. Studier tillägnade *Sigurd Wallin*. Sthlm 1932.
- Hamberg, P G.* Tempelbygge för protestanter. Sthlm 1955.
- Lindahl, G.* Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800–1950. Sthlm 1955. – *Densamme* (red), Norden kring 1800. Temanr Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 17, 1989.
- Lunds stift i ord och bild. Sthlm 1947.
- Malmström, K.* Från ÖiÅ till ATA. De centrala ritningsarkiven. Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 7, 1984.
- Nilsson, S Å.* 1700-talet efter den karolinska tiden. Konsten i Sverige. Sthlm 1974.
- På klassisk mark. Nationalmuseum utställningskatalog. Sthlm 1982.
- Rappe, A.* Nyklassicistisk kyrkoarkitektur i Sverige 1780–1840. Lic avh i teologi. Uppsala u å (ca 1950).
- Setterwall, Å.* Erik Palmstedt 1741–1803. En studie i gustaviansk arkitektur och stadsbyggnadskonst. Diss. Sthlm 1945.
- Stavenow, Å.* Carl Härleman. En studie i frihetstidens arkitekturhistoria. Uppsala 1927.
- Sundvall, C F.* Om nyttan – den antika stilen i Byggnadskonst. Sthlm 1821.
- Tuulse, A.* Kyrkor i Blekinge. En konsthistorisk översikt. SvK Blekinge bd V, vol 90.
- Ullén, M.* Biskopens tempel och böndernas kyrka. Nottebäck-Granhult del VI. Åseda 1977.
- Unnerbäck, A.* Utsikt från Väderstads kyrka. Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 17, 1989.
- Wahlberg, A G.* Svenska konstnärers väg till antiken 1755–93. J E Rehn, J Pasch, G Fröman, G af Sillén, E Palmstedt på studieresor till Italien. Diss. Sthlm 1977.
- Vahlne, B.* Nyinredningen av Rosersbergs slott 1797–1818 – en ikonologisk studie. Diss. Sthlm 1988.
- Wollin, N G.* Desprez i Sverige: L J Desprez' verksamhet 1784–1804. Sthlm 1936.
- Zeitler, R.* Klassizismus und Utopia. Figura. Stockholm 1954.
- Öhman, P.* Den nyklassicistiska sockenkyrkans restaureringar. Uppsats i konstvetenskap, Stockholms universitet (stencil), Sthlm 1972.

Personregister

Arkitekter, byggmästare, orgelbyggare, hantverkare, konstnärer. Ortnamn hänvisar till avsnittet om kyrkobyggnaden i volymens katalog, sidhänvisning till omnämmande i volymens uppsatsdel.

- Acking, Carl-Axel*, f 1910, arkitekt. – Säby (1978), Esarp (1983). Se även s 95.
- Adelcrantz, Carl Fredrik* (1716–1796), arkitekt. 1741 konduktör vid slottsbygget i Stockholm, 1750 hovintendent, 1757–1795 överintendent (1757–67) tillsammans med C J Cronstedt. – S 98 f, 103, 114.
- Almén, August*, dansk konstnär. – Östra Tommarp (1886), Stiby (1887).
- Almfeldt, Lorentz Axel Fredrik* (1781–1844), arkitekt, konduktör vid ÖIÄ. – Oderljunga u å, Västra Karup (1805), Starby (1815), Esarp (1819), Västra Karaby (1821).
- Almroth, L*, byggmästare (?). – Oderljunga (1828).
- Andersson, Martin*, dekorationsmålare i Landskrona. – Säby (1905).
- Andersson, Salomon* (1785–1855), militär, kapten i Smålands grenadjärbataljon. Målare, 1825 elev till F Westin. – Tving (1842). Se även s 132.
- Andrén, C*, arkitekt. – Esarp (1927).
- von Arbin, Axel Magnus* (1717–1791), militär. 1741 konduktör inom fortifikationen. 1784 avsked med genlöjtnants grad. – S 52, 57.
- Arwidius, A* (1861–1915), arkitekt i Malmö. – Slimminge (1903).
- Berggren, Aina*, arkitekt. – Torrlösa (1982).
- Berglund, J P*, byggmästare (?) i Sireköpinge. – Säby (1850).
- Billing, Nils*, murmästare. – Örkened (1784), Nävlinge (1797).
- Björnkrans, H*, tecknare, målare i Stockholm. – Västra Karaby (1876).
- Blackstadius, John Zacharias* (1816–1898), målare, grafiker. 1860–81 lärare vid Slöjdföreningens skola i Stockholm. – Vadensjö (1878).
- Blanck, Nils August* (1884–1965), arkitekt, länsarkitekt i Malmö. – Säby (1925), Östra Ljungby (1929), Grevie (1936), Örkened (1936).
- Bloch, Carl Henrik B* (1834–1890), dansk målare. – Tirup (1870-t), Landskrona (1884), Backaryd, Esarp, Stiby, Torrlösa, Östra Ljungby, Östra Tommarp. Se även s 68, 70, 74.
- Blom Carlsson* (före ca 1830 Blom), *Carl Gustaf* (1799–1868), arkitekt. 1818 konduktör vid ÖIÄ, 1829 tillförordnad arkitekt, 1841 professor vid Konstakademien, 1844 arkitekt vid ÖIÄ, 1862 intendent vid ÖIÄ 1864 avsked. – Vällinge (1818), Viken (1822), Stora Harrie (1830), Slimminge (1832), Torrlösa (1841), Jämshög (1844). Se även s 64 ff, 74, 75, 120, 123, 127, 137.
- Boberg, Johan Paul* (1884–1947), arkitekt. – Eringsboda (1932).
- Bohm, Samuel Fredric* (1817–1896), militär (överstelöjtnant vid Upplands regemente), målare. Från 1836 konduktör vid ÖIÄ. – Östra Ljungby (1838), Grevie (1855).
- Boklund, Axel Harald* (1868–1924), arkitekt. – Svedala (1900). Se även s 76, 86, 89–92, 94 f.
- Boman, Gustaf Ulrik* (1782–1807), konduktör vid ÖIÄ, tecknare. – Förslöv (1803).
- Borgström, Olof* (?–1847), murmästare i Sölvesborg. – Osby (1833), Borrbby (1838). Se även s 19 ff, 76.
- Boström, Johan (Jöns)* (1793–1849), målare, tecknare, grafiker. – Västra Karaby (1820-t).
- Brink, K*, målare. – Glimåkra (1900).
- Brouhn, Robert Vilhelm* (1807–1882), arkitekt, målare, tecknare. – Hov (1838), Västra Karup (1838).
- Brunius, Carl Georg* (1792–1869), präst, professor i grekiska, arkitekt, konsthistoriker. – Husie u å, Torrlösa (1839, 1840, 1841), Skepparslöv (1840-t), Oderljunga (1840), Lövestad (1841, 1847), Nävlinge (1844), Tullstorp (1844, 1845), Källstorp (1845, 1855), Svedala (1845, 1846, 1847), Östra Tommarp (1845, 1847), Hammenhög (1846, 1848), Vadensjö (1846, 1849), Stora Harrie (1849), Bårslöv (1852). Se även s 20, 26 f, 36 ff, 66, 74, 76, 86 ff, 91, 96 f.
- Brüshaber*, murare. – Säby (1876).
- Byström, F W*, militär, arkitekt (?) i Karlskrona (1850-t). – S 120.
- Bäck, Fredrik Magnus* (1788–1838), arkitekt. 1807 e o konduktör vid ÖIÄ, 1809 ordinarie konduktör. – Nävlinge (1834).
- Carlberg, Johan* (1788–1855), arkitekt. 1817 e o konduktör vid ÖIÄ, 1835 hovarkitekt, 1841 arkitekt vid ÖIÄ. – S 20.
- Carlberg, Johan Eberhard* (1683–1773), fortifikationskapten, stadsingenjör i Göteborg, från 1727 stadsarkitekt i Stockholm. – S 50.
- Carlman, Carl Emanuel (Manne)* (1900–1988), arkitekt, länsarkitekt i Kristianstad. – Hov (1964).
- Cederholm, Johan*, byggmästare, son till byggmästaren Magnus Cederholm. – Lilla Isie (1856). Se även s 21.
- Cederholm, Magnus* (?–1855), byggmästare. – Svedala (1841, 1854), Hammenhög (1849), Svenstorp (1854),

- Lövestad (1854), Lilla Isie (1855), Stiby (1855). Se även s 86, 95.
- Dahlbergh, Eric Jönson* (1625–1703), fältmarskalk, generalguvernör, arkitekt, tecknare, gravör. – S 116.
- Dahlqvist, Karl Reinhold* (1900–1971), landskaps-, figur- och porträttmålare, dekorationsmålare och skulptör. – Skepparslöv (1928).
- Danial, Jean Hindrich*, snickare. – Asarum (1749).
- Dehn, H Chr*, konduktör vid fortifikationen 1750–60-t. – S 73.
- Desprez, Louis Jean* (1743–1804), fransk-svensk målare, akvarellist, tecknare, teaterdekoratör, arkitekt, etsare, gravör. – S 63, 66, 73, 75.
- Dympling, Ludvig*, byggmästare i Kristianstad. – Gammalstorp (1790), Asarum (1797).
- Eckersberg, Jens Juel* (1822–1891), dansk arkitekt. – Trolleås (1855).
- Eckert, Fritz Herman Wilhelm* (1852–1920), arkitekt. 1878–1904 vid ÖIÄ, 1904–19 intendent vid byggnadsstyrelsen. – Backaryd (1903).
- Edberg, Johan Theodor*, fr om 1839 ordinarie konduktör vid ÖIÄ. – Västra Karup (1836), Ölgehult (1840, 1842), Östra Kärrstorp (1842, 1843).
- Eggertz, Ingeborg Aurora Westfelt-* (1855–1936), målarinna. – Östra Ljungby (1907).
- Egmose, J*, f 1923, arkitekt i Växjö. – Asarum (1967).
- Ekberg, Fredrik Reinhold* (1837–1898), fr om 1865 arkitekt vid ÖIÄ, 1863–98 överlärare i byggnadskonstruktionslära vid Tekniska skolan i Stockholm. – Vålinge (1875), Vadensjö (1878).
- Ekberg, J*, byggmästare i Ystad. – S 79.
- Ekberg, O*, snickarmästare. – Ausås (1850-t).
- Ekekrantz*, bildhuggare. – S 137.
- Ekelund, Frans* (1882–1965), arkitekt, fr 1913 stadsarkitekt i Landskrona. – S 70.
- Ekelund, Trued*, timmermästare i Karlskrona. – Backaryd (1795).
- Ekengren, Jonas* (1736–1793), orgelbyggare i Stockholm. – Börringe (1786).
- Ekholm, Bertil*, arkitekt. – Östra Ljungby (1979).
- Ekholm, Carl Fredrik* (1857–1891), arkitekt, stadsarkitekt i Uppsala, 1882 arkitekt vid ÖIÄ. – Husie (1883).
- Elmström, Charles*, arkitekt i Klippan. – Oderljunga (1934).
- Emond, Martin Wilhelm* (1895–1965), målare, muralmålare, illustratör. – Landskrona (1943–53). Se även s 71 f, 74.
- Enander, Samuel* (1788–1843), arkitekt. 1813 konduktör vid ÖIÄ, 1826 arkitekt vid ÖIÄ. – Hov (1835).
- Enegren, August*, målarmästare i Karlskrona. – Listerby (1850-t).
- Ericsson, Johan Oskar* (1845–1887), arkitekt vid ÖIÄ. – Säby (1876).
- Essén, Erik Raquel (Arre)* (1886–1969), arkitekt. – Torrlösa (1925).
- Estenberg, Per* (1772–1848), arkitekt, målare, akvarellist, tecknare, grafiker, teaterdekoratör; elev till Desprez. 1795 konduktör vid ÖIÄ, 1798 stadsbyggmästare i Stockholm, 1820 titulerprofessor. – S 63, 75.
- Estenberg, Peter* (1686–1740), professor i grekiska 1719, kyrkoherde och prost i Jämshög. – Jämshög (1737).
- Fahlcrantz, Axel Magnus* (1780–1854), skulptör, författare. – Landskrona (1832). Se även s 65 f.
- Fant, Erik Johan* (1889–1954), arkitekt. – Hov (1930).
- Forsberg, Mikael*, f 1950, arkitekt. – Östra Ljungby (1978), Vålinge (1980), Östra Kärrstorp (1984).
- Forseth, Carl Einar Andreas* (1892–1988), målare illustratör, mosaikkonstnär, glasmålare. – Stora Harrie (1938).
- Forsäll, J*, byggmästare i Karlskrona. – Listerby (1838).
- Frid, Carl Ludvig* (1855–1909), målare. – Backaryd (1887).
- Fränne, Samuel*, f 1908, arkitekt, länsarkitekt i Blekinge. – Listerby (1962).
- Füssel, C*, målare. – Börringe (1845).
- Gehlin, John Erik Hugo* (1889–1952), målare, tecknare, grafiker, mosaikkonstnär, glasmålare, skulptör, konsthantverkare. – Bårslöv (1930), Landskrona (1931, 1938). Se även s 71, 74.
- Gerss, Jakob Wilhelm* (1784–1844), arkitekt, tecknare, kopparstickare, skriftställare. 1837 utnämnd till major i flottans mekaniska stat, sekreterare vid Konstakademien, arkitekt vid ÖIÄ. – Augerum (1818), Jämshög (1818, 1821, 1825), Ausås (1827), Starby (1831), Jämshög (1836), Borrby (u å, 1837, 1840), Mörrum (1839, 1840), Oderljunga (1843). Se även s 76, 85, 96, 105 f, 108 ff.
- Gjörwell, Carl Christoffer dy* (1766–1837), arkitekt, stadsarkitekt i Stockholm, tecknare, grafiker. – S 63 ff, 75.
- Glader (Scherner), Carl Gustaf* (1812–1904), träsnidare. – S 122, 132.
- Graebe, Eiler Otto* (1892–1977), arkitekt, domkyrkoarkitekt i Lund. – Eringsboda (1932), Tving (1932), Ausås (1933), Gammalstorp (1933, 1973), Osby (1934, 1940, 1971) Mörrum (1936), Svenstorp (1936), Börringe (1937), Stora Harrie (1938), Trolleås (1938), Torrlösa (1942), Bårslöv (1943, 1955), Öved (1947), Svedala (1950) Stiby (1951), Västra Karaby (1951), Förslöv (1952, 1972), Hörröd (1953), Slimminge (1953), Västra Karup (1953, 1958), Landskrona (1955), Oderljunga (1955), Hjärnarp (1957), Örkened (1958), Grevie

- (1964), Borrby (1968), Husie (1974). Se även s 30, 33 f, 71 f, 76, 81, 85 f, 96.
- Gullenberg, Nils*, arkitekt. – Skepparslöv (1979).
- Gummesson, Peter*, Eringsboda, fjärdingsman. – Eringsboda (1847).
- Haf (Haff), Anders Håkansson*, (1823–?), byggmästare. Boende i Viken, Hässlunda och Ängelholm, utvandrade 1871 till Nordamerika. – Östra Ljungby (1855), Välinge (1855), Östra Tommarp (1857), Bårslöv (1858).
- Hallberg, J*, murare i Kristianstad och Ängelholm. – Östra Ljungby (1854), Ausås (1857–58). Se även s 19.
- Hallström*, stadsingenjör i Karlskrona (1820-t). – S 111 f.
- Hansen, Georg Hjalmar Evald* (1868–1932), målare, tecknare. – Säby (1925), Torrlösa (1929).
- Hansson, Pehr* (1766–1845), kyrkoherde i Västra Karaby, prost i Harjagers kontrakt. – Västra Karaby (1819).
- Haraldsson, Jöns*, murmästare. – Gammalstorp (1788).
- Hawerman, Alfred Ludvig* (1821–1908), förste arkitekt vid ÖIÄ. – Svenstorp (1860), Viken (1873).
- Hawerman, Johan Adolf* (1812–1885), arkitekt, professor vid Konstakademien, förste arkitekt vid ÖIÄ. – Jämshög (1834), Eringsboda (1840), Svedala (1848), Hammenhög (1848), Oderljunga (1851), Stiby (1855), Listerby (1869). Se även s 88, 100, 122, 131 f, 134 f.
- Hedin, Abraham Ludvig* (1826–1917), arkitekt, akvarellist, tecknare, – Västra Karaby (1852), Tullstorp (1853), Lilla Isie (1855), Östra Ljungby (1856, 1861).
- Hedman, Einar* (1900–1984), arkitekt, stadsarkitekt i Karlshamn. – Asarum (1956).
- Henning*, byggmästare. – Osby (1769).
- Henschen, Erasmus Gabriel* (1756–1825), överstelöjtnant vid fortifikationen. – Backaryd (1787). Se även s 101 ff.
- Henström, Nils-Harald*, f 1921, arkitekt. – Jämshög (1962).
- Hermansson, Per Frans Gustav* (1864–1931), arkitekt. 1896–97 stadsarkitekt i Sundsvall, 1897 arkitekt vid ÖIÄ, 1917–31 intendent och byråchef vid Byggnadsstyrelsen. – Viken (1900).
- Herrström, N*, byggmästare (?). – Vadensjö (1848), Viken (1848).
- Hjorth, Ragnar* (1887–1971), arkitekt, byggnadsråd. – Augerum (1929). Se även s 71 f.
- Hjortzberg, Gustaf Olof (Olle)* (1872–1959), målare, professor vid Konsthögskolan. – Osby (1940), Jämjö (1952). Se även s 34.
- Holmdahl, Gustav Fredrik* (1879–1958), arkitekt. – Lilla Isie (1910).
- Holmer, Lars*, f 1929, arkitekt. – Mörrum (1987).
- Holmgren, Herman* (1842–1914), arkitekt. – Hörröd (1892).
- Holmgren, Måns*, timmermästare. – Örkened (1786).
- Holmgren, Sjunne*, timmermästare. – Örkened (1786).
- Holst, Christian* (1725–?), målare, – Västra Karup (1764).
- Hårleman, Carl* (1700–1753), arkitekt, tecknare, gravör. 1741–53 överintendent. – Landskrona (1750-t), Öved (1750-t). Se även s 47–50, 53, 59, 61 ff, 65, 68, 72 f.
- Hörberg, Bengt*, kantor, byggmästare, bror till P Hörberg. – Asarum (1813). Se även s 129.
- Hörberg, Pehr* (1746–1816), målare, tecknare, grafiker, skulptör. – Asarum (1813). Se även s 129, 131.
- Jacobsson, Ernst Abraham* (1839–1905), arkitekt, tecknare, akvarellist. 1862–1904 anställd vid ÖIÄ med olika befattningar. – Viken (1879), Svedala (1883).
- Johansson, Carl August* (1824–1899), orgelbyggare i Broaryd. – Asarum (1876).
- Johansson-Thor, Emil Nils* (1889–1958), målare, tecknare, grafiker, professor. – Landskrona (1923). Se även s 74.
- Josephson, Erik Semmy* (1864–1929), arkitekt. 1864–1929 arkitekt utom stat vid ÖIÄ. – Västra Karaby (1892).
- Jönsson, B H*, bildhuggare. – Viken (1953).
- Jönsson, Ludvig*, bildhuggare. – Torrlösa (1920-t).
- Jönsson, S*, byggmästare. – Glimåkra (1835).
- Jørgensen, Bent Jørgen*, f 1915, arkitekt. – Eringsboda (1967).
- Krebs, Kristian Fredrik* (1845–1925), målare, tecknare. – Esarp (1896), Östra Kärrstorp (1914).
- Langlet, Emil Victor* (1824–1898), arkitekt, tecknare, målare. 1858 ledamot av Konstakademien, 1866 arkitekt vid ÖIÄ, slottsarkitekt. – S 66.
- Larsson, Abraham*, snickare i Torsås. – Jämjö (1820-t).
- Leon-Nilson, Torsten*, f 1920, arkitekt. – Östra Tommarp (1955, 1958), Nävlinge (1957), Lövestad (1958, 1983), Torrlösa (1962), Östra Ljungby (1965), Bårslöv (1967), Skepparslöv (1968), Västra Karaby (1971), Oderljunga (1976), Glimåkra (1980), Örkened (1981).
- von Liewen, Hans Henrik* (1704–1781), generalmajor, riksråd. – S 56 f, 75.
- Lindh, Peter G*, bildsnidare och spegelfabrikör i Karlskrona. – Tving (1842). Se även s 130 f, 135, 137 ff.
- Lindgren, August (Agi)* (1858–1927), arkitekt. 1885–1927 arkitekt utom stat vid ÖIÄ, 1894–1921 slottsarkitekt. – Östra Tommarp (1888), Mjällby (1896), Ausås (1906).
- Lindgren, Axel Johan* (1860–1933), arkitekt. – Asarum (1911).
- Lindgren, Gustaf Axel Herman* (1863–1930), arkitekt,

- hovintendent. 1887 arkitekt vid ÖIÄ. – Esarp (1896).
Se även s 124.
- Lindholm, Erik Johannes*, f 1919, målare, tecknare. – Svedala (1965).
- Lindskog, Frans Christian* (1843–1910), arkitekt. – Borby (1894). Se även s 76, 78 ff, 85, 95, 96.
- Lindström, Arne Valdemar*, f 1907, arkitekt. – Hjärnarp (1965).
- Lindvall, August V* (1862–1935), arkitekt. – Svedala (1900), Stora Harrie (1902). Se även s 76, 86, 89 ff, 95 f.
- Ljungberg, C T*, byggmästare. – Källstorp (1858).
- Ljunggren, Lars J* (1803–1871), byggmästare. – Lilla Isie (1853).
- Ljunggren, T*, byggmästare i Kristianstad. – Stiby (1856), Hörröd (1856).
- Lundahl, Anders Viktor* (1846–1903), orgelbyggare. – Lilla Isie (1879).
- Lundahl, Jöns Olsson* (1821–1875), orgelbyggare och kantor i Malmö. – Stora Harrie (1862).
- Lundberg, A*, byggmästare (?). – Esarp (1819).
- Lundberg, Erik* (1895–1969), arkitekt, professor. – Osby (1958).
- Lundberg, Johan*, målare. – S 131.
- Lundberg, Karl Einar* (1889–1978), arkitekt. – Esarp (1927).
- Lundelius, B*, målare. – Jämshög (1971).
- Lundström, Gunnar Yngve Kristoffer* (1885–1861), målare, tecknare, teaterdekoratör. – Osby (1925), Jämjö (1926).
- Lütken, H*, målare. – Västra Karaby (1703).
- Lönblad, Johan Ulrik* (1826–1890), målare, tecknare, teckningslärare. – Mörrum (1861), Mjällby (1872).
- Malmgren*, byggmästare i Sölvesborg. – Lövestad (1856).
- Malmlöf, Anders* (1729–1789), snickare, bryggare och amatörorgelbyggare i Malmö. – Asarum (1771).
- Malmqvist, Alexander Magnus* (1796–1854), målare. – Ausås (1827, 1828), Starby (1829, 1831).
- Mandelgren, Nils Månsson* (1813–1899), målare, tecknare, kulturforskare. – Välinge (1851).
- Mankell, Oito August* (1838–1885), arkitekt, tecknare. 1867 arkitekt vid ÖIÄ. – Hammenhög (1864), Lövestad (1875), Asarum (1876).
- Medelplan, Thor Mauritz Emil* (1832–1863), arkitekt, målare, tecknare. Konduktör vid ÖIÄ. – Lösen (1860).
- Melander, Gustaf Mauritz* (1779–1829), kapten, major vid fortifikationen, konduktör vid ÖIÄ. – Grevie (1802).
- Millberg, Johan* (1741?–1814), bildhuggare. – Örkened (1770), Västra Karup (1800).
- Modig, N J*, byggmästare. – Backaryd (1887).
- Molin, Nils Magnusson* (1848–1926), allmogemålare. – Mjällby (1920).
- Mårtensson, Jöns* (1855–1912), konsthantverkare, målare, tecknare. – Slimminge (1906).
- Möller, Nils*, f 1917, grafiker, tecknare, målare. – Hjärnarp (1985).
- Nelson, Valfrid* (1849–1930), målare. – Grevie (1892).
- Nielsen, F A*, arkitekt. – Tirup (1873).
- Nilsson Anders* (1859–1936), målare, tecknare, glasmålare. – Glimåkra (1919).
- Nilsson, Swen*, byggmästare i Säljehult. – Eringsboda (1838).
- Nordberg, Karl Torsten Walerius*, f 1900, målare. – Osby (1926).
- Nordenberg, Bengt* (1822–1902), målare, dekorationsmålare, etsare. – Asarum (1866), Hammenhög (1869), Ölgehult (1884).
- Nordenskjöld, Knut* (1882–1950), arkitekt, slottsarkitekt. – Glimåkra (1949).
- Nordin, Anders* (1770–1829), hovornamentsbildhuggare i Stockholm. – S 65.
- Nordin, Lorentz*, bildhuggare i Karlskrona. – Listerby (ca 1850). Se även s 132.
- Noreen, Årland* (1888–1970), arkitekt, byrådirektör, målare. – S 126.
- Nyström, Axel Fredrik* (1832–1894), arkitekt, hovintendent. 1864 slottsarkitekt, 1875 hovintendent, 1875 arkitekt vid ÖIÄ. – Asarum (1868), Slimminge (1881).
- Nyström, Gustaf Alfred* (1844–1897), skulptör. – Borby 1894. Se även s 81, 95.
- Nyström, Per Axel* (1793–1868), arkitekt, professor, tecknare. 1812 konduktör vid ÖIÄ, 1818 hovarkitekt, 1836 ordinarie professor i byggnadskonst vid Konstakademien. – Glimåkra (1835). Se även s 20, 36.
- Olson (Ohlson, Olsson), Erik Artur* (1901–1986), målare, tecknare, grafiker, skulptör, teaterdekoratör. – Husie (1974). Se även s 74.
- Olsson, Måns*, murmästare. – Örkened (1786).
- Palm*, snickare från Småland. – Mörrum (1840-tal). Se även s 135.
- Palmroth, Per Vilhelm* (1765–1825), fänrik, konduktör vid ÖIÄ, kgl arkitekt. – Västra Karup (1787), Nävlinge (1797).
- Palmstedt, Erik* (1741–1803), arkitekt, professor vid Konstakademien. – S 116 f, 120.
- Palstedt*, byggmästare (?). – Hjärnarp (1838).
- Persson, Lennart*, arkitekt. – Lilla Isie (1982).
- Persson, Nils*, byggmästare i Stävie. – Stora Harrie (1973).
- Pehrsson, Pehr*, byggmästare i Ängelholm. – S 18.
- Petersen, Ove* (1830–1892), dansk arkitekt. – Landskrona (1883). Se även s 66 ff, 70, 75.

- Pettersson, Abraham Rafael Ulric* (1824–1866), arkitekt, målare. Arkitekt vid ÖIÄ. – Greve (1860), Förslöv (1861).
- Petersson, Filip*, arkitekt (?). – Viken (1953).
- Pettersson*, löjtnant i Karlskrona. – Ölgehult (1840).
- Pettersson, Swen*, snickare. – Listerby (1845).
- Pfeifer, Johan*, byggmästare, murmästare i Karlshamn. – Asarum (1697).
- Pfeffer, Gustaf A* (1768–1844), arkitekt, professor, hovintendent, målare. Konduktör vid ÖIÄ. – Asarum (1788), Gammalstorp (1788).
- Remsell (Remsiell), Conrad*, murmästare. – Asarum (1749).
- Richardson, Henry Hobson* (1838–1886), amerikansk arkitekt. – S 86, 91.
- Roman, J M*, målarmästare i Ronneby. – Backaryd (1847). Se även s 138.
- Rosenlund, J G*, byggmästare, kantor i Tving. – Tving (1843), Listerby (1845), Lösen (1858), Augerum (1860). Se även s 107f.
- Roth, Martin David* (1756–1805), målare, ritmästare vid Lunds universitet. – Örkened (1790), Västra Karup (1800).
- Ruben, Arvid*, arkitekt. – Lösen (1936).
- Rudner, Georg*, arkitekt. – Loshult (1951).
- Rundquist, W*, målarmästare i Karlskrona. – Listerby (1850-t).
- Ryberg, K O Stig*, f 1917, skulptör, målare, tecknare. – Husie (1974).
- Sand, Erik Gustav Lennart*, f 1909, skulptör, målare, tecknare. – Tirup (1949).
- Schlyttern, Otto*, konduktör vid fortifikationen 1750–60-talen. – S 73.
- Scholander, Fredrik Wilhelm* (1816–1881), arkitekt, målare, författare. Verksam vid ÖIÄ från 1836, professor och direktör vid Konstakademien. – Skepparö (1841), Förslöv (1849). Se även s 18, 32, 39.
- Schwan, Olof* (1744–1812), orgelbyggare i Stockholm. – Öved (1806). Se även s 63.
- Seberg, Åke Ragnar*, (1905–1982), arkitekt. – Ölgehult (1938).
- Seger, C Philip*, byggmästare. – Hjärnarp (1934).
- Siegård (Nilsson), Pär Sigurd* (1887–1961), målare, grafiker. – Greve (1936), Hörröd (1950t), Hjärnarp (1957), Förslöv (1960). Se även s 33.
- Siesjö, Kaj Sigurd*, f 1920, målare, grafiker. – Odeljunga (1955). Se även s 34.
- Sirén, J O*, byggmästare (?) – Lövestad (1841).
- Sifwert(z), L W*, arkitekt. 1818 e o konduktör vid ÖIÄ. – Mörrum (1838).
- Sjönhult (Schönhult)*, målarmästare i Ängelholm. – Hjärnarp (1842). Se även s 17.
- Sjöström, Henrik* (1856–1934), arkitekt. Skolad av H Zettervall. – Bårslöv (1884), Tirup (1890–t), Tullstorp (1892), Vadensjö (1898, 1911), Stora Harrie (1902), Torrlösa (1925). Se även s 68, 95.
- Soffel, G*, länsbyggmästare i Helsingborg. – Västra Karaby (1820), Stora Harrie (1829), Torrlösa (1838).
- Stadig, Pähl*, timmerman i Binga. – Jämjö (1820).
- Stenberg, Johan*, murmästare. – Torrlösa (1844), Stora Harrie (1851), Husie (1855). Se även s 21.
- Strand, Per Zacharias*, (1797–1844), orgelbyggare i Stockholm. – S 74, 124, 137.
- von Strussenfelt, Alexander Michael* (1716–1797), gen. major. – S 52, 57, 59, 73.
- Strömberg, Carl* (1798–1854), dekorationsmålare. – Jämshög (1830-t), Örkened (1830-t), Mjällby (1839). Se även s 130ff, 139f.
- Strömbeck, Lennart*, arkitekt. – Husie (1974), Landskrona (1975). Se även s 74.
- Ståhl, Carl* (1803–1884), överstelöjtnant, arkitekt, lärare vid byggnadskonstens arkitekturläroverk Marieberg. Verksam vid ÖIÄ. – Osby (1832), Hjärnarp (1838), Tving (1838). Se även s 23f.
- Sullivan, Louis* (1856–1924), amerikansk arkitekt. – S 86, 91.
- Sundwall, Carl Fredrik* (1754–1831), hovintendent, byggnads- och inredningsarkitekt, tecknare, målare. 1774 konduktör vid ÖIÄ, 1787 löjtnant vid fortifikationen. 1824 preses vid Konstakademien och direktör för arkitekturskolan. – S 108, 110, 123.
- Svanberg, G*, byggmästare (?). – Osby (1832).
- Swensson, Ernst Fritiof* (1889–1974), målare, tecknare. – Hov (1923).
- Söderberg, Ernst August* (1889–1967), målare, skulptör, tecknare, grafiker, arkitekt. – Eringsboda (1932).
- Söderling, Johan Niclas* (1802–1890), orgelbyggare i Göteborg. – Västra Karup (1846), Källstorp (1862).
- Söderlund, Johan Erik* (1826–1875), slottsarkitekt. – Östra Kärrstorp (1857), Osby (1859).
- Södermark, Per* (1755–1825), överstelöjtnant. – Landskrona (1814). Se även s 61f, 73, 75.
- Sörensen, Salomon Eberhard* (1856–1937), arkitekt. 1894–1924 stadsarkitekt i Malmö. – Källstorp (1894), Husie (1895).
- Tempelman, Olof (Olaus) Samuel* (1745–1816), arkitekt. 1771 konduktör vid ÖIÄ, 1779 professor vid Konstakademien. – Öved (u å), Örkened(?) (1777), Börringe (1782), Backaryd (1787), Jämshög (1804). Se även s 102f, 106, 114, 116, 118ff, 126, 128.

- Tessin, Nicodemus dä* (1615–1681), arkitekt. – S 116.
- Tessin, Nicodemus dy* (1654–1728), arkitekt. – S 116 f, 120, 127.
- Tholander, S*, murmästare. – Jämshög (1863).
- Thorén, Thor*, arkitekt. From 1893 tjänstgörande arkitekt utom stat vid ÖIÄ, 1910–36 rektor för tekniska skolan. – Stiby (1903).
- Thorvaldsen, Bertel* (1768–1844), dansk bildhuggare. – Bårslöv, Förslöv, Husie, Lövestad, Svedala, Svensborg, Trollenäs. – S 32, 89, 269.
- Torhamn, Gunnar* (1894–1965), målare, skulptör. – Lösen (1936), Listerby (1950), Slimminge (1953).
- Thulin, Svante Theodor* (1837–1918), dekorationsmålare. – Landskrona (1883), Källstorp (1894), Mörrum (1898). Se även s 67 f, 70 ff.
- Thörn, Ture Waldemar*, f 1918, skulptör, tecknare, målare. – Nävlinge (1957).
- Törnqvist, Henrik Albert* (1819–1898), professor, arkitekt. 1855 konduktör vid ÖIÄ, 1860 vice professor i byggnadskonst vid Konstakademien. – Förslöv (1846), Augerum (1857, 1859), Loshult (1858), Hov (1873). Se även s 20, 76 f, 107, 109, 114.
- Törnström, Johannes (Johan) dä* (1744–1828), skulptör, tecknare, målare. 1781–1825 amiralitetsbildhuggare i Karlskrona. – S 64, 116, 120 ff, 130, 135, 139.
- Ullberg, Johan dy* (1708?–1778), bildhuggare, målare. – S 13, 35.
- Ullén, Olof Vilhelm Sigfrid (Sigge)* (1898–1983), arkitekt. 1935 stadsarkitekt i Karlskrona. – Backaryd (1938), Mjällby (1940), Listerby (1947), Ölgehult (1957).
- Uppgren, Thor*, d 1858, murmästare i Sölvesborg. – Osby (1833), Mörrum (1844), Förslöv (1850). Se även s 23.
- Wahlqvist, Nils Fredrik*, murmästare i Karlskrona. – Augerum (1819), Jämjö (1820). Se även s 108, 112 f.
- Wallenstrand C E* (1797–1875), överstelöjtnant i flottans mek corps. – Lösen (1840).
- Wallentin, Gunnar Arnold*, f 1905, målare, skulptör. – Ausås (1950).
- Wandorph*, byggmästare (?). – Grevie (1801).
- Wernstedt, Carl Melchior* (1886–1973), arkitekt, professor. – Jämshög (1925), Jämjö (1926).
- Westerling (Almberg), Gustaf Erik* (1774–1852), målare, tecknare, teckningslärare, konduktör. – Lösen (1840).
- Westesson, Weste*, d 1858, byggmästare i Sölvesborg. – Mörrum (1844), Förslöv (1849). Se även s 17 ff, 22.
- Westin, Fredrik* (1782–1862), målare, professor, direktör för Konstakademien. – Börringe (kopia 1845). Se även s 131 f.
- Victorsson, Hanna*, f 1926, arkitekt. – Mörrum (1970), Mjällby (1972), Augerum (1973).
- Widmark, Gustaf Wilhelmsson* (1885–1967), arkitekt. – Stora Harrie (1956).
- Wikerståhl, Erik*, f 1952, arkitekt. – Östra Ljungby (1979), Vålinge (1980), Tirup (ca 1981), Östra Kärrstorp (1984).
- Wilelius, Johan Abraham* (1801–1842), murmästare, arkitekt. – Loshult (1823).
- Winge, Mårten Eskil* (1825–1896), målare, tecknare, professor. – Borrby (1866), Lilla Isie (1884). Se även s 77, 79.
- Wulf (Ulf, Wulff), Jöns Åkesson*, gotländsk kyrkomålare verksam vid slutet av 1600- och början av 1700-talet. – Listerby (1700). Se även s 136.
- Wählin, Hans Fredrik Theodor* (1864–1948), arkitekt. 1902–42 domkyrkoarkitekt i Lund, from 1903 arkitekt utom stat vid ÖIÄ. – Östra Ljungby (ca 1907), Västra Karaby (1909), Örkened (1910), Starby (1911), Östra Kärrstorp (1914), Hjärnarp (1917), Mjällby (1920), Borrby (1922), Öved (1922) Lövestad (1924), Nävlinge (1924), Svedala (1925), Vålinge (1925), Tirup (ca 1926), Skepparslöv (1928), Bårslöv (1930). Se även s 29 ff, 33, 76, 83 ff, 91, 96.
- Zettervall, Folke* (1862–1955), arkitekt, målare, tecknare. – Torrlösa (1894), Glimåkra (1900), Slimminge (1906).
- Zettervall, Helgo Nikolaus* (1831–1907), arkitekt. 1882–1897 överintendent och chef för ÖIÄ. – Glimåkra (1871), Svedala (1872), Tullstorp (1875). Se även s 28, 30, 38, 68, 77, 78 f, 81, 89, 96.
- Åberg, Johan Petter* (1778–1850), hovrättskommissarie och amatörorgelbyggare i Vassmolösa. – Asarum (1828). Se även s 137.
- Åbom, Johan Fredrik* (1817–1900), arkitekt. 1845 konduktör vid ÖIÄ, 1862 förste arkitekt därstädes, 1880 byggnadsintendent för Kronans hus i landsorten. – Lösen (1841, 1857), Listerby (1843), Östra Kärrstorp (1843), Tving (1844), Mörrum (1845, 1846), Svedala (1846), Grevie (1854), Esarp (1859), Stora Harrie (1861), Lövestad (1875). Se även s 86 f, 104, 114, 135, 137.
- Öberg, C J*, byggmästare i Övarp. – Östra Ljungby (1857).
- Ödman, Otto Emanuel*, andre lantmätare i Blekinge län. – Listerby (ca 1843).
- Österberg, Agda Elisabeth* (1891–1987), textilkonstnärinna, målarinna, tecknare. – Asarum (1936).
- Österberg, S*, byggmästare. – Nävlinge (1855).

Summary

INTRODUCTION

By AXEL UNNERBÄCK (pages 9–11)

In 1984 Sveriges Kyrkor, in co-operation with the Institute of the History of Art at the University of Stockholm, started work on a project in connection with Swedish neo-classical churches. The Swedish name of the project is “Nyklassicismens kyrkobyggande”, and its aim is to carry out a survey of this large group of churches. Although these churches are nearly as much a part of the Swedish cultural landscape as the little red cottage is, they have not been fully studied, and, above all, have perhaps been regarded with some contempt. The need for greatly increased knowledge about these churches is acute, particularly for people working in the field of the care and preservation of cultural monuments since they are confronted almost daily by questions concerning the renovation and alteration of these churches and their furnishings.

The typical Swedish “sermon church”, with its plastered and white-washed walls, its tower with a rowler-head or a lantern, its big windows, and its large and well-lit interior covered by a barrel-vault, was developed during the 1750’s. The introduction at that time of this new type of church building was very much the result of a new administrative system for the control of public building. In 1759 an ordinance was introduced which stipulated that all proposals for new churches whose construction was to be paid for by public funds must first be checked by the board of public works and buildings in Stockholm and subsequently approved of by the King. In 1776 this was followed by yet another ordinance which further strengthened the centralized steering of the planning and design of churches. This obligatory and centralized checking of church designs led to many of the new churches either being designed from the beginning—or being re-designed during the checking process—by the architects employed at the board of public works and buildings, and in this way it was possible to introduce the new type of church building throughout the whole country. However, there were a large number of variations on the official planning and design outline theme which were a product of both the individual architects’ personal architectural and artistic approaches and the local builder’s or master-mason’s way of interpreting, simplifying, and in some cases even changing the architect’s intentions as shown on the drawings. Furthermore, certain

parts of Sweden developed their own way of building which was not dependent on—and disregarded—the board’s aesthetic steering and instructions.

The period of the dominance of the neo-classical church was during the years from around 1760 until around 1860. One or two churches in the new style were built in the 1750’s, but the real breakthrough of the new type of church did not take place until after the introduction of the 1759 ordinance. The traditional neo-classical church still dominated in Swedish church building as late as the 1850’s, although by this time it showed the stylistic influences of the heavier forms of the Empire period, and, on occasions, the tentative introduction of certain aspects of gothic-revival. Some ten years later however, a new type of church bearing the stamp of gothic-revival or neo-romanesque architecture—and with exposed roof-trusses, glass paintings, open pews and freer plan forms—had already appeared on the scene. In view of this background it was therefore decided to extend the originally intended neo-classical boundaries and to let the project cover all church building during the years 1760–1860.

The project is in the form of an inventory of all of the some 800 churches which were built during this period. The work is being carried out province by province, and consists partly of the compiling of information obtained from archives and literature on the subject, and partly from observations made during inspections of the churches. The results are presented in the form of a summary in connection with every church. The summaries contain information about the architect, the builder, the date that the drawings were approved, the dates for the construction period, and an account of any important alteration work which was subsequently carried out. The inventory in connection with each province is presented in a catalogue where the churches are in alphabetical order. Different aspects of church building of the period are also discussed in a series of related studies.

The provinces of Skåne and Blekinge, which are presented in this the first of a planned series of seven volumes covering the whole of Sweden, both occupy a special position in the church building of the period in question. Fourteen churches were built in Blekinge, and all of them can be classified as neo-classical. The local conditions, not least in the form of a building tradition

which is strongly linked to the extensive fortification works which were built in the town of Karlskrona, have left their mark on a large number of churches, which—in spite of the fact that they have undergone repeated renovation and alteration work over the years—are still considered as being among the most valuable and special examples from the period. Öved church in Skåne, designed by architect Carl Hårleman, was built 1760–61, that is to say seven years after his death. While on the one hand the beautiful and well-preserved interior is part of a Swedish ecclesiastical architectural tradition which goes back to the castle chapels of the late baroque period with their “sermon-room” character, on the other hand it also points forwards to neo-classical church interiors. There are, however, very few churches which are clearly neo-

classical in character, and in many cases it is difficult to clearly identify a particular style. For example, behind a mediaeval-inspired exterior there can be a barrel-vaulted interior in the spirit of neo-classicism with gothic-revival furnishing. Furthermore, a large number of churches in Skåne are strongly influenced by the work of architect C G Brunius and his devotion to the building tradition of the Middle Ages. During a period when church building in Sweden in general was completely dominated by neo-classicism’s white “sermon-churches”, the Brunius churches and the Brunius-inspired churches in Skåne are a more-or-less unique phenomena, and anticipate at an early date the mediaeval-inspired churches of the late 19th century.

CHURCH BUILDING IN THE PROVINCE OF SKÅNE DURING THE YEARS 1760–1860

By SIEGRUN FERNLUND (pages 12–35)

As of the middle of the 18th century there was a great increase in population in the province of Skåne and already by the end of the century the lack of sufficient seating accommodation was making itself felt in the rural churches. Initially the problem was solved either by building galleries in the naves of the churches or by extending the churches by means of adding cross-arms (Fig. 4)—and it was not until the 1840’s and 1850’s that a number of completely new churches were built (Fig. 5). The location of the churches is shown on the map on page 142. Dates etc. in connection with the construction are shown on the diagram Fig. 328 a.

At this time building work in connection with churches was under the jurisdiction of both ecclesiastical and secular authorities, and drawings and cost-estimates etc. had to be checked by the bishopric and the governor of the province and approved of by the board of public works and buildings, and, finally, by the King. A large number of regulations steered both the planning and design of churches and the actual building process. The regulation which demanded that the building contract should be given to the builder who had presented the lowest tender bid frequently led to considerable problems. For example, the work was often carried out in an unsatisfactory fashion and materials of inferior quality were used—and this in its turn led to both protracted legal disputes and to unnecessarily high repair and maintenance costs. The regulation in question was finally abolished in 1854.

Records in the form of cost-estimates, specifications, contract documents and reports from the final inspection of completed buildings provide detailed information regarding the building techniques which were employed in the construction of the churches of the period. Apart from building tradesmen such as masons and carpenters, the parishioners also took an active part in the building work. Most often it was the local farmers who were responsible for the gathering and transport of the undressed stones – the most commonly used building material of the period—and there is no doubt that the churches’ simple architectural design was strongly influenced by and adapted to the character and limitations of this building material. The use of bricks did not gain in popularity until the mid 19th century (Fig. 6), and it was also at this time that “historical” architectural styles—primarily the gothic-revival style—were introduced. The period of the neo-classical church built in undressed stones was now over.

Over the years the churches which were built between 1760 and 1860 have gone through a number of phases of more-or-less total alteration. Changes in aesthetic evaluations and practical requirements brought about alterations to the interiors. In their present state many of these churches are the product of alteration work carried out by architect Theodor Wählin in the early years of this century and later on by architect Eiler Graebe.

C G BRUNIUS AND THE CHURCHES IN THE PROVINCE OF SKÅNE

By EVALD GUSTAFSSON (pages 36–46)

From the 1830's until the end of the 1850's church building in Skåne was wholly dominated by Carl Georg Brunius, professor in Greek at the University of Lund—and a self-taught architect and builder. As both a graduate in theology and a member of the staff of the university he had taken a great interest in the restoration of Lund Cathedral from as early as the beginning of the 1830's, had carried out detailed research on the building history of the cathedral, and had assumed responsibility for the supervision of the alteration and repair and maintenance work. He had also started a series of important repairs to the walls and vaults, but perhaps his most important contribution was the extensive restoration work in connection with the crypt of the cathedral. He retained his position as architect to the cathedral until 1859, by which time he was 67 years old.

Not only was Brunius very talented in practical building questions and in the organization of construction work, but he also had very definite theoretical opinions on architecture. His whole attitude and approach to architecture was based on his great admiration of mediaeval ecclesiastical architecture, which, in his opinion, should be the source of inspiration—both in terms of form and technical quality—for all new church building. He was an energetic advocate of the romanesque and the gothic style, and was a severe critic of the work of many of the architects of his time. He was, nevertheless, as is illustrated by his proposal drawings and his buildings, tied in some aspects to classicism's approach and principles of design—and because of this he was a connecting link between early 19th century neo-classicism and the

gothic-revival architecture of the second half of the century.

Brunius was given a great number of commissions—particularly in Skåne—to renovate and extend rural churches which were both badly in need of repair and, because of the growing population in the country districts, had become too small. He also built a number of completely new churches. All of his work is characterized by the quality of the materials and the quality of the craftsmanship. He trained his own workmen in the art of building vaults and complicated brick friezes, and started the manufacture of bricks which met with his high demands.

Brunius was successful in his ambition to adapt his own architecture to the ordinary rural church of romanesque type, with heavy walls, little ornamentation, and such late mediaeval additions as stepped gables and brick cross-vaults. The exterior of a typical "Brunius church" has, nevertheless, retained certain clear neo-classical characteristics, as does the well-lit and simply furnished interior.

New churches designed by Brunius were built in Torrlösa, Tullstorp, Lövestad, Svedala, Källstorp, Husie and Stora Harrie. In connection with the last two of these churches Brunius had demolished the original mediaeval churches, but had retained their west towers. He designed and personally supervised major alterations to some twenty churches, and another thirty or so churches in Skåne were either renovated or altered in different ways in accordance with his proposals.

THE SOFIA ALBERTINA CHURCH IN THE TOWN OF LANDSKRONA

By INGRID SJÖSTRÖM (pages 47–75)

There are several reasons why the large town-church of Sofia Albertina in Landskrona, on the west coast of the province of Skåne, deserves mention in a survey of neo-classical churches. Firstly, it was designed by Carl Hårleman, the leading Swedish architect at that time, shortly before his death in 1753. His original design was a combination of baroque classicism and rococo—which was typical of the period—and shows traces of influences from both Italy and France. Because of the unusually long drawn-out construction period (1754–1816)—and certain furnishings and fittings from the 1830's—even

the influence of the Empire period can be seen in the interior of the church. And last, but by no means least, the extensive alteration and renovation work which was carried out around 1880, and in this century, is a good illustration of how later periods evaluated and treated neo-classical church interiors.

Several sets of Hårleman's proposals for the church are still in existence (Figs 24–30), and they show that he worked on two separate versions which differed both in their size and in their proportioning. The larger version was the one which was built. Because of the special status

of the church, and the background to its construction, the large number of drawings from the construction period are of great interest. Landskrona was a fortress-town which protected the Öresund sound, and in 1747 King Adolf Fredrik decided to greatly extend both the town and its fortifications—partly on land which had been reclaimed from the sea. The mediaeval town-church and the majority of the burghers' houses had to be demolished in order to provide space for new bastions, and by way of compensation the Crown pledged itself to build and pay for a new church in the new part of the town. The King laid the foundation stone in 1754, and named the church after his one year-old daughter.

The construction work came under military routines, and in this way was documented in the so-called "relationer"—that is to say reports consisting of both drawings and written descriptions which were compiled annually in order that the Crown could check the progression of the work and how the allotted funds were being used. These documents are now in the Krigsarkivet, the Royal Military Record Office, in Stockholm. Twenty-two very detailed drawings from the period 1756–1774 show how the work advanced year-by-year—from the difficult foundation work on drained ground which had previously been the sea-bottom up to the beginning of the construction of the first vaults (Figs 32–39). Careful notes were made of all the building material that was used, together with where it came from and what it cost.

The slow pace of the building work was due to the fact that the funds allotted to the fortification work became successively less as—in time—the strategic importance of the fortifications decreased. Finally, in 1805, the work on the fortification project was discontinued. The construction of the church was taken over by the town itself, and

the building was finally completed in 1816 (Figs 40–41). The altar and the pulpit were built 1831–36. They were designed by the Stockholm architect C G Blom Carlsson, who developed earlier designs from 1817 (Figs 42–45) by architect C Chr Gjörwell. The organ was also designed by Blom Carlsson (Fig. 46), although there was an earlier, and completely different proposal from 1797 by the architect L J Desprez.

By 1875 the interior of the church was in acute need of repair and renovation, and after several years of preliminary studies the Danish architectural professor Ove Petersen, from the Academy in Copenhagen, was commissioned to carry out alteration work in the interior of the church (Figs 47–48). It was felt at that time that the interior was both cold and architecturally unarticulated. Petersen gave it richer and more plastic profiling together with decorative painting on the vaults and walls which was executed by the artist Svante Thulin (Figs 49–50). A new altar with a painting by the Danish artist Carl Bloch replaced the old one, and the centre window of the chancel was walled-up.

Further alteration work was carried out in stages during the years 1923–65, when ten windows were given glass paintings by six different artists. The strong colours used in these glass paintings jarred with Thulin's decorative painting work, and during the renovation work which was carried out in the 1950's his wall decorations were painted over—his work on the vaults was, however, allowed to remain untouched. Today the church is a good pedagogical example of both the fluctuations and changes in taste in ecclesiastical architecture and the changing fates which a neo-classical church may have to go through.

THE TRANSFORMATION OF BORRBY CHURCH AND SVEDALA CHURCH

By INGRID SJÖSTRÖM (pages 76–96)

These two rural churches in the province of Skåne can serve as examples of the confrontation of the romantic currents in ecclesiastical architecture—which grew in strength from the 1850's—with neo-classicism. In the alteration work which was carried out on Borrby Church and Svedala Church, two different new styles of architecture were chosen in order to erase, as efficiently as possible, all traces of the churches' original neo-classical character and create instead an environment which was richer in religious atmosphere.

Borrby was built 1838–41. It was designed by J W Gerst, one of the architects employed at the board of

public works and buildings, in the neo-classical style which was typical of the period and which was favoured by the board at that time (Fig. 51). As early as 1861 the bishop of the diocese was of the opinion that the church should be embellished by richer decoration, a tower, and new furnishings. As and when the parish could afford it a new organ gallery and a new altar were built, but it was not until 1893 that more far-reaching alteration work—to the design of the Stockholm architect Frans Lindskog (Figs 53–60)—could be embarked upon. The church was now given its high tower, and the interior was completely transformed by means of rich timber panelling in the

renaissance-revival style which was painted in different shades of brown and pink, with the ceiling coffers in blue with gold stars. The furnishings were treated in the same manner. These colours remained untouched until the 1920's, when they were painted over (Figs 61–62). However, the same colour-scheme was re-introduced in the 1960's, and today the church is a well-preserved and rare example of a consistently-minded 1890's alteration project.

Svedala Church—consecrated in 1852—was designed by architect C G Brunius (Fig. 64, 66–70), who was both well-known and respected in connection with his restoration work on Lund Cathedral. It was, however, not one of his better churches. In fact the board of public works and buildings had attempted to enlist support for a counter-proposal designed by architect J F Åbom, but the church's patronus insisted on Brunius's proposal being chosen. An organ was installed in 1868, and a gothic-revival altar in 1883.

STOCKHOLM ARCHITECTURAL IDEALS CONTRA LOCAL REALITY IN THE PROVINCE OF BLEKINGE

By MONICA EBELING (Pages 97–115)

During the second half of the 18th century a number of directives, in the form of ordinances and letters from the King, were issued regarding the construction and planning and design of churches in Sweden (see also Introduction). The checking of proposals for new churches at the board of public works and buildings meant that it was possible to steer church building towards a form of ecclesiastical architecture which was both economically sound and which fulfilled the aesthetic requirements laid down by contemporary "good taste". The basic demands involved were that churches should be built in stone, should not have porches, and should have stone towers which should not be "pointed and high". These directives from Stockholm did not, however, always have the desired effect in some of the more distant rural parishes. The reasons for this are dealt with in detail in connection with four churches in the province of Blekinge which were built during the period 1760–1860, namely: Augerum, Backaryd, Jämjö and Sillhövda.

Both timber churches and churches without towers were designed and built in the province. In connection with the timber churches at Backaryd and Sillhövda, these two poor parishes availed themselves of the possibility of being granted exemption from the board's stipulation regarding the use of stone on economic grounds. Also, a number of the churches in Blekinge were original-

In 1898 a proposal for alteration work by the architectural firm of A Lindvall & H Boklund was approved of (Figs 71–75). They re-designed the church in neo-romanesque style, with a larger west tower and a powerfully formed exterior, which in certain respects reminds one of the work of H H Richardson. The American neo-romanesque architecture, with its fondness for heavy forms and rough-structured materials, influenced a number of Nordic architects around the turn of the century. While Lindvall and Boklund's neo-romanesque interior at Svedala has more-or-less been either entirely painted over or else removed during subsequent renovation work, the exterior, on the other hand, still bears eloquent witness to the desires and ambitions regarding architectural form at that period—and the uninitiated viewer would never imagine that the church was originally a simple neo-classical building.

ly designed without towers. With regard to the whole question of towers it is possible to discern something of a change of attitude at both a central level and a local level. While on the one hand in certain cases the board of public works and buildings in Stockholm preferred a church design without a tower in order to achieve total symmetry, on the other hand the parish authorities began—when the economical possibilities existed—to want towers for their new churches. As was the case in both Augerum and Jämjö, it was felt that a tower both increased the impressiveness of a church and gave added prestige to the parish.

The board's demands in connection with the question of "good taste" were not always so easy to meet. After 1796 most parishes sent in their proposals for new churches for the board to check, and the board—almost as a matter routine—then made changes to the proposals. In the majority of cases the locally produced drawings were not in step with the architectural development of the time. While some parishes completely followed the new drawings which had been returned to them from Stockholm, and succeeded in building churches in accordance with the intentions of the board's architects, many others were considerably less successful. For example, small alterations which were perhaps very minor, and of little or no importance from the parishes point of

view, could seriously damage the proportions of a church. In other parishes it would appear that they adapted the design of their churches in the light of both the funds which were available and the skill and capacity of the local builder. Nor was it unusual for the parish authorities to completely leave out the facade decorations which were shown on the drawings—often because of insufficient funds and, not least, because there were not sufficiently skilled craftsmen available to carry out the work.

THE TREFALDIGHETSKYRKAN CHURCH IN KARLSKRONA

An example of classicism from baroque to empire

By MARIAN ULLÉN (pages 116–128)

The Trefaldighetskyrkan (Church of the Trinity) or Tyska Kyrkan (German Church) in the town of Karlskrona has a unique position in Swedish architectural history. Firstly, it can be regarded as perhaps the most remarkable of the churches designed by the architect Nicodemus Tessin the Younger in the Swedish Caroline style—and secondly, because of later additions and alterations by architect Olof Tempelman and the sculptor Johan Törnström, it is an example of the ideals of both neo-classicism and the Empire period. Because of the power of the building and the unified quality of the interior, later renovation work has been carried out with great reverence for the original design, and, in fact, the interior has to all intents and purposes remained unaltered since 1828.

The building was designed by Tessin in the form of a central-altar church surmounted by a dome, and with a portico in the style of the antique (Figs 93–94). The building work began in 1697, and the church was consecrated in 1709. However, the building work was by no means fully completed at this point, and when a devastating fire broke out in 1790 it was still not finally completed in accordance with Tessin's original intentions. All that remained after the fire were the badly damaged external walls. Thanks to donations, collection money and economic help from a number of German states, the rather poor parish was able to plan for the reconstruction of the church, and in July 1791 architect Olof Tempelman was commissioned by the board of public works and buildings in Stockholm to travel down to Karlskrona to inspect the building and prepare proposals for its reconstruction.

Tempelman's proposal (Figs 95 a–b) shows a simplification of certain architectural details, and as far as the facades are concerned the changes from Tessin's drawing

In poor parishes, both in Blekinge and in other parts of the country, it was not easy to turn the designs of architects who sat in Stockholm into reality—particularly during the troubled period at the end of the 18th century and the first decades of the 19th century, with its internal unrest, inflation, and crop failures. When studying the architectural ideals of the period it is therefore important not to forget the many proposed designs for churches which were in fact never built.

(Fig. 93) are very small indeed. Tempelman's changes to the original designs were based not only on economical motivations but also on new architectural ideas, and by means of these changes the building was brought into balance with the neo-classical architectural ideal of the period. For example, Tempelman's attika is plain, and Tessin's dome and lantern have been replaced by a Pantheon-inspired dome and a very low lantern crowned by a globe with a cross. Also in the interior, by means of the coffers in the dome (Fig. 95b) and the corinthian columns (Fig. 93), which had been proposed earlier by Tessin, Tempelman has linked the design to the round Roman temple. However, for economic reasons, Tempelman's intentions were not completely followed either.

The church was re-consecrated in 1802, but the unified interior, for which the sculptor Johan Törnström from Karlskrona was primarily responsible, was not completed until twelve years later. The altar and its surroundings were designed in a rich neo-classical manner (Fig. 97), and, as was the custom, there was also a large altar cross—which was later removed during the course of renovation work in 1912. The present altar cross was originally made for the Fredrikskyrkan church in Karlskrona in 1843, but is nevertheless entirely in the neo-classical tradition. The pulpit (Fig. 104) is an example of Empire design and is unique among Swedish pulpits built during that period. Törnström was probably also responsible for the design of the pews, which were closed in the traditional manner and had rectangular panels. With the installation of the organ and the organ gallery in 1828 the work on the interior of the church was finally completed. Architect C G Blom Carlsson from the board of public works and buildings had designed the gallery and the organ front (Fig. 105), and his drawing was followed very closely in the execution of the work.

In the year 1846 the German parish was incorporated in the town-parish of Karlskrona. Since the Fredrikskyrkan church continued to be used as the town-parish's main church the Trefaldighetskyrkan has been less used, and therefore the wear-and-tear and the need for modernization has also been less, and it is for this reason that the interior is today one of the very few original church interiors from the early 19th century.

Renovation work has been carried out on two occasions during this century. During the first renovation, in 1912, the work consisted primarily of repairs and maintenance together with the installation of central heating and electric light. However, in spite of the unified character of the interior, certain attempts were made to give it a more modern appearance. On the other hand, the goal of the second renovation work in the 1950's was to do nothing which would in any way disturb the neo-classical

design of the interior, and in the re-painting the original pearl-grey colour was used and the marbling work was restored and conserved.

Since the church is now only used for Sunday services and musical concerts during the summer months, a new threat to Tempelman's and Törnström's interior has arisen. Namely, it is felt that the building no longer has any real function as a church, and alternative uses have been discussed.

Tessin's ecclesiastical architecture had its roots both in the Italian baroque and in classical architecture, and it was the classical aspect of his work which meant that neo-classical architects could accept and admire his work, and could easily adapt it to the pure classicism of the 18th century. This is the reason for the total uniformity of the design of the interior and why it particularly well imparts the atmosphere in a neo-classical temple.

CHURCH FURNISHINGS IN THE PROVINCE OF BLEKINGE

By BIRGITTA SANDSTRÖM (pages 129–140)

During the period 1760–1860 a total of fourteen churches in Blekinge were either wholly newly built or extensively altered. They are all neo-classical rural churches which fulfil the demands regarding spacious and well-lit interiors. Unlike the churches in Skåne, which show both architectural variation and considerable variation in the design of the furnishings, the Blekinge churches of the period are stylistically homogeneous—and even their furnishings follow the rules of neo-classicism and the intentions of the board of public works and buildings. During the period in question also the town-churches in Blekinge—the Trefaldighetskyrkan, the Fredrikskyrkan and the Amiralitetskyrkan in Karlskrona—and the churches in Karlshamn, Ronneby and Sölvesborg were wholly or partly re-furnished in the neo-classical style.

Generally speaking the altars were designed by the architects at the board of public works and buildings in Stockholm, and the work was then carried out by local craftsmen. The material used was wood, but in order to give the impression of a more expensive material the wood was often marbled. Twelve of the fourteen rural churches and three of the town-churches have this type of neo-classical altar. The most impressive of these altars are in the Trefaldighetskyrkan (Fig. 97), where the sculptor Johan Törnström worked, and in Karlshamn (Fig. 107) and Jämshög (Fig. 110). In Karlshamn, Jämshög

and Mjällby (Fig. 312) there are also painted decorations by Carl Strömberg.

The favourite altar decoration of the board of public works and buildings at this time was the large gilded altar cross—often with a shroud and/or a crown of thorns (Fig. 111)—which could either be incorporated in a neo-classical frame for the altar or stand alone on the altar (Fig. 112). These crosses have now been removed, with the exception of the Trefaldighetskyrkan where a cross made in 1848, which was originally in the Fredrikskyrkan, has replaced the original cross.

Altar pulpits, that is to say pulpits which were placed above the altars, were relatively common in the neo-classical churches. There were altars of this type in four of the Blekinge churches and they still exist in two of them, namely Augerum (Fig. 287) and Jämjö (Fig. 299). Altar pulpits were also made for the Glimåkra (Fig. 142), Loshult (Fig. 181) and Osby (Fig. 196) churches in Skåne.

The most impressive pulpits are in the town-churches, for example the Trefaldighetskyrkan (Fig. 104). The pulpits in Tving (Fig. 113) and Eringsboda (Fig. 114) are very typical of their period.

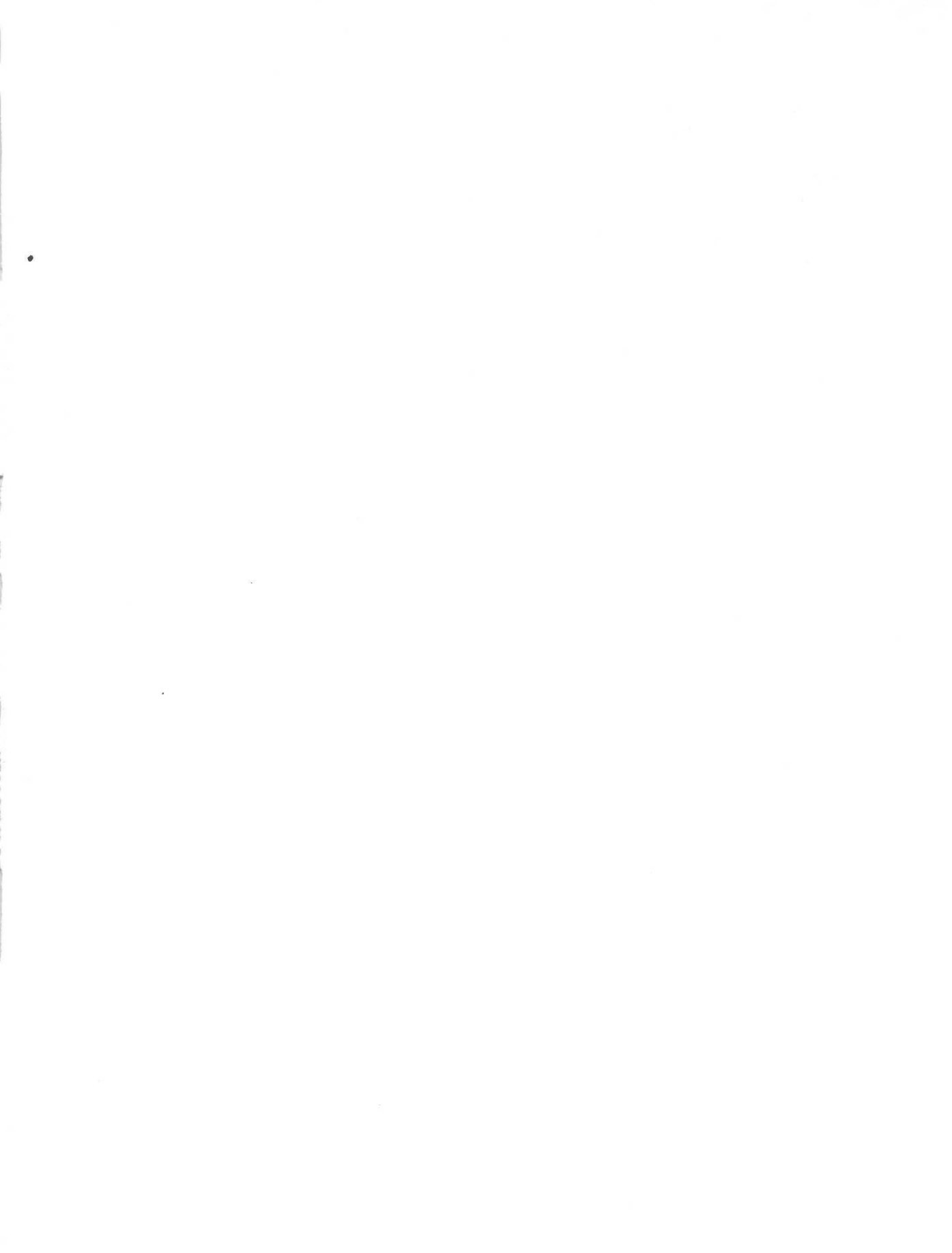
The most attractive and unified organ gallery from the period, designed by C G Blom Carlsson in 1825, is in the Trefaldighetskyrkan in Karlskrona (Fig. 105).

The colours used in the interiors have often been greatly altered in the course of later renovation work, although

during the renovation of the Trefaldighetskyrkan in the 1950's the original pearl-grey colour was once again used. There is another interesting example of the colours used in the interiors of the period in Jämshög Church, where during renovation work in 1964 the original colours for the choir pews and the pulpit—which had been painted by C Strömberg in 1837—were once again used.

Strömberg's painting work contains very rich marbling with black details (Fig. 303).

In spite of the fact that all of these churches in Blekinge have been altered in different ways during later renovation work, a number of them have in fact retained something of their original atmosphere, with generous daylighting and homogeneous furnishings.

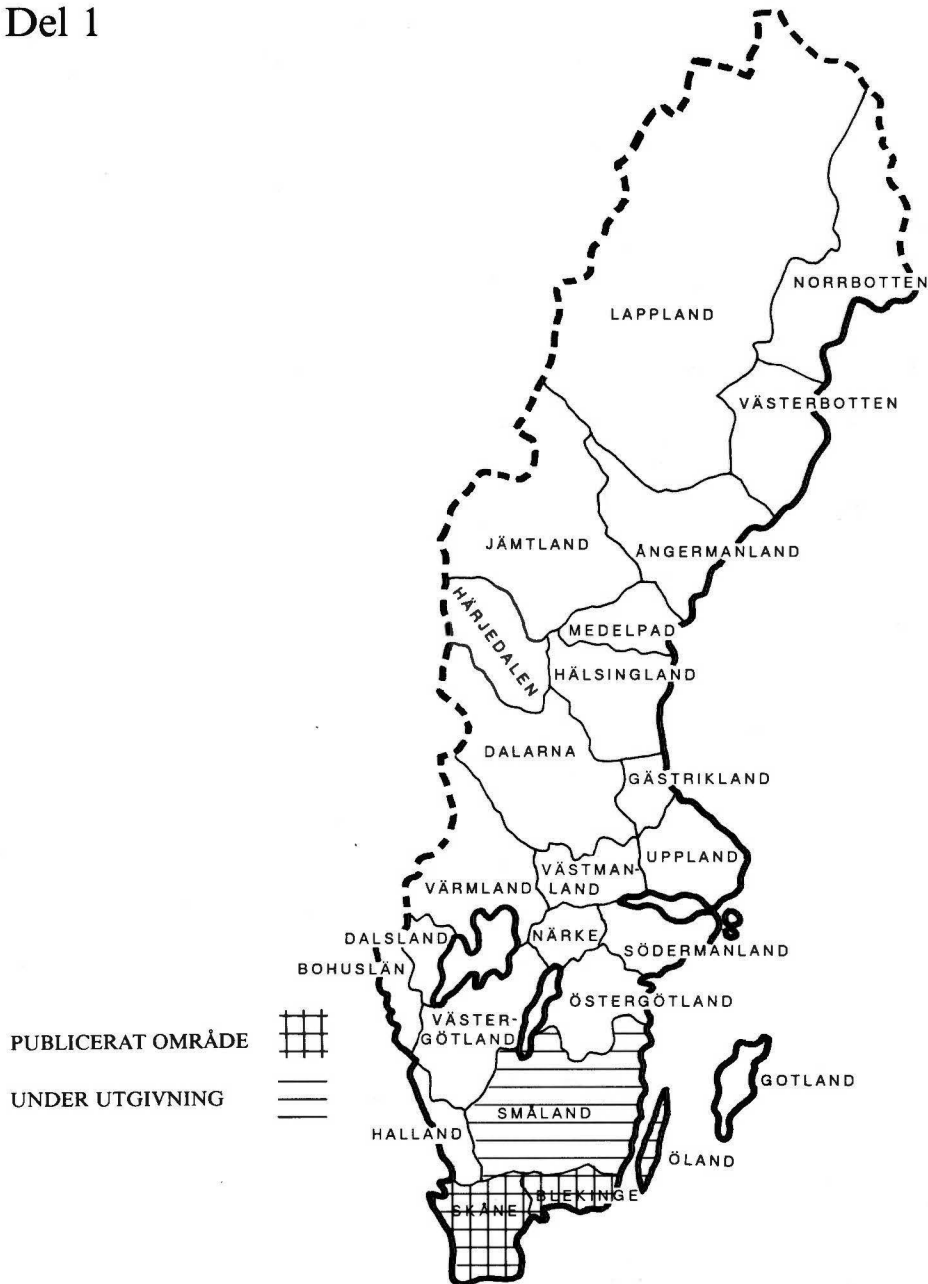

Sveriges Kyrkor KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 210

Kyrkobyggnader 1760–1860

Del 1

Almqvist & Wiksell International

ISSN 0284-1894
ISBN 91-7192-774-3